

Mahmud Kaşğarinin çəkdiyi və «Divanü lügat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin ۱۰۲۱ əlifbası ilə verilən variantı.

Bu xəritədə Balasagun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

*Bu Fərcliməni Ləmanəmizin İn Böyük Türklərindən
Və Türkcülərindən Biri, Türk Dünyasının Sağlı Övladı,
Çağdaş Azərbaycan Dövlətinin Banisi, Ana Dilimizin,
Elm Və Mədəniyyətimizin Hamisi, Ümummilli Liderimiz,
Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin Parlaq Və
Abdi Kətibinə İthaf Edirəm. Dədirbilen Türk Dünyası
Və Azərbaycan Kəltür Onu Heç Kəmə Unutmayacaq!*

Ramiz İskor

*Sayın Ramiz Arslan'a
bu iyi dilekelerimle
S. Demirel
7/2/2003*

*Türkiyənin Şahsəri Divanı Lüğət-it-Türk
Dardaş Türkiyə Respublikasının 9-cu Prezidenti,
Azərbaycan Respublikasının Fəxri Vətəndəsi,
Türk Dünyasının Ağsaqqalı, Türk Dilinin Və
Türk Mədəniyyətinin Ulu Dəvriyucusu və Hamisi
Zati-Əlileri Cənab Süleyman Demirel'in
Yüksək Kimyətləri Altında Nəsr Olunmuşdur.
Azərbaycan Türkiyə Ona Daim Minnətdar Olacaqdır!*

Türkologiyanın və Türklüyün şah əsəri

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

AtaHoldinqin

sponsorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Sonsuz təşəkkürlər!

آذربایجان ملی علملر آکادیمیاسی
فولکلور انستیتوتی

محمود کاشغری

دیوان لغات الترك

دۆرد جلدده

اوچونجو جلد

ترجمه ائدن و
نشره حاضیر لایان
رامیز عسکر

اوظان نشریاتی

باکو - ۲۰۰۶

AZƏRBAYCAN MİLİLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MAHMUD KAŞĞARI

«DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK»

DÖRD CİLDDƏ

III CİLD

Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:
Ramiz ƏSKƏR

Bakı - "Ozan" - 2006

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

3244

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktor:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq HACIYEV
Rəyçi:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami CƏFƏROV
Məsləhətçilər:	professor Hüseyn İSMAYILOV professor Məmmədali QIPÇAQ professor Əzizxan TANRIVERDI

Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğat-it-türk». Dörd cildə. III cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 səh.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğat-it-türk» əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Türk dünyasının və türkologiya elminin ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəri olan «Divanü lüğat-it-türk» yalnız türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə, bitməz-tükənməz qaynaqdır. Bu şah əsər haqlı olaraq min il bundan əvvəlki türk dünyasının ensiklopediyası, türklüyün aynası, Mahmud Kaşğari isə türkcülüyün banisi sayılır.

Kitab dilçilər, ədəbiyyatçılar, tarixçilər, etnoqraflar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri, habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri və şanlı türk keçmişi ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

Kitabla bağlı arzu və iradlarınızı bu ünvana göndərə bilərsiniz:
ramizasker@mail.yahoo.com

ISBN 9952-426-00-x

Ə 4072060105 - 2006
On - 047-06

© Ramiz Əskər, tərcümə, 2006

S U N U Ş

Aziz Azərbaycan'lı Kardeşlerim!

Uzun bekleyiş ve hasretten sonra Türklüğün ve Türkoloji'nin şah-
eseri Divanü Lugat-it-Türk'e kavuştunuz. Azərbaycan'ın Fahri Vatandaşı
olarak bu muhteşem eserin basılmasında ve böylece Sizlere ulaşmasında
benim de katkılarım olduğu için çok bahtıyırım.

Değerli dostum, kardeşim Dr. Ramiz Asker uzunca yıllar çalışarak
bu eseri çevirmiştir. Büyük bir hizmet yapmıştır. Kendisini kutluyorum.

Divanü Lugat-it-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün
ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin Kaşgarlı Mahmut bu kitabında o döne-
min Türkçesini, Türk Kültürünü, Edebiyatını, Tarihini, Coğrafyasını, Etno-
grafisini, sosyal ilişkilerini, dini inançlarını, ünvan ve makamlarını, atasöz-
leri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını, giyim ve kuşamını,
yemek ve silahlarını, bitey ve direğini... ayrıntılı biçimde işlemiştir. En
önemlisi, Kaşgarlı Mahmut Türkçenin ilk gramerini yazmış, dünya dilcilik
ilmi tarihinde ilk kez karşılaştırmalı [mukayeseli] yöntemin temelini atmış
ve bunu Avrupa Aydınlanma [Maarifcilik] çağının ünlü dilcilerinden asır-
larca önce başarmıştır. Yazar, kitabında aşağı yukarı dokuz bin Türkçe keli-
menin anlamını açıklamış, onları fiil, isim, sıfat, zamir [evezlik] olarak
sınıflandırmıştır.

İşte bunlardan dolayı Divanü Lugat-it-Türk evrensel Türk Kültürü-
nün ana kaynağı, en temel eserlerinden biri olarak çeşitli ülkelerde basıl-
mıştır. Türkiye Türkçe'sinin yanı sıra Özbek, Uygur, Kazak Türkçe'lerine,
Almanca'ya, İngilizce'ye, Farsça'ya, hatta Çince'ye çevrilmiştir.

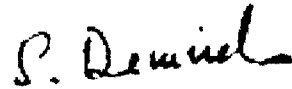
Sevgili okurlar!

Kaşğarlı Mahmut bu eserle gelecek kuşaklara da gerekli mesajlar göndərmiş, Türkçə'yi, Türk Kültürü'nü sevmeyi, geliştirmeyi və yüceltmeyi ögütlemiştir. Bu fişus çox önemlidir.

Bu bağlamda tercümenin ünlü Devlet və Siyaset adamı, Türk Dilinin və Medeniyetinin havarisi, çağdaş Azərbaycan Devleti'nin mimarı, rahmetli Cumhurbaşkanı, milli lider, dostum və kardeşim Haydar Aliyev'in unutulmaz və parlak hatırasına ithaf edilişi pek yerində bir hərəketdir və beni fevkalade memnun etmişdir. Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in də aynı çizgide yürüyəcəğine inanıyorum. Kaşğarlı Mahmut, daha bin sene önce Türklerde varislik və devamlılığı şu atasözünde ifade etmişdir: "Ata oğlu ataç toğar." Dinlerken her zaman zevk duyduğum kıvrak və güzel Azericede bunun karşılığı şöyledir: "Oğul atasına çeker, ot, kökü üstünde biter."

Bu vesileyle, Dr. Ramiz Asker'e təqdirdə və təşəkkürlerimi iletirəm. Ayrıca, eserin bilimsel editörü, ünlü bilim adamı, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi, Türk Dil Kurumu Şeref Üyesi Prof. Dr. Tofik Hacıyev'i, reyci, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi Prof. Dr. Nizami Caferov'u, eserin basımı için Bilim Konseyi kararını çıkarmış, Türk Dünyasında kendi alanında biricik kurum olan Folklor Enstitüsü ve Enstitü'nün Başkanı Prof. Dr. Hüseyin İsmailov'u və sevgili Azərbaycan'lı kardeşlerimi içtenlikle kutluyorum.

Saygılarımla

Süleyman DEMİREL

T.C. 9. Cumhurbaşkanı

Ankara, Ocak 2006

III CİLDƏ ÖNSÖZ

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğat-it-türk»ün III cildində misal kitabını, üç hərfli sözlər (zəvat üs-sələsə), dörd hərfli sözlər (zəvat ül-ərbəə), günəli sözlər, nəhayət, yan-yana gələn iki sükunlu sözlər (cəm beyn əs-sakineyn) kitabını vermişdir. Ərəb dilçilik elminə xas olan bu terminləri qısaca izah edək.

Əgər sözün ilk hərfi ərəbcə hərfi-illət adlanan hərfərdən, yəni əlif, vav, ye hərfələrindən biri ilə başlasa, ona «misal» deyilir. Burada yalnız ye (y) hərfi ilə başlayan sözlər verilmişdir. Onlara nümunə olaraq *yip=ip*, *yaş*, *yük*, *yer* kimi isimləri, *yudi=yudu*, *yedi*, *yapışdı*, *yaradı* və sair fe'lləri göstərmək olar. Təbii ki, y hərfi ilə başlayan sözləri ayrı bir kitabda toplamaq ərəb qrammatikası və lüğətçiliyi ənənələrinə və qaydalarına uyğunluq baxımından zəruri olmuşdur. Ərəb qrammatikasını və dilini yaxşı bilən Mahmud Kaşğari türk dilini ərəblərə onların anlayacağı şəkildə təqdim etməyə üstünlük vermişdir.

«Divan»dakı hər bir kitabda, eləcə də zəvat üs-sələsə və zəvat ül-ərbəədə isim və fe'llər iki (sünai), üç (sülası), dörd (rübai), beş (xümasi) və altı hərfli (südasi) sözlərdən ibarət bablar şəklində düzülmüşdür. I və II cildlərin şərhlər qismində dəfələrlə vurğulanmasına baxmayaraq belə bir faktı bir daha təkrar etmək lazımdır ki, iki, üç ... altı hərfli sözlər deyərəkən həmin sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı türkcə səslərin sayı deyil, ərəb hərfələrinin sayı nəzərdə tutulur. Bəzən fe'llərdəki -dı, -di

şəkilçisi sayılmır. Məsələn, *bildi* tipli fe'llər üçün iki hərfli deyilir ki, burada fe'lin kökündə olan hərflərin sayı (b+l) diqqətə alınır.

Tərkibində gənizdən gələn bir hərf olan sözlər bu cildə verilmişdir ki, onlara «ğünnəli» sözlər deyilir. Boğazda tələffüz edilən hərflər isə «hürufi-hülq - boğaz hərfləri» adlanır. Burada günnəli isimlər və fe'llər sözlərdəki hərflərin sayına və bablara görə ardıcıl sıralanmışdır.

Mahmud Kaşğari bu cildin sonunda yan-yanə gələn iki sükunlu (cəm beyn əs-sakineyn) sözləri vermişdir. Müəllif ayrı-ayrı kitablar üzrə misal, mənqus, matvi, ləfif, günnəli və sair sözləri xüsusi başlıqlar altında toplamış, fe'llərin müzare və məsdərlərini göstərmiş, yeri gəldikcə geniş və qısa qrammatik izahatlar vermişdir.

I və II cildə olduğu kimi, bu cildə də biz «Divan»m Türkiyədə, Özbəkistanda, Çində və İranda çıxmış nəşrlərinə tez-tez müraciət etmiş, müqayisələr aparmış, bəzi mübahisəli məqamları aydınlığa qovuşdurmağa çalışmışıq. Bu zaman türkcə Bəsim Atalay nəşrini ixtisarla DLT (Divanü Lügat-it-Türk), türkcə Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrini qısaca DLT-2005 (bu kitab 2005-ci ildə nəşr olunmuşdur), uyrca nəşrini müxtəsər şəkildə TTD (Türki tillar divanı), özbəkçə Salih Mütəllibov nəşrini TSD (Turkiy suzlar devoni), farsca Hüseyn Düzgün nəşrini دیوان لغات الترك (yəni د ل ت abbreviaturası) ilə, çincə tərcüməni isə DLT-Çin kimi göstərmişik.

Dahi dilçi, ensiklopedist, filoloq, mədəniyyətşünas, folklorçu, ən əsası isə türkcü Mahmud Kaşğari «Divanü lügat-it-türk»ün III cildində də bir-birindən mənalı atalar sözləri və məsəllər, gözəl bənd və beytlər, xeyli tarixi və etnoqrafik bilgiler vermişdir. Ruhu şad olsun!

Tanrı türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.

23 sentyabr 2005-ci il, Bakı.

DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK

III CİLD

(mətn)

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

HƏRFİ-İLLƏTLƏ BAŞLAYAN,

MİSAL OLAN İSİMLƏR KİTABI¹

¹ Ərəb dilçiliyinin ənənəsinə görə, الف əlif, و vav, ی ye hərflərinə «hərfi-illət» deyilir. Hərfi-illətlə, yəni الف əlif, و vav, ی ye hərflərindən biri ilə başlayan sözlər isə «misal» adlanır.

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

يَب Y a p: dəyirmi olan hər hansı bir şey. « يَب يَرْمَاق يَوْقُ yap yarmak yok = yanımda dəyirmi pul yoxdur».

يَب Y a p: əlçim. « يَب يُونُكُ يُونُقُ yap = yun əlçimi».

يَب Y ı p: ip.

يَب Y ı p: at hörükləmək üçün uzun çətı, örkən. İpə də يَب yıp deyilir.

يَت Y a t: bir növ şamanlıq, qamhıq. Müəyyən daşlarla (yada daşı ilə) yağış və qar yağdırılır, külək əsdirilir. Bu, türklər arasında məşhur bir şeydir. Mən bunu yağma ölkəsində öz gözümle gördüm. Orada yay vaxtı bir yağın baş vermişdi. Bu surətlə qar yağdırıldı və ulu Tanrının izni ilə yağın söndürüldü.

يَر Y a r: selik. « يَر يَرِي اَنِي يَرِي اَنِي يَرِي اَنِي = onun ağzının suyu axdı».

يَر Y ı r: mahnı; nəqam (musiqidə). « يَر يَرِي اَدِي ol yır yırladı = o, şərqi söylədi». Bu söz çox zaman şeir, qəzəl mənasında işlənir.

اِر I r: yuxarıdakı sözdəki ی i hərfi الف əlifə çevrilmişdir; həmin mənadadır; nəqam, motiv, melodiya.

يَش Y a ş: yaş; təzətər; səbzə, tərəvəz. « يَش يَش اَت yaş ot = təzə ot». Bu söz « يَش يَش » sözü ilə birlikdə « يَش يَش yaş-yuş² » şəklində də işlənir, mənası «yaş-maş» deməkdir.

² S.Mütəllibov bu sözü «yaş-yoş» kimi (TSD, III tom, bet 9), S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər (DLT-2005, s.670) və uyğurlar «yaş-yoş» kimi (TTD, III tom, bet 2), çinlilər isə maddəni (baş sözü) «yəş», misalı «yaş-yuş» kimi (DLT-Çin, III cild, s.2) oxumuşlar.

يُش Y u ş³: sıxışma. Oğuzca. « بُدْهُنْ يُوْشْ بُدْهُنْ budhun yuş boldı = xalq sıxışdı».

يش Y ı ş: yoxuş. « اَرْتْ يَشْ art yış = eniş, yoxuş». « اَيْنْ en = eniş, اَرْتْ art =sarp, sıldırım yer».

يُقْ Y o k: qab-qacaq bulaşığı. Bu, « يُقْ يَكْ yak» sözü ilə birlikdə «يُقْ يَكْ yok yak» şəklində qoşa işlənir.

يُقْ Y o k: « يُقْ يِرْ yok yer = yoxuş yer»⁴.

يُكْ Y ü k: yük, tay. « بَرْ يَكْ بُغْدَايْ bir yük buğday = bir yük buğda». Qatır yükünə və digər yüklərə də belə deyilir.

يُلْ Y u l: bulaq, çeşmə, su mənbəyi. « جَقْرَمَا يُلْ çokrama yul=fışqıran su qaynağı».

يِلْ Y ı l: il. Buradan alınaraq « بِيْرْ يِلْ كَجْتِيْ bir yıl keçti = bir il keçdi» deyilir.

يَمْ Y a m: çör-çöp, zibillik. « كُوزَمَا يَمْ نُشْتِيْ közgə yam tüşti = gözə çöp düşdü».

يَمْ Y ə m: baharat, ədviyyat. « اَوْتْ يَمْ ot yəm = qarabibər, keşniş, reyhan, yarpız, zirə kimi ədviyyatlar». «يَمْ yəm» sözü tək işlənmiş, həmişə «اوتْ ot» ilə birlikdə söylənir.

³ Yazma, eləcə də basma nüsxədə bu sözün ilk hərfinin üstündə zəmmə, altında isə kəsre vardır. Buna görə də həmin sözü həm «yuş», həm də «yış» kimi oxumaq mümkündür. Bəsim Atalay bu sözdən əvvəl «ياش yaş», bu sözdən sonra isə «ياش yış» sözünün gəldiyini nəzərə alaraq onu «ياش yuş» kimi oxumağı təklif etmişdir (DLT, III, s.4). Salih Mütəllibov bu gərəkləri çox tutarlı saymasa da, Bəsim Atalayın oxunuşunu qəbul etmişdir (TSD, III tom, bet 9). Üstəlik, Salih Mütəllibov həmin sözü «toplanma, uyuşma» kimi tərcümə etmişdir. Hüseyn Düzgün bu sözü «yuş» (د ل ت s.444) kimi, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə Bəsim Atalayın təklif etdiyindən bir az fərqli şəkildə, yəni «yoş» kimi (DLT-2005, s.703) oxumuşlar. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 2-3), çinlilər isə (DLT-Çin, III cild, s.2) «yuş» kimi vermişlər.

⁴ Salih Mütəllibov bu sözü «yuxarı yer, hündür yer» kimi çevirmişdir (TSD, III tom, bet 10). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə Bəsim Atalayla eyni mənada «yoxuş yer» kimi (DLT-2005, s.702) çevirmişlər. Uyğurlar bu sözü «yuk» (TTD, III tom, bet 3), çinlilər «yok» şəklində (DLT-Çin, III cild, s.3) oxumuşlar. Uyğurlarla çinlilərin oxunuşunda adətən cüzi saif fərqləri müşahidə olunur ki, bu da DLT-nin çincə nəşrini uyğur alimlərinin redaktə etməsi ilə bağlıdır.

ين Y i n: mal peyini, təzək. « كُويْ يِنِيْ koy yini = qoyun peyini».

ين Y i n: hin, yuva. « اَرْسَلَانْ يِنِيْ arslan yini = aslan yuvası». Tülkünün və başqa yırtıcı heyvanların sığınağına da «ين yin» deyilir. Bu məsələdə də işlənmişdir: « اَوْرَسَا اُدُوْزْ بُلُوْرْ اورسا ادوز بلور» tilkü öz yinigə ürsə, udhuz bolur = tülkü öz hininə hürsə, qotur olar». Bu məsəl öz soyunu, yerini-yurdunu tənqid edən, danan adamlar haqqında söylənir. Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

قُشْ قُرْتْ قَمُغْ تِرِلْدِيْ

اَرْلِيْكْ تِيْشِيْ تِيْرِلْدِيْ

اَكْرْ اَلْبْ تِرِلْدِيْ

يِنْقَا يِنَا كِرْگُسُوْزْ

«Kuş, kurt kamuğ tirildi,

Erkək⁵, tışı terildi,

Ögür alıp tarıldı,

Yınka yana kirgüsüz».

Quş-qurd bütün dirildi,

Erkək-dişi dəridi (toplandı),

Höyür alıb dağıldı,

Artıq hinə girməyəcək.

(Baharı tərifləyərək deyir: yaz gəlincə, qış yuxusuna getmiş bütün canlılar, qurd-quş dirildi, erkək-dişi hamısı bir yerə yığıldı, bölük-bölük olub ətrafa dağıldılar, növbəti qışa qədər bir daha öz yuvalarına, hinlərinə girməyəcəklər).

⁵ Bu söz, yəni «erkək» sözü yazma və basma nüsxələrdə «اَرْلِيْكْ ərlik» şəklindədir. Təbii ki, səhvdir. Şəkilcə bir-birindən yalnız bir cizgi ilə fərqlənən ل l hərfi yerinə ک ke hərfi olmalıdır. Ondan sonra gələn «tışı=dişi» sözünün tələbi ilə bu söz «ərlük» deyil, «erkək» olmalıdır.

Yuxarıdan bəri söylənən bu sözləri yazıda mənqüs bölməsinə daxil etmək və tələffüzdə yumşaltmaq mümkün idi. Doğru olanı da elə budur⁶.

⁶ Mahmud Kaşğari burada ى y ilə başlayan bu sözlərin ى y-siz də yazıla biləcəyinə işarə edir. Məsələn: «ار = یر» kimi.

[ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

ORTASI SÜKUNLU فعل, فعل, فعل FƏ'L, FU'L, FE'L BABI

يَرِب Y a r p: «يَرِب نَانِك» yarp nənq = sağlam, möhkəm nəsnə».

يَرِب Y a r p: insan sevindiği zaman üzündə yaranan parıltı, sevinc şöləsi. «يَرِبِي يَرْدِي» anınq yarpı yazıldı = sevincdən onun üzünün damarları açıldı, gözəlləşdi».

يُرْت Y u r t: yurd; köhnə tikililər, bina qahqları, xarabalıqlar.

يَلْت Y a l t: «يَلْت قِيا» yalt kaya = yalçın qaya, sərt qaya». Sərt olan hər şeyə belə deyilir.

يُرْج Y u r ç: arvadın kiçik qardaşı, kiçik qayın. Ərlə arvadın kiçik qayınları bir-birindən ayırd edilir, ərin kiçik qardaşına «إني ini», yaşca böyüksə «إچي içi» deyilir. Ərin özündən kiçik bacısına «سِنْقِل sinqil», özündən böyük bacısına «أكا əkə», arvadın özündən kiçik bacısına «بَلْدِز baldız», özündən böyük bacısına «أكا əkə» deyilir.

يُنْد Y u n d⁷: at. Bu, dəvə sözü kimi həm tək, həm də cəmi bildirir. «يُنْد اتي ييار» yund əti yıpar = at əti müşk kimi qoxar», (at əti bişdikdən sonra soyumağa qoyulur, ondan müşk ətri gəlir).

⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yond» kimi (DLT-2005, s.700) oxumuşlar. Onlar Bəsim Atalaydan və Salih Mütəllibovdan fərqli olaraq u-ları bəzən o kimi oxuyurlar. Bundan sonra gələn «yudhut» sözündə də vəziyyət belədir («yodhut»). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 7) və çinlilər sözü «yund» şəklində (DLT-Çin, III cild, s.5) oxumuşlar.

يُنْد Y u n d: türklərin on iki heyvan ilindən birinin adı, buna «يُنْد يوند yılı» deyilir.

Bu bölmə hürufi-zələkə ن, ل, ر, و, م, ب, ڤ ilə bağlıdır, ona görə də bu qəbildən olan isim sayı azdır.

ORTASI HƏRƏKƏLİ فَعْل, فَعْل, فَعْل FƏ'ƏL, FƏ'UL, FƏ'İL BABI

يُذْث Y u d h u t: «يُذْث نَنْق yudhut nənq = xeyirsiz nəsənə, heç bir faydası olmayan şey». Bir adama söyüldüyü zaman «يُذْث yudhut» deyilir.

يَشْت Y a ş u t: gizli. «يَشْت نَنْق yaşut nənq = gizli şey». Ondan sonra «يَشْت بَكْت» sözü artırılaraq «يَشْت نَنْق بَكْت» şəklində qoşa deyilir.

يَكْت Y i g i t: hər şeyin gənci; igid.

يَمْت Y ə m ə t: «əvət» mənasında bir sözdür. ی i hərfi الف əlifə çevrilərək «أَمْت əmət» də deyilir.

يَنْت Y a n u t: cavab, əvəz, qarşılıq, bədəl.

يَسِج Y a s ı ç: yastı və uzun təmrən.

يَغْج Y ı ğ a ç: ağac parçası.

يَغْج Y ı ğ a ç: kişinin kişilik aləti.

يَغْج Y ı ğ a ç: fərsəx, əski bir uzunluq ölçüsü. «بیر یغج بیر bir yığaç yer = bir fərsəx yer»⁹.

يَغْج Y ı ğ a ç: ağac. Buradan alınaraq «أَزْم يَغْجی» üzüm yığaçı = üzüm ağacı, meynə» və «يَغْج يَغْجی yağak yığaçı=qoz ağacı» deyilir. Bunu الف əliflə «يَغْج» şəklində yazmaq daha yaxşıdır.

⁸ Salih Mütəllibov «hürufi-zələkə» termini üçün bu izahatı vermişdir: «Qədim fonetika dil və dodaq səsləri altı olub üçü – v, b, m dodaq səsi, üçü, yəni n, r, l isə dil səsləri adlandırılırdı» (TSD, III tom, bet 13).

⁹ Bir fərsəx 12 min arşındır.

يَغْج Y u ğ a ç¹⁰: bir dərənənin və ya çayın qarşı sahili. Bir adam çayın bir sahilində dursa, yuğaç qarşı tərəf olur. «يَغْج كَجْتِم» deyilir ki, qarşı tərəfə, o taya keçdim deməkdir.

يَغْر Y a ğ ı r: at, qatır və eşşək kimi heyvanların belindəki palan və ya yəhərin döyməsindən yaranan yara; yağır. «يَغْر لَغ ات» yağırliq at = yağırı olan, yağırli at».

يُكْر Y ü g ü r: darı. «أُكْر ügür» də deyilir.

يُمْر Y u m u r: heyvanlarda olan gödən bağırsağı¹¹.

يُلْر Y u l a r: atın yüyəni, cilovu. «يُنْد يُلْر بَاشِن يُلْر لَرب كَنكَلدى» yund başın yularlap kənqildi=atın başını cilovlayaraq, bağlayaraq ye»¹², (əgər atın başını bişirərək yemək istəyirsənsə, əvvəlcə onu yüyənlə, qaçmaması üçün bağla, sonra bişirib ye). Bu söz atı başıboş buraxmaması məsləhət olan adama deyilir.

يَتْر Y e t i z¹³: enli, eni geniş olan hər şey. Bu sözdən alınaraq «يَتْر قَدِش» yetiz kadhış=enli qayış» deyilir. «يَتْر يَتْر بیر» yetiz yer=enli, geniş, yer».

¹⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yoğuç» kimi (DLT-2005, s.699) oxumuşlar. Salih Mütəllibov isə bu sözü eynən Bəsim Atalay kimi «yuğaç» şəklində (TSD, III tom, bet 16) oxumuşdur. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 9) və çinlilər də «yuğaç» şəklində (DLT-Çin, III cild, s.7) vermişlər.

¹¹ Salih Mütəllibov bu sözü «yamur» şəklində oxumuş və «heyvanın qursağı» (TSD, III tom, bet 16), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «heyvanların kor bağırsağı» kimi (DLT-2005, s.710) tərcümə etmişlər.

¹² Bəsim Atalay «يُنْد يُلْر لَرب كَنكَلدى» şəklində yazılan sözü anlamadığını bildirmiş, yazma nüsxədə bir düzəltmə olduğunu yazmış. buna görə də həmin sözü «keyin yegin» (sonra yeginən) kimi çevirməyi təklif etmişdir (DLT, III, s.9). Salih Mütəllibov da bu fikri dəstəkləmişdir (TSD, III tom, bet 17). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu cümləni «yond başın yularlap kənki ye» kimi oxumuş və «atın başını bişirib yemək istəyirsənsə əvvəlcə yuları, yəni cilovu möhkəm tax ki, qaçmasın, sonra yeyərsən» şəklində tərcümə etmişlər (DLT-2005, s.707). Uyğurların tərcüməsi də buna yaxındır: «atın başını nuxtalap ye. Atın başını pişirib yeməkçi bolsanq, qaçması üçün əvvəl uni nuxtalap bağla, undan uni yegin=atın başını noxtalayıb ye. Atın başını bişirib yemək istəsən qaçmaması üçün əvvəlcə onu noxtalayıb bağla, sonra onu ye» (TTD, III tom, bet 10).

¹³ Çinlilər bu maddədəki «yetiz» sözlərini «yattız» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.7-8). Orijinalda ə ilə «يَتْر yetiz» olan bu sözü biz e ilə «yetiz» şəklində oxuduq.

يَغِز Y a ğ ı z: yağız. Bu, qırmızı ilə qara arasında bir rəngdir. Buna bən-zədilərək yer üzünə «يَغِز yağız yer» deyilir.

يَغِز Y a ğ ı z: «يَغِز at = yağız at».

يَفِز Y a f u z: hər şeyin pisi, fənası; yavuz.

يُمِز Y u m ı z¹⁴: «يُمِز yumız ər = ətli-canlı, şişman adam.

يَمِز Y a m ı z: qasığın iki tərəfi, sağrının iç tərəfdən iki yanı; yanbız.

يَرِش Y a r ı ş: yarış, at yarışı. «أَلْ أَلْ يَرِشْتِي» ol at yarıştı = o, at yarışı ke-çirdi, at yarışında iştirak etdi».

يَرِش Y a r ı ş: iki adam arasında mal bölüşdürmə.

يَغِش Y a ğ ı ş: islamiyyətdən öncə türklərin nəzir üçün, yaxud tanrıya yaxınlıq əldə etmək üçün bütələrə kəsdikləri qurban.

يَقِش Y a w a ş: «يَقِش كِشِي» yavaş kişi = həlim adam, xoşxasiyyət adam». Sakit, həlim heyvanlara da «يَقِش yavaş» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَلْدَش بِلَا يَرِشْعَل

قَرَشِيبْ أَدْنِ أَدْرِمَا

بَكْ تَتْ يَقِشْ تَقَاغُو

سُقْلِينْ يَمِزْنِ أَدْرِمَا

«Koldaş bilə yaraşgıl,

Karşıp adın üdürmə,

Bək tut yavaş takağu,

Süwlin yazın ədərme».

Yoldaş ilə yaraşginən,

Ona qarşı çıxma, başqasını seçmə,

Bək tut yavaş toyuğu,

Çöldə qırqovul arama.

¹⁴ Çinlilər mətnaltı haşiyədə bu sözün həm «yumuz», həm də «yumız» şəklində oxuna biləcəyi barədə qeyd vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.8).

(Bir adamla yoldaş olsan, özünü ona yaraşdır, ona qarşı saygılı ol, iş-lərində ona uyğunlaş, başqasını ondan üstün tutma, eləcə də əlindəki yavaş toyuğu bək tut, əldən qaçırma, çöldə qırqovul arama).

يُقِش Y ü f ü ş¹⁵: qohumların bir-birinə paltar və mal ilə əl tutması. Bu çox vaxt gərdəyə girən gəlin üçün söylənir, çünki qohum-lar ona ehtiyac duyduğu müxtəlif ərməğanlar verirlər. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يُقِش لِكْ كَلْنِ كَذَاكُوْ يُقِشْ بُلُورْ» yüfüşlüg kəlin küdhəgü¹⁶ yavaş bulur = hədiyyəli, cehizli gəlinin əri yavaş olar», (qohumların verdiyi hədiyyələr sayəsində ce-hizi zəngin olan gəlinin əri də xoşxasiyyət olar, cehizə görə ona hörmətlə yanaşar).

يُمِش Y u m u ş: iki və ikidən artıq adam arasında elçilik. Bu sözdən alınaraq mələyə «يُمِشْجِي yumuşçı» deyilir, çünki mələk ərəb dilindəki «الْوَكَّة» sözündən alınmışdır, elçilik deməkdir. Türklər [dillərində «mələk» mənasına gələn söz olmadığı-na görə] «mələk» adını heç bilməzlər¹⁷.

¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap T.Yurtsevər bu sözü «yövüş» (DLT-2005, s.706), uyğurlar (TTD, III tom, bet 13) və çinlilər isə «yüfüş» kimi ((DLT-Çin, III cild, s. 9) oxumuşlar.

¹⁶ B.Atalay bu sözün yazma nüsxədə «كِرَاكُو = körəkü» şəklində yazıldığını. Anadoluda işlənən «körəkən» (kürəkən) sözünün buradan olduğunu ehtimal edir (DLT-III, s.11).

¹⁷ Salih Mütəllibov «mələk» sözünü ərəbcə «məlik», yəni «şah» sözü ilə eyniləşdirərək «Y u m u ş» maddəsini belə vermişdir: «ikki və undan ortik kişi orasında elçilik. Bu suz-dan olib şoxni yumuşçı deyiş xam mümkün. Çünki şox manosidaqi malik ismini mutlakə elçilik manosidaqi əl-vukkə suzidan olinqandır. Türkiy kabılalar malik ismini mutlakə bilmaydılar=iki və ondan artıq adam arasında elçilik. Bu sözdən alınaraq şahə yumuşçı demək də mümkündür. Çünki şah mənasındaki məlik sözü ərəbcə elçilik mə-nasındaki «əl-vukkə» sözündən alınmışdır. Türk boyları məlik ismini əsla bilməzlər» (TSD, III tom, bet 19). Halbuki burada məlikdən (şahdan) deyil, məhz mələkdən bəhs edilir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bizim dediklərimizi təsdiq edirlər (DLT-2005, s.710). Uyğurların tərcüməsi: «iki və daha çox adam arasındakı elçilik. Bu sözdən alınaraq fəriştəyə «yumuşçı» deyilir, çünki fəriştə mənasındaki mələk sözü ərəbcə elçilik mənasındaki «əl-vukkə» sözündən alınmışdır. Türklər mələk adını ümu-mən bilmirlər» (TTD, III tom, bet 13). Çinlilər bu maddədə iki yerdə latın əlifbası ilə «mələk» sözünü işləmişlər (DLT-Çin, III cild, s.9-10).

يَمِش Y e m i ş: meyvə, yemiş. Həm tək, həm də cəm bildirir. Çox zaman ağacların ineyvəsinə deyilir.

يَبِغ Y a t ı ğ: yuxu və yatılacaq yer. «أنى يَبِغِدَا تُتَغِيل» anı yatığında tutğıl = onu yatağında tut», (onu yatağında yaxala).

يَذِغ Y ı d h ı ğ: pis qoxan hər şey.

يَذِغَات Y ı d h ı ğ o t: kaşğarca «üzərlik otu» deməkdir. Uç və Barsğan dillərində «الدُرُكُ əldrük»¹⁸, oğuzca «يُوزَارَلِكُ yüzərlik»dir.

يَذِغ Y u d h u ğ: başqasının günahı üzündən üzünə söz gələn adam. «أنى يَذِغِي تُقَدِي» anınq yudhuğı tokındı=onun günahının cəzası toxundu», (başqasının əməlinin cəzası ona toxundu).

يَذِغ Y u d h u ğ: söyüş mənasında uşaqlara deyilən bir söz. Bu, «يَذِغُت» yudhut» sözü kimidir.

يَرِغ Y a r a ğ: fürsət, imkan. Bu məsələdə işlənmişdir: «أيش يَرِغِدَا سَرَت» iş yarağında, sart asığında=iş fürsətində, tacir karmında», (iş öz yerində, taciri də öz xeyrində görərlər, yəni tacir bir işdə qazanc görsə, ən sevdiyi şeyini də satar).

يَشِغ Y ı ş ı ğ: qayıqdan hörülmüş olan bağ, boyunduruq qayıışı.

يَفِغ Y a w u ğ: selin yüksəkdən yuvarladığı qaya parçası. İnsan və ya heyvan bir təpə üstündə gedərkən ayağı ilə toxunduğu qayalar yuvarlanıb dərənin dibinə enir, buna «يَفِغُ yawuğ» deyilir.

يَقِغ Y a k ı ğ: yaxı. Şiş və ya şişə bənzər şeylərin üstünə sahnır, qoyulur.

يَلِغ Y a l ı ğ: pipik. «تَقُقُ يَلِغِي takuk yalığı = xoruz pipiyi» deməkdir.

يَلِغ Y a l ı ğ: at yah. «يال يال» da deyilir. Doğru olanı «يَل يal»dır.

يَلِغ Y o l u ğ¹⁹: fəda. Bu beytdə işlənmişdir:

¹⁸ Bu söz yazma və basma nüsxələrdə «الدُرُكُ əldrük» şəklindədir (DLT, III, s.12). «Divan»ın III cildinin 304-cü səhifəsində isə «əldrük» imlası ilədir. Doğrusu da budur.

¹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yuluğ» kimi (DLT-2005, s.709) oxumuş. «fıdyə» kimi çevirmişlər. Salih Mütəllibov «yoluğ» şəklində oxumuş, «fəda

منك كِشى يُلُغى بُلُب اوزُنكا

بركتر اوزون انك كوزُنكا

«Minq kişi yoluğı bolup özünqə,

Bergələr özün anmq közünqə».

Minlərlə gənc adam qıyar özünə,

Fəda edər canını onun gözüne.

(Minlərlə adam özünü onun üçün fəda edər, gözünü görərək canını verir). «اوز» sözünü bu beytdə ruh mənasındadır. Bu sözün xalq dilində hansı mənada işləndiyini bildirmişdim²⁰.

يَلِغ Y ı l ı ğ: ilıq. «يَلِغ سَوْفُ yihğ suw = ilıq su». Hər hansı bir şey isti ilə soyuq arasında qızdırılmış, isidilmiş olsa, belə deyilir.

يَلِغ Y a l ı ğ: yəhər qaşı, yəhərin ön və arxa qaşı. Bir-birindən ayırd etmək üçün «يَلِغ اَنكُنكى önqdünki yalığ» və «يَلِغ كِيدِنكى kidinki yalığ» deyilir.

يَلِغ Y a n ı ğ: qusma. «أل يَلِغ يَنْدِي ol yanığ yandı = o qusdu, çox qusdu».

يَلِغ Y a n ı ğ: yanıma, qorxutma, təhdid. «بَك يَلِغِدَا تُشْمَا bəg yanığında tüşmə = bəy qəzəbinə gəlmə». Başqası da belədir.

يَتُك Y a t u k: iki növ ipdən toxunan bir parça. Bunun ərişi yun, arğacı pambıqdır.

يَتُك Y a t u k: «يَتُك نَانِك yatuk nənq = atılan, unudulan hər şey».

يَتُك Y a t u k: tənbelə adama «يَتُك كِشى yatuk kişi» deyilir. Bəzi oğuzlar şəhərlərindən kənara çıxmır, müharibə etmərlər, ona görə də onlara «yatuk» deyilir, «tənbellər və atılmışlar» deməkdir.

olmaq» kimi tərcümə etmiş (TSD, III tom, bet 21), uyğurlar isə «yuluğ» kimi oxumuş, «pəda=fəda» kimi mənalandırmışlar (TTD, III tom, bet 15). Çinlilər də «yuluğ» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.11)

²⁰ Mahmud Kaşğari «Divan»ın I cildində (s. 80, Bəsim Atalay nəşri) bu söz haqqında verdiyi izahata işarə edir.

يَتَّقُ Y a t ı k: yuxu və yatacaq yer. «انى يَتَّقِنْدَا ثَتَّى» anı yatıkında tuttu = onu yuxusunda, yatarkın tutdu, yatağmda tutdu».

يَرُقُ Y a r u k: aydınlıq, parıltı, şüa. «يَرُقُ yaruk yer = aydınlıq yer», «يَبُ يَرُقُ نَانِكُ» yap yaruk nənq = parlaq nəsne».

يَرُقُ Y a r u k: yarıq, yerdə, divarda, dağda, şüşədə və buna bənzər şeylərdə olan yarıq, çat. «بُو أَيَقُ نِكُ يَرُقَى يَارُ» bu ayaknınq yarukı bar = bu qabın yarığı, çatı var».

يَرِقُ Y a r ı k: zirehə, qalxana verilən ümumi addır. Bir-birindən fərqləndirmək üçün zirehə «كُبا يَرِقُ» kübə yarıq», dəmir qalxana «سای يَرِقُ» say yarıq» deyilir.

يُرُقُ Y o r ı k: bəlağətli, dilavər. «يُرُقُ yorık tıl = fəsih dil, aydın dil».

يُرُقُ Y o r ı k: rəftar, xasiyyət. «أَنِكُ يُرُقَى نَتَكُ كِشَى بِلَا» anınq yorıkı nətək kişi bilə = onun xasiyyəti və xalqla rəftarı necədir».

يُرُقُ Y o r ı k: axma, yürümə. «أَتُ يُرُقَى نَتَكُ» at yorıkı nətək = atın qaçıışı necədir». Su və suya bənzər şeylərin axması da belədir.

يَرِقُ Y a r ı k: iki çıxıntının birləşdiyi yer, sümüklərin başı. Bu söz «يَرِلْدَى yarıldı nənq» cümləsindəki «يَرِلْدَى yarıldı» sözündən alınmışdır, «nəsne yarıldı, açıldı» deməkdir, necə ki, iki ayaqdan bir sağa, o biri sola doğru açılır.

يَزُقُ Y a z a k: otlaq. Yağma və toxsis dillərində.

يَزُكُ Y a z u k: boş buraxılmış. «يَزُكُ yazuk at = boş buraxılmış, bağından açılmış at». Hər hansı bir şey bağmdan və ya bağlandığı yerdən açılrsa, yenə belə deyilir.

يَزُكُ Y a z o k: «يَزُكُ yazok ət = basdırma». Payızda bəzi ədviyyatlar vurulmaqla qurudulan ətdir, eləcə saxlanılır və yazda yeyilir. Bu, «يَا أَى يَى» yaz ok ye» sözündən alınmışdır, «ancaq yazda, baharda ye» deməkdir. Çünki yazbaşı heyvanlar

arıq olur, basdırma tədarükü görmüş adam isə yazda yaxşı ət yeyir.

يَزُكُ Y a z u k: günah, suç. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَوْتُ تَتْسُزُ» ot tütünsüz bolmas, yigit yazuksuz bolmas = od tütünsüz olmaz, igid günahsız olmaz». Gənclərdən biri hər hansı günah iş görsə, bu sözü söyləyərək üzr istəyir.

يَسِقُ Y a s ı k: yay qabı, yay qılıfı, gədələc. Digər türklərin dilində. Oğuzlar və qıpçaqlar bu sözü bilmirlər. Onlar «فُرْمَانُ أِبْرَقُ يَسِقْدِنُ» deyirlər. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَبْرَقُ يَسِقْدِنُ» oprak yasıkdın tozluğ ya çıxar = köhnə gədələcdən tozlu yay çıxar», (köhnə yay qabından tozlu yay çıxar). Bəzən möhkəm yay elə əski qılıfdan çıxır. Bu, ərəblərin «تَرَى الرَّجُلَ النَّحِيفَ فَتَزْدَرِيهِ وَفَى أَثْوَابِهِ اسْتَأْمَرِيْدُ» sözü²¹ kimidir.

يُلُقُ Y u l a k: kiçik-kiçik çoxlu su bulağı. Buradan ahnaraq «يُلُقُ yul-yulak» deyilir. Burada «يُلُقُ yul» sözünə ق ka əlavə edilmişdir. Bu beytdə də işlənmişdir:

اَقْتُرُرُكُوْزُمُ يُلُقُ

شُ قِلْرَارِدِكُ يُلُقُ

«Akturur közüm yulak²²,

Tüş kılur ördək, yuğak».

Gözümdən bir çay axır,

Orda qaz, ördək toplayır.

²¹ Ərəblərin sözünün tərcüməsi belədir: «sısqa bir adam görüb onu həqir zənn etmə, bəlkə də o paltarın altında asi bir aslan var». (DLT-2005, s.670). Bu bizdə işlənən «papaq altında necə oğullar var və ya papaq altında necə oğullar yatır» məsələnin ekvivalentidir.

²² Bəsim Atalay bunun «yolak» ola biləcəyini yazır (DLT-III, s.17), ancaq yanılır. Ona görə ki, sözün kökü «yob» deyil, kiçik su mənbəyi, bulaq mənasına gələn «yul»dur.

(Deyir ki, gözümdən yaş çay kimi axır, bu çayda ördək və müxtəlif su quşları toplaşır).

يُوق Y o l a k: cığır, iz, qırda olan kiçik yol.

يُوق Y o l a k: «يُوق بَرَجَن yolak barçın = yol-yol cizgisi olan ipək parça». Üstündə cizgilər və zolaqlar olan hər şey üçün belə deyilir. Əsli [vav hərfi ilə] «يُوق yolak»dır.

يُتِك Y i t ü k: itik, itən şey. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يُتِكِ اناسى قوِين = itik sahibinin anası koyun açar = itik sahibinin anası axtarımaq üçün qoyun açar», (itik sahibi yoxlamaq üçün həttə öz anasının qoynunu açdırar). Bu sözlə itik sahibinin öz itiyini hər yerdə axtarmaq haqqı olduğu vurğulanır.

يُتِك Y i t i k: iti, kəskin, bülövlənmiş, ovxarlı. «يُتِك بچاک yitik biçək = iti bıçaq». Qılınca və qılınca bənzər ağzı iti olan hər şey belədir.

يُتِك Y e t i k: «يُتِك ەر yetik ər = işində bacarıqlı adam, çətin işləri bacaran».

يُرُك Y ü r ə k: ürək, qəlb. «يُرُك يورکlig = ürəkli, igid adam».

يُرُك Y ö r ü k: təbir, yozma. «يُرُك توش يورugi = yuxu yozması».

يُرُك Y ö r ü k: sözün axarı, anlaşılması. «يُرُك سوز يورugi = sözün gedişi, axarı, anlaşılması».

يُرُك Y i r ü k²³: «يُرُك اشلار yirük işlər=bakirə olmayan qadın».

يُرُك Y i r ü k²⁴: «يُرُك نانک yirük nənq = uzununa yarılmış, gözəlliyi getmiş olan hər nəsnə».

يُرُك Y i r ü k: gədik, aşırım.

يُزُك Y ü z ü k: üzük. (Barmağa taxılan üzük).

²³ Bu söz anlaşılır. Bircə, bakirə olmayan, yaşlanmış qadın deməkdir. Digər tərəfdən, bu söz əvvəlinə y qəbul etmiş «iri=yekə, böyük» sözündən də ola bilər. O zaman «iri andamlı qadın» kimi tərcümə edilməlidir. Digər nəşrlərdə də «yirük» sözü açılır.

²⁴ Çinlilər bunu və üstdəki sözü «yerük» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.16).

يَزَاك Y i z ə k: qoşunun öndə gedən bölüyü, öncül, avanqard.

يَنِك Y ə n i k: yüngül, xəfif.

يَسُل Y a s u l: yastı. «يَسُل تاغ yasul tağ = yastı dağ». Yastı və əngin olan hər yerə «يَسُل yasul» deyilir.

يَشِل Y a ş ı l: yaşıl. Tünd yaşıla «يَشِل يَب yam yaşıl» deyilir. «يَشِل yuşul» sözü ilə birlikdə «يَشِل يَشِل yaşıl-yuşul» deyilir ki, «yaşıl-maşıl» deməkdir.

يَذِم Y a d h ı m: döşək, yayğı. «يَذِم تولک tülüg yadhım = tükli yayğı, xalı». Bu söz türkcə deyildir.

يَرِم Y a r ı m: bir şeyin yarısı, yarım. «يَرِم الميلا يرمي almıla yarımı = almanın yarısı». Başqası da belədir.

يَرِم Y a r ı m: hər hansı bir şeyin ikiyə bölünmüş hissələrindən biri. «يَرِم بُتق butık yarımı = budağın yarısı». Bu sözün əsli «yarılmak» sözündəndir.

يَشِم Y i ş i m: soyuqda dizlərə geyilən nəsnə, bir növ dizlik.

يَغِم Y ı ğ ı m: «يَغِم ثبراق yığım toprak = yığılmış torpaq». م m hərfi ن n hərfini əvəz etmişdir.

يَلِم Y a l ı m: «يَلِم قيا yalm kaya = dik, sıldırım qaya». Bu, sıldırım dağın ətəyidir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَلِم سوزك اقسا = يَلِم قيا يقسا بلماس. يَلِم تالم سوزüg ukxa bolmas, yalım kaya yıksa bolmas = çox söz anlaşılmaz, yalçın qaya yıxılmaz», (insan dağdan yalçın qayanı yıxa bilməz, eləcə də çox sözü anlaya bilməz). Bu, sözü uzatmaması tövsiyə olunan adama deyilir.

يَلِم Y ə l i m: tük və tükə bənzər şeylər yapışdırılan yapışqan, tutğal. Balıq yapışqamna «يَلِم يَرُق yaruk yəlim» deyilir.

بَيْن B a y ı n²⁵: tünd qırmızı. Gəlincik çiçəyi rəngində olan hər hansı bir şey. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

قَلْنُو بِلْسَا، قَزَل كَذَار

يَرَاوُ بِلْسَا، يَشِيل كَذَار

«Kılnu bilsə, kızıl kedhər,

Yaranu bilsə, yaşıl kedhər».

Özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər,

Yarımağı bacarsa, yaşıl geyər.

(Qadın gözəl görünməyi, özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyinər, naz etməyi, yarımağı bacarsa, yaşıl geyər). Bu rənglərlə kişi qadını daha çox sevər demək istəyir.

يَتْن Y ə t ə n²⁶: taxta yay. Onunla ox atılır.

يَتْن Y ə t ə n: həllac yayı, pambığı, yunu atmaq üçün istifadə olunan yay.

يَرِن Y a r ı n: kürək sümüyü, çiyin sümüyü. Türklərin belə bir deyimi vardır: «يَرِن بُلْغَانَا، يَرِن بُلْغَانَا» yarın bulğansa, el bulğanur = kürək sümüyü qarışsa, el qarışar»²⁷.

يُرُن Y u r u n: ipək parça. Bu sözdən alınaraq «يُرُن يُقَا» yurun yuka²⁸ deyilir.

²⁵ Bəsim Atalayın bu sözlə və misalla bağlı üç qeydi vardır. 1. Bu bölmə y hərfi ilə başladığına görə, söz «بَيْن bayın» deyil, «بيين yipin» şəklində olmalıdır. «Divan»da «yipin» və «yipkin» sözü bir neçə dəfə keçir (III, s. 28, III, s.35). 2. Nümunədə «bayın» və ya «yipin» deyil, «قَزَل kızıl» sözü verilir. 3. Misaldakı «يَشِيل yaşıl» sözünün ərəbcəsi doğru deyil (DLT, III, s. 21). Salih Mütəllibov da bu qeydlərlə razıdır (TSD, III tom, bet 27). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü Bəsim Atalayın təklif etdiyindən bir az fərqli imla ilə, yəni «yepün» kimi (DLT-2005, s.685), uyğurlar (TTD, III tom, bet 24) və çinlilər isə «yəpin» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.17).

²⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yatan», bundan sonrakı sözü isə «yatanq» (DLT-2005, s.673) kimi oxumuşlar. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 25), eləcə də çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.18) və Salih Mütəllibov hər iki sözü «yatan» imlası ilə vermişdir (TSD, III tom, bet 28).

²⁷ Əski türklər kürək sümüyünə baxaraq fal açır və gördükləri şeyə görə bəzi mənalar çıxarırmışlar. Bu söz həmin adətlə bağlı olmalıdır.

يَشِن Y a ş ı n: şimşək. Türklərdə belə bir hikmətli söz var: «كَمِنِك بِلَا قَاش»

kiminq bilə kaş bolsa, yaşın yakmas = kimin üstündə qaş olsa, ona şimşək toxunmaz». Qaş ləkəsiz, saf və ağ bir daşdır, üzüyə qoyulur. Üzüyün sahibinə şimşək-dən zərər gəlməz, çünki daşın təbiəti buna imkan vermir. Qaşı bir bezə sarıyıb oda atsalar, nə bez, nə də daş yanar. Bu, sınınmışdır. Bir adam susadığı zaman qaşı ağzına qoysa, susuzluğu gedər.

يَغِن Y ı ğ ı n: «يَغِن ثَبْرَاق» yığm torpaq = yığılmış torpaq, torpaq kümüsi».

Başqası da belədir.

يَقِن Y a k ı n: yaxm. «يَقِن بَيْر» yaxm yer = yaxın yer».

يَقِن Y a k ı n: «يَقِن ٱر» yakın ər = yaxın adam, yaxın qohum, doğma-əziz adam». Bu beytdə də işlənmişdir:

يَقِن يَغِق كُرْمَذِب نَانَكْنِي كُذُور

قَدَش تَبَا ٱت كِبِي قِينَكُرُو بَقَار

«Yaqın-yağuk körmədhip nənqni ködhür,

Kadhaş taba ıt kibi kınqru bakar».

Yaxını-yavuğu körməyib öz malını görər,

Qohum-qardaşa it kimi yan baxar.

(İnsanda vəfanın azlığından şikayətlənərək deyir: adamlar qohum-qar-daşı deyil, ancaq malı, sərvəti görür, ona əhəmiyyət verir-

²⁸ Yazma və basma nüsxələrdə bu sözün ərəbcəsi verilməmişdir. Bəsim Atalay burada bir yanlışlıq sezmişdir. Onun fikrincə, bu ifadə «يُرُن يُقَا» yurun yuka», yəni «ipək yaxa, ipək yaxalıq» olmalıdır (DLT, III, s.22). Salih Mütəllibov da bu ehtimalı həqiqətə yaxın saymışdır (TSD, III tom, bet 28). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yurun yuka» kimi oxumuş, ancaq tərcüməsini verməmişlər (DLT-2005, s.713). Çinlilər də bunu «yurun yuka» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.18), lakin necə çevirdiklərini bilmirik. Uyğurlar isə «yurun yuka» kimi oxumuş və «uzunısğa yırtılğan rəxt, ya ki ipək rəxt parçəsi» kimi tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 26). Bu, «uzununa kəsilmiş paltar, mələfə, yaxud ipək paltar» mənasına gəlir. Rəxt- paltar, mələfə, ev müxəlləfatı; yol azuqəsi; qoşqu ləvazimatı mənasına gələn çoxmənalı sözdür.

lər. Sümüyü başqasından gizləyən it kimi qohum-qardaşayan gözlə baxırlar).

يَكْن Y i k ə n²⁹: bir növ otudur, bundan həsir toxunur.

يَلْن Y a l ı n: alov. «أوت يَلْنی ot yalını = oddan çıxan alov».

يَلْن Y u l u n: murdar ilik, qoxan ilik.

يَلْن Y e l i n: yelin, qısrıq məməsi. Bütün dırnaqlı heyvanların məməsi bu sözlə ifadə olunur.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيْغ Y a y ı ğ: «يَيْغ كِشَى yayığ kişi=əndək-döndək, hərdəmxəyal adam, gah buna, gah ona meyl edən adam».

يَيْق Y a y ı k: «يَيْق كِشَى yayık kişi». Bu söz də bundan əvvəlki mənada işlənir. «Bişmiş ət» mənasındaki «بِشِغِغ ət» və «بِشِغِغ پِشِغِغ» sözləri kimi.

يَيْم Y i t i m³⁰: kətən toxumu. Bu, küncüt dənəsi kimidir, lakin qırmızı olur, yağından çıraqla istifadə edilir.

AXIRDA SƏSLİ HƏRF OLAN SÖZLƏR

يَا Y a b a³¹: yaş və islaq olan hər liansı bir şey. Oğuzca.

²⁹ Salih Mütəllibov bu sözü «yikən» (TSD, III tom, bet 29), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «yigən» (DLT-2005, s.695) kimi oxumuş, «həsir otu, qamış» kimi çevirmişlər. Uyğurlar bunu «yikən» kimi oxumuş, «yikən» kimi çevirmişlər (TTD, III tom, bet 28). Deməli, həmin söz uyğurcada min ildən bəri eyni mənada işlənir. Çinlilər də «yikən» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.20).

³⁰ «يَيْم» sözünün ərəb əlifbası ilə yazılışında bir qeyri-dəqiqlik olduğu barədə B. Atalayın qeydi var (DLT, III, s.24). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 29) və Salih Mütəllibov onu «yim» (TSD, III tom, bet 30), çinlilər «yitim» (DLT-Çin, III cild, s.20), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «yayım» kimi (DLT-2005, s.677) oxumuşlar.

³¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yıba» kimi (DLT-2005, s.688). bundan sonrakı sözü isə «yapı» kimi (DLT-2005, s. 661) oxumuşlar. Uyğurlar (TTD, III tom, bet 29) və çinlilər isə «yaba» və «yapı» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.20).

يَا Y a b ı r: yəhərin üstünə və altına qoyulan keçə, yəhər yastığı. Çigil-cə.

يَا R u: «يَا رُو yaru yəlim = balıq yapışqanı».

يَا R ə³²: yörə, çevrə, bir şeyin ətrafı. Oğuzca.

يَا Z ı: yazı, boşluq, açıqlıq, sahə.

يَا S ı: yastı, enli. «يَا سَى نَانَق yası nənq = yastı şey, enli nəsnə».

يَا ğ ı: düşmən.

يَا w a³³: oğuzlardan bir oymaq. و vav ilə «يَا وَا yava», «أفأ» əliflə «أفأ awa» da deyilir.

يَا f a³⁴: kolğan tikani.

يَا f a: «yafa yer = tənha, hücrə yer».

يَا k a: yaxa, paltar yaxası.

يَا k ı: «يَا كَى يَأَى yakı-yuku ər = yaltaq adam».

يَا k u: yağmurluq, plaş. Əslə «يَاغُؤ yağku»dur, ixtisar olunmuşdur.

يَا g i: «يَا G ı YİGİ yigi yığaç=budaqları bir-birinə girmiş böyük ağac. Bəzən ک g hərfi atılaraq «يَا G ı YİGİ yigi yığaç» da deyilir.

يَا g i: «يَا G ı YİGİ yigi tiş = sıx diş» mənasındadır.

يَا g i: «يَا G ı YİGİ ton yigi tik = paltarı sıx tik». Tikişə «يَا G ı YİGİ» deyilir, əslə «يَا G ı YİGİ»dir.

يَا l a: töhmət, ittiham, birinin haqqında pis zənnə olmaq.

يَا l a: çörəyin, lavaşın bir növünə «يَا L ı YİGİ yalaçı yuğa» deyilir.

Çox incə olduğu üçün toxunan kimi öz-özünə qırılan çö-

³² Salih Mütəllibov bu sözü «yura» kimi (TSD, III tom, bet 31) oxumuşdur.

³³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yewə» kimi (DLT-2005, s.688) oxumuşlar. Onlar oğuz boylarının adlarını göstərən siyahıda bu sözü ««ewə /yewə» kimi (DLT-2005, s.354) vermişlər.

³⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü və bundan sonrakı sözü «yawa» kimi (DLT-2005, s.675) oxumuşlar.

rəyə belə deyilir. Adam çörəkçini «bunu sən qırdın» deyə ittiham edə bilər.

يَلا Y u l a: çıraq, qəndil. Bu beytdə də işlənmişdir:

تَكَمَا أَيَّتْ أَشَقَا كُرْبُ ثُرْغِلِ الْا

جَقْمَقْ جَقِبْ ائِقْسَا قَلِي اَنْوُرُ يَلا

«Təgmə ewət işka³⁵ körüp turğıl ala,

Çakmak çakıp ewsə kalı udhınur yula».

İş görərkən sakit ol, heç vaxt tələsmə, ey ər,

Çaxmaq çaxan tələssə, bil, çıraqı söndürər.

(İşə hövllə başlama, işin gedişinə bax, sakit ol, çünki çaxmaq çaxarkən tələsən adam çıraqı, qəndili söndürər).

يَلُو Y a l u: dayçaları bağlamaq üçün istifadə olunan ip, çatı. Qısraqlar sağılan zaman dayçalar bir iplə bağlanır. Yaylaqda sağılmaq üçün qısraqlar dayçaların ətrafında dolanırlar.

يَمُو Y ə m ü: «bu sözü qəbul etdimi, dediyimi eləməyi ağlın kəsdimi» mənasında bir sözdür. «سَنَ بَرِغْلِ يَمُو sən bargıl, yəmə = sən get, yaxşımı». Əsli «yəh»dir. Bu, «bəli» mənasındadır. و [yəni –mü] isə sual şəkilçisidir.

يَنَا Y a n a: yenə, təkrarən, ikinci dəfə. «يَنَا كَلْدِي yana kəldi = yenə gəldi, ikinci dəfə gəldi, təkrar gəldi».

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَا Y a y a: insanın sağırsı, dalı. Yalnız insana şamildir.

يَا Y a v a: suyu ilə tutmaca rəng verən bir bitki. Yumşaq w ilə «يَا yawa» da deyilir.

³⁵ Çinlilər mətnaltı haşiyədə verdikləri qeyddə «aşka» və «ışka» sözlərini hallandıraraq nəşə yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.22). Təəssüf ki, anlamaq mümkün deyil.

يَا Y a v a³⁶: «يَا yawa» da deyilir. Oğuzların bir boyudur. Oğuzlar isti yerə «يَا يير yafa yer» deyirlər. Yuxarıda dediyim kimi, و vav hərfi yumşaq w-yə çevrilmişdir.

FƏ'LƏL فَعْلَل BABI

يَتِي Y e t t i³⁷: yeddi. «يَتِي يَتِي يَتِي yetti kat kök = yeddi qat göy».

FƏV'ƏL فَوَعْل BABI

يُولِج Y o l i ç: keçi qılınının dibindəki incə, yumşaq tük³⁸.

يُوغَا Y u ğ a: yuxa, lavaş³⁹.

يَيْغُق Y a y ğ u k: qısrağın məmələrinin üçü. Bəziləri «يَزْغُق yazğuk» deyirlər. Qıpçaqca.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ FƏ'AL FƏ'AL BABI

يَنْوُت Y a n u t: cavab. «سَوْرُ يَنْوُتِي söz yanıtı = sözün cavabı».

يَنْوُت Y a n u t: əvəz, qarşılıq.

يَغَا Y ı ğ a ç: ağac. Dörd dildə. «يَغَا» sözü də var.

يِپَار Y ı p a r: müşk, ənbər. Sərt ب ilə. [ب=پ=p ilə].

يَلَار Y u l a r: at cilovu, yüyəni.

³⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yevə» kimi (DLT-2005, s.688) oxumuşlar.

³⁷ y hərfindən sonrakı fəthəyə görə bu sözü «yetti» oxumaq mümkündür, ancaq biz tarixi orfoepiyaya uyğun olaraq «yetti=yeddi» kimi verdik.

³⁸ Bu sözün baba uyması üçün «yovlıç» şəklində olması lazımdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «yovlıç» kimi (DLT-2005, s.704) oxumuşlar.

³⁹ Bu söz də baba uyğun deyil, uyğun olması üçün «yuvğağ» olması lazımdır (DLT, III, s.27). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «yuvğa» kimi (DLT-2005, s.713) oxumuşlar, ancaq bu oxunuş da baba uyğun deyil. Uyğurlar sözü «yuğa» kimi yazmış, ancaq baba uyğun olmadığı barədə müvafiq qeyd vermişlər (TTD, III tom, bet 34). Çincə tərcümədə bu haqda nə isə bir qeyd var (DLT-Çin, III cild, s.24).

يَمَار Y a m a r: bir yer adı. Yabaku qırlarında böyük bir çay axır, adına «يَمَار سَوْقَى Yamar suwı» deyirlər.

يَدَاغ Y a d a ğ : piyada.

يِرَاغ Y a r a ğ : fürsət, imkan, tav. «ايش يِرَاغِي iş yarağı = işin tavi, sırası, fürsəti, imkanı». «يِرَاغ» da deyilir.

يِمَاغ Y a m a ğ : bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بَرَجِن يِمَاغِي بَرَجِنَا قَرَش» barçın yamağı barçınka, karış yamağı karışka = ipək yamağı ipək parçaya, yun yamağı yun parçaya yaraşar». Bununla hər şeyin, hər kəsin babı var demək istənir.

يِرَاق Y ı r a k: iraq, uzaq. «يِرَاق يِرَاق يِرَاق يِرَاق yer = uzaq yer». Qohumlardan və başqasından uzaq olan şeyə belə deyilir. Bu beytdə də işlənmişdir:

أَعْرَغِم كَنْدُو يِرَاق

بُلْنَدِي مَانِي قِرَاق

«Oğrağım kəndü yırak,

Bulnadı məni karak».

Gedəcəyim yer uzaq,

Əsir etdi məni qara gözlüm.

(Gedəcəyim mənzil çox uzaqdır, ancaq sevgilimin qara gözləri məni əsir edib yolumdan qaytardı).

يَغَاق Y a ğ a k: qoz, cəviz.

يَغُوق Y a ğ u k: yaxın. «يَغُوق يِرَاق» yağuk yer = yaxın yer». Qohumlara «يَق يَغُوق yak - yağuk» deyilir.

يِنَاق Y o n a k: eşşək, öküz və sair heyvanların palanı altına qoyulan şey, çul, çuval parçası.

يِمَاك Y ə m ə k: türklərin bir boyu. Biz onları qıpçaqların bir boy saydıq. Halbuki qıpçaqlar da özlərini ayrı boy sayırlar.

يَغَان Y a ğ a n: fil, (iki dilin - türkcə və türkməncə – birində). يَغَان تِكِين Yağan Tegin şəxs adı kimi işlədilir.

يُغُون Y o ğ u n: yoğun, qalın, şişkin.

يِلَان Y ı l a n: ilan. «أَق يِلَان ok yılan = özünü ox kimi insanın və başqa canlıların üstünə atan ilan».

يِلَان Y ı l a n: «يِلَان يِلَان يِلَان yılı = türklərin on iki ilindən birinin adı».

يِمَان Y a m a n: pis, yaman, (hər şeyin pisi). «يِمَان يِمَان ig = yaman xəstəlik, miskinlik xəstəliyi».

ORTASI SÜKUNLU فَعْلِي FƏ'Lİ BABI

يَلْبِي Y a l b i: yastı. «يَلْبِي نَانَك» yalbi nənq = ağacdən oyulmuş olan enli hər şey», (dayaz boşqab kimi).

يِرْتُو Y a r t u: yonqar, talaşa. Buna bənzədilərək üzərinə bir şey yazılan lövhəyə, taxtaya da «يِرْتُو yartu» deyilir.

يِرْجُو Y e r ç ü: sin daşı, məzar.

يُرْجِي Y o r ç ı: mahir bələdçi, usta qılavuz.

يِنْجُو Y i n ç ü: inci. Cariyələrə də «يِنْجُو yinçü» deyilir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَوْتَلِك يِنْجُو يِيرِدَا قَلْمَاس» ötlüg yinçü yerdə kalmas =deşilmiş inci yerdə qalmaz», (dəlinmiş inci yerdə qalmaz, onu bir alan tapılar). Bu söz cariyələrin uzun müddət bəkirə qala bilməyəcəklərini, nəhayət, onları da alan tapılacağını bildirmək üçün söylenir. Oğuzlar və qıpçaqlar ي y hərfini ج ç-yə çevirərək buna «يِنْجُو çinçü» deyirlər.

يُغْدُو Y o ğ d u: dəvənin çənəsinin altındakı uzun tüklər.

يَكْدَا Y i g d ə: iydə.

يِمْدُو Y a m d u: qasıq.

يُنْدِي Y u n d ı: yeməkdən sonra qabın yaxantısı.

يَبْرِ Y a p r i: «يَبْرِ يَبْرِ يَبْرِ yer = düz və enli yer».

يَبْرِ Y a p r i: «يَبْرِ فِلاق yaprı kulak = palaz qulaq».

يَشْرُو Y a ş r u: gizli. «يَشْرُو كَلدى ol yaşru kəldi = o, gizlin gəldi», «يَشْرُو ايش yaşru iş = gizli iş».

يُغْرُو Y o ğ r u: dəvə tükünün uzun olanları. «يُغْرُو يوغرۇy» da deyilir.

Bu sözdəki ر r hərfi د d hərfini əvəz etmişdir. Ərəb dilində də belə şey var. Məsələn: «عَكَدَة» və «عَكَرَة».

يُغْرُو Y a ğ r u: çevrə, yaxınlıq. «أَلْ أَنْكَرُ يُغْرُو يُرِيمَاس» ol anqar yağru yorımas = o onun həndəvərinə yaxın getməz». Bu sözün başqa bir variantı «يَقْرُو yakru»dur, burada hərf dəyişməsi (غ < ق) baş vermişdir. Ərəb dilində də belə hallar çoxdur. Məsələn: «يَقْرُبُ» sözü «يَقْرُو» olur, b hərfi vava çevrilir.

يُغْرِي Y o ğ r i: qab-qacaq. Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَشْ تَتَغِي تَوْزُ. يُغْرِينْ» aş tatığı tuz, yoğrın yeməs = aşın dadı duzdur, duz qabda yeyilməz», (qabda ancaq duz yeyilməz). Bu söz qənaətlə dolanması tövsiyə olunan adama deyilir.

يَقْرِي Y a k r i: iç yağ. piy. Bu beytdə də işlənmişdir:

بِشْرُلُورُ يَقْرِي قِيَاق

تُشْغُرُورُ يُغْرِي جَنَاق

«Pişirilur yakrı kıyak,

Toşğurur yoğrı çanak».

Bişirilər kərə yağ, piy və yağ,

Onlar ilə dolub-daşar qab-qacaq.

(İç yağ, piy, qaymaq bişilirər, qab-qacağı doldurar).

يَخْشِي Y a x ş i: yaxşı, gözəl, hər şeyin gözəli. «يَخْشِي نَانِك» yaxşı nənq = yaxşı nəsnə», «يَخْشِي ايش» yaxşı iş = gözəl iş».

يَرْشِي Y a r ş i: bir şeyi yarıya bölən şəxsın adı. Bu söz bir şeyin yarısı mənasına da gəlir. «أَنْبِكُ يَرْشِي سِي بُو» anıq yarısı bu=onu ya-

rıya ayıran, bölən budur», «أَلْ مَنِيكُ بَرَلَا تَامُ يَرْشِي» ol məniq birlə tam yarşı = o mənimlə divarda yarı-yarıya ortaqdır, divar aramızda pərdədir».

يَفْغُو Y a f ğ u: xaqandan iki dərəcə aşağı mövqedə olan adama verilən ləqəb.

يَفْغُو Y a f ğ u: Barsğan yaxınlığında bir şəhər adı. Həmin şəhərin yaxınlığındakı bir təpəyə də bu ad verilərək «يَفْغُو اَرْت» Yafğu art» deyilir.

يُفْغَا Y u f ğ a: oğulluq, oğulluğa götürülmüş.

يَلْغَا Y a l ğ a: «قَرَا يَلْغَا» Kara Yalğa = türk diyarı ilə Fərqanə arasında sıldırım bir yer». Bu məsələdə də işlənmişdir: «قَرَا مَوْنِكُ قَرَا يَلْغَا كَجْمَا» kara munq kəlməginçə Kara Yalğa keçmə = qara bəla gəlmədikcə Kara Yalğanı keçmə», (qara bəla gəlmədikcə, məcbur qalmadıqca bu sıldırım yeri keçmə, çünki sarpdır və həmişə qarhdır).

يَلْغُو Y a l ğ u: axmaq, gicbəsər, beyinsiz. Oğuzca.

يَلْفِي Y a l w i⁴⁰: əfsun, sehr, tilsim. Sehrbaza «يَلْفِي يَالْوِي» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَلْفِي أَنْبِكُ كَوْرِي

يَلْبِكُنْ أَنْبِكُ أَوْزِي

تَوْلَسْنِ أَيْنِ يَوْزِي

يَرْدِي مَنِيكُ يَوْرَاك

«Yalwın anıq közi,

Yəlkin anıq özi,

Tolun ayın yüzi,

⁴⁰ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 42) və çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.30) bu sözü «yəlvi», şeirdəki «yalwın» sözünü isə «yəlvin» şəklində oxumuşlar. Salih Mütəllibov bu sözü «yalwı» kimi (TSD, III tom, bet 40) vermişdir.

Yardı məninq yürək».

Sehrlidir gözü,

Bir qonaqdır özü,

Dolunaydır üzü,

Parçalandı ürəyim.

(Sevgilisindən bəhs edərək deyir: onun gözündə sehr var, onunla ovladır, özü içində qonaqdır, üzü isə on dörd gecəlik ay kimidir, məni baxışları ilə vurdu, ürəyim yarıldı, parçalandı).

يُفَقَا Y u w k a: hər şeyin incəsi, zərifi; yuxa, lavaş. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اناسى تَقْلِك يَفَقَا يَبَارِ اَعْلَى تَتِك فُشَا قَبَار» anası tewlük, yuwka yapar, oğlu tətik, koşa kapar = anası bicliklə lavaşı nazik, incə yapar, oğlu isə tətik, diribaş olduğu üçün qoşa-qoşa qapar», (anası uşağı aldatmaq üçün bicliklə çörəyi incə yapar, uşaq isə zirək olduğu üçün çörəyi iki-iki qapar). Bu söz iki hiyləgərin qarşılaşması zamanı deyilir.

يُبَقَا Y u p k a: yuxa. Bu söz ف f ilə də deyilir, ب p hərfi ف f hərfimin yerində işlənir. Bu xüsusiyyət ərəbcəyə də məxsusdur: «أسرف، أسرب، مصطبة، مصطفة، بانيد». Son söz ərəbcələşdirilərək «فانيد» şəklinə düşmüşdür.

يَلْقَى Y ı l k ı: dörd ayaqlı heyvanlara verilən ümumi ad: sürü, ilxı.

يَرْمَا Y a r m a: «يَرْمَا يُوغَا» yarma yuğa=bir lavaş (?) növü». Uzununa yarılan hər şeyə belə deyilir.

يَغْمَا Y a ğ m a: türklərin bir boyunun adı. Bunlara «قَرَا يَغْمَا» kara yağma» da deyilir.

يَغْمَا Y a ğ m a: Taraz yaxınlığında bir kəndin adı. Kənd bu adı yağmalardan almışdır.

يَلْمَا Y a l m a: kaftan, qalın kaftan, yağmurluq; yapıncı. Farslar bu sözü türklərdən alaraq «يَلْمَه» [«yəlmə»], ərəblər də

farslardan alaraq «يَلْمَق» şəklində işlədirlər, h hərfini ق ka-ya çevirmişlər. Ərəblər eyni şəkildə «كَنْدَه» kəndə» sözünü «خَنْدَق» xəndək», «يَارَن» yaran» kəlməsini isə «يَارَق» yarak» etmişlər. Ərəb şairi Zü r-Rümmə⁴¹ həmin sözü bu misrada işlətmişdir: «كَأَنَّهُ مُتَقَبِّي يَلْمَق عَرَبٌ». Heç kim çıxıb türklər bu sözü farslardan almışdır deyə bilməz. Çünki mən onu sərhədlərin lap o biri ucunda savadsız, cahil türklərin dilindən də eşitdim. Onların diyarında yağış çox yağır, onlara yapıncı hər kəsdən daha çox lazımdır.

يَزْنَا Y e z n ə⁴²: böyük bacının əri.

يَكْنَا Y i g n ə: iynə. İri iynəyə, çuvaldıza «تَمَن يَكْنَا» təməni yignə» deyilir.

BU BABIN MATVİ⁴³ OLAN SÖZÜ

يُمَغَى Y u m ğ ı: toplu, çox. «يُمَغَى نَانِك» yumğı nənq = çoxlu şey», «كِشَى كِشَى يُمَغَى كَلْدَى» kişi yumğı kəldi = camaat topa halında gəldi».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالَى FƏ'ALİ BABI

يَلَاجَى Y a l a ç ı: «يَلَاجَى ار» yalaçı ər=hər şeydə insanı günahkar sayan, ittiham edən kimsə, şərxiata».

⁴¹ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 45), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.32), Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 42) və Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.654) bu şairin adını نَوَالْمَه şəklində göstərmişlər. Zü r-Rümmə (696-735) Əməvilər dövrünün böyük şairlərindən biri olmuş, qədim ərəb şeir ənənələrini sadaqətlə davam etdirmişdir. Onun şeirinin tərcüməsi belədir: كَأَنَّهُ مُتَقَبِّي يَلْمَق kə-ənnəhu mutəqəbbi yalmakin = o sanki yalmaq geymişdi. Yəni o, türklərin yalma dedikləri yapıncı geymiş kimiydi.

⁴² Çinlilər bu sözü «yəznə» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.32). Biz bu tipli bəzi sözləri e ilə veririk.

⁴³ Sözüün tərkibində hərfi-illət varsa, ona «matvi» deyilir.

يَلاجى Y a l a ç ı: lavaşın bir növünə də «يَوْغَا» yalaçı yuğa» deyilir, çünki ona toxunan kimi qırılır.

يُباغُو Y u b a ğ u: «يُباغُو ايش» yubağu iş = üzərində durulmaması, əhəmiyyət verilməməsi lazım olan iş».

يُرِغُو Y o r ı ğ u: «يُرِغُو يير» yoriğu yer = gəziləsi-gediləsi yer». Bu, məkan ismidir, zaman ismi də belədir.

يراغُو Y ı r a ğ u: çalğıcı; müğənni, şərqiçi.

يَشاغُو Y a ş a ğ u: «أر أل أزون يَشاغُو» bu ər ol uzun yaşağu = uzun yaşamaq bu adamın haqqıdır». İsmi-zaman və ismi-məkan da belədir.

يَماغُو Y a m a ğ u: «بُو تون أل يَماغُو» bu ton ol yamağu = bu paltarı yamağa dəyər, yamanmaq bu paltarın haqqıdır».

يَباقُو Y a b a k u: türklərin bir boyu.

يَباقُو Y a b a k u: yun yoluntusu. Başdakı tük keçə kimi olduqda «يَباقُو بَلدى yabaku boldı» deyilir.

يَباقُو Y a b a k u: «يَباقُو سَفى» Yabaku suwı = öz mənbəyini Kaşğar dağlarından alan, Fərqanə ilə Özçənd arasında axan çay».

يُلاكو Y ü l ə ğ ü: dəstək, dayaq. «يُلاكو ناك» yüləğü nənq = dəstək olan, dayanılan nəsnə».

يَنىكو Y ə n i ğ ü: «بُو اراغت أل يَنىكو» bu urağut ol yəniğü = bu qadın doğmaq üzrədir».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فعلان FƏ'LAN BABI

يَبجان Y a p ç a n: yovşan. پ p hərfini ف f-ə çevirməklə «يَبجان yawçan» da deyilir. Bu qayda barədə danışıyıq.

يَمشان Y e m ş ə n: qıpçaq diyarında bitən bir yabanı meyvəsinin adı.⁴⁴

يَقغان Y a w ğ a n: yavan. «يَقغان اش» yawğan aş = yavan aş, içində ot olmayan yemək».

يَلغان Y a l ğ a n: yalan. Bəzən bu söz sifət olur: «يَلغان كىشى» yalğan kişi = yalançı adam», «يَلغان سوز» yalğan söz = yalan söz».

يَلغون Y ı l ğ u n: yulğun, yulğun kolu.

يىپكين Y i p k i n⁴⁵: «يىپكين ناك» yipkin nənq = qonur rəngli, tünd qırmızı, ərgüvan rəngində olan nəsnə».

يَلكين Y ə l k i n: qonaq. «يَلكين اتلغ» yəlkin atlıq = atlı qonaq». Oğuzlar ى y əvəzinə الف əliflə bu sözə «الكن əlkin» deyirlər.

يَملان Y a m l a n: gəmiricilərdən olan bir siçan növü .

فعلان FƏ'İLAN BABI

يَتىگان Y e t i ğ ə n⁴⁶: «yeddi qardaş» adı verilən ulduz, Böyük Ayı bürcü.

يَسيمان Y a s ı m a n: su boşaldarkən boğazı qur-qur edən kuzə.

يَليمان Y a l ı m a n: adda-budda baş verən çapulçuluq, talançılıq.

فعللى FƏ'ƏNLİ BABI

يَندى Y o n ı n d ı: yonqar, talaşa.

Üç hərflilər və onlara əlavə olunanlar bölməsi bitdi.

⁴⁴ Bəsim Atalayın qeydində görə, «يَمشان» sözü bu gün də Anadoluda «yemişan» şəklində işlədilir, tikanlı bir kolun üstündə bitən qırmızı, kiçik meyvələrə deyilir (DLT, III, s.37). Bu, bizdəki yemişan kolu və meyvəsidir. Salih Mütəllibov bu sözü «yemişan» (TSD, III tom, bet 44), çinlilər «yemişən» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.34).

⁴⁵ Çinlilər bu sözü «yepkin» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.34).

⁴⁶ «Yeddi» sözü ilə bağlı olduğu üçün bu sözü «yətigən» deyil, «yetikən» kimi oxuduq.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

يَبِغْتُ Y a p ğ u t: yun və ya tük didintilərindən doldurulmuş mindər və buna bənzər şeylər.

يَبِجُ Y a p t a ç: yağışda, qarda çobanların geydikləri kiçik bir yapıncı.

يَبِجُجُ Y a p ğ u ç: eşşək və ona bənzər heyvanları sürmək üçün işlədilən dəyənək.

يَسْغَاجُ Y a s ğ a ç: urva taxtası, xəmir yaymaq üçün işlədilən taxta. Əsli «يَاسِي يَغَاجُ» yası yığaçdır, «yastı ağac» deməkdir.

يَغْمُرُ Y a ğ m u r: yağmur, yağış.

يَمْغُرُ Y a m ğ u r: yağmur. Bu məsələdə də işlənmişdir: «نَجَامَا أْبْرَقُ كَذْكُ أَرُ» نَجَامَا أْبْرَقُ كَذْكُ أَرُ neçəmə oprak kedhük ərsə yağmurka yarar = paltar nə qədər köhnə olsa da, yenə yağmurda işə yarar», (yapıncı nə qədər köhnəlsə də, yağmurda kara gələr). Bu söz xidmətçilərindən birini axmaqlığı və ya zəifliyi üzündən qovmaq istəyən adama deyilir və «necə olmasa, onun da yaradığı bir iş var, ondan həmin işdə istifadə et, özün dincəl» mənasında işlənir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

قَيْدِي بُلْتِ يَغْمُرُنْ

كَرْبِ تَتَارَقِ ثُرَيْنْ

قِرْقَا قُدْتِي أَلِ قَرْنِ

أَقِينِ أَقْرَاتِكِرْشُورْ

«Koydu bulut yağmurm,

Kərip tutar ak torin,

Kırka kodhtı ol karm,

Akın akar, ənqrəşür».

Qoydu bulud yağmurunu,

Gərib tutdu ağ torunu,

Qıra tökdü öz qarını,

İnləyərək axar sel.

(Bulud səmaya öz ağ torunu gərdi, yağışını qırlara, qarını isə dağlara tökdü, dağlardan inləyərək, uğuldayaraq sel axır).

يَرْبُزُ Y a r p u z: yarpız, gözəl rayihəli bir ot, qır nanəsi.

يَرْبُزُ Y a r p u z: ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, manqust. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يَلَانِ يَرْبُزِينِ قَجَارِ. قَنْجَا بَرَسَا يَرْبُزُ أْتَرُو كَلْرُ» yılan yarpuzdan qaçar, kança barsa, yarpuz utru kəlür = ilan yarpuzdan qaçar, hara getsə, qabağma yarpız çıxar»⁴⁷. Bu söz sevmədiyi şeydən çəkinən, ancaq yenə də o şeyə yaxalanan adam haqqında deyilir.

يُلْدُزُ Y u l d u z: ulduzlara verilən ümumi ad. Müştəri ulduzuna Ərəntüz, Mizan ulduzuna Karakuş, Sürəyyaya Ülkər, Yeddi qardaş ulduzuna Yetigən, Qütb ulduzuna Təmür-kazuk, Mərrix ulduzuna Bakırsokım deyilir⁴⁸.

⁴⁷ Dilinizdəki «ilanın zəhləsi yarpuzdan gedər, o da gəlib yuvasının ağzında bitər» şəklindəki atalar sözünün əsil mənası indi anlaşılır. Buradakı «yarpız» sözü əslində bitki deyil, firon siçanı imiş. Çünki yarpız xoş ətirli bir bitkidir və ilanın ondan zəhləsi gedə bilməz. İlanın zəhləsi yuvasının ağzında «bitən», yəni dikəlib duran və onu gözləyən firon siçanından, manqustdan gəlir.

⁴⁸ «Divanü lüğat-it-türk»də 7 planetin (yulduz) və 12 bürcün (ülkək) türkçə adlarına rast gəlirik. Sonralar türk dillərində onların yerini əsasən ərəbcə və farsca terminlər, müasir dövrdə isə latın mənşəli terminlər tutmuşdur. Konkret olaraq bu maddəyə gəlincə, burada bəzi yanlışlıqlar vardır. Məsələn, yazma nüsxənin 51-ci səhifəsində Mizan ulduzuna Ərəntüz deyildiyi halda, burada həmin ulduz Müştəri adlandırılır. Yazma nüsxənin 167-ci səhifəsində isə Qaraquş ulduzuna Müştəri ulduzu deyilmişdir. Bu maddədə həmin ulduz Mizan adlandırılır. Bu mövzu Mahmud Kaşğarının müasiri, dahi türk şairi və mütəfəkkiri Yusif Xas Hacib Balasağunlunun «Qutadğu Bilig» poemasında daha geniş və dəqiq şəkildə işlənmişdir. Məlumat üçün bax: Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig, Bakı, Elm, 2003, s. 88-89.

يَلْدِز Y ı l d ı z: ağacın kökü, damarı. İnsanın soyu da buna bənzədilərək «توبلیک یلدزلیغ» tüblüg yıldızlığ» deyilir ki, «əsalətli, nəcabətli, köklü» deməkdir.

يَلْسُنُوز Y o l s u z: yolunu azan adam. Əsli [و vav ilə] «يُولسُوز»dur.

يَرْدَش Y e r d ə ş: həmyerli. «يَرْدَش كِشِي» yerdəş kişi = həmyerli adam». Bu, iki adamın eyni şəhərdən olmasıdır. Onlar bir-birinə «يَرْدَش» yerdəş» deyirlər. Oğuzca.

يَرْمَش Y a r m a ş: yaxşı döyülmüş bulğur və buna bənzər şeylər⁴⁹.

يَرْمَش Y a r m a ş: «يَرْمَش اُون» yarmaş un = narın un». Bu iki söz mənə etibarilə bir-birinə zidd olsa da, kökləri birdir.

يُغْرُش Y u ğ r u ş: türklərə görə, xalq içindən çıxıb vəzirlik dərəcəsinə çatan bir adamdır. Nə qədər varlı olursa-olsun, bu ünvan bir farsa, yaxud başqasına verilə bilməz⁵⁰. Yuğruş xaqandan bir dərəcə aşağıdır. Ona qara ipəkdən bir çadır (çətir?) verilir. Yağışda, qarda, istidə başı üstündə tutulur.

يُنْجَع Y u n ç ı ğ: «يُنْجَع ايش» yunçığ iş = pozuq, perspektivsiz iş».

يُنْجَع Y u n ç ı ğ: «يُنْجَع اَر» yunçığ ər = zəif, cılız, arıq, xəstəhal adam». Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَذَلِك اَرِغ كَفَرْدِي

يُنْجَع يَفْر تَفَرْدِي

اَرْدَم يَمَا سَفَرْدِي

اَزْن بَكِي جَرْتَلُور

«Ödhlək arıq kəwrədi,

⁴⁹ Salih Mütəllibov bu sözü «kraxmal» (TSD, III tom, bet 47), uyğurlar «yarma» (TTD, III tom, bet 52). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «pis üyüdülmüş, qalın, qaba un» kimi (DLT-2005, s.667) tərcümə etmişlər.

⁵⁰ «Farsa, yaxud başqasına» ifadəsi həm Salih Mütəllibovda (TSD, III tom, bet 47), həm də uyğurlarda (TTD, III tom, bet 54) var. Lakin Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər həmin cümləni belə çevirmişlər: «Bu işə yararlı və geniş tərəfdar kütləsinə malik olsa da, atlı bir savaşa [süvariyə], yaxud ona bənzər bir şəxsə bu ünvan verilə bilməz» (DLT-2005, s.706).

Yunçığ yawuz tawradı,

Ərdəm yemə sawradı,

Ajun bəgi çərtülür».

Dövrən tamam zəiflədi,

Miskinlər, pislər davrandı,

Ərdəm yenə sovruldu,

Dünya bəyi yox olur.

(Dövrən zəiflədi, miskinlər, düşkünlər davranıb qabağa düşdülər, dünyanın bəyi Əfrasiyab öldükdən sonra zəmanənin insanları fəzilətdən, ərdəmdən uzaqlaşdılar).

يُرْتِغ Y o r t u ğ: savaşı günündə və ya bir yerə gedərkən xaqanın yanında olan adamlar, məiyyət.

يَرْلِغ Y a r l ı ğ: yoxsul, biçarə. Bu sözdən alınaraq «يَرْلِغ اَر» deyilir ki, «rəhm edilən adam» deməkdir.

يَرْلِغ Y a r l ı ğ: xaqanın məktubu, fərmanı, buyruğu. Çigilcə. Bu sözü oğuzlar bilmirlər.

يَشْلِغ Y a ş l ı ğ: «يَشْلِغ كُوز» yaşlı göz = yaşlı göz».

يَشْلِغ Y a ş l ı ğ: yaşlı. «يَشْلِغ اَر» yaşlı ər = yaşlı adam». Gənc olmayan heyvanlar üçün də belə deyilir. Əsli «ياشلىغ»dır.

يَمْلِغ Y a m l ı ğ: «يَمْلِغ كُوز» yamığ köz = çöp düşən göz». Əsli «ياملىغ»dır.

يَبْغَاق Y a p ğ a k: quş ovunda istifadə edilən bir tələ növü.

يَتْغَاق Y a t ğ a k: xaqanın və ölkənin qoruyucusu, mühafizi, keşikçisi. «يَتْغَاق يَتْتِي» yatğak yattı = keşikçi yattı⁵¹.

⁵¹ Bəsim Atalayın ciddi tənqidə məruz qaldığı bir söz də budur. Opponentləri bu tənqiddə haqlıdılar. Çünki «yatğak» termini hətta Osmanlı dövründə də işlənmişdir. Mənası «qarovulçu, mühafizə, keşikçi» deməkdir. «Yatğak yattı» sözü «keşikçi uyudu» deyil, «keşikçi gecəni keşik çəkərək keçirdi» deməkdir. Salih Mütəllibov bu nüansın fərqi varmamış, «mühafizəçi adam yattı» kimi (TSD, III tom, bet 49) çevirmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «yatğak yattı» cümləsini «adam gecəni qarovulda keçirdi» (DLT-2005, s.673), uyğurlar isə «keşikçi gözət kıldı» (TTD, III tom, bet 56) şəkildə tərcümə etmiş. Hüseyn Düzgün də doğru çevirmişdir (DLT s.459).

يُدْرُقُ Y u d h r u k: yumruq. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يات نك ياغلق ياتنق ياغلق توكوسندا اوزنك قاتلغ يذرق بيك öznünq kanlıg yudhruk yeg = yadm yağlı tikəsindən özünün qanlı yumruğu yaxşıdır», (qohumun yumruqla vürması yadm yağlı tikəsindən yaxşıdır). Bu söz qohumlar arasında inciklik düşən zaman onları barışdırmaq üçün söylenir.

يَرْمَقُ Y a r m a k: pul.

يَسْتُقُ Y a s t u k: yastıq.

يَقْلُقُ Y a w l a k: pis, yava, dəyərsiz. «يَقْلُقُ كِشِي yawlak kişi = bədxasiyyət adam».

يَقْلَاقُ Y a w l a k: pis, düşkün. Hər şeyin pisi. Oğuzca və qırçaqca. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُلْسَا كِشِي يُزِينَكَا

كُركلُك يَزِن كُركل

يَقْلُق كُذَر تِلَكِنِي

اَذكُوسَق تِلَكِنل

«Külsə kişi yüzinqə,

Körklüg yüzin körüngil,

Yawlak ködhöz tılınqı

Edhgü sawıg tıləngil».

Gülsə biri üzünə,

Göstər görklü üzünü,

Ad-san dilə özünə,

Diqqətlə seç sözünü.

(Əgər bir adam sənün üzünə gülsə, sən də onu gülər üzlə qarşıla, dilini pis sözlərdən qoru ki, adın-sanın elə yayılsın).

يَقْلَاقُ Y a w l a k: «يَقْلَاقُ سَرِغُ Yawlak Sarıg» bir bəyin adı idi.

يَقْلَاقُ Y a w l a k: «يَقْلَاقُ yawlak» sözü «siddətli, qatı, sərt» deməkdir. «يَقْلَاقُ قَتِغُ يِغَاغُ yawlak katıg yığaç = çox sərt ağac».

يُيَمِغَاقُ Y u m ğ a k: yumaq, yuvarlanan və yuvarlaq olan hər şey. «يُيَمِغَاقُ تَنَا yumğak tənə=yuvarlaq danə». Uç ləhcəsində. Zənnimcə, «tənə» sözü farsca «danə» sözündən alınmışdır, türklər onu türkcələşdirərək «تَنَا tənə» demişlər.

يُيَمِشَاقُ Y u m ş a q: yumşaq, hər şeyin yumşağı.

يَنْدَقُ Y a n d a k: «يَنْدَقُ تِكَانُ yandak tikən = gəvən tikanı».

يَنْدَقُ Y a n d a k: «يَنْدَقُ چَاكَرُ yandak çəkər = havadan şəh kimi ağaeların üstünə yağan şirə, filloksera».

يَنْدَقُ Y a n d a k: soysuz. «يَنْدَقُ اَتُ yandık at⁵² = soysuz at».

يَنْدَقُ Y u n d a k: at peyini, təs. Yalnız atlarla bağh işlədilon sözdür. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يَنْدَقِي تَكِيرُ ارسا کرل يَنْدَقِي تَكِيرُ yağınq ərsə kərə⁵³ yundakı təgir = düşmənin olsa da təsi qalar», (qoy düşmənin də mal sahibi olsun, barı atmm təsi qalar, onu yandırır qızınarsan).

يَنْغَقُ Y u n ğ a k⁵⁴: kökü sabun kimi köpüklənən bir bitki.

[Qayda]:

Bilməlisən ki, fe'l kökünə artırılan ق ka hərfi alət ismi yaradır. Məsələn, «اوردی ordı» sözündən alınan «أرغاق orğaq» sözü kimi.

⁵² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu misalı «bir qüsuru, şikəstliyi olan at» kimi çevirmişlər (DLT-2005, s.658).

⁵³ Bu söz mətnədə «کرل kərə» şəklindədir, ancaq «کَرَاک kərək» olmalıdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.711) və uyğurlar bunu «kərək» kimi (TTD, III tom, bet 59) oxumuşlar. Salih Mütəllibov da müvafiq qeyd vermişdir (TSD,III, bet 51).

⁵⁴ Bu söz mətnədə «يَنْغُقُ yunğuk» şəklindədir. Bəsim Atalayın fikrinə, əslində «يَنْغِقُ yunğak» olmalıdır (DLT, III, s.45). Salih Mütəllibov onu «yanğuk» kimi (TSD, III tom, bet 52), uyğurlar (TTD, III tom, bet 59), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.43) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «yunğuk» kimi (DLT-2005, s.711) oxumuşlar.

Bu «يُنْغاق» yunğak» sözü də «يُودى» yudı» sözündən yaranmışdır. Mənası «yumaq» deməkdir.

يَنْلِقُ Y a n l ı k: yanlıq, çoban heybəsi, dağarcıq.

يَنْجِقُ Y a n ç u k: kisə, pul kisəsi, tütün kisəsi.

يُدْرِكُ Y ü d r ü k: yüklük; üstünə paltar və ya əşya qoyulan şey; dolab, masa və buna bənzər şeylər.

يُزْلِكُ Y ü z l ü g: «اِكِي يُزْلِكُ اَر» iki⁵⁵ yüzlüg ər = ikiüzlü adam».

يُزْلِكُ Y ü z l ü g: «اِكِي يُزْلِكُ كُزْنِقُو» iki yüzlüg köznqü = ayna».

يُكْرِكُ Y ü g r ü g: «يُكْرِكُ اَت» at = qaçağan at, yüyürək at».

يُكْرِكُ Y ü g r ü k: Oğuzlar ağıllı, bilikli, hikmət sahibi adamlara «يُكْرِكُ بِلْكَ» yügrük bilgə» deyirlər.

يُكْسِكُ Y ü k s ə k: «يُكْسِكُ تَاغ» yüksək tağ = yüksək dağ, hündür dağ».

Hər hansı bir şey hündür, yüksək və uzun olsa, ona «يُكْسِكُ yüksək» deyilir. Bu, quş tükü mənasına gələn «يُوك» yük» sözündən alınmışdır. Çünki onun təbiətində yüksəlmək vardır. Beləliklə, hər yüksək şeyə bu ad verilmişdir. Bu beytdə də işlənmişdir:

اس اس كُرب يُكْسِكُ قَلِقُ قُودى جَقَار

بِلْكَ كَشى اُكْت برب تَقْرُق اَقَار

«Üs əs körüp yüksək kalıq kodı çakar,

Bilgə kişi ögüt berip tawrak ukar».

Kərkəs quşu leşi yüksəkdən görüb aşağı enər,

Bilgə kişi öyüd verib tez anlayar.

(Kərkəs quşu⁵⁶ yüksəkdən uçarkən leşi görüb tez aşağı şığıyar, bilgə kişinin ovu isə öyüd-nəsihətdir. Ağıllı adam öyüdü eşidən kimi tez əzbərləyər və yadında saxlar).

⁵⁵ Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu və bundan sonrakı misaldə verilən «iki» sözünü hər yerdə olduğu kimi burada da «ekki» kimi (DLT-2005, s.719) oxumuşlar.

يُكْسِكُ Y ü k s ə k⁵⁷: üskük, barmaq qabı. Tuncdan, yaxud dəridən hazırlanır, dərzilər iynə batmaması üçün onu barmaqlarına taxırlar.

يَلِيكُ Y e l p i k: ein vurmağı, yel çarpması. «اركا يَلِيكُ تَكْدى» ərgə yelpik təgdi = adama yel toxundu»

يَيْكِلُ Y i p k i l: ərgüvan rəngi. «يَيْكِلُ تُون» yipkil ton = ərgüvan rəngində paltar». Burada ل l hərfi ن n hərfini əvəz etmişdir⁵⁸.

يَرْتِمُ Y a r t ı m: ayrılmış. «بِر يَرْتِمُ بُون» bir yartım budhun = xalqdan ayrılmış bir bölük».

يُغْرُمُ Y o ğ r u m: «بِير يُغْرُمُ اُون» bir yoğrum un = bir dəfə yoğrulacaq qədər un, bir xəmirlik un»⁵⁹.

يَتْرُمُ Y e t r ü m: buraxılmış. «يَتْرُمُ سَج» yetrüm saç = buraxılmış saç», (ilk saç qırıldıqdan sonra buraxılan saç?)⁶⁰.

يَرِشْمُ Y a r ş ı m: «بِير يَرِشْمُ بِير» bir yarşım yer = at yarışı keçiriləcək böyükükdə yer; qoşmaq, qaçmaq yarışmaq üçün yer».

يُكْرِمُ Y ü g r ü m: «بِير يُكْرِمُ بِير» bir yügrüm yer = bir dəfəyə yüyürüləcək, qat ediləcək qədər yer, bir nəfəsə qaçılacaq yer».

⁵⁶ Beytin uyğureca tərcüməsində kərkəs quşunun «tapquş», leşin isə «taprı» adlandırıldığı görüldü (TTD, III tom, bet 61). Deməli, «tapquş», yəni kərkəs hərfi mənada «leşyeyən» deməkdir.

⁵⁷ Karl Brokkelmanın və Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «يُكْسِكُ yüksük» şəklində olmalıdır. Salih Mütəllibov isə Bəsim Atalayın qeydini zikr etsə də, onu «Divan»dakı az qala hər sözü çağdaş türkcə ilə qarşılaşdırmaqda qınayır (TSD, III tom, bet 53), özü isə addımbaşı Əlişir Nəvaidən, ara-sıra da digər özbək klassiklərindən misallar göstərir. Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmin sözün məhz «yüksük» kimi (DLT-2005, s.717) vermişlər. Uyğur nəşirlər isə bu sözü «yüksək» kimi (TTD, III tom, bet 61) oxumuş, «oymaq» kimi tərcümə etmiş, üsküyün tuncdan və dəridən hazırlandığını yazmışlar. Çinlilər də «yüksək» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.44).

⁵⁸ Yəni sözün əslinin «بِير يَيْكِلُ» olduğuna işarə vurulur.

⁵⁹ «Bir atım çay», «bir bişirim at» modeli üzrə «bir yoğrum un» deməkdir. Bu model bir maddə sonra «yarşım» və «yügrüm» sözlərində də görünür.

⁶⁰ Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «يَتْرُمُ yetrüm» sözünü belə tərcümə etmişlər: «məhkəm yığılıb-bağlandıqdan sonra arxaya salınan saç» (DLT-2005, s.687). Uyğureca mətni adətən başa düşmək olur, lakin bu maddənin tərcüməsini dəqiq anlamaq mümkün olmadığı üçün burada verə bilmədik.

يبيكن Y i p k i n: «يبيكن تون» yipkin ton=ərgüvan rəngində paltar». Bu, ل l hərfi ilə ayrı bir sözdür.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

ييلاغ Y a y l a ğ: yaylaq, yayla, yayda qalınan yer.

فَاعِلٌ FƏ'ALİL BABI

يَلَاوَجُ Y a l a w a ç: peyğəmbər. «يَلَاوَجُ yalavaç» da ayrı bir sözdür.

يَلَاوَجُ Y a l a f a r: xaqanın göndərdiyi elçiyə verilən addır. Uyğurca. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يَلَاوَجُ الْمَاسِ، يَلَاوَجُ الْمَاسِ، يَلَاوَجُ الْمَاسِ yaş ot köyməs, yalafar ölməs = yaş od yanmaz, elçi ölməz», (yaş ot yanmadığı kimi, elçi də öldürülməz. Elçiliyi nə qədər ağır və acı olsa da, ona zaval yoxdur. Bu, ulu Tanrının «مَا عَلَيَّ الرَّسُولُ إِلَّا الْبَلَاغُ» ayəsi [=elçinin vəzifəsi ona deyilən sözü çatdırmaqdır] kimidir.

يَبِيَّتُقُ Y a b i t a k: «يَبِيَّتُقُ yabıtak at = çılpaq at, belində yələri və çulu olmayan at», «أَلْ أَيْغُ يَبِيَّتُقُ مُنْدِي» ol atıg yabıtak mündi = o, çılpaq ata mindi».

يَمَاجُكُ Y ə m ə ç ü k: buğda daşınan kiçik çuval; kisə.

فَعَلْلُوْ FƏ'ƏLLU BABI

يَقْشَعُوْ Y a f ı ş ğ u: qızılıq, yaxud gürən adı verilən yabanı meyvə. Ona «يَمْشَعَا yumuşğa» da deyilir.

يَكْرِمَا Y i ğ i r m ə: iyirmi. «يَكْرِمَا yigirmi» də deyilir.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

هَر نَوِّ هَرَهَكَاسِ اِلَه فَعْلَل فƏ'ƏLƏL BABI

يَبْرَلِغُ Y ı p a r l ı ğ: «يَبْرَلِغُ كَسْرُكُو» yıparlıg kəsürgü=müşk saxlanan mücrü». Bu məsələdə də işlənmişdir: «يَبْرَلِغُ كَسْرُكُوْدِيْن يَبْر كِتْسَا بِيْدِي» yıparlıg kəsürgüdin yıpar kitsə, yidhi kalır = mücrüdən ənbər getsə də iyi qalar», (qabdan müşk getsə də iyi getməz). Bu söz sərətə getsə də, bir az malı qalan və istənilən zaman küncdən-bucaqdan bəzi şeylər tapan adam barədə deyilir.

يَغْرَلِغُ Y a ğ ı r l ı ğ: yağırılı, yağırı olan. «يَغْرَلِغُ تَغْي» yağırılıg təwəy = yağırılı, beli yaralı dəvə». Başqası da belədir.

يُلْرَلِغُ Y u l a r l ı ğ: cilovlu, yüyənli, noxtalı. «يُلْرَلِغُ ات» yularlıg at = cilovlu, yüyənli at».

يَبْغَلِغُ Y a p ı ğ l ı ğ: qapalı, bağlı, «يَبْغَلِغُ قَبْغ» yapıgılıg kapuğ=qapah qapı».

يَدْغَلِغُ Y a d h ı ğ l ı ğ: yayılı, yayılmış, sərilməş. «يَدْغَلِغُ تَشَاك» yadhiğhğ töşək = sərili, yayılı döşək».

يَرْغَلِغُ Y a r a ğ l ı ğ: mümkün. «يَرْغَلِغُ اِيْش» yarağlıg iş=mümkün olan iş».

يَزْغَلِغُ Y a z ı ğ l ı ğ: açılmış. «يَزْغَلِغُ ات» yazıgılıg at = bağmdan açılmış at». Başqası da belədir.

يَشْغَلِغُ Y ı ş ı ğ l ı ğ: ipli. «يَشْغَلِغُ ار» yışıgılıg ər = ipli, ipi olan adam».

يُلْغُغ Y o l u ğ l u ğ: fidyəli. «يُلْغُغ كِشِي yoluğluğ kişi = fidyəsi ödənməmiş adam».

يَمْغُغ Y a m a ğ l ı ğ: yamaqlı. «يَمْغُغ تُون yamağlığ ton=yamaqlı paltar».

يِرْغُغ Y a r a ğ l ı ğ: zirehli. «يِرْغُغ ار yarağlığ ər = zirehli adam».

يِرْغُغ Y a z u k l u ğ: günahlı, günahı olan, suçlu.

يِشْغُغ Y ı ş ı k l ı ğ: dəbilqəli. «يِشْغُغ ار yışıklığ ər = başma dəbilqə, dəmir başlıq qoymuş adam».

يَسْغُغ Y a s ı ğ l ı ğ: gədələci. «يَسْغُغ يا yasığlığ ya = gədələci olan yay».

يَغْغُغ Y a ğ a k l ı ğ: cevizli. «يَغْغُغ يغاغ yığaxlığ yığaç = cevizli ağac».

يُرْغُغ Y u r u n l u ğ: ipək parçaları olan. «يُرْغُغ ار اغت yurunluğ urağut = ipək parçalara sahib olan qadın».

يَشْغُغ Y a ş ı n l ı ğ: şimşəkli. «يَشْغُغ بُلْت yaşınlığ bulit = şimşəkli bulud».

يَغْغُغ Y a ğ a n l ı ğ: fili olan. «يَغْغُغ ار yağanlığ ər=fili olan adam, filban».

[Qayda]:

Bu bölmə⁶¹ bəzi mənaları ehtiva edir.

Bunlardan biri ismi-məful mənasına gəlməkdir. Məsələn: «يَذْغُغ تَشَاك yadhığlığ töşək» və «يِرْغُغ ات yazığlığ at» kimi. Bunlar «sərilmiş döşək» və «açılmış at» deməkdir. Digəri isə adı verilmiş şeyin sahibi olmaq mənasıdır. Məsələn: «يِيرْغُغ ار yıparlığ ər=ənbəri olan adam» kimi. Bu, yuxarıda da gördüyün kimi, «sahib» mənasıdır. «يَقْغُغ تَفْسِي ayaklığ təvsi=kasalı, qədəhli məcməyi», «يُغْغُغ اف uyugluğ əw=kəmərli ev» deməkdir.

يِرْغُغ Y a r ı n d a k: türk qayıışı. Keçi dərisindən hazırlanır.

يِيْشْغُغ Y a p u ş ğ a k: tikanlı bir ot, pıtrax. Fındıq boyda olur, atların və başqa heyvanların quyruğuna yapışır. Hər işə qarışan, burnunu soxan adama «yapuşğak» deyilir.

يِيْرْغُغ Y a p u r ğ a k: ağacın yarpağı. Kitabın yarpağına, səhifəsinə də belə deyilir.

يِغْغُغ Y ı ğ a ç l ı k: ağaclıq, ağacı olan yer. Şalban olan yerə də belə deyilir.

يِذْغُغ Y a d l ı a ğ l ı k⁶²: piyada üçün, piyadalıq; piyada yürümək.

يِذْغُغ Y ı d h ı ğ l ı k: qoxmuş, qoxmuşluq, yıpranmışlıq.

يِمْغُغ Y a m a ğ l ı k: yamaqlıq. «يِمْغُغ بُوْز yamağlıq böz = yamaq üçün hazırlanan, ayrılan bez».

يِلْغُغ Y ı l ı ğ l ı k: ılıqlıq, istilik.

يِغْغُغ Y a ğ a k l ı k: cəvizlik, cəviz, qoz bitən yer, sahə.

يِرْغُغ Y a r u k l u k: nur, işıq, aydınlıq.

يِرْغُغ Y ı r a k l ı k: uzaqlıq, iraqıq.

يِلْغُغ Y a l ı n d a k: yalın, çılpaq. «يِلْغُغ ار yalındak ər = çılpaq adam».

يِغْغُغ Y i ğ i t l i k: igidlik, gənclik. Buradan alınaraq «يِغْغُغ اسز انک یغتلیگ» əsiz anıq yigitliyi» deyilir ki, «heyif onun igidliyinə, gəncliyinə» deməkdir.

يِرْغُغ Y ü r ə k l i g: ürəkli. «يِرْغُغ ار yürəkliğ ər = ürəkli, cəsur adam».

يِتْغُغ Y e t i z l i k: genişlik, bir şeyin eni.

يِلْغُغ Y ü l ə k l i g: dayanmış, söykənmiş. «يِلْغُغ يغاغ yüləklig yığaç = bir şeyə dayanmış, söykənmiş ağac».

يِلْغُغ Y i l i k l i g: ilikli. «يِلْغُغ سنْغُغ yiliklig sünqük = ilikli sümük».

⁶¹ Mahmud Kaşğari burada -ığ/-luğ şəkilçisi qəbul edən sözləri nəzərdə tutur.

⁶² Yazma və basma nüsxədə «يِذْغُغ yadhığlıq» sözü hərəkəsizdir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَعَان FƏ'ƏL'AN BABI

اَيْتَغَان A y ı t ğ a n: soruşan. «اَل كِشَى اَل تَلِم سَوَز اَيْتَغَان» ol kişi ol təlim söz ayıtğan = o adam çox söz soruşan adamdır».

يَرْتَغَان Y a r a t ğ a n: yaradan. «اَل بَيْرَك تَنْقِرَى اَل يَرْتَغَان» tənqri ol yerig yaratğan = yeri yaradan tanrıdır». Başqası da belədir.

يَرْتَغَان Y a r u t ğ a n: aydınladan, işıqlandıran. «اَل كُن اَل اَزْنَع يَرْتَغَان» kün ol ajunuğ yarutğan = dünyanı işıqlandıran günəşdir».

يُرْتَغَان Y o r u t ğ a n⁶³: yel buraxan. «اَل كِشَى يُرْتَغَان» yorutğan kişi = yel buraxan adam».

يَغْتَغَان Y a ğ u t ğ a n: yaxınlaşdıran. «اَل كِشَى اَل اَوْزَن يَغْتَغَان» ol kişi ol özin yağutğan = o adam özünü daim başqalarına yaxınlaşdıran adamdır».

يَغْتِغَان Y a ğ ı t ğ a n: yağdıran. «اَل يَغْمُرُ يَغْتِغَان» tənqri ol yağmur yağıtğan = yağışı yağdıran tanrıdır».

يَغْتِغَان Y a ğ ı t ğ a n: düşmənçilik edən. «اَل كِشَى اَل تَتَجَى يَغْتِغَان» ol kişi ol tutçı yağıtğan = o adam daim düşmənçilik edəndir».

يُمْتِغَان Y u m ı t ğ a n: toplanan, toplaşan. «اَل كِشَى اَل اَل يُمْتِغَان» ol kişilər ol yumıtğan = o adamlar daim bir iş üçün toplanan adamlardır».

يَبْرَغَان Y a p u r ğ a n: örtən, qapayan, gizlədən. «اَل اَيْشِين يَبْرَغَان» bu ər ol işm yapurğan = bu adam işini daim gizləyən adamdır». Hər hansı bir şey gizləmək də belədir.

يَشْرَغَان Y a ş u r ğ a n: gizləyən. «اَل تَنْكِن يَشْرَغَان» bu ər ol nənqin yashurğan = bu adam malını gizləyəndir». Başqası da belədir.

⁶³ Yazma və basma nüsxədə bu söz «اَل يَرْتَغَان yortğan» şəklində yazılmışdır. Bu baba uyğun olması üçün «اَل يَرْتَغَان yorutğan» şəklində olması lazımdır.

يَيْشَغَان Y a p u ş ğ a n: yapışqan. «اَل اَيْشَقَا يَيْشَغَان» ol ər ol işka yapuşğan = o adam işə yapışandır, işə yapışmaq onun adətidir».

Hər hansı bir şey bir şeyə bağlansa, yenə belə deyilir.

يُشْلَغَان Y u ş u l ğ a n: axan. «اَل قَانَى يُشْلَغَان» bu baş ol kanı yuşulğan = bu daim qanı axan yaradır».

بُشْلَغَان B u ş u l ğ a n: «اَل اَيْشَقَا بُشْلَغَان» bu ər ol əligi işka buşulğan = bu adamın əli işdə yeyindir, iş xüsusunda əli yatqındır».

يَغْلَغَان Y ı ğ ı l ğ a n: yığılan. «اَل مُنْدَا كِشَى يَغْلَغَان» bu yer ol munda kişi yığılğan = bu yer adamların daim yığıldığı yerdir».

يَقْلَغَان Y ı k ı l ğ a n: yığılğan, yığılan. «اَل تَتَجَى يَقْلَغَان» ol tam ol tutçı yıkılğan = o divar daim yığılındır». Başqası da belədir.

يُغْرَقَان Y o ğ u r k a n: yorğan.

يُكْرَكَان Y ü g ü r g ə n: çapar. Çindən çıxaraq islam diyarma gəlmək üzrə olan karvandan daha əvvəl onların məktubunu, xəbərlərini gətirən adam.

يُكْرَكَان Y ü g ü r g ə n: «اَل يَكْرَكَان» yügürgən at = yüyürək at». Başqası da belədir.

يُكْرُكُون Y ü g ü r g ü n: darı kimi qırmızı dənələri olan bitkidir. Bunu türkmənlər yeyirlər.

يَمْرَكَان Y e m ü r g ə n: sökən, qoparan. «اَل يَغَاغَع يَمْرَكَان» bu suw ol yığaçığ yemürgən = bu su daim ağacın dibini oyandır». Hər hansı bir şeyin dibini oyan, sökən şey barədə də bu söz işlənir.

يِرْلَكَان Y i r i l g ə n: yarılan. «اَل تَتَجَى يِرْلَكَان» bu butık ol tutçı yirilgən = bu budaq daim çatlayan, yarılandır».

يُمْلَكَان Y ü m ü l g ə n: yumulan. «اَل كُوزَى يُمْلَكَان» bu ər ol közi yumulğan = bu adam daim gözü yumulandır».

BU BABIN MATVİ OLANLARI

يَزْغِي Y a z ı ğ ı: yazıçı, mirzə. Qohumlar arasında məktub gətirib-götürən elçi. Oğuzca.

يَيْلِغَان Y a y ı l ğ a n⁶⁴: yayılan. «يَيْلِغَان كِشِي yayılğan kişi = bir yerdə dura bilməyən biqərar, səbatsız adam».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَلَّل FƏ'LƏLƏL BABI

يَرْكَمَج Y ö r g ə m ə ç: [yemək növü; resepti]: işkəmbə və bağırsağ incə-incə doğranır, bağırsağ içinə doldurulur, bişirilərək, yaxud qızardılaraq yeyilir.

يَتَغَشُق Y a t ğ a ş u k⁶⁵: bir yerdə başqa biri ilə yatan. «يَتَغَشُقُ أَعْرَى yatğa-şuk oğrı = yatma zamanı».

يَقْرَقَن Y a k r ı k a n: fındıq boyda qırmızı meyvəsi olan bir bitkidir, yel adamın dodoqlarını çatlatdığı zaman yapışdırılsa çat və yarıqlar sağalır.

يَقْرَقَان Y a k r ı k a n: buz yağı (?). Bu, buz parçalananda ondan ayrılan yağa bənzər şeydir⁶⁶.

⁶⁴ Bu söz matvi qismindən ola bilməz. Sözü matvi olması üçün onun sonunda hərfi-illət olmalıdır. Bu söz bundan əvvəlki qismə aiddir.

⁶⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni iki maddə halında belə vermişlər: «Y a t ğ a ş u k: yataq yoldaşı». «Y a t ğ a ş ı k: yatğaşik uğrı=gecənin üç hissədən ibarət olduğu düşünülə, gecənin ilk hissəsi» (yalnız müəyyən bir ləhcədə) (DLT-2005, s.673). Uygurlar da bu maddəni «Y a t ğ a ş u k: biri ilə yatan kişi» və «Y a t ğ a ş ı k: yatar çağ», yəni «yatmaq vaxtı» olmaq üzrə iki maddə halında vermişlər (TTD, III tom, bet 75). Çinlilər də uygurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, III cild, s.54).

⁶⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni belə tərcümə etmişlər: «donmuş, buz kəsilmiş iç yağı; kəsildiyi zaman iç yağı parçaları tökülür» (DLT-2005, s.664). Bu tərcümə də bir az naqisdir, məna tam aydın deyil. Uygurların tərcüməsi belədir: «buz [bağlamış] yağ, don[muş] yağ. Belə yağ parçalananda ondan buza bənzər qəlpələr qopur» (TTD, III tom, bet 75). Bu tərcümə daha anlaşqlı və aydındır.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يُيَافِقُ Y u b a k u l a k⁶⁷: qızdırmadan titrəmə. Yabaku və yəmək dillərində.

يَيْفَاقُ Y a b a k u l a k⁶⁸: bayquş. Yabaku və yəmək dillərində.

Beş hərfli bölünməsi bitdi.

⁶⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yapakulak» şəklində (DLT-2005, s.660) oxumuşlar. Çinlilər də belə oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.54).

⁶⁸ Uygurlar (TTD, III tom, bet 76), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.55) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yapakulak» şəklində (DLT-2005, s.660) oxumuşlar. Salih Mütəllibov isə hər iki sözü «yabakulak» kimi (TSD, III tom, bet 64) vermişdir.

ALTI HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

يَرْسِنِجْ Y a r s i n ç ı ğ: murdar, pis, iyrenc. «يَرْسِنِجْ نَانِك» yarsınçığ nənq =pis, iyrenc, murdar şey».

يَغْمُرْجِلْ Y a ğ m u r ç ı l: «يَغْمُرْجِلْ يِير» yağmurçıl yer = yağmuru çox olan yer».

[Qayda]:

Bu bir qaydadır: hər hansı bir şey bir nəsnə üzərində çox davamlılıq göstərsə, ardı kəsilmədən fasiləsiz sürsə, o isimə جِل [-çil şəkilçisi] əlavə edilir. Bu yolla yaranan söz sifət olur. Məsələn, «تُجِلْ يِير» tüpçil yer» deyilir. «تُيْ» tüpi» boran deməkdir. Buna جِل [-çil suffiksi] artırılmaqla boranın çox olması bildirilir. Eyni şəkildə uzun müddət xəstə olan adama «يَكْجِلْ» igçil» deyilir. Ancaq onu da demək lazımdır ki, bu qaydanın işlənmə dairəsi məhduddur, geniş tətbiq olunmur.

Tanrıya şükr olsun, başmda hərfi-illət olan isimlər kitabı bitdi.

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

BAŞDA HƏRFİ-İLLƏTLİ FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

یبتی Y a p t i: bağladı, bərkitdi. «ار قبیغ یبتی» ər kapuğ yaptı = adam qapı qapadı».

یبتی Y a p t i: qurdu. «ار تور یبتی» ər tor yaptı = adam tor düzəltdi, tələ qurdu», (quş və ya başqa şey tutmaq üçün tələ qurdu).

یبتی Y a p t i: yaptı, yapışdırdı. «ایشلار اتماک یبتی» işlər ötmək yaptı = qadın çörək yaptı», (təndirə çörək yaptı).

یبتی Y a p t i: hördü. «ار تام یبتی» ər tam yaptı = adam divar hördü», (یبار- یبار- یبار).

یردی Y a r d i: yardı. «ار یغاچ یردی» ər yığaç yardı = adam ağac yardı».

Başqası da belədir. Yerə şırım çəksə və ya çəpərləsə yenə belə deyilir, (یرار- یرار- یرار).

یردی Y ö r d i: «ار اغت اغن بشیکتن یردی» urağut oğlın beşiktin yördi = qadın uşağını beşikdən götürdü», (یرماک- یرماک- یرماک).

یردی Y e r d i: «ال بئق یردی» ol butık yerdı = o, budaq yardı». Başqası da belədir. Bu, dəmir tətbiq etmədən yaş bir şeyi uzunlamasına yarmaqdır. (یرار- یرار- یرار)⁶⁹, «yarmak» bir şeyi kəsərək zorla yarmaqdır, ayırmaqdır, «yermək» isə onu asanlıqla yarmaqdır. Bu məsələdə də işlənmişdir: «تبغ تاش باشغ یرار. تاش باشغ یرار tapuğ taş⁷⁰ yarar, taş başığ yarar =

⁶⁹ Bəsim Atalay bu sözü «yirdi-yirər-yirmək», bəlkə də «yırdı-yırar-yırmək» kimi oxumağa tərəfdardır. Bu tipli şeylərə dilimizdə də çox rastlanır. Məsələn: «cızıq-cizik», «siyirmək-sıyırmaq», «çirmənmək-çırmanmaq» və s.

⁷⁰ Bu söz təsirli olduğu üçün «تاشغ» şəklində olmalıdır.

xidmət daşı yarar, daş da qayıdıb başı yarar». Bu söz ağasından yaxşılıq görün, ancaq onun düşmənlərinə kömək edən xidmətçi haqqında deyilir.

یزدی Y a z d i: açdı. «ال ٹکون یزدی» ol tügün yazdı = o düyün açdı».

یزدی Y a z d i: yazdı. «ال یتک یزدی» ol bitik yazdı = o, kitab yazdı».

یزدی Y a z d i: yanıldı. «ال سوزندا یزدی» ol sözində yazdı = o, sözündə yanıldı».

یزدی Y a z d i: az qala... «ال انی ارو یزدی» ol anı uru yazdı⁷¹ = o, onu az qala vuracaqdı, döyəcəkdı».

یزدی Y a z d i: vura bilmədi. «ال کیکنی یزدی» ol keyikni yazdı = o, geyikə ox atdı, vura bilmədi». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «یازماس یتکلماس بلكا بلماس» yazmas atım bolmas, yanqılmas bilgə bolmas = çəşmayan atıcı (ovçu), yanılmayan bilgin olmaz (yoxdur)», (یرار- یرار- یرار).

یوزدی Y ü z d i: üzdü. «ار سقدا یوزدی» ər suwda yüzdi = adam suda üzdü».

یوزدی Y ü z d i: yayıldı. «ار یرنک یوزدی» ırınq yüzdi = ırın bədənə yayıldı».

یوزدی Y ü z d i: üzdü. «ار ارتغم یوزدی» ər tuğum⁷² yüzdi = adam kəsilmiş heyvanın dərisini üzdü, çıxartdı», (یرار- یرar- یرar).

یسدی Y a s d i: buraxdı. «بک سوسین یسدی» bəğ süsün yasdı = bəy qoşunu tərxis etdi».

یسدی Y a s d i: bu sözün əsli «ار یاسین یسدی» ər yasın yasdı = adam yayının kirisini çıxartdı» sözündən alınmışdır.

یسدی Y a s d i: sökdü. «خان جواج یسدی» xan çuvaç yasdı = xan çadırını sökdü», (xan başı üstündəki çadırının düyününü açdı), (یسار- یسار- یسار).

⁷¹ Salih Mütəllibov «ارو» sözünün sonundakı vav hərfini v kimi qəbul etdiyinə görə həmin sözü «uruv», misalı isə «ol anı uruv yazdı» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 67).

⁷² Türkçə son nəşrdə bu söz «tokum» kimi verilmişdir (DLT-2005, s.719).

يَشْدَى Y a ş d i: gizləndi. «أَل مَنَى كُرْبُ يَشْدَى» ol məni körüp yaşdı = o məni görüb gizləndi». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَفَى تَفَى مَنَّب قَوَى أَر يَشْمَاس təwəy münüp koy ara yaşmas = dəvəyə minməklə qoyunlar arasında gizlənmək olmaz», (dəvəyə minən özünü qoyunlar arasında gizləyə bilməz). Bu söz hər tərəfə yayıldıqdan sonra gizlədilmək istənən iş haqqında deyilir, (يَشْمَاق - يَشَار - yaşar – yaşmaq).

يُشْدَى Y ü ş d i: axıtdı. «أَل بَكْنَى يَشْدَى» ol bəkni yüşdi = o, bozanı axıtdı», (o, bozam sürəhinin lüləsindən axıtdı). Boza arpa, buğda, darı kimi bitkilərdən düzəldilən içkidir, (يُشْمَاق - يَشَار - yüşər – yüşmək)⁷³.

يَغْدَى Y a ğ d i: yağdı. «يَغْمُرُ يَغْدَى» yağmur yağdı = yağış yağdı». Bu məsələdə də işlənmişdir: «قَتْلَغ قَا قُشَا يَغَار» kutluğka koşa yağar=qutluya, bəxtəvərə qoşa-qoşa yağar», (bəxtəvər adama vərədlət üst-üstə gələr), (يَغْمَاق - يَغَار - yağar – yağmaq). Qar və dolu yağsa, yenə belə deyilir.

يَغْدَى Y ı ğ d i: yığdı, yığışdırdı. «أَل مَنَى اَشْقَا يَغْدَى» ol məni aşka yığdı = o məni yeməyə qoymadı». Başqası da belədir.

يَغْدَى Y ı ğ d i: «أَل تَرِغ يَغْدَى» ol tarığ yığdı = o, taxıl yığdı». Hər hansı bir şeyi yığan adam üçün də belə deyilir, (يَغْمَاق - يَغَار - yığar – yığmaq).

يُقْدَى Y u w d i: yuvarladı. «أَر ثَبِقُ يُقْدَى» ər topıq yuwdı = adam top yuvarladı». Başqası da belədir. Bu beytdə də işlənmişdir:

تَقْر يَغِب سَفْ أَقْنِ اَنْدَى سَقْن

قُرْمُ كَسْبَى اَيْدِشِين قَوْدَى يُقَار

«Təwar yığıp suw akın indi sakın,

Korum kipi idhişin⁷⁴ kodı yuwar».

Yığılan mal axan su kimidir, özünü gözlə,

Sahibini qaya kimi aşağı yuvarlar.

(Mal-sərvət yığmaqdan bəhs edərək deyir: dağdan gələn sel qayanı necə yuvarlayırsa, yığılan mal da öz sahibini eləcə məhv edə bilər).

يُقْدَى Y u w d i: qaçdı. «أَشْيَاك يُقْدَى» eşyək yuwdı = eşşək qaçdı».

يُقْدَى Y u w d i: aldatdı. «أَل اَنْى اَرْدَى يُقْدَى» ol anı ardı-yuwdı = o ona hiylə etdi, aldatdı⁷⁵.

يُقْدَى Y u w d i: qovuşdu. «أَر قَدَاشِين قَرْدَى يُقْدَى» ər kadaşın kurdı-yuwdı = adam qohum-qardaşa qovuşdu», (yaxın adamına qovuşdu, ona mal verərək könlünü aldı), (يُقْمَاق - يُقَار - yuwar – yuwmak).

يُقْدَى Y a k d i: yaxdı. «أَر بَشَقَا يِقَع يُقْدَى» ər başqa yakığ yakdı = adam başına yaxı yaxdı».

يُقْدَى Y a k d i: «أَل اَنْكِر يُقْدَى» ol anqar yakdı = o ona yaxınlaşdı».

يُقْدَى Y a k d i: «أَنْك كَلْمَاكى يُقْدَى» anınq kəlməgi yakdı=onun gəlişi yaxınlaşdı».

⁷³ Bəsim Atalay yazma nüsxədə düzəliş aparılaraq «يَشْدَى» sözünün bu şəkllə salındığını, əslində isə bu kəlmənin «yuşdı-yuşar-yuşmaq» şəkllində olduğunu yazmışdır (DLT, III, s.60). Salih Mütəllibov bu fe'li «yüşdi» şəkllində vermişdir (TSD, III tom, bet 68). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 81) və Hüseyn Düzgün bu sözü «yuşdı» (د ل ت s.467), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə iki variantda - «yuşdı/yüşdi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.713). Çinlilər «yuşdı» şəkllində vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.58).

⁷⁴ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu beytin ilk misarası xeyli qarışıqdır. İkinci misrada isə «idişin» əvəzinə «idhisin» olmalıdır, çünki «idiş=qədəh, piyalə, kasa», «idhi» isə «sahib» deməkdir. Beytin məzmununa da məhz «sahib» sözü uyğundur (DLT, III, s.62). Biz bu beyti bir az fərqli tərcümə etdik. Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 69) və Hüseyn Düzgün (د ل ت s.357-58) Bəsim Atalayın qeydlərini nəzərə almışlar. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «indi» sözünü «endi», «kipi» sözünü «kepi» (DLT-2005, s.714), uyğurlar «idişin» yerinə doğru olaraq «idhisin», «indi» sözünü «ındı», «kipi» sözünü «kəbi» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 83). Çinlilərin də mətn altında müvafiq qeydi vardır (DLT-Çin, III cild, s.59).

⁷⁵ Bəsim Atalay yazma nüsxədə bu sözdə düzəliş aparıldığını, nəticədə «təwdi» yerinə «yuwdı» yazıldığını göstərmişdir (DLT, III, s. 62).

يُقَدَى Y a k d i: «أل انكر الی یقَدَى ol anqar əlig yakdı = ona əli ilə toxundu», (يَقَار- يَقْمَاق) yakar–yakmak).

يُقَدَى Y u k d i: bulaşdı, keçdi. «كَا یَاغ یُقَدَى əliggə yağ yukdı = ələ yağ bulaşdı».

يُقَدَى Y u k d i: «أَنْكِرْ أُذُوْزَى انق udhuzı anqar yukdı = onun qoturu ona keçdi». Hər hansı bir şey başqa şeyə bulaşsa və ya keçsə, yenə belə deyilir, (يُقَار- يَقْمَاق) yukar – yukmak).

يُقَدَى Y ı k d i: yıxdı, uçurdu. «أَلْ أْفَنْ یُقَدَى ol əwin yıkdı = o, evini uçurdu». Başqası da belədir, (يُقَار- يَقْمَاق) yıkar – yıkmak).

يُقَدَى Y a l d i: alovlandı. «أَوْتْ یُقَدَى ot yaldı = od alovlandı».

يُقَدَى Y a l d i: iltihablandı. «بَاشْ یُقَدَى baş yaldı = yara iltihablandı».

يُقَدَى Y a l d i: yaladı. «كُونْ یُوزْكَ یُقَدَى kün yüzüg yaldı = gün adamın üzünü qarşdı, yaladı, qaraltdı», (يَلَار- يَقْمَاق) yalar–yalmak).

يُقَدَى Y o l d i⁷⁶: qurtardı, buraxdı, «أَرْ بُلُنُقْ یُقَدَى ər bulunuk⁷⁷ yoldı = adam dustağı buraxdı».

يُقَدَى Y o l d i: azad etdi. «أَرْ تُتُغْ یُقَدَى ər tutuğ yoldı = adam girovu azad etdi».

يُقَدَى Y o l d i: yoldu. «أَرْ قُشْ یُقَدَى ər kuş yoldı = adam quş yoldu», (تُكَلَرِیْنِی یولماق üçün qaynar suya saldı, pöşülədi). Dəridən tük yolunsa, yenə belə deyilir. Başqası da belədir.

يُقَدَى Y o l d i: «أُرَاغْتْ بَشِیْنِ یُقَدَى urağut başın yoldı = qadm öz mehr və başlığından vaz keçərək ərindən ayrıldı, başını, canını qurtardı», (يَلَار- يَقْمَاق) yolar – yolmak).

يُقَدَى Y o l d i: «أَلْ بَتِکْ یُقَدَى ol bitik yoldı = o, kitab yazdı, üzünü köçürdü».

⁷⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu fe'li «yuldı» kimi (DLT-2005, s.707) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.61-62) və uyğurlar «yoldı» ilə başlayan maddələrin hamısını «yuldı» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 85-86).

⁷⁷ Bu söz «بُلُنُقْ bulunuk» deyil, «بُلُنُقْ bulunuğ» olmalıdır.

يُقَدَى Y e l d i: qoşdu, çapdı. «أَتْلَغْ یُقَدَى atlıg yeldi = atlı qoşdu, çapdı».

Başqası da belədir, (يَلَار- يَقْمَاق) yelər – yelmək).

يُقَدَى Y e l d i: yeyildi. «أَشْ یُقَدَى aş yeldi = yemək yeyildi». Başqası da belədir, (يَلَار- يَقْمَاق) yelür – yelmək).

يُقَدَى Y ü m d i: yumdu. «أَرْ كُوزْ یُقَدَى ər köz yümdu = adam göz yumdu», «يُومَارْ- يَقْمَاق»⁷⁸ yümər – yümmək).

يُقَدَى Y a n d i: döndü. «أَرْ يُولْدَنْ یُقَدَى ər yoldan yandı = adam yoldan döndü». Başqası da belədir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «يَالْنُقْ مَانْ قُوكُ تَرْلَمَاسْ، سِينْ قَا كَرُوبْ كَرُوكُ يَنْمَاسْ» yalnuk mənqgü tirilməs, sınka kirüp kirü yanmas = adam əbədi diri qalmaz, yaşamaz, qəbrə girən geri dönməz, qayıtmaz».

يُقَدَى Y a n d i: təhdid etdi, yanıdı. «بَکْ أُنَى یُقَدَى bəg anı yandı = bəy onu yanıdı, təhdid etdi». Başqası da belədir.

يُقَدَى Y a n d i: alışdı, yandı. «أَوْتْ یُقَدَى ot yandı = od yandı». Bu mənada «يُقَدَى yaldı» sözü də var. Qıpçaqca.

يُقَدَى Y a n d i: qusdu. «أَرْ یُقَدَى ər yandı = adam qusdu», (يَنْار- يَقْمَاق) yanar – yanmaq). Bu şeirdə də işlənmişdir:

يُقَدَى أَرْنَجْ أَعْرَغَى

كَلْدَى بَرُوكُ تَعْرَغَى

أُوزَى قُوسَى أَعْرَغَى

أَلْ لَارْ قَمُغْ تَرَكُشُورْ

«Yandı ərinç oğrağı,

Kəldi bərü tığrağı,

Özi kuyı oğrağı,

Alplar kamuğ tirkəşür».

Bəlkə fikrindən döndü,

⁷⁸ Bəsim Atalayın fikrinə, bu sözlər «u» ilə «yumdu-yumar-yumak» olmalıdır (DLT, III, s.64).

Onun xəbərçisi bəri gəldi,
Dərəyə varmaq üzrədir,
Bütün alplar toplaşirlar.

(Düşməndən bəhs edərək deyir: bəlkə də o, əzmindən vaz keçdi, bizə onun elçisi gəlir, elçi dərəyə varmaq üzrədir, alplar isə savaşa üçün toplaşirlar).

يُنْدَى Y u n d i: yuyundu. «ار سَقْدَا يُنْدَى ar suwda yundı = adam suda yuyundu, yaxandı».

يُنْدَى Y u n d i: «ار يُنْدَى ar yundu = adam abdəst aldı». Oğuzca. (يُنْمَاق - يُونار yunar – yunmak).

يَنْدَى Y i n d i: sordu, soruşdurdu, xəbər aldı. «أَلْ أَيْكْ أَفْنِ يَنْدَى ol anıq əwin yindi = o onun evini soruşdu, evinin harda olduğunu xəbər aldı». Bu kəlmənin əsli «يَنْدَى yindti» sözüdür, qısaldılmışdır, (يَنْدَمَاق - يَنْدَار yindər – yindmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يُودَى Y u d i: yudu. «ار تُون يُودَى ar ton yudı = adam paltar yudu». Başqası da belədir, (يُومَاق - يُونر yur – yumak). Bu məsələdə işlənmişdir: «قَانِغْ قَان بِلَا يَوْمَاس» kanığ kan bilə yumas = qanı qanla yumazlar», (qanı qanla yumazlar, fitnəni fitnə ilə deyil, sülhlə aradan qaldırarlar).

يِيدَى Y e d i: yedi. «ار أَش يِيدَى ar aş yedi = adam aş⁷⁹ yedi». Başqası da belədir, (يِيمَاق - يِير yer – yemək).

⁷⁹ Bizim məcburiyyət qarşısında çox vaxt «yemək» deyə tərcümə etdiyimiz «aş» sözünü uyğurlar hər yerdə haqlı olaraq «aş» deyə verirlər. Dilimizdə «aş» yeməklərin ümumi adıdır, «aşxana» sözü də bunu göstərir, «aş»ın plov mənası sonra yaranmışdır.

ÜÇ HƏRLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏRƏKƏLİ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

يَبْرُدَى Y a p u r d i: parlatdı, süpürdü. «أَلْ يِيرِكْ يَبْرُدَى ol yerig yapurdu = o, yeri parlatdı, süpürdü».

يَبْرُدَى Y a p u r d i: gizlədi, saxladı. «ار سَوْرُكْ يَبْرُدَى ar sözüg yapurdu = adam sözü gizlədi, saxladı», (يَبْرُور - يَبْرُور yapurur – yapurmak).

يَبْرُدَى Y i t ü r d i: itirdi. «ار يَرْمَاقْ يَبْرُدَى ar yarmak yitürdi = adam pul itirdi». Başqası da belədir, (يَبْرُور - يَبْرُور yitürür – yitürmək).

يَبْرُدَى Y ü d h ü r d i: yüklədi. «أَلْ تَقَى كَا يَكْ يَبْرُدَى ol təwəygə yük yüdhürdi = o, dəvəyə yük yüklədi». Başqası da belədir, (يَبْرُور - يَبْرُور yüdhürür – yüdhürmək). Bu beytdə də işlənmişdir:

اغْرُقْ اغْرَاشِنَكْنَى اذْنَاغَقَا يَبْرُمَا

اَجْرُبْ اَزْنَكْ اَشَارَبْ اذْنَاغْنَى تَبْرُمَا

«Ağruk ağır işin qni adhnağuka yüdhürmə,

Açrup özün q öşərip adhnağın totdurma».

Ağır yükünü başqasına yükləmə,

Özünü acliqdan öşərib başqasını doyurma.

(Öz yükünü başqasına yükləmə, gözün qaralana qədər özünü ac qoyub başqasını doyurma).

يَبْرُدَى Y a ş a r d i: yaşardı. «أَتْ يَبْرُدَى ot yaşardı = ot yaşardı», (يَبْرُور - يَبْرُور yaşarur - yaşarmak).

يَشْرُدِي Yaşurdi: gizlədi. «أل نَانِك يَشْرُدِي ol nənq yaşurdi = o, əşyani gizlədi», (يَشْرُرُ - يَشْرُمَاق) yaşurur – yaşurmak).

يَقْرُدِي Yakurdi: yaxınlaşdırdı. «أل اَتِغ مَنَكَا يَقْرُدِي ol atıg manqa yakurdi = o, atı mənə yaxınlaşdırdı». Başqası da belədir, (يَقْرُرُ - يَقْرُمَاق) yakurur – yakurmak).

يَقْرُدِي Yakurdi: tez-tez nəfəs aldı, tənəgfəs oldu. «كِشِي يَقْرُدِي kişi yakurdi = adam tövşüdü, tez-tez nəfəs aldı», (يَقْرُرُ - يَقْرُمَاق) yakurur – yakurmak).

يُكْرُدِي Yügürdi: qoşdu, yüyürdü. «أر يَكْرُدِي ar yügürdi = adam qoşdu», (يُكْرُرُ - يُكْرُمَاق) yügürür – yügürmək). Bu şeirdə də işlənməmişdir:

أَنْدَبُ أَلْغِ تَبَارُو
تَفَرَّقَ كَلِبُ يَكْرِكِل
فَرَعَقَ بِلْنُ بَدْنُ كُر
فَنَدَا تُشْرُ فَوْدِي أَل

«Ündəp uluğ tabaru
Tawrak kəlip yügürgil,
Kurğak yılm budhun kör,
Kanda tüşər kodı ıl».
Yaşlı adam haylasa,
Dərhal yüyür yanına,
Quraq ildə köçsə el,
Sən də köçüb ora get.

(Yaşlı, ulu bir adam səni çağırırsa, dərhal onun səsinə səs ver, ona tərəf qoş, yüyür, qıtlıq, quraqlıq vaxtı el hara köçsə, sən də onunla bərabər köç get). El-obaya bir fəlakət üz versə, onunla birlikdə ol deməkdir.

يُكْرُدِي Yügürdi: «أل بَوُزُ يَكْرُدِي ol böz yügürdi = o, bezə əriş düzəltdi», (يُكْرُرُ - يُكْرُمَاق) yügürür – yügürmək).

يَمْرُدِي Yamurdi: kəsdi. «أر يَغَاچ يَمْرُدِي ar yığaç yamurdi = adam ağac kəsdi». Başqası da belədir, (يَمْرُرُ - يَمْرُمَاق) yamurur – yamurmak).

يَيْشُدِي Yapışdı: yapışdı. «يَلِمُ يُوْگَا يَيْشُدِي yəlim yükkə yapışdı = tutğal quş lələyinə yapışdı». Hər hansı bir nəsə bir şeyə yapışsa və ya taxılsa, yenə belə deyilir.

يَيْشُدِي Yapışdı: «إت كَيْكَا يَيْشُدِي it keyikkə yapışdı = it geyiki tutdu, dişini keçirdi, yapışdı», (يَيْشُرُ - يَيْشُمَاق) yapışar – yapışmaq).

يَدْشُدِي Yadışdı: yayıldı. «أل اَنَكْرُ تُشَاك يَدْشُدِي ol anqar töşək yadışdı = o ona döşək sərməkdə, yaymaqda, döşəməkdə kömək etdi». Yarış üçün də belə deyilir, (يَدْشُرُ - يَدْشُمَاق) yadışur – yadışmaq).

يَدْشُدِي Yodhuşdı: «أل قَلِجُ تِن قَان يَدْشُدِي ol kılıçtın kan yodhuşdı = o, qılmcadan qan silməkdə kömək etdi». Kitabdan hər hansı bir şeyi silmək və hər hansı mayenin bir şeyin üstündəki izini silmək də belədir, (يَدْشُرُ - يَدْشُمَاق) yodhuşur – yodhuşmaq).

يَدِشُدِي Yıdışdı: «يَدِشُدِي نَانَق = bir şeyin hissələri, parçaları bir-birinin içində çürüdü, yıprandı», (يَدِشُرُ - يَدِشُمَاق) yıdışur – yıdışmaq).

يَدِشُدِي Yedişdi: «أل مَنَكَا يَدِشُدِي ol manqa yenqək yedişdi = o mənə heybəninin kənarını tikməkdə kömək etdi». Boğcanın və buna bənzər şeylərin kənarını tikmək də belədir, (يَدِشُرُ - يَدِشُمَاق) yedişür – yedişmək). Bundan əvvəlki fəlin məsdəri «يَدِشُمَاقُ yadışmaq» şəklində ق ka ilədir.

يُدْشُدِي Y ü d h ü ş d i: yüklədi. «اَلْ اِكِي تَرْغُ يُدْشُدِي» olar ikki tarıǵ yüdhüşdi = o iki adam buǵda yükləməkdə bir-birinə kömək etdilər». Başqası da belədir, yarış üçün də belə deyilir. (يُدْشُورُ - يُدْشُورُ يüdüşür – yüdüşmək).

يِرْشُدِي Y a r a ş d i: uyuşdu, anlaşıdı. «اَلْ اِكِي يِرْشُدِي» olar ikki yaraşdı = onlar ikisi bir işdə bir-biri ilə uyuşdular, anlaşıdılar, dil tapdılar». Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَرْتَقَ بُلْبُ يِلْشُدِي

مَنْيَكُ تَفْرَسَتْشُدِي

بِسْتَا بِلَا يِرْشُتِي

كِرْلَسَبُ تَارَا تَايْمِي

«Ortak bolup bilişdi,

Məninq tawar satışdı,

Bistə bilə yaraştı,

Kizləp tutar tayımı».

Ortaq olub tanışdı,

Mənimlə mal satışdı,

Bistə ilə anlaşıdı,

Gizlər mənim tayımı.

(Vəfasız bir adam haqqında deyir: o mənimlə tanışlıqdan sonra ortağım oldu, malımı satmaqda mənə kömək etdi, ev sahibi ilə anlaşıdı, məndən dayçamı gizlədir). «Bistə» taciri evində qonaq saxlayan adamın adıdır. Tacir onun evində qalır, o da tacirin mahnı satır, qoyunlarını yığır, tacir gedən zaman ondan hər iyirmi qoyuna bir qoyun alır. Toxsı, çigil, yağma boylarında belədir, özüm şəxsən görmüşəm, (يِرْشُورُ - يِرْشُورُ yiraşur – yiraşmaq).

يِرْشُدِي Y a r ı ş d i: yarışdı. «اَلْ اِتِكُ بَرَلَا ات يِرْشُدِي» ol anıñq birlə at yarışdı = o onunla at çapmaqda yarışdı».

يِرْشُدِي Y a r ı ş d i: tən töldü. «اَلْ اِتِكُ بَرَلَا تَقَار يِرْشُدِي» ol anıñq birlə tawar yarışdı = o onunla malı yarı-yarıya böldü». Miras bölgüsündə də belə deyilir, (يِرْشُورُ - يِرْشُورُ yiraşur – yiraşmaq).

يِرْشُدِي Y o r ı ş d i: yeridi, yürüdü. «اَلْ اَلْ مَنِقُ بَرَلَا يِرْشُدِي» ol məninq birlə yorışdı = o mənimlə yeriməkdə yarışdı».

يِرْشُدِي Y o r ı ş d i: «اَلْ اَلْ تَرْقُوُ يِرْشُدِي» torku yorışdı = ipək parça yol-yol oldu». Başqası da belədir. Bu, ipək parça yıpranmağa üz tutan zaman söylənir, (يِرْشُورُ - يِرْشُورُ yiraşur – yiraşmaq).

يِرْشُدِي Y i r i ş d i: ayrıldı, bölündü. «اَلْ اَلْ يِرْشُدِي نَانِكُ» nənq = nəsne yarıldı, bölündü».

يِرْشُدِي Y i r i ş d i: irişdi. «اَلْ اَلْ اِرْ يِرْشُدِي» ar yirişdi = adam irişdi». Başqası da belədir, (يِرْشُورُ - يِرْشُورُ yiraşur – yiraşmaq).

يِرْشُدِي Y i r i ş d i: zəiflədi. «اَلْ اَلْ اِتِ تِشِي يِرْشُدِي» it tışı yirişdi = itin dişi qüvvədən düşdü, zəiflədi». Başqası da belədir.

يِرْشُدِي Y a z ı ş d i: «اَلْ اَلْ اِنْكَارُ تَكُونُ يِرْشُدِي» ol anqar tügün yazışdı = o ona düyün açmaqda kömək etdi». Yarışma da belədir, (يِرْشُورُ - يِرْشُورُ yiraşur – yiraşmaq).

يِرْشُدِي Y a z ı ş d i: «اَلْ اَلْ مَنَّا يِرْشُدِي» ol manqa ya yazışdı = o mənə kirişi yaydan çıxarmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يِرْشُورُ - يِرْشُورُ yiraşur – yiraşmaq).

يِعْشُدِي Y a ğ u ş d i: yaxınlaşdı. «اَلْ اَلْ بَيْرُ نَانِكُ بَيْرُكَا يِعْشُدِي» bir nənq birgə yağuşdı = bir nəsne başqa bir nəsneyə yaxınlaşdı». (يِعْشُورُ - يِعْشُورُ yeaşur – yeaşmaq).

يِعْشُدِي Y ı ğ ı ş d i: yığışdı. «اَلْ اَلْ مَنَّا بَعْدَا يِعْشُدِي» ol manqa buǵday yığışdı = o mənə buǵda yığmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يِعْشُورُ - يِعْشُورُ yeaşur – yeaşmaq).

يُفُشِدِي Y u f u ş d i: «أَلار اِكِّي يُفُشِدِي» olar ikki yufuşdı = onlar ikisi bir-birilə yardımlaşdılar, dost oldular», (يُفُشِمَاق - يُفُشُور - yufuşur – yufuşmak)⁸⁰.

يُفُشِدِي Y u w u ş d i: «أَلار بِير بِيرِكا ثِيَق يُفُشِدِي» olar bir-birigə topık yuwuşdı = onlar bir-birinə top yuvarladılar», (يُفُشِمَاق - يُفُشُور - yuwuşur – yuwuşmak).

يُقِشِدِي Y a k ı ş d i: «أَل اَنقار يَاقِغ يَاقِشِدِي» ol anqar yakığ yakışdı = o ona yaxı yaxmaqda kömək etdi», (o, yara üstünə yaxı salmaqda ona kömək etdi).

يُقِشِدِي Y a k ı ş d i: yaxılaşdı. «أَنِيق كَلِمَاقِي يُقِشِدِي» anıq kəlməgi yakışdı = onun gəlməsi yaxınlaşdı». Hər hansı bir şeyin gəlişi yaxınlaşanda belə deyilir. Tuti dilli danışan zaman «أَنِيق ايرنِي يُقِشِمَاق» anıq irni yakışmas» deyilir ki, «sürətlə danışdığı üçün dodoqları bir-birinə dəyməz» deməkdir, (يُقِشُور - يُقِشِمَاق yakışur – yakışmak).

تُفُشِدِي T o k u ş d i: «أُدُر تُفُشِدِي» udhuz tokuşdı = qotur yayıldı», (nəm olduğu üçün bədənə qotur bir yerdən başqa yerə yayıldı), (تُفُشِمَاق - تُفُشُور - tokuşur – tokuşmak).

يُقِشِدِي Y ı k ı ş d i: «أَل اَنقار تام يُقِشِدِي» ol anqar tam yıkışdı = o ona divar yıxmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يُقِشِمَاق - يُقِشُور - yıkışur – yıkışmak).

يِلِشِدِي Y ı l ı ş d i: ilıqlaşdı. «سُوقَلار فُئِغ يِلِشِدِي» suqlar kamuğ yılışdı = sular tamam ilıqlaşdı». Başqası da belədir, (يِلِشِمَاق - يِلِشُور - yılışur – yılışmak).

يِلِشِدِي Y ı l ı ş d i: «أَلار بِير اَكِنِدِيكا اَعْرِي يِلِشِدِي» olar bir ekindigə oğrı yılışdı = onlar bir-birini oğurluqda ittiham etdilər», (يِلِشِمَاق - يِلِشُور - yılışur – yılışmak)⁸¹.

يُلِشِدِي Y o l u ş d i: yoluşdurdular, yağma etdilər. «بُدُون بِير اَكِنِدِينِي يُلِشِدِي» budhun bir ekindini yoluşdı = xalq bir-birini yağma etdi», (يُلِشِمَاق - يُلِشُور - yoluşur – yoluşmak).

يَمِشِدِي Y a m a ş d i: «أَل اَنقار تُون يَمِشِدِي» ol anqar ton yamaşdı = o ona pal-tar yamamaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يَمِشُور - يَمِشِمَاق yamaşur – yamaşmak). Yarış üçün də belə deyilir.

يُونِشِدِي Y o n u ş d i: «أَلار بِير بِيرِكا اَق يُونِشِدِي» olar bir birgə ok yonuşdı = onlar bir-birinə ox yonmaqda kömək etdilər». Yarışmaq və başqa şey üçün də belə deyilir, (يُونِشِمَاق - يُونِشُور - yonuşur – yonuşmak).

يَاتِك ت ı k t i: yadlaşdı. «يَاتِك كِشِي يَاتِكِي» yağuk kişi yatıktı = qohum olan, yaxın olan adam yadlaşdı», (يَاتِقَار - يَاتِقِمَاق yatıkar – yatıkmak).

يُتِك ت ı k t i: «يُتِك يَلِقي يُولِكي يُولِكِي» yıtkı yutıktı = ilxı və mal-qara qardan öldü». İlxı və mal-qara soyuqdan qırılarda belə deyilir, (يُتِقَار - يُتِقِمَاق yutıkar - yutıkmak).

يَزَق ت ı k t i: «يَزَق يِيل يَزَقِي» yıl yazıktı = yaz fəslı girdi», (يَزَقَار - يَزَقِمَاق yazıkar – yazıkmak).

يَشَق ت ı k t i: «كُوز يَشَقِي» köz yaşıktı = göz yaşardı, göz yaşla doldu», (göz günəşdən və ya günəş şüalarından qamaşdı), (يَشَقَار - يَشَقِمَاق yaşıkar – yaşıkmak).

⁸⁰ Bəsim Atalayın fikrinə, bu f'el həm «yufuşmaq», həm də «yüfüşmək» şəklində ola bilər (DLT, III, s. 73). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.71) və uyğurlar bu sözü «yüfüşdi» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 98). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə onu «yowuşdı/yöwüşdi» şəklində vermişlər (DLT-2005, s.711).

⁸¹ Bəsim Atalay bu sözü «yalışdı» şəklində oxumağı təklif etmişdir (DLT, III, s. 75). Salih Mütəllibov da eyni fikirdədir (TSD, III tom, bet 82). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yılışdı» kimi (DLT-2005, s.708) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.72) və uyğurlar isə onu «yalışdı» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 100).

يَغْتَى Y a ğ ı k t ı : yağı oldu. «بَکَلار بَیربَیرکا بَغتَى» bəglər bir birgə yağıktı = bəylər bir-birinə yağı oldular», (يَغْفَاق - يَغْفَار - يَغْفَاقار – yağıkmaq).

يَبْدَى Y a p u l d ı : qapandı. «قَبْغ يَبْدَى» kapuğ yapuldu = qapı qapandı». Hər hansı bir şey qapansa, yenə belə deyilir, (يَبْلُور - يَبْلَمَاق) yapulur – yapulmaq).

يُبْدَى Y u b a l d ı : əldən qaldı, əhəmiyyət verilmədi. «ايش يَبْدَى» iş yubaldı = iş olduğu kimi qaldı», (يُبْلَمَاق - يُبَالُور - يُبَالُور) yubalur-yubalmak).

يَتْدَى Y e t i l d i : yetişildi. «أل سوكا يتْدَى» ol sügə yetildi = o qoşuna yetişildi». Başqası da belədir, (يَتْلَمَاق - يَتْلُور) yetilür – yetilmək).

يَذْدَى Y a d h ı l d ı : yayıldı. «سؤ يَذْدَى» sü yadhıldı = qoşun yayıldı, ətrafa dağıldı». Başqası da belədir.

يَذْدَى Y a d h ı l d ı : sərildi. «تون کونکا يَذْدَى» ton küngə yadhıldı = paltar günəşə sərildi». Yayılan, sərilən hər şey barədə belə deyilir, (يَذْلَمَاق - يَذْلُور) yadhılır – yadhılmək).

يَذْدَى Y a d h ı l d ı : yayıldı. «ياغ توندا يَذْدَى» yağ tonda yadhıldı = yağ paltarda yayıldı». Başqası da belədir, (يَذْلَمَاق - يَذْلُور) yadhılır – yadhılmək).

يَذْدَى Y o d h u l d ı : «قان قَلجَتِن يَذْدَى» kan kıştın yodhıldı = qan qılıncdan təmizləndi».

يَذْدَى Y o d h u l d ı : «انينق اتى ايدين يَذْدَى» anınq atı aydın⁸² yodhıldı = onun adı xaqanın dəftərindən silindi». Silinən və yox edilən hər şey üçün belə deyilir, (يَذْلَمَاق - يَذْلُور) yodhılır – yodhılmək).

يَذْدَى Y e d h i l d i : «يتکاک يَذْدَى» yetgək yedhıldı = boğça tikildi və içinə əşya qoyuldu», (يَذْلَمَاق - يَذْلُور) yedhilür – yedhilmək).

⁸² Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «aydin» şəklində ikən sonra düzəldilərək «andın» şəklinə salınmışdır (DLT, III, s.77). «Ay» əsgərin adı və azuqəsi qeyd edilən dəftərdir.

يَرْدَى Y a r ı l d ı : yarıldı. «قاب يَرْدَى» kap yarıldı = qab yarıldı, tuluq yarıldı». Başqası da belədir, (يَرْلَمَاق - يَرْلُور) yarılır – yarılmək).

يَرْدَى Y a r ı l d ı : ayrıldı, qopdu. «بُتُق يَرْدَى» butik yarıldı = budaq ayrıldı», (budaq ağacdən ayrıldı, qopdu). Hər hansı bir şey ayrılırsa, yenə belə deyilir, (يَرْلَمَاق - يَرْلُور) yarılır – yarılmək)⁸³.

يُرْدَى Y o r u l d ı : «أغل بَشِكْتِن يُرْدَى» oğul beşikdən yoruldu = uşaq beşikdən açıldı», (يُرْلَمَاق - يُرْلُور) yorulur – yorulmaq).

يَزْدَى Y a z ı l d ı : açıldı. «تُگُون يَزْدَى» tügün yazıldı = düyün açıldı». Başqası da belədir, (يَزْلَمَاق - يَزْلُور) yazılır – yazılmək)⁸⁴.

يَسْدَى Y a s ı l d ı : «ايش يَشْدَى» iş yasıldı = iş buraxıldı, tərək edildi».

يَسْدَى Y a s ı l d ı : «يا يَسْدَى» ya yasıldı = giriş yaydan çıxarıldı».

يَسْدَى Y a s ı l d ı : «سؤ يَسْدَى» sü yasıldı = qoşun dağıldı, tərxis edildi».

Dağılan, dağıdılan hər şey haqqında belə deyilir, (يَسْلُور - يَسْلَمَاق) yasılır – yasılmək).

يُشْدَى Y u ş u l d ı : «قان يَشْدَى» kan yuşıldı = qan fişqırdı», (yaradan qan fişqırdı). Başqası da belədir, (يُشْلَمَاق - يُشْلُور) yuşulur – yuşılmək).

يُشْدَى Y u ş ı l d ı⁸⁵: «انينق ايشقا يَشْدَى» anınq əligi işka yuşıldı = onun əli işə yatdı, əli işə uyuşdu».

يُشْدَى Y u ş ı l d ı⁸⁶: sirkə və ya boza kimi şeylər güyümün lüləsindən axsa, yenə «يُشْدَى» deyilir, (يُشْلَمَاق - يُشْلُور) yuşulur – yuşılmək).

يَغْدَى Y a ğ ı l d ı : «يَغْمُر يَغْدَى» yağmur yağıldı = yağış yağdırıldı». Başqası da belədir, (يَغْلَمَاق - يَغْلُور) yağılır – yağılmək).

⁸³ Bu sözün «yarılmək» deyil, «yirilmək» olacağı barədə Bəsim Atalayın qeydi var (DLT, III, s.78).

⁸⁴ Bu sözün müzəresini və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, III, s. 78).

⁸⁵ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.76) və uyuşurlar bu sözü «yuşıldı» (TTD, III tom, bet 105), Salih Mütəllibov isə «yeşildi» kimi (TSD, III tom, bet 87) oxumuşlar.

⁸⁶ Salih Mütəllibov bu sözü «yuşıldı» kimi (TSD, III tom, bet 87) oxumuşdur.

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «ار ایشتن یغدی = adam işdən çəkindi, qaçdı». Başqası çəkindsə, yenə belə deyilir. Bu f'el həm təsirli, həm də təsirsizdir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «بذون یغدی = budhun yığıldı = xalq toplandı».

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «یرماق یغدی = yarmak yığıldı = pul yığıldı». Başqası da belədir.

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «ثیراق یغدی = toprak yığıldı = torpaq yığıldı». Başqası da belədir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y u w u l d ı : «أغلان یغدی = oğlan yuwuldu = oğlanın ağı başına gəldi», (ərköyünlüyü yatışdırıldı), (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y u w u l d ı : «ثیق یغدی = topik yuwuldu = top yuvarlandı». Başqası da belədir. (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

ایدم انکر سقلما

فایق اذو یغما

یغغا سفن سقلما

قبتی مینک قایمی

«Aydım anqar sawulma,

Kulbak udhu yuwulma,

Yuwğa suwın suwulma,

Kaptı məninq kayımı».

Dedim ona sovuqlu, getmə,

Kulbak tərəfə axma,

Çirkli su ilə sulanma,

Qapdı mənim kayımı.

(Haqsızlığa uğrayan bir adamdan bəhs edərək deyir: ona dedim ki, getmə, Kulbak tərəfə axma (Kulbak adam adıdır), onun

yolunda yuvarlanma, çirkli suya həvəs göstərmə, kay oymağından gətirilmiş köləmi qapdı).

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «سو یغدی = so yığıldı = qoşun yetişdi, gəlib çatdı»⁸⁷.

یغدی Y e w ü l d ı : «بکنی یغدی = bəkni yewüldi = boza yetişdi», (bu, buğda və darıdan düzəldilən bir içkidir).

یغدی Y ı ğ ı l d ı : «بلیک یغدی = bilig yığıldı⁸⁸ = ağıl kamilləşdi». Hər hansı bir şey kamilləşsə, yetişsə, yaşını-başım alsa, yenə belə deyilir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y a k ı l d ı : «انکر یغدی = anqar yakıldı = ona toxunuldu», (ona yaxınlaşıldı), (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y u k u l d ı : «تونقا قرا یغدی = tonka kara yukuldu = paltara qara bir şey bulaşdı, suvandı». Başqası da belədir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y ı k ı l d ı : «تام یغدی = tam yıkıldı = divar yıxıldı». Başqası da belədir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y a m a l d ı : «تون یغدی = ton yamaldı = paltar yamandı». Başqası da belədir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y a n u l d ı : «بچاک یغدی = biçək yanuldu = bıçaq itiləndi», (qılınc itiləndi). Hər hansı bir şey ələ sürtülərək itilənsə, belə deyilir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

یغدی Y o n u l d ı : «یغچ یغدی = yığaç yonuldu = ağac yonuldu». Başqası da belədir, (یغماق - یغور - ییğیلur - ییğilmak).

⁸⁷ Hər iki nüsxədə «yığıldı» şəklində olan bu söz yanlışdır. Bundan sonra gələn sözdən də anlaşılacağına görə, bu söz «yewüldi» şəklində olmalıdır. Bəsim Atalay (DLT, III, s.81) və Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 89) «yewüldi», Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005.s.688) «yewildi» şəklində oxumuşlar. Çililər (DLT-Çin, III cild, s.78) və uyğurlar həmin sözü və ondan sonrakı sözü «yövildi/«yövüldi» şəklində (TTD, III tom, bet 109) vermişlər.

⁸⁸ Bu söz də yanlışdır: «yewüldi» şəklində olmalıdır.

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

يَلْدَى Y a l a l d i: «انقر فرغ يلا يلدى» anqar kuruğ yala yalaldı = o, quru töhmətlə töhmətləndi», (o, yalançı bir töhmətlə ittiham edildi), (يَلْمَق - يَلْمَق) yalalur – yalalmak).

يُلْدَى Y ü l ə l d i: «تام يلدى» tam yüləldi = divara dirək vuruldu», (يُلْمَق - يُلْمَق) yüləldür – yüləlmək).

يُلْدَى Y ü l i l d i: «سج يلدى» saç yülildi = saç yolundu», (يُلْمَق - يُلْمَق) yülilür – yülilmək).

يَيْدَى Y a p ı n d i: «ار قلغن ييدى» ar qalqan yapındı = adam qalxanla örtündü».

يَيْدَى Y a p ı n d i: «ال قبيغ ييدى» ol kapuğ yapındı = o, qapını təkbaşına bağladı», (يَيْمَق - يَيْمَق) yapınur – yapınmak).

يَيْدَى Y u b a n d i: «ار ايشتن ييدى» ar iştin yubandı = adam işdən çəkindi», (adam işi buraxdı), (يَيْمَق - يَيْمَق) yubanur – yubanmak).

يَيْدَى Y a ç a n d i: «ال مدين يجدى» ol məndin yaçandı = o məndən utandı, həya etdi», (o məndən sıxıldı, işdə məni üstələməmək üçün həya etdi), (يَيْمَق - يَيْمَق) yaçanur – yaçanmak).

يَيْدَى Y a d h ı n d i: «ال تونن كونكا ييدى» ol tonın küngə yadhındı = o, paltarımı günün altına sərdi, yaydı». Paltardan başqa şey sərilə, yenə belə deyilir, (يَيْمَق - يَيْمَق) yadhınur – yadhınmak).

يَيْدَى Y o d h u n d i: «ال كوزدن ياش ييدى» ol közdən yaş yodhundı = o, gözdən yaş sildi». Bir adam bir şeyi başqa bir şeydən təkbaşma silsə, yenə belə deyilir, (يَيْمَق - يَيْمَق) yodhunur – yodhunmak).

يَيْدَى Y a r a n d i: «ات يردى» at yarandı = at cıdırda sürülərək alışdırıldı, öyrədildi».

يَيْدَى Y a r a n d i: «ال منقا يردى» ol manqa yarandı = o mənə yarandı, yaltaqlandı», (يَيْمَق - يَيْمَق) yaranur – yaranmak).

يَيْدَى Y a r ı n d i: «ال بتق يردى» ol butıq yarındı = o, budağı özü təkbaşına yarmağa təşəbbüs etdi». Başqası da belədir, (يَيْمَق - يَيْمَق) yarmur – yarınmak).

يَيْدَى Y a z ı n d i: «ار قورن يردى» ar qurın yazındı = adam qurşağını açdı, öz-özünə açdı». Başqası da belədir, (يَيْمَق - يَيْمَق) yazınur – yazınmak).

يَيْدَى Y ı ğ ı n d i: «ار اوزنكا يردى» ar özinqə yarmak yığındı = adam özünə pul yığdı», (يَيْمَق - يَيْمَق) yığınur - yığınmak).

يَيْدَى Y ü k ü n d i: «كلى تكرى كا يكدى» kul tənqriğə yükündi=qul tanrıya səcdə etdi», «توین بۇرخانقا يكدى» toyın burxanka yükündi = toyın [buddist rahiibi] bütə səcdə etdi».

يَيْدَى Y ü k ü n d i: «ال منقا يكدى» ol manqa yükündi=o mənə boynunu əydi, məni saydığı üçün əyildi», (يَيْمَق - يَيْمَق) yükünür – yükünmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

يُكْنِبُ مَنقَا اِمْلَدَى

كُزْمُ يَاشِنِ يَمْلَدَى

بَغْرَمُ يَاشِنِ اِمْلَدَى

الْكِنُ بُلْبُ اَلْ كَجَار

«Yüknüp manqa imlədi,

Közüm yaşın yamladı,

Bağrım başın əmlədi,

Əlkin bulup ol keçər».

Boyun əyib mənə işarə etdi,

Gözümün yaşını sildi,

Bağrımın yarasını sağaltdı,

Qonaq olub keçdi.

(Sevgilisini xəyalında canlandıraraq deyir: o mənə salam verdi, mənə tərəf işarə etdi, gözümün yaşını sildi, ciyərimin yarasını sağaltdı, o bir qonaq idi, keçib getdi).

يَبْدَى Y a l ı n d ı: «أر يَبْدَى ar yalındı = adam soyundu». Başqası da belədir, (يَبْنَمِق - يَبْنَمِق يالınur – yalınmak).

يَبْدَى Y o l u n d ı: «سَج يَبْدَى saç yolundı = saç yolundu».

يَبْدَى Y o l u n d ı: «قُل يَبْدَى kul yolundı=qul azad edildi», (qul öz sahibinə fidyənin dəyərini ödəyərək azad olundu).

يَبْدَى Y o l u n d ı: «بُلُن يَبْدَى bulun yolundı = əsir buraxıldı», (fidyə ödəyən əsir sərbəst buraxıldı).

يَبْدَى Y o l u n d ı: «أُرَاغَت يَبْدَى urağut yolundı = qadın ərinə pul verərək boşandı», (يَبْنَمِق - يَبْنَمِق yolunur–yolunmak).

يَبْدَى Y a m a n d ı: «أر تُونِن يَبْدَى ar tonm yamandı=adam paltarını təkbaşına, başqasının köməyi olmadan özü yamadı», (يَمَانُور - يَمَانُور يامانur – yamanmak).

يَبْدَى Y u m u n d ı: «أَل كُوزِن يَبْدَى ol közin yumundı = o özünü gözünü yumurmuş kimi göstərdi», (يَبْنَمِق - يَبْنَمِق yummur – yummmak).

يَبْدَى Y o n u n d ı: «أَل يَغَاچ يَبْدَى ol yığaç yonundı = o özünü ağac yonurmuş kimi göstərdi». Başqası da belədir, (يَبْنَمِق - يَبْنَمِق yonınur – yonınmak).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَبْدَى Y a y ı n d ı: «أَل سَقْدَا تُونِن يَبْدَى ol suwda tonm yayındı = o, paltarını suda başqasının köməyi olmadan özü yayıb yudu», (يَبْنَمِق - يَبْنَمِق yayınur – yayınmak).

SONU HƏRFİ-İLLƏTLİ OLANLAR

يَبْدَى Y u b a d ı: «أر اِبْشَغ يَبْدَى ar işğ yubadı=adam işi ciddiylə almadı, üzüstü buraxdı, üstünə düşmədi», (يَبَار - يَبَار يubar- yubamak).

يَبْدَى Y ı d h ı d ı: «أَت يَبْدَى at yıdhdı = at iyləndi, at qoxdu». Hər hansı bir şey pis qoxsa, yenə belə deyilir, (يَبْمِق - يَبْمِق yıdhır – yıdhımak).

يَبْدَى Y a r u d ı: «كُون يَبْدَى kün yarudı = günəş işıq saçdı». Qaranlıq bir yerə işıq düşsə, yenə belə deyilir, (يَبْرُور - يَبْرُور yarur – yarumak).

يَبْدَى Y a r a d ı: «أَل نَانِك أَنَكِر يَبْدَى ol nənq anqar yaradı = o şey ona yaradı, uyğun gəldi», (يَبْرَار - يَبْرَار yarar – yaramak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَتَا تُونِي أَغْل قَا يَبْرَارَا آتاسِن ata tonı oğulka yarasa atasın tiləməs = atasının paltarını oğlunun əyninə olsa, ondan sonra atasını istəməz», (bundan sonra atasının mirasını almaq üçün onun yaşamasını istəməz). Bu sözdə başqa bir mənə də vardır. O da budur: artıq o çağda uşaq atasına möhtac olmaz. Bu sözdən çıxış edən oğuzlar «يُول يَبْرَارَا yol yarasun» deyirlər ki, «yol diləyinə uyğun olsun, uğurlu olsun» deməkdir.

يَبْدَى Y o r ı d ı: «أر يَبْرِيدَى ar yorıdı = adam yürüdü, yeridi». Başqası da belədir. Hər hansı bir şey yürüsə, yenə belə deyilir, (يَبْرِير - يَبْرِير yorır - yorımak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تُونِلَا يَبْرُوب كُنْدَز سَقْتُور، كَجَكْدَا اذْنَلَب الْغَاذُور سَقْتُور»

səwnür, kiçikdə əwlənip⁸⁹ ulğadhı səwnür=yolu gecə ikən gedən gündüz sevinər, çünki o, yolu görmədən getmişdir, gənc ikən evlənən adam isə yaşa dolanda sevinər, çünki uşaqları işləyərək onun ehtiyacını ödəyərlər, adam rahat olar».

یراد Y ı r a d ı: «یرادی یراد یراد نەنق = nəsne uzaqlaşdı», (یراماق) یرار-یرار-یرار = yırır-yıramak).

یزادی Y a z a d ı: «یزاد دا قیشلاغ یر اد یر kışlağda yazadı = adam yazı qışlaqda keçirdi». Başqası da belədir, (یزاماق) یزار-یزاز yazar – yazamak).

یوزادی Y o z a d ı: «یوزادی قوی یراد یر = qoyun qısır qaldı». Hər hansı dişi heyvanın üstünə erkək aşısa, ancaq döl tutmasa yenə belə deyilir. (Qısrıqdan başqa hər hansı heyvan öz erkəyi ilə cütləşsə, ancaq döl tutmasa, yenə belə deyilir). Qısrıq üçün «بی قسیر بئدی» bi kısır boldı = qısrıq qısır qaldı» deyilir⁹⁰. (یزاماق) یوزاز-یوزاز yozar – yozamak).

یەزادی Y ə z ə d ı: «یەزاد قەغ بیری یراد یر = qoşunun avanqardı bütün yeri dolaşdı», (qoşunun avanqardı düşmənin olub-olmadığını yoxlamaq üçün hər yanı gəzdirdi), (یزاماق) یەزazər – yəzəmək). Bu söz az işlənir.

یاشادی Y a ş a d ı: «یاشاد یر اد یر uzun yaşadı = adam uzun yaşadı», (یشاماق) یاشاز-یاشاز yaşar – yaşamaq).

یارادی Y a r u d ı – y a ş u d ı: «یارادی یر اد یر yaradı-yaşadı = adam kefləndi, sevindi». «یارadı یر ad ı» sözü tək işlənmişdir.

⁸⁹ Bu söz «اھلنەب» kimi yazılarsa da, əslində «əwlənib» olmalıdır. Zətən yazma nüsxədə sonradan incə bir qələmlə sətirlərin arasına «əwlənib» sözü əlavə edilmişdir. Üstəlik, bu, «evlənmək» mənasındadır və atalar sözündə də məhz bu söz, bu mənə tələb olunur.

⁹⁰ Bəsim Atalay «bi» sözünün V.V.Radlovun lüğətində və «Lüğəti-cağatayi»də «biyə» şəklinə keçdiyini qeyd etmişdir (DLT, III, s. 88).

«یروریشور-یروماق» sözü ilə birlikdə işlənir, (یروریشور-یروماق) یروریشور-یروریشور yarur-yaşur - yarumak-yaşumak).

یغودی Y a ğ u d ı: «یغودی یر اد یر bəg kəmləgi yağadı = bəyin gəlişi yaxınlaşdı». Başqası da belədir, (یغوماق) یغور-یغور yağur – yağumak).

یالادی Y a l a d ı: «یالادی یر اد یر ol anqar oğrı yaladı = o onu oğurluqda ittiham etdi». Başqası da belədir, (یلاماق) یالار-یالار yalar – yalamak).

یülادی Y ü l ə d ı: «یülادی یر اد یر ol tamıg yülədi = o, divara dəstək üçün dayaq vurdu». Başqası da belədir, (یülmək) یülər-یülmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

الغ نی یلارمەن
تقارین یلارمەن
تلك نی یلارمەن
یلقم انکر ایلنور

«Uluğni tilermən,
Tawarın yülermən,
Tiləkni bularmən,
Yılıkım anqar üplənür».
Böyüklyü dilərəm,
Mala güvənərəm,
Diləyimə çataram,
Onun üçün sürüm yağmalanar.

(Bilgi istəyirəm, mala güvənirəm, (bununla ululuq murad edilir), ar-zuma çatıram, buna görə malım və sürüm yağmaya uğrayır).

یülide Y ü l i d ı: «یülide یر اد یر saç yülidi = adam saçını qırıxdırdı, tərəş etdirdi», (یülmək) یülmək-یülmək).

يُلِيدِي Y u l u d i: «بُؤْنُغ يُلِيدِي bəg budhunuğ yuludı = bəy buduna yardım etdi», (يُلِيمَاق - يُلِير yulur – yulumak)⁹¹.

يِلِيدِي Y i l i d i: «سُف يِلِيدِي suw yilıdı = su ilıqlaşdı, su ilındı». Başqası da belədir, (يِلِيمَاق - يِلِير yılır – yılmak).

يِمَادِي Y a m a d i: «أَل تُون يِمَادِي ol ton yamadı = o, paltar yamadı». Başqası da belədir, (يِمَامَاق - يِمَار yamar – yamamak)⁹².

يَنُودِي Y a n u d i: «أَر بَجَاك يَنُودِي ar biçək yanudı = adam bıçaq itilədi». Qılınca və qılınca bənzər şeylər itilənsə, yenə belə deyilir. Bir şey itiləndikdən sonra əl üstünə sürtülsə, yenə bu söz işlənir, (يَنُومَاق - يَنُور yanur - yanumak).

يَنِيدِي Y ə n i d i: «أُرَاغُت يَنِيدِي urağut yənidi = qadın doğdu», (يَنِيمَاق - يَنِير yənir – yənimək).

[Qayda]:

Bu söz ancaq bir neçə məqamda işlənir.

Əsasən qadın doğanda işlənir, heyvan doğan zaman doğulan şeyin adı çəkilib və ona لَادِي [-ladı şəkilçisi] artırılaraq f'el yaradılır. Məsələn, inək doğsa, «بُزَاغُولَادِي inək buzağuladı» deyilir ki, «inək buzov doğdu, buzovladı» deməkdir. Burada «بُزَاغُو buzağu» sözünə لَادِي [-ladı şəkilçisi] əlavə edilmiş və f'el yaradılmışdır. Quş balasına «بَلَا bala» deyilir. Quş bala çıxarsa, bu qaydaya müvafiq şəkildə «فَش بَلَالَادِي kuş balaladı» deyilir. Bu söz qısrac üçün işlənmişdir. Qısrac

⁹¹ Bəsim Atalay bu nümunənin türkcəsini («bəg budhunuğ yulud») və onun ərəbcədən tərcüməsini («bəy buduna yardım etdi») basma nüsxədə olduğu kimi vermişdir. ancaq ərəbcə bəzi ibarələrin yanlış yazıldığını, əslində bunun «bəy qövmünü yağma etdi» mənasına gəldiyini bildirmişdir (DLT, III, s. 90).

⁹² Bu sözün müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur.

balasına «كُلُن kulun» [yəni qulun] deyilir. Qısracın balaladığını bildirmək üçün «قِسْرَاق قُلْنَادِي kısıraq kulnadı» deyilir. Burada əslində «كُلْنَادِي kulunladı» deyilməli idi, lakin belə deyilmir. Çünki ن n ilə ل l hərfi eyni məxrəcdəndir və bunlar dəyişirlər⁹³. Ona görə də sözdə ixtisar meydana gəlmişdir. Bu şəkildə «أَرْسَلَان تَوُكْلَادِي arslan ənüklədi» deyilir. Başqası da belədir. «أُرَاغُت يَنِيدِي urağut yənidi» ibarəsinin etimologiyasında iki izah vardır. Birincisi: «يَنِيمَاق يَنِيمَاق yənig nənq» sözündən alınmış olmasıdır, «yüngül nəsnə» deməkdir. Qadın doğduğu zaman yüngülləşir, ona görə də «يَنِيدِي yənidi» deyilir. Bu sözdə ن n hərfi kəsralidir. Qaydaya görə, ن n hərfi fəthəli olmalı idi. İkincisi: «يَنِيمَاق yin» sözündən alınmış olmasıdır. «يَنِيمَاق yin» bədən deməkdir. Qadın öz bədənindən bir bədən çıxarmışdır. Bu izahın ikisi də gözəldir.

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

⁹³ Əslində burada dəyişən yox, düşən hərf vardır.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK

TİPKİBASIMI

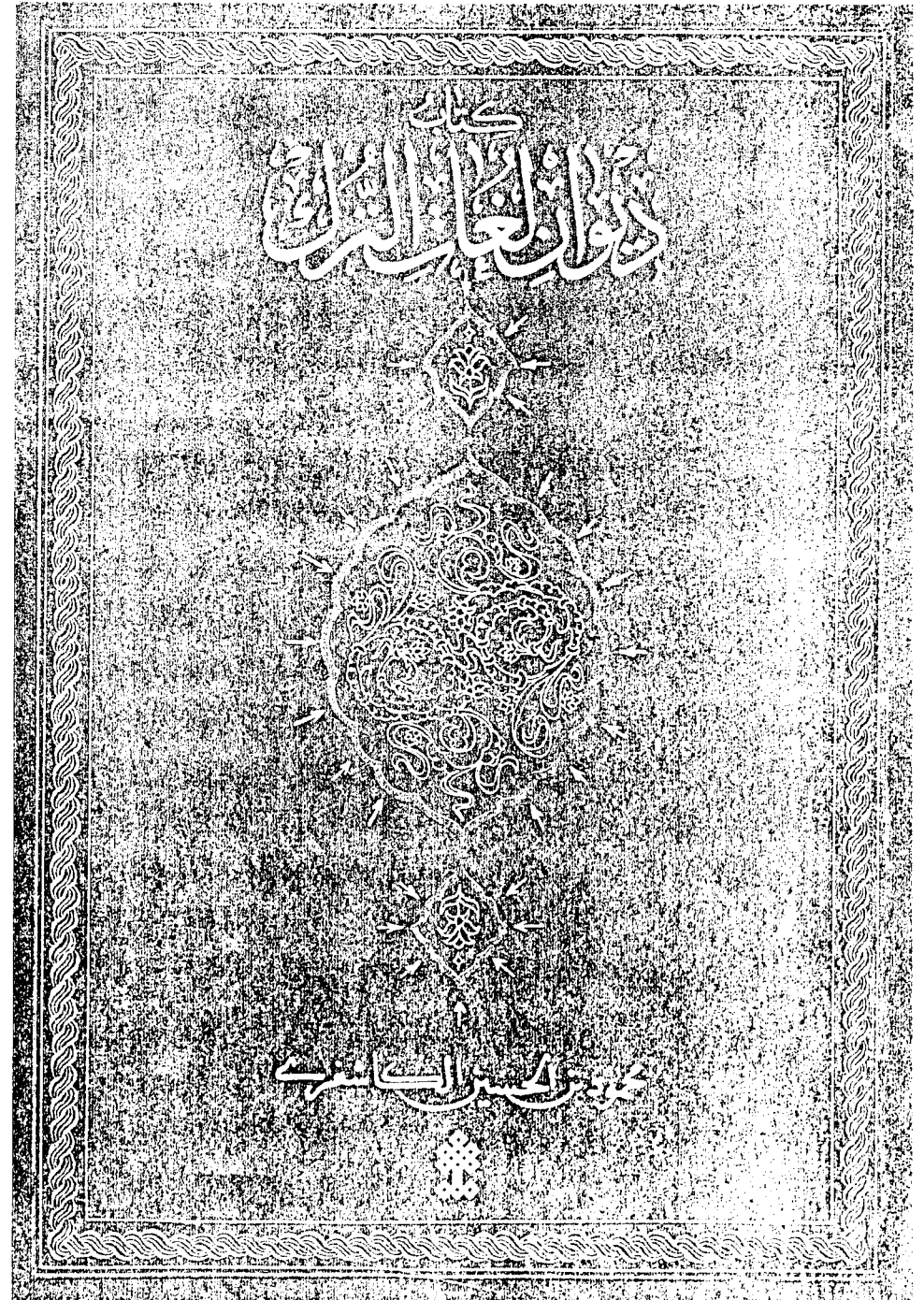
“FAKSİMİLE”

1941

A N K A R A

ALİ İZZET KIRAL BASARILARI

«Divanü lüğat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1941).

«Divanü lüğat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1990).

عَنْقِهِ بَلْعُهُ أَيَعْرُ وَيُقَالُ أَلْفُ حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ أَمَّا يَتَمَوِيهِ بِنْتِهِ بِالطَّيْنِ الْحَبْرِ
 حَبْتَرْدِي أَيَعْرُ وَيُقَالُ بَوَيْكُ أَيَعْرُ حَبْتَرْدِي أَي هَذَا الْحَمْلُ وَثِقْلُهُ أَخْفَضُ
 ظَهَرَ الْفَرَسِ كَذِي يَفْعَلُ الْفَرَسُ الدَّبْرُ وَغَيْرُهُ مِنَ الْحَمْلِ يَخْفِضُ حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ
 وَيُقَالُ أَلْبَدِيغُ حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ أَمَدُ الْحَبْلِ الْوَاهِي وَكَذَلِكَ إِذَا أَمَدَ مَعَا
 الشَّاهِ حَبْتَرْدِي كَذَلِكَ بَرَأِي بَيْنَ الْمَخْرَجَيْنِ وَيُقَالُ أَلْ تَكُونُ حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ
 أَمَّا بِشَدِّ عَقْدَةِ الرُّمَةِ وَغَيْرِهَا حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ ه وَيُقَالُ الْحَمَامُ حَبْتَرْدِي
 أَي أَنَّهُ أَقْرَبُهَا الرَّتْدُ وَكَذَلِكَ إِذَا أَوْجَعَ الشَّاهُ حَبْرَيْنِ الْجَلِينِ وَأَعْرَى بَيْنَهُمَا
 حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ وَيُقَالُ أَلْ تَنْشِخُ قَارًا حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ حَمْلٌ بَارِئٌ عَلَى
 الْإِنْقِضَاضِ عَلَى الْبَطِّ وَغَيْرِهِ حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ وَيُقَالُ أَلْ تَأْتِي حَبْتَرْدِي
 أَي أَنَّهُ أَمَّا بِخُرَاجِهِ مِنَ الْبَيْتِ وَجَوِّهِ حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ ه وَيُقَالُ أَلْ تَوْنُ
 حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ وَضِعَ ثَوْبُهُ فِي مَوْضِعٍ نَدِيحَتِي نَدِي حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ
 وَيُقَالُ أَلْ تَكْرِيكُ حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ أَنْقَطَهُ نَقَطَ الْكِتَابِ وَيُقَالُ أَلْ تَرْدِي حَبْتَرْدِي
 أَي أَنَّهُ أَنْصَدَ فَرَسَهُ مِنَ الرَّهْصَةِ وَغَيْرِهَا حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ وَيُقَالُ أَلْ تَنْكُ
 تَقْسِينُ حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ اسْتَنَاحَ بَعِيَهُ وَكَذَلِكَ يُقَالُ أَلْ كَشَّ التَّوْنُ
 حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ أَخْلَصَ الرَّهْبَ مِنَ الْفِضَّةِ بِالْإِذَابَةِ وَأَرْسَبَهُ فِي الْأَرْضِ
 حَبْتَرْدِي حَبْتَرْمَاكُ وَيُقَالُ أَلْ تَجَلْتَرْدِي أَي أَنَّهُ أَصْرَعَهُ أَيَاهُ وَيُقَالُ
 أَلْ يَنْكُ حَبْتَرْدِي أَي أَنَّهُ أَمَّا بِشَدِّ رَانَ الصَّلَاةِ وَكَذَلِكَ كُلُّ كَلِمَةٍ إِذَا

كِتَابُ

دِيْوَانِ الْغِيَاثِ الْبُرْكَانِي

مؤلفي :

محمود بن الحسين بن محمد الكاشغري

تاريخ تأليف

٤٦٦ سنة هجرية

بويكانه كتاب معارف نظارت جليله سنك تقديريله حلب
 دفتر دار اسبقى ديار بكرلى على اميرى افنديك كىتخانه سندن
 استاره اولنه رق طبع و تمثيل ايدلسدر

بسم الله

برنجى طبى

دارالحلقة العلية — مطبعة عامرة

١٣٣٣

« ۲۹۹ »

وَيُقَالُ: ابْتَسِكِلَادِي، أَي هَرَسَ الْكُتُبَ فِي الْبُرْدِ وَنَحْوِهِ. وَيُقَالُ:
سَوَّفَ سِكِلَادِي، أَي بَرَدَ الْمَاءَ، أَي كَادَهُ نَحْمًا. وَيُقَالُ: فَلَاقَمَ
سِكِلَادِي، أَي طَلَّتْ أَدَى. [سِكِلَادِي: سِكِلَامَانِي.]
وَيُقَالُ: تَزَسَكِلَادِي، أَي مَهَلَّ الرَّجُلُ مَهَلَّ الْأَبْطَالِ وَالْأَقْوِيَاءِ.
[تَسَكِلَادِي: تَسَكِلَامَانِي.]

وَيُقَالُ: زَمَسِكِلَادِي، أَي نَحَى الرَّجُلُ الدَّمَاعَ. هَذَا هُوَ الْأَصْلُ
ثُمَّ جُمِلَ هَذَا فِي الْكَلَامِ بِمَنْزِلَةِ قَوْلِ الْعَرَبِ: طَوَّيْتُكَ، وَذَلِكَ
أَنَّهُ يُبْسَى أَنْ يَذْنَعُ الشَّاةُ لِأَجْلِ الدَّمَاعِ وَهُوَ جِلْدٌ يَنْصَبُ فِيهِ، فَمِنْ
ذِكْرِهِ يَذْنَعُ الشَّاةُ لِأَجْلِهِ وَقَدِيمٌ أَيْعِ الدَّمَاعِ يَكُونُ نَحْمًا، ثُمَّ جُمِلَ
هَذَا فِي السُّكْرِ مِنْ وَجْدِهِ مِنَ الْأَفْعَادِيَةِ لِصِحَّةِ قَوْلِهِ هَذَا. وَقَالَ:

يَ يَ يَبَّ سَكِلَادِي • يَشْنُ يَذْنُو سِكِلَادِي

رَازِ بَابِ (س) سَكِلَادِي • نَكَّ لَيْقُ قَرَأَ بَعْدِي

يَصِفُ رَجُلًا هَرِيمًا جِينًا وَيَقُولُ بَأَنَّهُ حِقْمَةٌ فَطَعَنَهُ. وَأَجَدَ جُرْحَهُ الَّذِي
كَانَ بِهِ. فَيَسِمُ (س) الرَّجُلَ مِنَ الْأَمْوَالِ الَّتِي تَهْبُوهَا. وَخَتَقَ الْأَبْطَالُ الْعُدُوَّ.

« الْمَثَالُ مِنْهُ »

(س) يُقَالُ: سَكِلَادِي، أَي أَنَّهُ أَحَدٌ فَوْزُهُ وَغَيْرُهُ.

[سَكِلَادِي: سَكِلَامَانِي.]

Bibliotheca orientalis Hungarica I.

MITTELTÜRKISCHER WORTSCHATZ

NACH

MAHMUD AL-KÄŞGARİS DİVÂN LİFÂT AT-TURK

BEARBEITET

VON

C. BROCKELMANN.

MIT UNTERSTÜTZUNG DER UNGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN HERAUSGEGEBEN VON DER KÖRÖNY CSOMA-GESSELLSCHAFT

BUDAPEST

KÖRÖNY CSOMA-GESSELLSCHAFT

LEIPZIG

OTTO HÄRRASSOWITZ

1928.

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 523

DİVANÜ LŪGAT-İT-TŪRK TERCÜMESİ

III

Çeviren
BESİM ATALAY

puza benzer şeyler dikmek için toprakta yarıklar ve çukurlar yaptı). Bir adam germeç, bûvet yaparsa yine böyle denir, (قِرْلَا مَاقُ - قِرْلَا زُ kırılar - kır-lamak).

قَشْلَادِي kaşladı: "أَرِقُ قَشْلَادِي" arık kaşladı = o, ırmağa kaş, germeç, bûvet yaptı". Birisi bir adamın kaşına vurursa yine böyle denir, (قَشْلَا مَاقُ - قَشْلَا زُ kaşlar - kaşlamak).

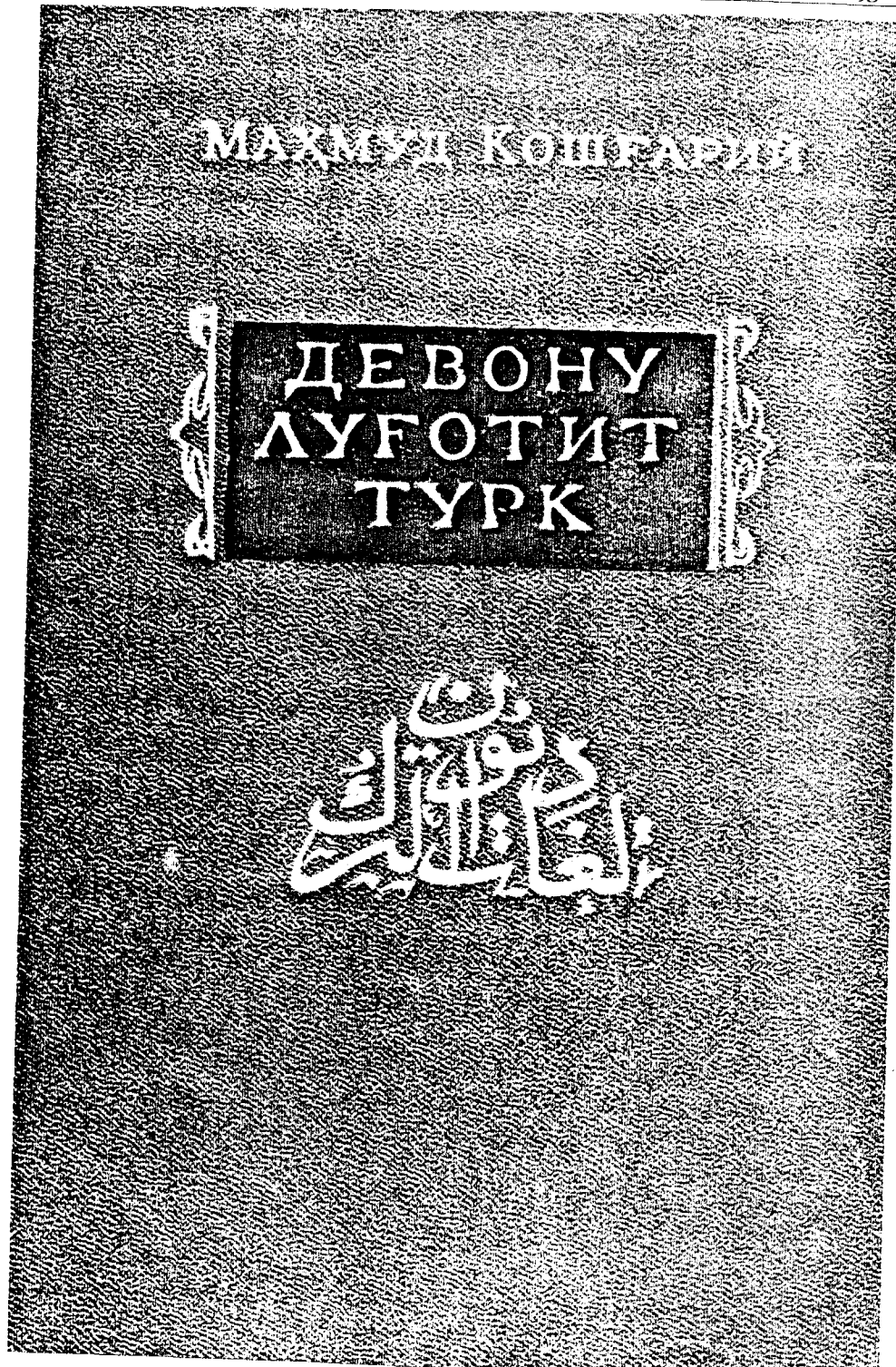
كُشْلَادِي kuşladı: "بِكُ قَشْلَادِي" Beg kuşladı = Bey kuş avladı", (قَشْلَا مَاقُ - قَشْلَا زُ kuşlar - kuşlamak).

كِشْلَادِي kışladı: "أَرَأَيْدَا قِشْلَادِي" er ewinde kışladı = adam evinde kışladı". Başkası da böyledir, (قِشْلَا مَاقُ - قِشْلَا زُ kışlar - kış-lamak).

قِنْلَادِي kınladı: "أَلْبِيَاكُ قِنْلَادِي" ol bıçak kınladı = o, bıçak kını yaptı". Başkası da böyledir, (قِنْلَا مَاقُ - قِنْلَا زُ kınlar - kın-lamak).

كُتْلَادِي kö+ledi: "أَغْلَانُغُ كُتْلَادِي" oğlanıg kötledi = çocuğa fenalık yaptı". Başkası da böyledir, (كُتْلَا مَاقُ - كُتْلَا زُ kötler - köt-lemek).

كَدْهْلَادِي kedhledi: "أَرَكَدْهْلَادِي" er kedhledi = adam çabaladı", (adam kuvvetli kimselerin yaptığını yaptı), (كَدْهْلَا مَاقُ - كَدْهْلَا زُ kədhlər - kədhl-lemek).

بۇخسادی бухсаді: اَلْ اَنْكُرُ بۇخسادی ол анар бухсаді — у унинг буйруғидан тортинди, бош тортди, ишни (истамаган ҳолда. мажбурий суратда) бажарди. (بۇخساماق. بۇخسار. بۇخساماқ).

جېسادى чэпсәді: اَلْ سُوْدَا جېسادى ол сууда чэпсәді — у сууда сузмоқ истади. (جېساماқ. جېسار. چېسار, чэпсәмәк).

سئسادى сатсаді: اَلْ اَتْنِ سئسادى ол атін сатсаді — у отини сотмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (سئساماқ. سئسار. سئسار, сатсемақ),

سُرْسَادى сүрсәді: اَلْ اَتَغِ سُرْسَادى ол атғ сүрсәді — у отни чонмоқ истади. Бошқаси ҳам шундай. (سُرْسار. سُرْسارماқ. سُرْسار, сүрсәмәк).

سۇسَادى сувсаді: اَرُ سۇسَادى әр сувсаді — одам сувга ташна бўлди, сувсади. Бошқаси ҳам шундай. (سۇساماқ. سۇسار. سۇسار, сувсар, сувсамақ). Бу сўзнинг маъносида ҳам исташ, ҳам хоҳиш бор.

سۇسَادى сувсәді: سِرْكََا سۇسَادى — сиркә сувсәді — сиркада сув таъми пайдо бўлди. Сувнинг қўшилиши сирка кучини кесди. (سۇسار. سۇسار, сувсәр, сувсәмәк).

قېسادى қапсаді: اَنْكُ تَكْرَا كَشِي قېسادى анің тәгрә киші қапсаді — унинг атрофини одамлар қоплади. (قېسامақ. قېسار. قېسار, қапсар, қапсамақ).

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركى تىللار دىۋانى

ئۈچىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تۈپى tüpi بوران. ماقالدا مۇنداق كەلگەن: قَلَن بُلْتُغ تۈپى

سَرار قَرانكُقو ايشِغ ارنِج اچارُ *kalın bulutuq* —

بۇلۇتنى بوران سۈرەر، قاراڭغۇ ئىشىنى پارا ئاچار، يەنى

ئاسماننى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ،

پادىشالارنىڭ ئىشىگىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ. بۇ

ماقال پارغا ئېھتىياجى چۈشكەن كىشىگە قارىتا ئېيتىلىدۇ.

سۈبى subī سوقا. باش تەرىپى ئۈچلۈك بولغان ئۈزۈنچاق

نەرسە. شۇنىڭدەك، ئادەمنىڭ بېشى يۇمۇلاق بولمىسا

«سۈبى باش *subī bax* — سوقا باش» دېيىلىدۇ.

قۇبا kuba قۇلا. قۇبا ات *kuba at* — قۇلا ئات. رەڭگى

سېرىق بىلەن ئاچ قىزىل ئوتتۇرىسىدىكى ئات. مۇشۇ -

نىڭغا ئوخشاش ھەرقانداق رەڭگىمۇ مۇشۇ سوز

ئىشلىتىلىدۇ.

قۇبا қаpa ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئېگىزى. قۇبا يۈكلىك اق

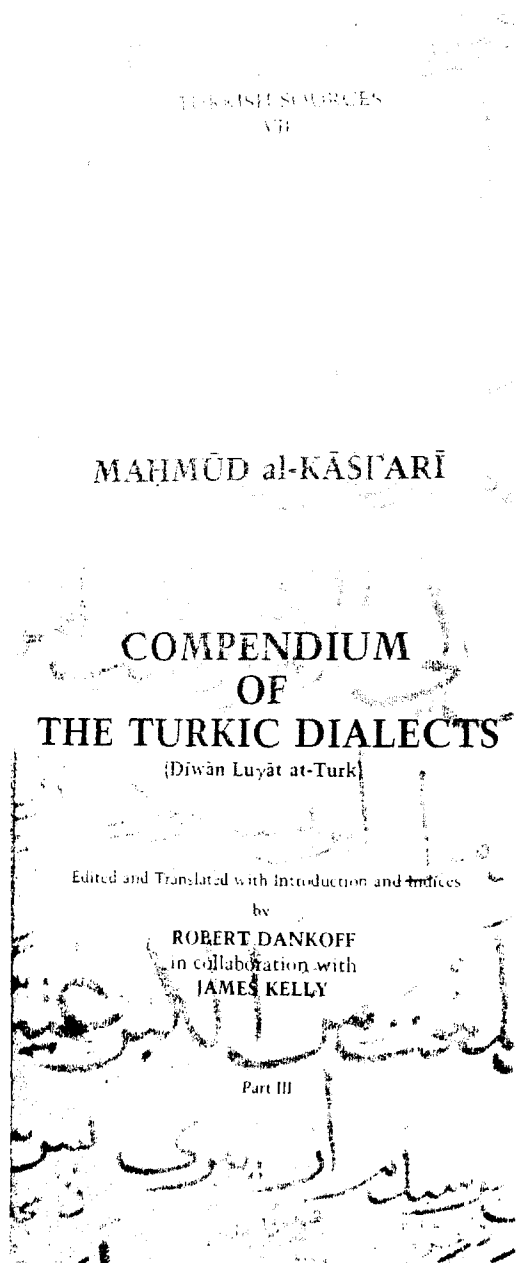
қаpa үкlүг оқ — كۈتۈرەڭگۈ پەيلىك ئوق،

پەيلىرى كۈتۈرەڭگۈ ئوق.

كۇبا күpə ئاياللار قۇلىغىغا سالىدىغان ھالقىنىڭ بىر خىلى.

كۇبا يىرىق *küpə yarık* — زەنجىرلىك ساۋۇت، تومۇر

كېيىم.

SOURCES OF ORIENTAL LANGUAGES AND LITERATURES 7

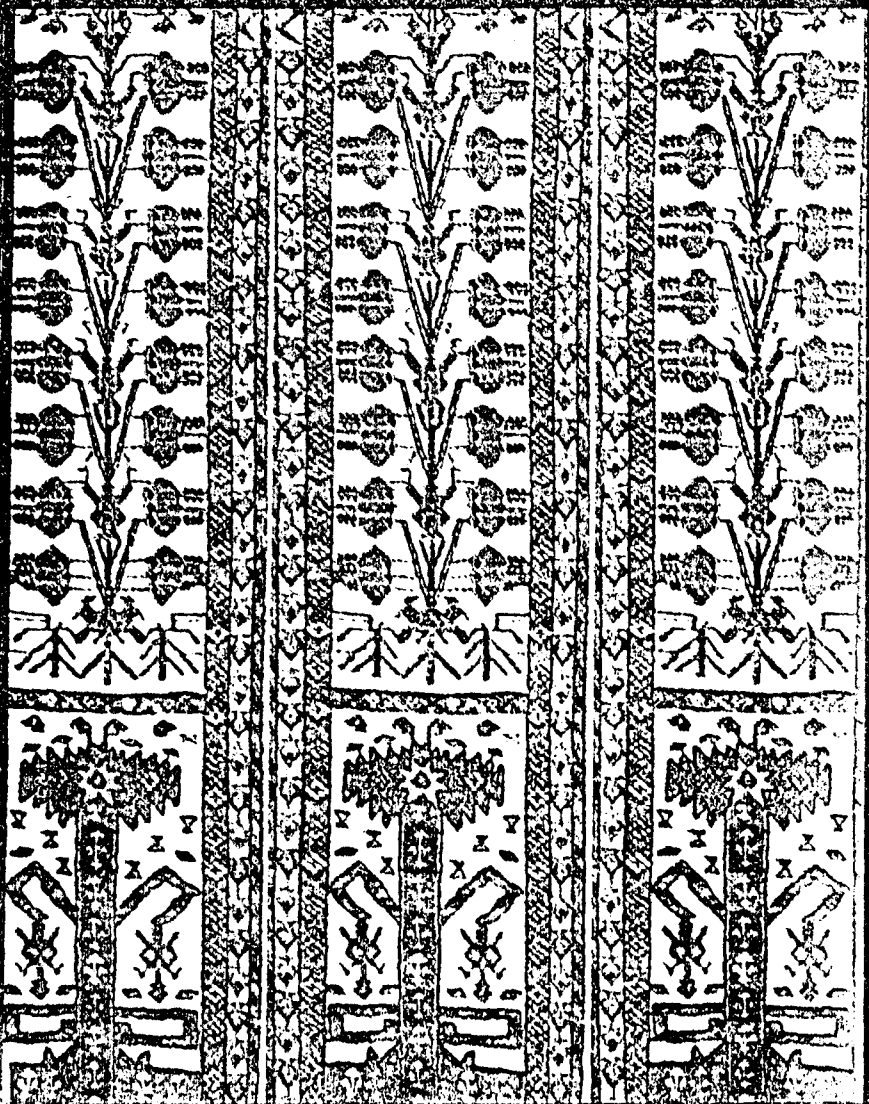
Edited
by Şinasi Tekin • Gönül Alpay Tekin

- 299
KĪK köük "The lateral of a deep, buttock of a mare (*al-ḥamḥa* *ḥadīd* *al-ḥamḥa*)" 0 köük
- KIÜK kiög "Small (*ḥayr*) of anything" 0 köüg
- KADUK kadük "Leather cap (*ḥabḥada*)" KADUḤ kaduk "Leather head-dress (*ḥabḥa*)" 0 kaduk
- [1: 327-390]
ḥabḥa "since it resembles a felt cap."
"Felt and work (*ḥabḥa* *ḥabḥa*)" is called: "YS KUDUḤ is ködüg" 0 KUDUḤ ködüg
ködüg is never used alone but only in this paired expression" 0 ködüg
- KARAK kārāk "A particle meaning "necessary" (*yanbaḡi*). It is used as the answer to one who says: "KARAK'MUV kārāk mü" "Is it necessary?" (*yanbaḡi*). The answer is: "KAPAE, kārāk" meaning: "Yes it is. *hala*." 1 0 kārāk
- KURUK köruk "Smith's bellows (*ḥimlū, minfāx al-ḥaddādi*)" 0 köruk
- KUZK küzük "In a loom, "the knotted threads (*al-suyūf al-mun'āḍa bi-ḥabḥa* *ḥabḥa*) by which the upper warp is separated from the lower." Also for one who weaves broadly (*mūn ad-dibāḡ*), or other." 0 küzük
- KAZIK kāzīk "Fever and chills (*al-ḥimnā allatī ta'xudu l-insān bi-rāda*)" 0 SARİḤ kāzīk
KAZIK sarīy kāzīk "Jaundice (*yaraḡān*)" 0
- KAZIK kāzīg "A turn" in work (*an-naḥba fī 'amal*). Thus: "SARİḤ KAZIYKİYNK² KALDIY sānīg kāzīgīn kāldī" "Your turn has come." 0 kāzīg
- KAZİK kāzīg "Courage (*irāḥ*).": BV "YŞTA' SANK' KAZİK KARA'K, bu iştā sānīg kāzīg kārōk" "You must have courage in this matter." Its meaning is the first (*an-naḥba* *ḥabḥa*) 0
- KUZE közäk "Lock or tuft of hair (*al-qazza'a minn as-ḥa' ḥasīy ḡadī*).": Ar. in dial. 0 közäk
- KASAK kāsāk "Piece (*qī'a*)" of something.": BYR KASAK "UFM'K bir kāsak otuāk" "A piece of bread" 0 kāsāk
- KAWİG kāwīg "with the thin *kāf*": "Carriage of the nose" (*ḡahḥa* *ḥabḥa*) 0 kawīg
- KUWE MUWḤ küwük müḤ "He cat (*ḡayḡan*)" 0 küwük

1. *hala*, *hala*, *hala* in brown ml.

2. Exchange of *ḥ* to *ḡ* (three dots) in brown ml.

Махмұт Қашқари Түрік сөздігі

3

«Divanü lügat-it-türk». III cild. Əskər Egeubayın qazax dilinə tərcüməsi.

كچا КЕЧЕ

КЕЧЕ: кеш, кешқұрым.
Жырда былай деп келген:

كچا تورب يور ارديم
قرا قزل بري كردم

قتغ ياني قرا كردم
قيا كورب بقو اغدي

*Кече туруп жорып ердім,
Қара қызыл бөрі көрдүм,
Қатыс жаны қура көрдүм,
Қайа көрүп бақи ағды:*

*Кече тұрып иорып ердім,
Қара қызыл бөрі көрдүм,
Қатыс ианы құра көрдүм,
Қайа көрүп бақу ағды –*

*Кешке тұрып жортар едім,
Қара қызыл бөрі көрдім,
Қатты жайды құрып көрдім,
Қиғаш қарап, жөтаға ақты».*

(Кешке тұрып түн жамылып жортар едім;
Қара қызыл бөрілерді көрдім, тегеуірінді берік садағымды атуға дайындалдым; бөрілер мені байқап биікке салды, жоғары жөтаға тартты...)

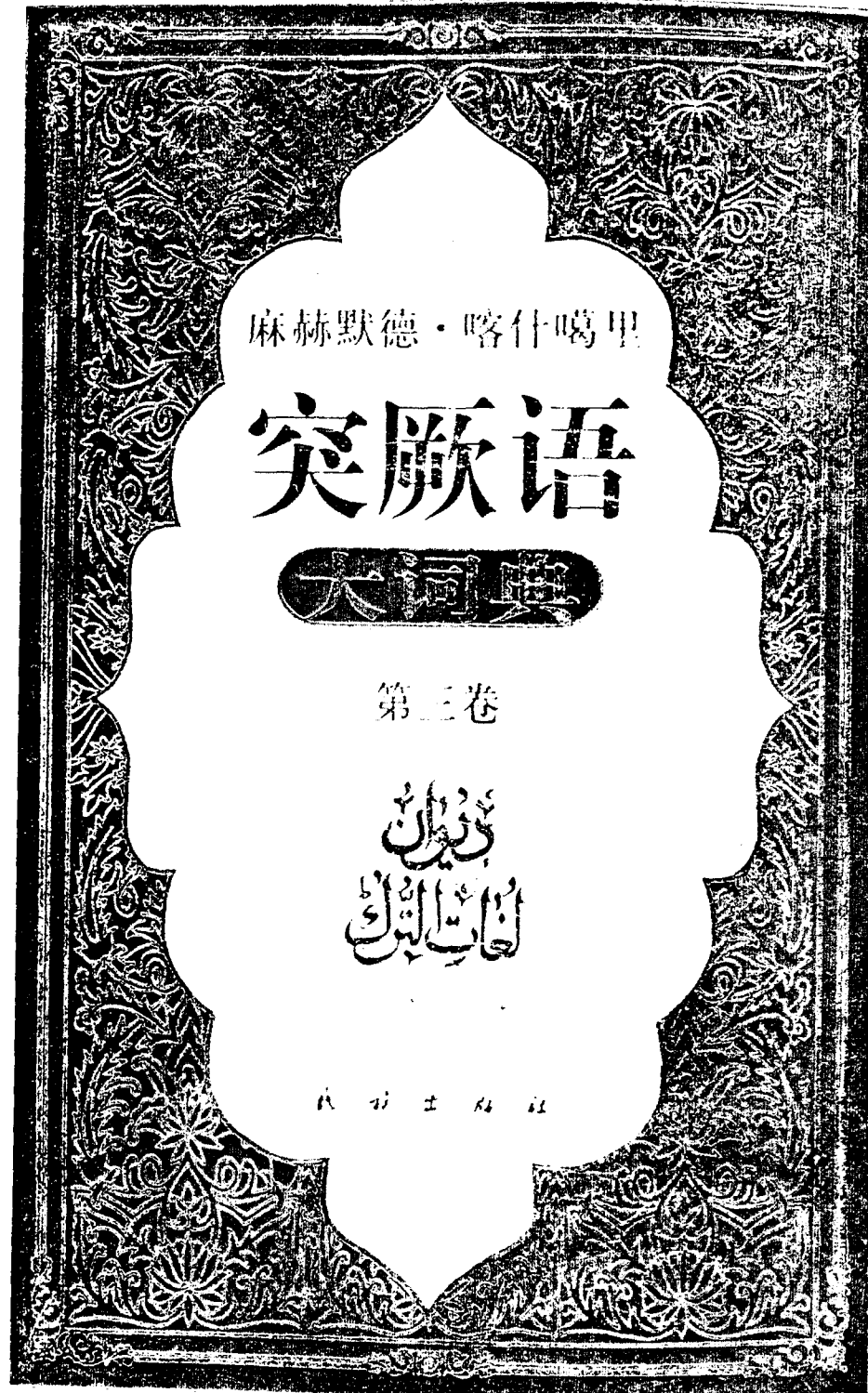
كچا КЕЧЕ

КЕЧЕ: кеже. Қарбыз, қияр, сол сияқты нәрселерді тасуға пайдаланылатын зәмбіл қап; кебеже.

نچا НЕЧЕ

НЕЧЕ: неше? «Қанша?» мағынасындағы сөз.

نچه جارماق берدين: Нече

«Divanü lügat-it-türk». III cild. Syao Cuninin Çin dilinə tərcüməsi.

里的东西。

يَلْقَادِي yalvadī 舔。أَرُ يَأْغُ يَلْقَادِي or yaq yalvadī 人舔油了。也用于其它。该词前面的“يَلْقَادِي yalqadī”一词使用得较多 (يَلْقَارُ-يَلْقَامُ yalvar — yalvamak)。

يُرْكَادِي yörgədi 裹, 缠。أَلْ أَدَاقِنْ يُرْكَادِي ol azakın yörgədi 他裹脚了。也用于其它。包裹任何一种东西也这样说 (يُرْكَارُ-يُرْكَامُ yörgər — yörgəmək) ①。

يَيْلَادِي yipladī 用线绞。أُرَاقَتْ نِيوزُنْ يَيْلَادِي uraqt yüzün yipladī 妇人用线绞脸(上的汗毛)了 (يَيْلَارُ - يَيْلَامُ yiplar — yiplamak)。

يَيْتَادِي yatladī 施魔法, 行巫术。يَاتِجِي يَيْتَادِي yatqı yatladī 巫师为了让下雨而用魔石施魔法了。

يَيْتَادِي yatladī 认作陌生, 当成陌生。أَلْ أُنِي يَيْتَادِي ol anı yatladī 他将她当成陌生了 (يَيْتَارُ-يَيْتَامُ yatlar — yatlamak)。

يَيْلَادِي yipladī 走软绳, 耍达瓦孜。أَرُ يَيْلَادِي or yipladī 人走软绳了, 即在绳子上面嬉戏了 (يَيْلَارُ-يَيْلَامُ yiplar —

① 在手抄本中, 这个动名词写作“يُرْكَامُ”形式。我们在音标中改作“yörgəmək”。

دیوان لغات التترک

شیخ محمود بن حسین کاشغری

برگردان به فارسی: دکتر حسین محمدزاده صدیق

در آواک‌های دیگر، صحیح‌تر آن است که صیغه‌های فعل ماضی با حرف «د» بیاید. این، بهتر است. همانگونه که در این قطعه آمده است:

تَنَلَا بِلَا كَجَالِمِ
يَمَزْ سَغِينِ كَجَالِمِ
تَرَنَكُوكِ سَغِينِ اِجَالِمِ
يُفَعَا تَعِي اَلْخَسُونِ

Tünlə bilə köçəlim
Yamar suwın keçəlim
Tarınuq suwın içəlim
Yuwğa yağı uwulsun

یعنی: شبانه کوچ می‌کنیم
رود یامار را درمی‌گذریم
از سرچشمه آب می‌آشامیم
دشمن نرم و نازک خرد و شکسته بشود.
توضیح آنکه: می‌گوید شبانه کوچ کنیم و از رود خانه‌ی یامار بگذریم و از آب جوشان چشمه‌ها بنوشیم و دشمن نرم و نازک را در دستان خود خرد و ریز کنیم.

بُرْدِي اَلْاَفْكَا بُرْدِي ol ewgə bardı
یعنی: او، به خانه رفت. موارد دیگر نیز چنین است.
(بُرْمِز- بُرْمَاق: barmaq - harır).

بُرْدِي اَلْاَفْكَا بُرْدِي ol yançuq
یعنی: او، سر توبره را با کش پیچید و بست. بستن سر هر چیزی که شبیه توبره باشد نیز، چنین است. (بُرْمَاق = بُرْمَاق: burmaq = bürar).

بُرْدِي اَلْاَفْكَا بُرْدِي burdı
عطر بو کرد. به هر چیز خوشبوی دیگر نیز چنین گویند. سُوْفُ بُرْدِي suw burdı یعنی: آب، بخار کرد، بخار آب بلند شد. موارد دیگر نیز چنین است.
(بُرْمَاق: burmaq - burar).

تُرْدِي اَلْاَفْكَا تُرْدِي turdı
یعنی: مرد، برخاست. تَمَانُ تُرْدِي tuman turdı
یعنی: مه بلند شد. هوا مه‌آلود شد. (تُرْمَاق: turmaq - turur).

مرد، گوشت را برید. موارد دیگر نیز چنین است.
(بُجَاز- بُجْمَاق: biçar - biçmaq).

سَجْدِي مَنِ بِيَارِ سَجْدِي mən yıpar
saçtim یعنی عطریاشی کردم. موارد دیگر نیز چنین است. اَلْاَفْكَا سُوْفُ سَجْدِي ol ewgə
suw saçdı یعنی: او، خانه را آب‌پاشی کرد. موارد دیگر نیز چنین است. (سَجَاز- سَجْمَاق: saçar - saçmaq).

سَجْدِي اَزْ سَجْدِي ar sıçdı
یعنی: مرد، رید. (سَجَاز- سَجْمَاق: sıçar - sıçmaq) موارد دیگر نیز چنین است.

قَجْدِي اَزْ قَجْدِي qaçdı
فرار کرد. موارد دیگر نیز چنین است. (قَجَاز- قَجْمَاق: qaçar - qaçmaq).
قَجْدِي اَلْمَنِ قَجْدِي ol mənı qoçdı
یعنی: او، من را در آغوش کشید. (قَجَاز- قَجْمَاق: qoçar - qoçmaq).

كَجْتِي اَلْمَنِ كَجْتِي ay kün keçti
یعنی: روز و ماه گذشت و سپری شد. اَزْ سُوْفُ كَجْتِي ar suw keçti
یعنی: مرد، از آب گذشت. موارد دیگر نیز چنین است. اَزْ كَجْتِي ar keçdi
یعنی: مرد درگذشت، مرد. (كَجَاز- كَجْمَاق: keçar - keçmək).

كَجْتِي اَلْمَنِ كَجْتِي köçti
سو كَجْتِي sü köçti
یعنی: سپاه، گذشت. موارد دیگر نیز چنین است. (كَجَاز- كَجْمَاق: köçar - köçmək).

در آواک‌های ستبر، حرف «د» نشانه‌ی فعل ماضی، برای گوشنوازی به حرف «ت» ابدال می‌یابد. حروف ستبر عبارتند از:

شکل ستبر حرف «ب» = p

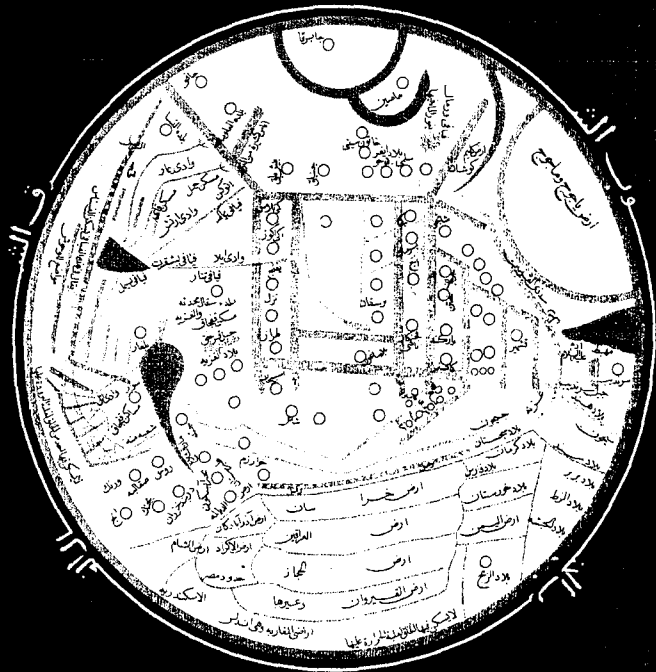
شکل ستبر حرف «ج» = ç

شکل ستبر حرف «ق» = q

شکل ستبر حرف «ک» = ke

Divânü Lugâti't-Türk

Kâşgarlı Mahmûd

KABALCI

keçirdi

keçürgən.

bu er ol telim iş keçürgən: Bu becenikli ve işinde azimli bir adamdır. Aynı anlamı veren bir başka ifade de *ewürgən tewürgən*'dir.

Şu dörlükte de kullanılır,

(Ölmüş bir adamın erdemlerini sayıyor)

<i>yagi ötm öçürgən</i>	Savaş alanında düşman ateşini söndüren oydu
<i>töydün anı höçürgən</i>	Onların ordularını dağıtandı bizzat
<i>işlar üzüp keçürgən</i>	Kararı bir eylem adamıydı ancak
<i>teğdi oqi öldürü</i>	Kaderin ölümcül oku onu yere yıktı

keçürtti.

ol anğar sūw keçürtti: O, ona suyu [başka bir şey de olabilir] geçirtti. Belli bir mesele, çözümlenmesi için başka birine havale edilmesini anlatmak için de bu sözcük kullanılır.

keçürtür, keçürtmek.

ked (keç). Bir şeyi betimlerken vurgulama ya da abartma amacıyla kullanılan bir ilgeç.

keç at: Ne iyi at; *keç nēng:* Ne iyi şey.

keçirdi.

at keçirdi: At ileri atıldı, kaçmaya çalıştı.

keçirer, keçirmek.

kedrim.

kedrim et: Derisi sınılmış et.

kedük. Keçeden yapılmış başlık. bkz. *keyük*.

kedük. Tüyle süslenmiş başlık. Keçe başlığa benzediği için böyle adlandırılmıştır.

kedüklük (*kedüklüg*).

kedüklük kiçiz: Yağmurtuk yapmak için hazırlanan keçe. Bu keçenin sahibine *kedüklüg* denir.

keçgü. Her türlü giyilecek şey.

keçildi.

tön keçildi: Giysi [başka bir şey de olabilir] giyildi.

keçlür, keçilmek.

keçindi.

keçindi tön: Sık sık giyilen giysi.

keçirdi.

ol qöyüg keçirdi: O, koyunun derisini yüzdü ve eti şeritler halinde kestti.

keçirer, keçirmek.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ ORTASI

SÜKUNLU فَعْلَلْدِي FƏ'LƏLDİ BABI

يَلْبِرْدِي Y e l p i r d i: «يَل يَلْبِرْدِي yel yelpirdi = külək əsdi».

يَلْبِرْدِي Y e l p i r d i: «أَر يَلْبِرْدِي ər yelpirdi = adam cin vurmuş kimi sağa-sola devikdi, baxmdı».

يَلْبِرْدِي Y e l p i r d i: «كَبْكَ يَلْبِرْدِي kəpək yelpirdi = kəpək nəmləndi, su çəkdi». Torpağa çisək düşsə, yenə belə deyilir.

يَلْبِرْدِي Y e l p i r d i: «يَغْمُر يَلْبِرْدِي yağmur yelpirdi = yağış yeri islatdı», (يَلْبِرْدِي يَلْبِرَار- yelpirər – yelpirmək).

يَبْبِرْدِي Y a p t u r d i: «أَل أَنْكَرَ قَبْغ يَبْبِرْدِي ol anqar kapuğ yapturdu = o ona qapı düzəltirdi».

يَبْبِرْدِي Y a p t u r d i: «أَل أَنْكَرَ تَام يَبْبِرْدِي ol anqar tam yapturdu = o ona divar hördürdü».

يَبْبِرْدِي Y a p t u r d i: «أَل أَنْكَرَ أَتْمَاك يَبْبِرْدِي ol anqar əkmək yapturdu = o ona çörək yapdırdı», (يَبْبِرْدِي يَبْبِرْمَاق- yapturur – yatturmak).

يَبْبِرْدِي Y a t t u r d i: «أَل أَنْكَرَ تَشَاك يَبْبِرْدِي ol anqar töşək yatturdu = o ona döşək sərdirdi». Sərilən hər şey üçün belə deyilir, (يَبْبِرْدِي يَبْبِرْمَاق يatturur-yatturmak). Əsli «يَبْبِرْدِي يatturdu»dur, assimilyasiya baş vermişdir.

يَبْبِرْدِي Y a t t u r d i: «مَنْ أَنْكَرَ سُوْسَيْن يَبْبِرْدِي mən anqar süsin yatturdum = mən onun qoşununu yaydırdım, ayırdım». Başqası da belədir.

يَبْبِرْدِي Y o t t u r d u m: «مَنْ أَنْكَرَ بَيْتِك يَبْبِرْدِي mən anqar bitik yotturdum = mən ona yazı sildirdim». Əsli «يَبْبِرْدِي يodhturdum»dur. Hər hansı bir şey izi yox olana qədər sildirilsə, yenə belə deyilir, (يَبْبِرْمَاق- يَبْبِرْمَان يottururmən – yotturmak).

يَبْبِرْدِي Y i t t ü r d i: «أَل أَنْكَرَ يَرْمَاق يَبْبِرْدِي ər anqar yarmakın yittürdi = adam onun pulunun itməsinə səbəb oldu». Başqası da belədir, (يَبْبِرْمَاق- يَبْبِرْمَان يittürür – yittürmək).

يَبْبِرْدِي Y i t t ü r d i: bir adama bir şeyi boğçada və boğçaya bənzər bir şeydə saxlatmaq üçün də belə deyilir. Əsli «يَبْبِرْدِي يadh-turdum»dur, assimilyasiya baş vermişdir⁹⁴.

يَبْبِرْدِي Y a r t u r d i: «أَل أَنْكَرَ يَغَاچ يَبْبِرْدِي ol anqa yığaç yarturdu = o ona ağac yardırdı». Başqası da belədir, (يَبْبِرْمَاق- يَبْبِرْمَان يarturur –yarturmak).

يَبْبِرْدِي Y e r t ü r d i: «أَل أَنْكَرَ بَيْتِك يَبْبِرْدِي ol anqar butik yertürdi = o ona budaq yardırdı», (يَبْبِرْمَاق- يَبْبِرْمَان يertürür – yertürmək).

يَبْبِرْدِي Y a z t u r d i: «أَل أَنْكَرَ تُوْغُون يَبْبِرْدِي ol anqar tügün yazturdu = o ona düyün açdırdı».

يَبْبِرْدِي Y a z t u r d i: «أَل أَنْكَرَ أَوْتَا يَبْبِرْدِي ol anı okta yazturdu = o onu ox atmaqda yanıltı». Adam sözdə yanıltılsa, yenə belə deyilir, (يَبْبِرْمَاق- يَبْبِرْمَان yazturur – yazturmak).

يَبْبِرْدِي Y ü z t ü r d i: «أَل أَنْكَرَ قُوْی يَبْبِرْدِي ol anqar koy yüztürdi = o ona qoyun soydurdu, qoyunun dərisini üzdürdü». Başqası da belədir.

⁹⁴ Bu ifadə iki bənd yuxarıdakı maddəyə aiddir, səhvən burada verilmişdir.

- يُزْتَرِدِي *Y ü z t ü r d i*: «أل انى سَفْدَا يُزْتَرِدِي» ol anı suwda yüztürdi = o onu suda üzdüdü», (يُزْتَرِدِي - يُزْتَرِدِي yüztürür – yüztürmək).
- يَغْتَرِدِي *Y a ğ t u r d i*: «تَنْقَرِي يَغْتَرِدِي» tənqri yağmur yağıturdi = tanrı yağış yağdırdı». Başqa şey yağdırsa, yenə bu söz işlənir, (يَغْتَرِدِي - يَغْتَرِدِي yağıturur – yağıturmaq).
- يَغْتَرِدِي *Y i ğ t u r d i*: «أل انقار تَرِغ يَغْتَرِدِي» ol anqar tariğ yığturdi = o ona buğda yığdırdı». Başqası da belədir. Adama yeməyi və ya başqa şeyi qadağan etmək də belədir, (يَغْتَرِدِي - يَغْتَرِدِي yığturur – yığturmaq).
- يَغْتَرِدِي *Y i ğ t ü r d i*: «أل قَدَاشِنَا نَانِك يَغْتَرِدِي» ol kadaşınqə nənq yığtürdi = o, qohum-qardaşına bir şey verməklə yaxşılıq etdi, onların könlünü xoş etdi», (يَغْتَرِدِي - يَغْتَرِدِي yığtürür – yığtürmək)⁹⁵.
- يُفْتَرِدِي *Y u w t u r d i*: «أل ثِق يُفْتَرِدِي» ol topik yuwturdi = o, topu yuvarlatdı». Yuvarlanan hər şey üçün bu söz işlənir, (يُفْتَرِدِي - يُفْتَرِدِي yuwturur – yuwturmaq).
- يَاكْتَرِدِي *Y a k t u r d i*: «أل باشقا يَفَغ يَكْتَرِدِي» ol başqa yakığ yakturdi = o, yarıya yaxı saldırdı».
- يَاكْتَرِدِي *Y a k t u r d i*: «أل انق اَوْت يَكْتَرِدِي» ol anıq əwinqə ot yakturdi = o onun evinə od vurdurdu», (يَكْتَرِدِي - يَكْتَرِدِي yakturur – yakturmaq). Bir adam bir şeyə toxunanda da belə deyilir.
- يَاكْتَرِدِي *Y u k t u r d i*: «أل انق تُونِنَا بِيَار يَكْتَرِدِي» ol anıq tonınqə yıpar yukturdi = o onun paltarına müşk, ətir vurdurdu», (يَكْتَرِدِي - يَكْتَرِدِي yukturur – yukturmaq).

⁹⁵ Yazma və basma nüsxələrdə sözün kökündə («yığ-») ğ ilə verilən və «yığtürdi-yığtürür-yığtürmək» şəklində olan bu sözlər yanlış yazılmış olmalıdır. «يَغْتَرِدِي» məsdəri də buna dəlalət edir. Doğrusu «yığ-» kökü ilə «yığtürdi-yığtürür-yığtürmək» olacaq. Bundan əvvəl «yığturmaq» fe'li verilmişdir, mənacə bundan fərqlidir, həmin fe'lin qalın saitli «yığ-» kökünə qarşı bu maddənin incə saitli «yığ-» kökü dayanmalıdır.

- يَاكْتَرِدِي *Y i k t u r d i*: «أل انق اَوْت يَكْتَرِدِي» ol anıq əwin yıkturdi = o onun evini yıxdırdı». Başqası da belədir, (يَكْتَرِدِي - يَكْتَرِدِي yıkturur – yıkturmaq).
- يَاكْتَرِدِي *Y i g t ü r d i*: «تار اَتِك اَذَافِع يَكْتَرِدِي» tar ətik adhakığ yigtürdi = dar ayaqqabı ayağı incitdi», (يَكْتَرِدِي - يَكْتَرِدِي yigtürür – yigtürmək).
- يَاكْتَرِدِي *Y a l t u r d i*: «أل ثَبِي اَوْتِغ يَلْتَرِدِي» tüpi otuğ yalturdi = külək odu alovlandırdı», (يَلْتَرِدِي - يَلْتَرِدِي yalturur – yalturmaq).
- يَاكْتَرِدِي *Y o l t u r d i*: «أل بَلْنَع يَلْتَرِدِي» ol bulunuğ yolturdi = o, əsirə fidyə pulu ödətdirdi».
- يَاكْتَرِدِي *Y o l t u r d i*: «أل تَقَاغُونِي يَلْتَرِدِي» ol takağunı yolturdi = o, toyuğu yoldurdu». Tükü olan və yolunan hər şey üçün bu söz işlədilir.
- يَاكْتَرِدِي *Y o l t u r d i*: «أل قَلَن يَلْتَرِدِي» ol kulin yolturdi = o, quluna icazə verdi ki, qul özünü pulla satın alsın», (يَلْتَرِدِي - يَلْتَرِدِي yolturur – yolturmaq).
- يَاكْتَرِدِي *Y ü m t ü r d i*: «أل انق كَوُزَن يُمْتَرِدِي» ol anıq közin yümtürdi = o onun gözünü yumdurdu», (يُمْتَرِدِي - يُمْتَرِدِي yümtürür – yümtürmək).
- يَاكْتَرِدِي *Y a p ç u r d i*: «أل اَقَا يَك يَجْرِدِي» ol okka yük⁹⁶ yapçurdi = o, oxa quş tükü yapışdırdı». Bu sözü w ilə «يَاكْتَرِدِي yapçurdi» kimi dəyənlər də var, (يَجْرِدِي - يَجْرِدِي yapçurur – yapçurmaq).

⁹⁶ Bəsim Atalayın qeydi: «Yazma və basma nüsxələrdə «yük» şəklində keçən bu söz «yünq» olmalıdır. «Yünq» eyni zamanda uyğur dilində «quş lələyi» deməkdir» (DLT, III, s.97). Salih Mütəllibov bu fikirlə razılaşmayaraq «yük» sözünün elə «quş tükü» olduğunu yazır (TSD, III tom, 107). Bizcə, özbək alimi haqlıdır. Elə bu cildin özündə «Yüksək» maddəsində Mahmud Kaşğari yazır: «yük=yükək dağ, hündür dağ». Hər hansı bir şey hündür, yüksək və uzun olsa, ona «yük» deyilir. Bu, quş tükü mənasına gələn «yük» sözündən alınmışdır, çünki onun təbiətində yüksəlmək vardır». Seçkin Ərdi ilə Sərap T.Yurtsevər bu sözü «yüg» (DLT-2005, s.661), uyğurlar «yəlim» (TTD, III tom, bet 135), çinlilər «yük» oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.94).

يُنْجِرْدِي Y u n ç ı r d ı : «أر ايشى يُنْجِرْدِي = adamın işi pisləşdi», (يُنْجِرْمَاق - يُنْجِرَار - yunçırar – yunçırmaq).

يَلْدِرْدِي Y e l d i r d i⁹⁷: «يَلْ يَلْدِرْدِي = yel əsdi», (يَلْدِرْمَاق - يَلْدِرَار - yeldürür – yeldürmək).

يُمْدَرْدِي Y u m d a r d ı : «أل كِشِي نِي يُمْدَرْدِي = o, xalqı bir yerə yığdı, topladı». Başqası da belədir, (يُمْدَرْمَاق - يُمْدَرَار - yumdarur – yumdarmak).

يُنْدُرْدِي Y u n d u r d ı : «أل اتى أَكْأا يُنْدُرْدِي = o onu evə tərəf döndərdi». Başqası da belədir.

يُنْدُرْدِي Y u n d u r d ı : «أر يُنْدُرْدِي = adam yediyini qaytardı, qusdu». «يُنْدِي yundi» da deyilir. Qorxutmaq, təhdid etmək üçün də belə deyilir, (يُنْدُرْمَاق - يُنْدُرَار - yundurur-yundurmaq)⁹⁸.

يَنْدُرْدِي Y i n d ü r d i : «أفْنِ أَنْبِ يَنْدُرْدِي = onun evini axtartdı», (o, şübhələndiyi üçün itən əşyasını tapmaq məqsədilə onun evində axtarış apardı), (يَنْدُرْمَاق - يَنْدُرَار - yindürür – yindürmək).

يَبْشُرْدِي Y a p ş u r d ı : «أوقا يَلْمِ يَبْشُرْدِي = oxa tük yapışdı», Bu söz ج ç hərfi ilə də deyilir. (يَبْشُرْمَاق - يَبْشُرَار - yapşurur – yapşurmaq). Belə hal ərəb dilində də vardır. Bəhram Çubinin adı ərəbcə «شوبين Şubin» şəklində deyilir.

يَاتْغُرْدِي Y a t ğ u r d ı : «أل اتى يَاتْغُرْدِي = o onu yatırdı, uyutdu», (يَاتْغُرْمَاق - يَاتْغُرَار - yatğurur – yatğurmaq).

يَلْوَرْدِي Y a l w a r d ı : «أل مَنَّا يَلْوَرْدِي = o mənə yalvardı = o mənə yalvardı, o məndən diləyinin, arzusunun yerinə yetirilməsini xahiş etdi», (يَلْوَرْمَاق - يَلْوَرَار - yalwarur – yalwarmak).

يَلْوَرْدِي Y a l w ı r d ı⁹⁹: «تُلْوِيرِ يَلْوَرْدِي = gəlin otağının tülləri yelləndi», (يَلْوَرْمَاق - يَلْوَرَار - yalwırar – yalwırmak).

يَلْمِرْدِي Y i l m i r d ı : «سُوْفْ يَلْمِرْدِي = su ılıqlaşdı, ılıqlaşan kimi oldu», (يَلْمِرْمَاق - يَلْمِرَار - yilmirür – yilmirmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيْتُرْدِي Y a y t u r d ı : «أل تُونِ سَفْدَا يَيْتُرْدِي = o, pal-tarını suda çırpırdı». Çırpıdırılan, qımıldadılan hər şey üçün belə deyilir, (يَيْتُرْمَاق - يَيْتُرَار - yayturur – yayturmak).

يَلْپِشْدِي Y e l p i ş d i : «أل انْكَرِ سِنْكَاكِ يَلْپِشْدِي = o ona milçək qovmaqda kömək etdi». Yelpəzələməkdə kömək etsə, yenə belə deyilir, (يَلْپِشْمَاق - يَلْپِشَار - yelpişür – yelpişmək).

يَلْپِشْدِي Y e l p i ş d i : «كِبَاكِ يَلْپِشْدِي = kəpək nəm çəkdi, nəm aldı», (rütubətdən, yaşdan kəpəyin dənələri bir-birinə yapışdı). (يَلْپِشْمَاق - يَلْپِشَار - yelpişür - yelpişmək).

يَرْتِشْدِي Y ı r t ı ş d ı : «أل انْكَرِ بُوْزِ يَرْتِشْدِي = o ona bez yırtmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (يَرْتِشْمَاق - يَرْتِشَار - yırtışur – yırtışmaq).

⁹⁷ Hər iki nüsxədə bu sözün ilk hərfi həm həm fəthəli, həm də kəsrelidir. Bəsim Atalayın fikrincə bu vəziyyət e səsinə işarədir.

⁹⁸ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'llər hamısı fəthə ilə «yandurdu–yandırur–yandırmaq» şəklində olmaqdır, çünki DLT-nin özündə «yanuğ» sözünün «qusma», «yanmaq» sözünün isə «təhdid etmək, yanımaq» mənaları vardır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu fe'li «yandırdu-yandırur-yandırmaq» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.658). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.95) və uyuğlar da eynən bu cür vermişlər (TTD, III tom, bet 134).

⁹⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yelwirdi», misalı isə «tolwir yelwirdi» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.683). Burada «yelwirdi» sözünün «yel» kökündən olduğunu nəzərə alsaq, bunu daha doğru oxunuş saya bilərik. Uyuğlar «tülwir yelwirdi» (TTD, III tom, bet 135), çinlilər isə «tülwir yelwirdi» kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.96).

یُرْتُشْدی Y o r t u ş d i: «ol məninq bilə yortuşdı = o mənimlə yürüməkdə yarışdı», (یُرْتُشْمَاق - یُرْتُشُور - yortuşur – yortuşmak).

یِبْرُشْدی Y a p r u ş d i: «ol anqar yer yapruşdı = o ona yer düzləməkdə yardım etdi», (یِبْرُشْمَاق - یِبْرُشُور - yapruşur – yapruşmak).

یِتْرُشْدی Y e t r ü ş d i: «olar iki bir birgə at yetrüşdi=onlar ikisi ata yetişməkdə bir-birinə yardım etdilər». Başqası da belədir, (یِتْرُشْمَاق - یِتْرُشُور - yetrüşür–yetrüşmək).

یِشْرُشْدی Y a ş r u ş d i: «olar sözüg yaşruşdı = onlar sözü gizli tutmaqda dilbir oldular». Başqası da belədir, (یِشْرُشْمَاق - یِشْرُشُور - yaşruşur – yaşruşmak).

یُغْرُشْدی Y o ğ r u ş d i: «ol anqar un yoğruşdı = o ona un yoğurmaqda kömək etdi».

یُغْرُشْدی Y o ğ r u ş d i: «sudhuk ağızda yoğruşdı = tüpürçək ağızda yoğruldu», (یُغْرُشْمَاق - یُغْرُشُور - yoğruşur – yoğruşmak).

یُغْرُشْدی Y ü g r ü ş d i: «oğlan yügrüşdi = uşaqlar qaçışdılar». Başqası da belədir, (یُغْرُشْمَاق - یُغْرُشُور - yügrüşür – yügrüşmək)¹⁰⁰.

یَمْرُشْدی Y a m r a ş d i: «kuzı yamraşdı = quzu anaş qoyunlara qarışdı», (quzular analarına qarışdı). Bu şeirdə də işlənmişdir:

فَجْنَكَار نَكَ سَشْبِلْدی

سَقْلِق سُرْكَ قَشْبِلْدی

¹⁰⁰ Bu sözün məsdəri ərəb əlifbası ilə yanlışlıqla «یُغْرُشْمَاق» şəkildə verilmişdir. Biz doğru variantını yazdıq.

سَوْتَلَر قَمُغ يَشْلْدی

أَغْلِق قَزَى يَمْرُشُور

«Koçnqar təkə səşildi,

Sağlık sürüg koşuldu,

Sütlər kamuğ yuşuldu,

Oğlak kuzı yamraşur».

Qoçla təkə ayrıldı,

Sağmal sürü qoşuldu,

Südlər bütün axdı,

Oğlaqla quzu qarışdı.

(Yazı vəsf edərək deyir: yaz gəldiyi üçün qoç qoyundan, təkə isə keçidən ayrıldı. Sağılan qoyun sürüləri qatıldı. Əmcəklərindən südlər axdı, quzular analarına qarışır), (یَمْرُشُور - یَمْرُشْمَاق) yamraşur – yamraşmak¹⁰¹.

یَمْرُشْدی Y e m r ü ş d i: «ol anqar yığaç yemrüşdi = o ona ağac sökməkdə yardım etdi», (یَمْرُشْمَاق - یَمْرُشُور - yemrüşür – yemrüşmək).

یَاتْغَاشْدی Y a t ğ a ş d i: «ol anıq birlə yatğaşdı = o onunla birlikdə yatdı, ikisi birlikdə yatdı», (یَاتْغَاشْمَاق - یَاتْغَاشُور - yatğaşur – yatğaşmak).

یَالْغَاشْدی Y a l ğ a ş d i: «olar bal yalğaşdı = onlar birlikdə bal yaladılar». Başqası da belədir, (یَالْغَاشْمَاق - یَالْغَاشُور - yalğaşur – yalğaşmak).

یُولْكَاشْدی Y o l k a ş d i¹⁰²: «yolkaşdı nənq = nəsənə sıyrıldı», (یُولْكَاشْمَاق - یُولْكَاشُور - yolkaşur – yolkaşmak).

¹⁰¹ Unudulan məsdəri Bəsim Atalay mətnaltı haşiyədə göstərmişdir, biz isə müzəreni əlavə etdik.

¹⁰² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yulkaşdı», bundan sonra gələn sözü isə «yulkişdı» şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.708). Uygurlar da elə etmişlər.

«Atsa okın kəzğərip
Kim tur anı yığdaçı,
Tağığ atıp oğrasa
Özi, kuyı yırtılır».
Gəzi gərib atsa ox,
Söylə, onu kim tutar?
Əgər dağa çatsa ox,
Dağ da, daş da yırtılar.

(Zəmanədən bəhs edərək deyir: zaman oxunu gəzləsə, gərərək atsa və bir dağı hədəf alsın, dağın özü də, döşü də parça-parça olar, yırtılar), (یرتلماق - یرتیلور - yırtılır – yırtılmak).

یستلدى Y a s t a l d i: «يَسْتَلِقُ يَسْتَلِقُ yastuk yastaldı = yastıq yastılandı».

یستلدى Y a s t a l d i: «أَمْجَقًا يَسْتَلِدِي ok amaçka yastaldı = ox hədəfə, nişangahm bir yanına ilişdi, dəydi», (يَسْتَلِمَق - يَسْتَلُور - yastalır – yastalmak).

يَنْجَلِدِي Y a n ç ı l d i: «قَاغُونُ يَنْجَلِدِي kağun yançıldı = qovun əzildi». Qovuna bənzər şeylər əzilsə, yenə belə deyilir, (يَنْجَلِمَق - يَنْجَلُور - yançılır – yançılmak).

يَبْرُلْدِي Y a p r u l d i: «بِير نَاتِك بِير كَا يَبْرُلْدِي bir nənq birgə yapruldı = bir nəsnə bir nəsnəyə yapışdı», (bir şey başqa şeyə keçələşərək yapışdı).

يَبْرُلْدِي Y a p r u l d i: «تُونُ يَبْرُلْدِي ton yapruldı=paltar yıprandı», (paltarım ipi keçələşərək yıprandı), (يَبْرُلْمَق - يَبْرُلُور - yaprulur – yaprulmaq).

يَبْرُلْدِي Y e t r ü l d i: «سُنْكَقُ بُرُنْكَقَا يَبْرُلْدِي sonquk burunka yetrülđi = bir şeyin sonu, ucu burun tərəfə, ön tərəfə yetirildi, çatdırıldı», (يَبْرُلْمَق - يَبْرُلُور - yetrülür – yetrülmək).

يُغْرُلْدِي Y o ğ r u l d i: «أُونُ يَغْرُلْدِي un yoğruldı = un yoğruldu», (يُغْرُلُور - يُغْرُلْمَق yoğrulur – yoğrulmaq).

يَغْرُلْدِي Y ı ğ r ı l d i: «أَرْتُمْلُغْكَا يَغْرُلْدِي ar tımluğka yığrıldı = adam soyuqdan (soyuğa görə) büzüşdü, titrədi».

يَغْرُلْدِي Y ı ğ r ı l d i: «تُونُ يَغْرُلْدِي ton yığrıldı=paltar yuyulmaqdan girdi, qısaldı», (يَغْرُلْمَق - يَغْرُلُور - yığrılır – yığrılmak).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيَقْلُدِي Y a y k a l d i: «سَوْفُ يَيَقْلُدِي suw yaykaldı = su çalxandı». Hər hansı bir mayenin çalxanması da belədir.

يَيَقْلُدِي Y a y k a l d i: «أَر كُنْكَلِي يَيَقْلُدِي ar künqli yayıldı-yaykaldı», könlü hər şeyə meyl edən adama belə deyilir. Bu, az işlənən ifadədir. (يَيَقْلُمَق - يَيَقْلُور - yaykalur – yaykalmak).

يَلْپِنْدِي Y e l p i n d i: «أَغْلَانُ يَلْپِنْدِي oğlan yelpindi = uşaqı yel, cin çarpdı».

يَلْپِنْدِي Y e l p i n d i: «أَلْ أَوْزْنُكَا يَلْپِنْدِي ol özinqə yel yelpindi = o özü özünü yelpazələdi», (o özü yelpiklədi), (يَلْپِنْمَق - يَلْپِنُور - yelpinür – yelpinmək).

يَرْتِنْدِي Y ı r t ı n d i: «أَلْ تُونُ يَرْتِنْدِي ol tonın yırtındı = o, paltarmı yırtmış kimi göründü». Başqası da belədir, (يَرْتِنْمَق - يَرْتِنُور - yırtınur – yırtınmaq).

يَبْچُنْدِي Y a p ç u n d i: «أَقَا يَلْمُ يَبْچُنْدِي okka yilim yapçundı = oxa yapışqanla quş tükü yapışdırıldı». Bir şey başqa şeyə yapışdırılma və taxılma, yenə belə deyilir, (يَبْچِنْمَق - يَبْچِنُور - yapçınur – yapçınmaq). Bu söz ش ş ilə يَبْشُنْدِي yapşundı, w ilə يَبْچُنْدِي yapçundı şəklində də söylənir.

dı» deyilsə, artıq fe'l təsirsiz hala keçmiş olur. Bir adam bir şeyi qırdığı zaman «كَسَرَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ kəsərə ər-rəculu əş-şey» deyilir. Şey qırılsa, onda «انكسَرَ inkəsərə» deyilir. Bu dildə [türkcədə] «ار تُكُونُ يَزِدِي ər tügün yazdı = adam dü-yün açdı» cümləsindəki «yazdı» fe'linə ن n hərfi artırılmaqla «تُكُونُ يَزِدِي tügün yazıldı»¹⁰⁶ deyilir ki, «düyün açıldı» deməkdir, ن n hərfi əlavə edilməklə fe'l təsirsiz olmuşdur.

Fe'lə l hərfi artırılaraq «تُكُونُ يَزِدِي tügün yazıldı=düyün açıldı» deyilir. Sözü l l və ن n hərfləri əlavə edilsə, fe'l «يَزِدِي yazıldı» olur, bu da «öz-özünə açıldı» deməkdir.

Yenə eyni şəkildə «ار تُثِقُ يُقْدِي ər topık yuwdı» deyilir ki, «adam top yuvarladı» deməkdir. Sonra «تُثِقُ يُقْدِي topık yuwıldı = top yuvarlandı» deyilir. Burada fe'l məchuldur və top başqası tərəfindən yuvarlanmışdır. Top öz-özünə yuvarlansa, o zaman sözü ن n hərfi əlavə olunaraq «يُقْدِي yuwlandı» deyilir. l l hərfindən sonra ن n artırılmazdan əvvəl bu fe'l iki cəhətdən təsirsiz idi.

Birincisi: iş və hərəkət tanınmayan, naməlum bir fail tərəfindən həyata keçirildiyi üçün fe'l təsirsiz fe'l yerində idi. ن n hərfinin

¹⁰⁶ Burada nəşə bir dolaşılıq var. Bəsim Atalay və Salih Mütəllibov bu xüsusə diqqət yetirmişlər. Bəsim Atalay yazmışdır: «Burada bir yanlışlıq olmalıdır. «Tügün yazıldı» sözü səhvdir, bunun doğru variantı «tügün yazıldı» şəklidir. «Yazıldı» fe'li təsirli olsa da, ibarənin gedişindən anlaşıldığına görə, bu fe'lə yalnız n hərfi əlavə olunmalıdır. Öncə «yazdı» sözü misal gətirilir, sonra n artırılmaqla «yazıldı» nümunəsi verilir. Halbuki «yazdı» sözünə n hərfinin əlavəsi ilə bunun «yazıldı» olması daha təbiidir. Zaten bir az aşağıda l hərfindən bəhs edilir və «yazıldı» şəklində verilir. O halda burada bir qarışıqlıq vardır. Diqqət edilsin» (DLT, III, s.112).

Bu məsələ ilə əlaqədar Salih Mütəllibovun qeydi belədir: «Mahmud Kaşğari fe'lə n hərfinin qoşulması barədə izalı versə də, misalda n deyil, -lın şəkilçisi ilə yaranan söz göstərilmişdir. Ehtimal ki, müvafiq misal mətnədən düşmüşdür» (TSD, III tom, bet 122).

yanına l l hərfi artırılmaqla fe'l başqa bir failin təsiri olmadan öz-özünə yerinə yetirildiyi üçün təsirsiz idi. Biz bu barədə yuxarıda «يُقْدِي yuwdı» fe'lini misal göstərmişdik. Bu fe'l iki hərfli və təsirlidir. Ona l l hərfi əlavə etməklə fe'l «يُقْدِي yuwıldı» şəklinə düşür və başqasının yuvarlanması ilə yuvarlandı və ya öz-özünə yuvarlandı mənasına gəlir. Bu zaman fe'l üç hərfli və iki cəhətdən təsirsiz olur. Bundan sonra l l hərfinə ن n hərfi də artırıldıqda «يُقْدِي yuwlandı» deyilir ki, öz-özünə yuvarlandı deməkdir. Nəticədə «yuwdı» fe'li iki hərfli [y+w] üç hərfliyə [y+w+l], sonra da üç hərfliyə dörd hərfliyə [y+w+l+n] keçir və təsirsiz olur.

Qaydaların çoxunu salim kitabında vermişik. Bu fe'llərin hamısında əmr, inkarlıq və buna bənzər şeylər orada dediyimiz kimidir.

Dörd hərfliyə bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

فَعْلَعْدِي FƏ'ƏL'ƏLDİ BABI

يَعْلَنْدِي Y ı ğ a ç l a n d ı: «yer yığaçlandı = yer ağaçlandı».

Yerdə ağac çoxalsa, yenə belə deyilir, (يَعْلَنْدِي - يَعْلَنْدِي yığaçlanur – yığaçlanmaq).

يَغْرَلْنَدِي Y a ğ ı r l a n d ı: «dəvə yağırlandı = dəvə yağırlandı,

dəvənin yağırı çoxaldı». Başqası da belədir, (يَغْرَلْنَدِي - يَغْرَلْنَدِي yağırlandı – yağırlandı). Yağırdan qaşmsa, yenə belə deyilir.

يُمْرَلْنَدِي Y u m u r l a n d ı: «qoşun toplandı = qoşun toplandı».

Başqası da belədir, (يُمْرَلْنَدِي - يُمْرَلْنَدِي yumurlanur – yumurlanmaq).

يُلْرَلْنَدِي Y u l a r l a n d ı: «at yularlandı = at yüyənləndi, ata

yüyən vuruldu», (يُلْرَلْنَدِي - يُلْرَلْنَدِي yularlanur – yularlanmaq).

يَاْوُزْلَانْدِي Y a w u z l a n d ı: «atı atığ yawuzlandı = o, atı yavuz,

pis hesab etdi». Başqası da belədir, (يَاْوُزْلَانْدِي - يَاْوُزْلَانْدِي yawuzlanur – yawuzlanmaq).

يَاْوَأْشَلَانْدِي Y a w a ş l a n d ı: «ər yavaşlandı = adam yavaşdı,

adamın xasiyyəti yumşaldı», (يَاْوَأْشَلَانْدِي - يَاْوَأْشَلَانْدِي yavaşlanur – yavaşlanmaq).

يَمِشَلَنْدِي Y e m i ş l ə n d i: «yığaç yemişləndi = ağac meyvə tutdu, meyvə verdi», (يَمِشَلَنْدِي - يَمِشَلَنْدِي yemişləndür – yemişlənmək).

يَالِغَلَانْدِي Y a l ı ğ l a n d ı: «xoruz yalığlandı = xoruz pipikləndi,

pipiyi çıxdı». Atın yalı çıxanda da belə deyilir, (يَالِغَلَانْدِي - يَالِغَلَانْدِي yalığlanur – yalığlanmaq).

يَارَاكَلَانْدِي Y a r ı k l a n d ı: «ər yaraklandı¹⁰⁷ = adam zirehləndi,

zirehli köynək geyindi». Zirehli libas geyinəndə də belə deyilir, (يَارَاكَلَانْدِي - يَارَاكَلَانْدِي yarıqlanur – yarıqlanmaq).

يَارَاكَلَانْدِي Y ı r a k l a n d ı: «ər yerig yıraklandı = adam yeri

uzaq hesab etdi», (يَارَاكَلَانْدِي - يَارَاكَلَانْدِي yıraklanur – yıraklanmaq).

يُولَاكَلَانْدِي Y u l a k l a n d ı: «yer yulaklandı = yerdə bulaqlar ço-

xaldı», (يُولَاكَلَانْدِي - يُولَاكَلَانْدِي yulaklanur – yulaklanmaq).

يÜRƏK LƏNDİ Y ü r ə k l ə n d i: «ər yürəkləndi = adam zorla cəsarətə

gəldi, ürəkləndi». Başqası da belədir, (يÜRƏK LƏNDİ - يÜRƏK LƏNDİ yürəklənür – yürəklənmək).

يَارَا M LƏNDİ Y a r ı m l a n d ı: «yarımlandı nənq = nəsnə yarım-

landı», (يَارَا M LƏNDİ - يَارَا M LƏNDİ yarım lanur – yarım lanmaq).

يَاŞİM LƏNDİ Y i ş i m l ə n d i: «ər yişimləndi¹⁰⁸ = adam tozluq gey-

di». Bu, dolaq kimi bir şeydir, (يَاŞİM LƏNDİ - يَاŞİM LƏNDİ yişimləndür – yişimlənmək).

يƏLİM LƏNDİ Y e l i m l ə n d i: «ok yelimləndi = ox tutğallandı, oxa

yapışqan vuruldu», (يƏLİM LƏNDİ - يƏLİM LƏNDİ yelimləndür – yelimlənmək). Başqa bir şey yapışdırılsa, yenə belə deyilir.

¹⁰⁷ Bu söz basma nüsxədə «yaraklandı» şəklində keçir, lakin doğrusu «yıraklandı» olacaq. Çünki «yırık = zireh» deməkdir.

¹⁰⁸ V.V.Radlovun lüğətində (III cild, s.529) «yişim» sözü «corab» mənasındadır.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

- يَلْغُدُرْدِي Y a l ğ a n d u r d ı: «ار يَلْغُدُرْدِي ar yalğandurdı = adam yalanladı, təkzib etdi», (يَلْغُدُرْمَاق - يَلْغُدُرُّرُ yalğandurur – yalğandırmaq).
- يِلْدِرْلَنْدِي Y ı l d ı z l a n d ı: «يِلْدِرْلَنْدِي يِلْدِرْلَنْدِي يِلْدِرْلَنْدِي yığaç yıldızlandı = ağac kökləndi, kök atdı». Bir adam bir yerə yerləşmək üçün hazırlaşsa və oraya yerləşsə, yenə belə deyilir.
- يِلْدِرْلَنْدِي Y ı l d ı z l a n d ı: «ار يِلْدِرْلَنْدِي ar yıldızlandı = adam soylandı, sanki onun kökü bir yerdə yerləşdi, yayıldı, yaxud o, soylu, əsilli-nəsilli, nəcabətli oldu», (يِلْدِرْلَنْمَاق - يِلْدِرْلَنْنُورُ yıldızlanur – yıldızlanmaq).
- يُدْرُكْلَانْدِي Y u d r u k l a n d ı: «ار يُدْرُكْلَانْدِي ar yudruklandı = adam əlini yumruq etdi», (يُدْرُكْلَانْمَاق - يُدْرُكْلَانْنُورُ yudruklanur – yudruklanmaq).
- يَرْمَقْلَانْدِي Y a r m a k l a n d ı: «ار يَرْمَقْلَانْدِي ar yarmaklandı = adam pullandı, pul sahibi oldu», (يَرْمَقْلَانْمَاق - يَرْمَقْلَانْنُورُ yarmaklanur – yarmaklanmaq).
- يُمُشَقْلَانْدِي Y u m ş a k l a n d ı: «ار مَنَّا يُمُشَقْلَانْدِي ar manqa yumşaklandı = adam mənə qarşı yumşaq oldu, yaltaqlandı», (يُمُشَقْلَانْمَاق - يُمُشَقْلَانْنُورُ yumşaklanur – yumşaklanmaq).
- يُمُغَقْلَانْدِي Y u m ğ a k l a n d ı: «نَانِكْ يُمُغَقْلَانْدِي yumğaklandı nənq = nəsne yumaqlandı, yumaq şəklinə salındı, yuvarlaq edildi», (يُمُغَقْلَانْمَاق - يُمُغَقْلَانْنُورُ yumğaklanur – yumğaklanmaq).
- يَقْغَلْنَانْدِي Y a w ğ a n l a n d ı: «ار اَشْغْ يَقْغَلْنَانْدِي ar aşığ yawğanlandı = adam yeməyi yavan hesab etdi», (adam yeməyi ətsiz saydığı

üçün az yedi), (يَقْغَلْنَانْمَاق - يَقْغَلْنَانْنُورُ yawğanlanur – yawğanlanmaq).

يِلْغُنْلَانْدِي Y ı l ğ u n l a n d ı: «يِلْغُنْلَانْدِي يِلْغُنْلَانْدِي yer yulğunlandı=yer yulğunlandı, yerdə yulğun kolu bitdi», (يِلْغُنْلَانْمَاق - يِلْغُنْلَانْنُورُ yığlunlanur – yığlunlanmaq).

Tanrıya şükür olsun, misal kitabı bitdi.

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ÜÇ HƏRFLİLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ¹⁰⁹

تاه تاه Tah – t a h: uçurulduqdan sonra şahini geri çağırmaq üçün işlədilan söz. Buradakı ◦ səsi nəfəs almağa xidmət edir.

چوه چوه Ç u h – ç u h: atı tərپətmək və azarlamaq üçün çıxarılan səs.

كاه كاه K a h – k a h: köpəyi çağırmaq üçün çıxarılan səs.

ماه M a h¹¹⁰: buyur, aha, al mənasıdır. Bir şey təklif edildiyi zaman söylənir.

BU BABIN MİSAL OLANI

ياه Y a h: bəli, yaxşı mənasında bir sözdür. «ات ات at tut = atı tut» deyildiyi zaman cavab verən şəxs «ياه yah = yaxşı» deyir.

[Qayda]:

Bu sözlər sürətlə söyləndiyi zaman yumşaq hərf (hərflin) düşür, sözlər «ته ته، يه، مه، كه كه، جه جه» şəklində deyilir. Buna görə də biz bu sözləri mənqus babında verdik, çünki yumşaq hərf

¹⁰⁹ Bəsim Atalayın qeydi: «Mahmud Kaşğarinin üç hərflilərlə sözlər kitabı bitdikdən sonra «iki hərflilərlə bölməsi» deyərək bir bölmə açınasının səbəbini biz ancaq bu şəkildə başa düşürük: onun bu bölmədə verdiyi sözlərin iki cür yazıldığı müşahidə olunur, «tah», «çuh», «mah», «yah», «kah» şəklində yazılarkən bu sözlər üç hərflilərlə olur. Belə olduqda onları yuxarıda söylənən «üç hərflilərlə kitabı»na daxil etmək mümkündür. Mahmud Kaşğarinin bu sözlər «th», «çh», «mh», «yh», «kh» şəklində yazılır deməsindən isə onların iki hərflilərlə isimlər arasında qoyulmuş olduğu anlaşılır. Bu halda müəllif bu sözlər üçün «yazılışda iki hərflilərlə, oxunuşda üç hərflilərlə» demək istəyir» (DLT, III, s.117).

yazılışda deyil, tələffüzdə düşür, • hərfi isə nəfəs almağa xidmət edir. Ulu tanrının «فِيهِدَا هُمْ اَقْتَدِهْ وَ لَمْ يَسْتَنْهْ» ayəsində olduğu kimi. Burada da • hərfi nəfəs almaq üçündür.

Əsil hərfinə gəlincə, o, türk dihdə yoxdur. Türkcə yalnız «ار اهلى» ər ahladı» sözü vardır, «adamcıqaz ah çəkdi» deməkdir. Bu söz sinədən bir səsin çıxmasını bildirir. Bayquşa «اوهى uhi» deyilsə də, əsil türklər ona «اوكى ügi» deyirlər. Xotən və kənçək dillərində • var, ancaq onlar əsil türklərə aid deyillər, türk ölkəsinə köçmüş boylardır.

ORTASI SÜKUNLU فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ FE'L, FƏ'L, FU'L BABI

ثوب T ü p: hər hansı bir şeyin dibi, əsl, kökü. «يغاج ثوبى» yığaç tüpi = ağac kökü».

ثوب T ü p: təməl. «تام ثوبى» tam tüpi = divarın təməli».

ثوب T ü p: insanın əslinə də «ثوب түп» deyilir. Buradan almaraq «ثوبلىكى» tüplüg ərən» deyirlər ki, «soylu adamlar, əsalətli kişilər» deməkdir.

ثوب T o p: «ثوبى topık» sözünün qısaldılmışıdır.

جوب Ç ö p: hər hansı bir şeyin puçası, bir şeyin sıxıldıqdan sonra qalan çör-çöpü. «أزم جوبى» üzüm çöpi = üzüm puçası».

جوب Ç ö p: «ياغ جوبى» yağ çöpi = yağ tortası».

جوب Ç ö p: «بور جوبى» bor çöpi = şərab xıltı». Başqası da belədir.

جوب Ç ö p: «تتماج جوبى» tutmaç çöpi = tutmac bişirmək üçün kəsilən xəmir parçalarından hər biri».

¹¹⁰ Çinlilər bu sözü və bundan sonrakı «yah» sözünü «məh» və «yəh» şəklində vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.115).

قوب K o p: «أل منى كُرب قوب قدى» ol mənı körüp kop kıldı = o mənı görüb çox sevindi».

كوب K ü p: küp, küpə.

كيب K i p: qəlib, pəstah. Hər hansı bir şeyin qəlibi. «كربچ كيبى» kərpiç kipi = kərpiç qəlibi».

كيب K i p¹¹¹: bənzər, tay. Oğuzca. «بو ار ايك كيبى» bu ər anıq kipi = bu adam onun tayıdır, onun kimidir».

بوت B u t: bud.

بوت B u t: iri və dəyərlı firuzə daşına deyilir, böyüklərin oğullarının və qızlarının alınlarına, alınlarındakı dingələrə taxılır. «قز بوت اریدی» kız but ürıdı¹¹² = qız firuzə taxdı».

بوت B u t: bir böyük adam tərəfindən göndərilən ərməğanı gətirən şəxsə verilən bəxşiş. Bu, bir adamın digərinə hədiyyə olaraq göndərdiyi atı gətirən şəxsə verilən pul, qoyun kimi bir şeydir. Bu şəkildə verilən qoyuna «بوت but» deyilir.

تیت T i t: şam fıstığı, sənubər ağacı. Dağlarda bitir.

چیت Ç i t: üstündə ala-bula naxışları, gülləri olan ipək Çin qumaş; çit.

سوت S ü t: süd.

شوت Ş ü t: soy, əsil, nəcabət. Xotəncə.

توج T u ç: tunc.

كوج K ü ç: güc, qüvvət.

كوج K ü ç: zülm. «كوج ایلدن كرسا ثرو شكلكتن جقار» küç eldin kirsə, törü tünqlüktin çıkar=zor həyətdən girsə, törə bacadan çıxar», (zülm qapıdan girsə, törə, adət-ənənə, mərhəmət bacadan

¹¹¹ Salih Mütəllibov bu sözü «kib» şəklində transkripsiya etmiş və onun «Divan»da həm «kibi», həm də «kib» şəklində keçdiyini, ancaq Mahmud Kaşğari tərəfindən müvafiq izahat verilmədiyini yazmışdır. «Ona görə də bu sözün o dövrdə iki variantda işləndiyi, yoxsa variantlarından birinin doğru, digərinin yalnız olduğu bizə naməlum qaldı» (TSD, III, bet 131).

¹¹² Bəsim Atalay bu sözü «اردى urdu» şəklində oxumağı təklif etmişdir.

çıxar). Zülmkar adama «كُجَمَجِي küçəmçi», qüvvətli adama «كُجَلِك küçlüg» deyilir.

كُج K ü ç: küncüt. Küncüt yağma «كُج يَاعِي küç yağı» deyilir. Çigilcə. Küncüt otunun toxumuna böyüklüyündən dolayı «انكاك inək küçü [=inək küncütü]» deyilir.

كِيچ K e ç: gec. Bu sözdən almaraq «كِيچ كَلدِي keç kəldi = gec gəldi» deyilir.

بُود B o d h: boy. «أزُون بُونلغ كِشِي uzun bodhluğ kişi = uzun boylu, uzun-boy adam».

بُود B o d h: toy quşu¹¹³, doğdaq.

بُود B o d h: «بُود مَنجُوق bodh monçuk=müşk və raməkdən hazırlanan bir növ muncuq. Bunu qadınlar taxırlar».

بُور B o r: şərab. Bu məsəldə də işlənmişdir: «بُور بُلْمَانِب سِرْكَ بُلْمَا bor bolmadhıp sirkə bolma = şərab olmamış sirkə olma». Bu söz özünü böyüklərə oxşadan uşaq haqqında deyilir.

بِير B i r: bir. «بِير يَرْمَاق bir yarmak = bir pul».

تُور T ö r: otağın ən yaxşı yeri. «تُور كَچ törgə keç = yuxarı başa keç».

تُور T o r: tələ; quş və balıq ovlanan tor.

چُور Ç o r: «چُور أَرَاغْت çor urağut=ayıb yeri bitişik olan qadın».

چُور Ç o r: oğuzlar sarılğan otlara, sarmaşıqlara da «چُور أَوْت çor ot» deyirlər. Əvvəlki sözün əsli bundandır.

سُور S u r: «سُور سُور مُون أَبْتِي ər sur-sur mün öpti = adam şap-şupla şorba içdi». Bu, dodaqların çıxardığı səsi bildirir.

قُور K o r: ziyan. «قُور قَلدِي ər kor kıldı = adam ziyan elədi».

¹¹³ «Toy quşu»nun hansı quş olduğunu anlamaq üçün digər nəşrlərə baxdıq. Uygurlar onu «dovdaq» kimi (TTD, III tom, bet 167) vermişlər. Salih Mütəllibov «boynu uzun, arxa ayaqları qısa bir yırtıcı» kimi (TSD, III tom, bet 132) çevirmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə sözü dh ilə «todh» kimi (DLT-2005, s.573) oxumuşlar.

قُور K o r: yoğurt mayası, çalası. Bu uyuşmuş, tutmuş qatıq və ya kımızdan qabın dibində qalan hissədir, onun üstünə süd tökülərək yoğurt və ya kımız hazırlanır.

قُور K u r: quru. Oğuzca. Bu, «قُرُغْ kuruğ» sözünün qısaldılmışıdır. Bu məsəldə də işlənmişdir: «فَلَان قُدُعَا شُشَا قُورْبَقَا اِيغَر بُلُور» kolan kuduğka tüşsə, kur baka aygır bolur=qulan, çöl eşşəyi quyuya düşsə, [quyunun sahibi] qurbağa aygır olar». Bu, ərəblərin «إِنَّ الْبُغَاثَ يَارِضِيْنَا يَسْتَسِيرُ» sözü¹¹⁴ kimidir.

بُوز B o z: boz. «بُوز اَت boz at = boz rəngli at». Bu, fəsih deyildir. Hər hansı bir heyvan ağla qırmızı arasmdakı rəngdə olsa, yenə belə deyilir. «بُوز قُوي boz koy = boz rəngli qoyun».

بُوز B ö z: bez.

بُوز B u z: buz. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بُوز دَن سُوْف تَمَار buzdan suw tamar=buzdan su damar». Bu söz xasiyyəti atasının kəmə bənzəyən adam haqqında işlədilir.

بِير B e z: ətlə dəri arasmda peyda olan şiş.

تُوز T o z: toz.

تُوز T o z: yaya sarınan sırım.

تُوز T ü z: xalq, rəiyyət. «تُوز نَتَك el tüz nətək = el, xalq necədir?»

تُوز T ü z: əsil, kök. «تُوزي كِم انينق تۇپي تۇزي كين = onun əslinəslisi, soyu-sopu kimdir?»

تُوز T ü z: düz. «تُوز يِير tüz yer = düz yer».

تُوز T u z: duz.

تِير T i z: diz.

تِير T i z: yüksək yer. Farslar bu sözü alaraq qalaya «دِز diz» deyirlər.

¹¹⁴ Ərəblərin məsələsinin tərcüməsi belədir: «إِنَّ الْبُغَاثَ يَارِضِيْنَا يَسْتَسِيرُ = innəl buğat biarzina tastansiru = bizim eldəki atmaca quşu oldu sizdə ağbaba», yəni bizim eldəki sərçə sizdə qartal oldu.

تیز T i z: Kaşğara yaxın bir yaylaya yüksəkliyi dolayısı ilə Tarığ art tiz deyilir.

تیزنک تیز T i z i n q t i z: başqa bir yaylanın adı.

ییز Y i z: «ییز آفی تیز» Yiz əwi tiz = Barsğan yaxınlığında bir yayla adı».

جیز Ç i j: dəmir çivi, (iki məxrəc arasındakı j ilə). Zireh çivilərinin ucuna da «جیز çij» deyilir.

سوز S ö z: söz.

سيز S i z: çigil dilində böyüklərə, hörmətli adamlara deyilən bir xitabdır, «سَن sən» deməkdir. Əsil mənası sizlərdir. Kiçiklərə «سَن sən» deyirlər. Oğuzlar bunun tərsini edirlər.

فوز K u z: «فوز تاغ» kuz tağ = günəş görməyən dağ, dağın quzey tərəfi».

بوس P u s¹¹⁵: «كوك بوس بُلدى» kök pus boldı = göyün üzü örtüldü, qaraldı».

بوس P u s: «ار كوزى بوس بُلدى» ar közi pus boldı = adamın gözünə qaranlıq çökdü, mədəsində meydana gələn buğdan gözü qaraldı».

توس توس T u s - t u s¹¹⁶: «انى توس توس اردى» anı tus-tus urdu=onun pal-tarının üstünə tez-tez vurdu».

بوش B o ş: «بوش كشى» boş kişi = azad adam».

بوش B o ş: «بوش اراغت» boş urağut = boşanmış qadın, dul qadın».

بوش B o ş: «بوش الك» boş əlik = boş əl, işdən və ya bir şeydən qurtulmuş, boş qalmış əl».

¹¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu və bundan sonrakı sözü «bus» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.209). Onlar maddə başındakı bütün p-ləri b ilə oxuyurlar.

¹¹⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz basma nüsxədə «tus-tus» şəklindədir, yazma nüsxədə əvvəlcə «bus-bus» şəklində ikən sonra qırmızı mürəkkəblə düzəldilərək «tus-tus» şəklinə salınmışdır. Burada iki şey nəzərə alınmalıdır: əgər söz burada veril-məlidir, o zaman «bus-bus» olmalıdır, çünki burada b ilə başlayan sözlər gəlir. Əgər söz «tus-tus» şəklində olacaqsə, onda bu söz iki maddə sonra t hərli sırasmda gəl-məlidir (DLT-III, s.124). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tos-tos» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.582). Uygurlar müvafiq qeydlə «tus-tus» şəklində vermişlər (TTD, III tom, bet 171). Çinlilər maddə başında «tus», misalda isə «tus-tus» kimi yazmışlar (DLT-Çin. III cild. s.121).

بوش B o ş: «بوش ات» boş at = yumşaq at». Yumşaq torpağa da belə deyilir.

بوش B o ş: «بوش ات» boş at = sərbəst buraxılmış at».

بوش B o ş: «بوش اف» boş əw = boş ev». Boşaldılan qab və ya bir işi gördükdən sonra boş qalan alət haqqında da belə deyilir.

بيش B e ş: beş, sayda beş.

توش T u ş: tuş, tay, bab. «ايك توشى» anıq tuş = onun tayı, onun babı».

توش T u ş: qarşı, bir şeyin qarşısı. «اقم توشى» əwim tuş = evimin qarşısı, evimin tuşu».

توش T ö ş: döş, köksün başı.

توش T u ş: kəmər qayıqlarının ucuna taxılan qızıl və ya gümüş toqqa.

توش T ü ş: «توش اودى» tüş ödi = səhərlə gönorta arasında olan vaxt»¹¹⁷.

توش T ü ş: pollyusiya; yuxu azması. «توش كرمىش اعلان» tüş körmüş oğlan =yuxusunda ehtilam görən gənc oğlan».

توش T ü ş: düş, rəya. «توش يوردى» tüş yordı = yuxu yozdu».

تيش T i ş: diş. İnsanın və başqa canlıların dişi.

تيش T i ş: kotan dəmiri, cüt ucluğu, məc.

تيش T i ş: «تيش ات» tiş at = alınıdakı ağ qaşqası gözlərinin önünə qədər uzanan, ancaq qulaqlarına qədər çatmayan, burnuna qədər enməyən, bunun ikisinin ortasında qalan at.

سيس S i ş: tutmaq şişi.

سيس S i ş: şişmiş olan hər nəsnə, yumru.

¹¹⁷ Bəsim Atalay «توش اودى» tüş ödi=quşluq vaxtı», yəni «səhərlə gönorta arasında olan vaxt» kimi (DLT, III, s.125). Salih Mütəllibov «tüş = gün çıxandan sonrakı vaxt», «tüş ödi=düş [yuxu] vaxtı» (TSD, III tom, bet 138). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «tüş ödi=dincəlmə, şəkərləmə [mürğüləmə, günorta yuxusu] vaxtı» kimi (DLT-2005, s. 610) vermişlər. Hüseyn Düzgün isə «öd» yerinə «od» yazsa da, ifadəni «zəmani-xabimimruzan, geylulə», yəni «günorta yuxusunun vaxtı» kimi (دل ت s.493) tərcümə etmişdir.

سایش S a y ı ş¹¹⁸: (imalə ilə) ödəmək, təxsisat. «مَنْ أَنْكَرَ سَيْشَ بَيْرِدِمٍ» mən an-qar sayış berdim=mən ona ödəmək, təminat verdim».

فوش K o ş: «كُوشُ at = xaqanın yanında gedən yedək, ehtiyat at».

فوش K o ş: hər hansı bir şeyin cütü, eşi, qoşası. Bu sözdən ahnaraq qayçıya da «كُوشُ بِيْجَاكُ» koş biçək», yəni «qoşa biçaq» deyilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «فَرَقَمِشَ كِشِيْكَا قُوْىَ» «فَرَقَمِشَ كِشِيْكَا قُوْىَ» korkmuş kişigə koy başı koş körünür = qorxmuş adamın gözünə qoyun başı qoşa görünür». Bu söz bir şeydən qorxan və hər an xəyal görərək diksinən, səksənən adam haqda deyilir.

كيش K i ş: samur. Bunun quyruğuna «كَيْشُ فَنْدَرُكِيْ» kiş kudhrukı» deyilir.

كيش K i ş: sədəq, oxdan, oxqabı. Oğuzlar və oğuzların qardaşı olan qıpçaqlar bunu bilməzlər¹¹⁹.

ليش L i ş¹²⁰: selik, tüpürcək. Çigilcə. Bu sözün bəlgəm mənası da var. «لَيْشُ اَقْتِيْ» liş aktı = selik və ya bəlgəm axdı».

موش M u ş: pişik. Çigilcə. Oğuzlar «مُوشُ چَتُّوكُ» deyirlər.

بوغ B o ğ: içinə əşya qoyulan heybə, boğ, boğça.

توغ T o ğ: at ayaqlarının zərbəsindən qopan toz.

¹¹⁸ Bəsim Atalay «seyiş» və «seyş» kimi oxunan bu sözün «sayış» ola biləcəyini də istisna etməmişdir. Ancaq bu sözlər bu babın qəlibinə uymur, ona görə də bu sözü «siş» kimi oxumağı təklif etmişdir (DLT, III, s.126). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 174), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.123) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «seş» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.483).

¹¹⁹ Burada Salih Mütəllibovun bir qeydi var: «o dövrdə hərbi terminlərdən olan bu sözün oğuzlar tərəfindən bilinməməsi onların bu mənada başqa bir sözdən istifadə etmələri ilə bağlı olmaqdır. Çünki bir boyda bu sözün olmaması o dövrün savaşa tələblərinə görə həmin boyun çox əhəmiyyətsiz mövqə tutmasına işarədir. Halbuki o dövrdə oğuzların türklər arasında çox mühüm mövqə tutduqları məlumdur» (TSD, III tom, bet 140). Onda belə çıxır ki, «oğuzların və onların qardaşları olan qıpçaqların bilmədiyini» bu söz karluqlara aiddir, lakin nədənsə Mahmud Kaşğari bu sözün hansı ləhcədə işləndiyini göstərməmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «keş» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.309).

¹²⁰ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.124), uyğurlar (TTD, III tom, bet 175) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «leş» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.339).

توغ T u ğ: xaqanın yanında çahnan nağara (kös) və davul. «خَانُ تُوْغُ اَرْدِيْ» xan tuğ urdu = xan növbə davulunu vurdu, orkestr çaldı».

توغ T u ğ: bayraq, sancaq. «تُوْغُ خَانُ» tokuz tuğluğ xan = doqquz tuğlu xan və ya xaqan». Xanın vilayəti nə qədər çox, dərəcəsi nə qədər yüksək olursa-olsun, tuğu doqquzdan artıq ola bilməz. Çünki bu, uğurlu rəqəmdir. Bu tuğlar turuncu rəngli ipəkdən və ya qumaşdan tikilir, bu rəng uğurlu rəng sayılır.

توغ T u ğ: su bəndi, sədd. «سُوْكَا تُوْغُ اَرْدِيْ» suwka tuğ ur = suya bənd vur».

توغ T u ğ: hər hansı bir nəsnənin tıxacı. Buradan alınaraq «تُوْغُ تُوْغُ» tünqlük tuğu», yəni «pəncərə, ocaq kimi evdəki dəliklərin qapağı» deyilir.

توغ T u ğ: «تُوْغُ اَرْدِيْ» at = rəngi qırmızı ilə doru arasında olan at, qonur at».

چاغ جوغ Ç a ğ - ç u ğ: «چَاغُ چُوْغُ فَبِيْ» çag-çuğ koptı = gurultu qopdu, həşir düşdü», «چُوْغُ فَبِيْ» çuğı kopdı = gurultu qopdu».

جوغ Ç o ğ: əşya qoyulan heybə, boğça.

جوغ Ç o ğ: günəş şüaları, günəşin saçaqları. «كُوْنُ چُوْغُ» kün çoğı = günəşin şüası».

جوغ Ç o ğ: odun alovu, odun yandıqdan və köz olduqdan sonra közün üstündə uçuşan şölə.

چيغ Ç i ğ: köçərilərin çadır içini bölmələrə ayırmaq üçün sələ qamışından (çığ otundan) düzəldikləri pərdə. Bu, qamışdan daha incə, daha yumşaqdır.

چيغ Ç i ğ: bir türk arşımıdır. Ərəb arşımının üçdə ikisi qədərdir. Köçərilər onunla bez ölçürlər.

سيغ S i ğ: bənzətmə qoşmasıdır. Arzu ediləni və söylənəni o şeyə bənzətmək üçün ismin sonuna əlavə olunur. «فَلْسِيْغُ اَرْدِيْ»

=qula bənzəyən adam», «أغلاتسغ bu karı ol oğlan-sığ=bu qocanın xasiyyəti uşaq kimidir». Söz ک ke-li, yaxud incə ahəngli olsa, غ ğ yerinə ک g gəlir [-sığ yerinə sig işlənir]. Məsələn: «بو ار ال بکسک bu ər ol bəgsig = bu adamın xasiyyəti bəyinkinə bənzəyir», «بو اغل ال ارسک bu oğul ol ərsig = bu uşağın xasiyyəti ərlərin xasiyyətinə bənzəyir».

قوغ K o ğ: gözə və ya yeməyə düşən çör-çöp.

قاغ قوغ K a ğ-k u ğ: «قاز قاغ قوغ ائی kaz kağ-kuğ etti = qazlar qağ-quğ etdilər, bu şəkildə çıxıraraq səs saldılar».

قیغ K ı ğ: torpağı qabartmaq üçün işlənən gübrə.

ثوف S u f²¹: yun ipdən əllə hörülən qurşaq.

سوف S u w: su. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سوف بیرماس کا سوت بیر» suw berməskə süt ber = su verməyə süt ver», (sənə su verməyən adama süt ver). Bu sözün mənası budur: sənə pislilik edənə sən yaxşılıq et, çünki sənənin yaxşılığın onu sənə qul edər.

قاف قوف K a w-k u w: «تون قاف قوف بُدی ton kaw-kuw boldı = paltar tikilərkən büzüldü, çəkildi».

بوف P o w: bayatlaşmaqdan və ya qoxmaqdan çörəyin üstündə yaranan yaşıl təbəqə. Başqası da belədir.

بوق B o k: nəcis. Oğuzca.

بوق B u k: «قاغون بوق بیرکا شدی kağun buk yergə tüşdi = qovun part deyə yerə düşdü». İçi boş olan hər şey yerə düşüb yarılsa, «buk etti» deyilir, bu, əşya düşərkən çıxan səsi ifadə edir.

²¹ Bu sözlə bağlı Bəsim Atalayın qeydində deyilir ki, türk dilində ث se hərfi yoxdur və Mahmud Kaşğari bunu «Divan»ın əvvəlində bildirmişdir. O zaman ث se ilə yazılan «suf» sözü س sin hərfi ilə yazılmalı idi. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, katib Savəli-Şamlı Məhəmməd kitabı orijinal nüsxədən köçürərkən bir nəfər oxumuş, o isə yazmışdır (DLT, III, s.129).

جوق Ç o k: «جوق ار» çok¹²² ər = pis, alçaq adam». Oğuzca.

جیق Ç ı k: «جیق ات کراین» çik et körəyin = hələ bir səsin çıxsın görüm, kişisən, səsinə çıxar». Bu, incidən adama qarşı çıxma bilməyən adam üçün söylənir.

سوق S u k: «سوق ار» suk ər = ağöz, alçaq adam».

سوق S u k: «سوق ارنکاک» suk ərnəkək = şəhadət barmağı». Bu, həris barmaqdır, çünki yeməyə birinci o uzanır.

سیق S ı k: az. Oğuzca. «الاردا قوی سیق ال» olarda koy sık ol = onlarda qoyun azdır».

قافوق K a k - k u k: «قاز قافوق ائی» kaz kak-kuk etti = qaz qağ-quğ deyə səs çıxardı».

قافوق K a k u k¹²³: yarma, qurudulmuş ət, yaxud ərik, qaysı kimi meyvə və qaxı (?).

بوک B ö k:¹²⁴ bök, oyunda aşığın belinin yuxarı düşməsi. Buna «جک çik bök = cik bök» də deyilir.

بوق B ö g¹²⁵: böv. Bir hörümçək növü. Türk və türkmən dillərinin birində.

بوق K ö g: (yumşaq ک g ilə). Şeirin vəznə, ölçüsü. «بو بیر نا کؤک ازا ال» bu yır nə kög üzə ol=bu şeirin vəznə, ölçüsü nə üstündədir, bu şeir hansı vəznədədir».

¹²² Salih Mütəllibov bu sözü «çuk» şəklində vermişdir (TSD, III tom, bet 143). Lakin kiril əlifbası ilə «чык» sözünü həm «çuk», həm də «çok» kimi də oxumaq mümkündür.

¹²³ Bəsim Atalay belə hesab edir ki, bu söz də əvvəlki kimi «kakkuk» şəklində olmalıdır. Çünki «kakuk» sözü bu bölməyə uymur. Ehtimal ki, «kakuk» sözündəki ikinci k şəddəli imiş, şəddə düşmüşdür (DLT, III, s.130). Uygurlar bu sözü «kakkuk» kimi oxumuş və «qax» deyə tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 179). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «kak kok» kimi (DLT-2005, s.400) oxumuş, «qurudulmuş meyvə» kimi mənalandırmış, sonra isə «söz uzatması vardır» qeydini vermişlər. Onda belə çıxır ki, bu söz «kak», yəni bizim işlətdiyimiz «qax=meyvə qaxı» deməkdir.

¹²⁴ Uygurlar «bök» maddəsini «pük» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 180).

¹²⁵ Salih Mütəllibov həm bu sözü, həm də üstdəki sözü «pük» şəklində oxumuşdur. (TSD, III tom, bet 144). Ərəb imlasında eyni cür yazılan (بوك) bu iki söz, şübhəsiz ki, fərqli şəkildə tələffüz edilmişdir.

كوك K ö g: oxumada səsin yüksəlib-alçalması, zil-bəm. «ار كوكلندی ər kögləndi=adam səsinə alçalıb-yüksəldərək şərqi oxudu».

كوك K ö g: bir şəhərin xalqı arasında meydana çıxaraq ilboyu gülünən şey, gülməcə. «بو يىل بو كوك گلدى bu yıl bu kög kəldi = bu il bu gülməcə gəldi, bu ilin gülməcəsi, məzhəkəsi budur».

كوك K ö g: «كوك يلقى kög yıldı = başiboş, sərbəst yayılan heyvan». Bu şeirdə də işlənmişdir:

كوكلر قمع تزلدى

إفريق إديش تزلدى

ستسيز ازم ازلدى

گلجل امل ايتلم

«Köglər¹²⁶ kamuğ tüzüldi,

Iwrik idhiş tizildi,

Sənsiz özüm özəldi,

Kəlgil amul oynalım».

Mahnı tamam düzüldü,

İbrik, qədəh düzüldü,

Sənsiz canım üzüldü,

Gəl çıx, yavaş oynayaq.

(Şərqilər, mahnılar ard-arda sıralandı, sürahilər, qədəhlər masa üstə düzüldü, könlüm səni istədi, gəl çıx, ürəyim dincəlsin, yavaş-yavaş oynayıb şadlanaq).

كوك K ö g: qoçun, yaxud başqa heyvanların qışa yaxın dişilərlə cütləşməsi. «كوكى بلىدى koy kögi boldı = qoç qatımı oldu». Başqası da belədir.

كوك K ö g: aynanın üzündə peyda olan pas; korroziya. Bu sözdən almaraq «كوك توشدى közünqügə kög tüşdi = aynaya pas düşdü» deyilir.

كوك K ö g: qadmların üzünə düşən çillik. Başqasının üzünə düşən çillik üçün də belə deyilir.

كوك K ö k: göy. Bu məsəldə də işlənmişdir: «كوكا سۇسا يوزكا توشور kökga sudhsa, yüzgə tüşür = göyə tüpürsə, üzə düşər», (bir adam göyə türüpsə, tüpürçək qayıdıb üzünə düşər). Bu söz başqasına pislik edərəkən pislili özünə toxunan adam haqda deyilir.

كوك K ö k: göy rəngi. «كوك تون kök ton = göy rəngli paltar». Göy, səma rəngində olan hər şeyə belə deyilir.

كوك K ö k: «كند كوكى kənd köki = şəhərin dörd yanında yerləşən bağlar, bostanlar; şəhərin qaraltısı». Bu sözlə ağacların yaşıllığı murad edilir.

كوكيوق K ö k y u k: kəndlilərə və türkmənlərin böyüklərinə verilən ad.

بيل B e l: bel. «اتى بيلندا تۇت anı belində tut = onu belindən tut».

بيل B e l: «ال انكر انجا اشين بيردى بيل قىلدى ol anqar ança aş berdi, bel kıldı = o ona o qədər yemək verdi ki, boş beli doldu». Bir adama dilədiyindən çox yemək verənə «bel kıldı» deyilir.

تول T u l: dul. «تول اراغت tul urağut = dul qadın». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تول يىك يىك تولى بىك كرو يىكوس تول يىك yawlak tıllıq bəgdən kerü yalınqus tul yeg=bəd dilli ərdənsə yalnız [tənha] dul olmaq yaxşıdır», (qadının tənha dul olması onu söyən bəd dilli əri olmasından yaxşıdır).

تول T ö l: döl vaxtı. Oğuzca. Balaya da «تول töl» deyilir.

¹²⁶ Çincə (DLT-Çin, III cild, s.128) və uyğurca nəşrlərdə bu söz «küglər» şəklində (TTD, III tom, bet 181) verilmişdir.

تیل T i l: dil. Bu hikmətli sözdə də işlənmişdir: «أردم باشی تیل» ərdəm başı tıl = fəzilətin, ərdəmin başı dildir». Bu, ərəbin «المرء مخبوء تحت لسانه» sözü¹²⁷ kimidir.

تیل T i l: dil. «أیغر تیلی» uyğur tılı = uyğur dili», «ختای تیلی» Xıtay tılı = Çin dili».

تیل T i l: dil, söz. «أل بککا تیل تگردی» ol bəggə tıl təgürdi = o, bəyə dil uzatdı, o, bəyə sözlə toxundu».

تیل T i l: casus. «یاغیدن تیل تئی» yağıdan tıl tuttu = düşməndən dil tutdu».

جیل Ç i l: çirkinlik, çil. Oğuzca.

جیل Ç i l: bədəndə qalan qançır izi.

سُول S ü l: ətdə və ağacda olan yaşlıq, nəm.

سُول S ü l: «سُول لک ات» süllüg ət=yaxşı bişməmiş, üstündə qan izi qalmış ət». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سکنت سولنکا قدنک» səknt sölınka qadınqə, sölınka qadınqə=söyüdə təzəlik, qayın ağacına qatılıq, sərtlik (xasdır, yaraşır)», (söyüdə yaşlıq nə qədər yaraşır, qayına da sərtlik bir o qədər yaraşır).

سُول S o l: «سُول الیک» sol əlig = sol əl».

سیل S i l: «سیل کتیی» sil kişi = hər yeməkdən diksinən sofu adam».

سیل S i l: «سیل ات» sil at = yemi az yeyən at».

قُول K o l: qol.

قُول K o l: dağın təpəsindən aşağıya doğru enən, ancaq dərənin ortasından yüksək olan yer. «أوبری قولی» oprı kolı=dərənin qolu».

قُول K o l: qılıncın və ya bıçağın üzərində olan yiv biçimindəki oyma. O çox zaman qızılla işlənir, ona «قلیج قولی» kılıç kolı» deyilir.

کُول K ö l: hovuz.

کُول K ö l: göl, sututar, yığılmış su.

¹²⁷ Ərəbin sözü belədir: «المرء مخبوء تحت لسانه» əl məru məxbu təhtə lisanihı = hər adam öz dilinin altında gizlidir, gizlənmişdir». yəni danışanda onun kim olduğu ortaya çıxar.

کُول İ s i g k ö l: Barsğanda bir göl, uzunluğu 30 fərsəx, eni 10 fərsəxdir.

کُول K ö r ü n q: Kaşğar dağlarında, Biyizdə¹²⁸ olan bir gölün adı. Çevrəsi 30 fərsəxdir.

کُول S i d h i n q k ö l: قوچنکار باشی Koçnqar Başına yaxın (yuxarıdakı kimi) bir göl.

کُول Y o l d u z k ö l: Köçə, Kinqüt və uyğurlar arasında yerləşən bir göl.

کُول A y k ö l: Uç yaxınlığında bir yerin adı.

کُول T a r ı n q k ö l: İki Öküz sərhədində olan bir gölün adıdır. Bu göllərdən hər birinin sahəsi 30-40 fərsəxdir. Bunlar kimi türk ölkələrində çoxlu göllər vardır. Mən ancaq islam diyarında olan göllərin irilərini söylədim.

کُول K ö l: dəniz. Buradan alınaraq dəniz köpüyünə «کول کبکی» köl köpüğü» deyilir, ancaq «تتکز کبکی» tənqiz köpüğü» deyilmir.

تیم T i m: şərab dolu tuluq. «تیمچی» timçi = şərabçı, meyxanaçı». Bəziləri şərab satana da «تیم» tim» deyir, ancaq bu, doğru deyil, doğru olan əvvəlkidir, çünki «ج -ç/-çi» peşə bildirir.

سیم سمرق S i m s ı m r a k: bir yemək növü. Resepti: baş [yəni köllə] qaynadılıb bişirilir, sonra xırda-xırda doğranaraq bir qaba qoyulur, ədviyyat vurulur və üstünə köhnə yoğurt tökülür. Bir müddət eləcə saxlanır, daha sonra yeyilir. Çigiləcə.

قوم K o m: dəvə yəhəri. Dəvənin çulu samanla doldurulur, dəvənin hürgücü qədər yüksəldilir, sonra dəvənin üstünə qoyulur. Buna «تقی قومی» təvəy komı» deyilir.

¹²⁸ Bəsim Atalayın fikrincə, «Biyiz» sözünün yerinə «yiz» olmalıdır. «Yiz» sələ otunun adıdır, bu ot qanıya bənzəyir, ancaq ondan daha incə və yumşaqdır. Kaşğardakı bu göl adını həmin sözdən almış olmasın? (DLT, III, s. 135).

فوم K u m: dalğa, su dalğası. Bu beytdə də işlənmişdir:

كُلْم قَوْمِي قَبِيسَا قَلِي تَامِغِ اِتَار

كُرسَا اَنِي بِلِكَا كِشِي سَوَزْكَا بِنَار

«Kölüm kumu kopsa kalı tamıg itər,

Körsə anı bilgə kişi sözgə bütər».

Gölümün dalğası qopsa, divarı itələyər, döyəclər,

Görsə onu bilgə adam, sözə inanar.

(Gölüm dalğalansa, sarayımın divarına çarparaq sanki onu yerindən oynadar, itələyər, ağı başmda bir adam bunu görsə, o zaman sözümün doğruluğuna inanar).

نوم N o m: millət, şəriət, yasa, qanun. Buradan alınaraq «تتكرى نومي» tənqri nomı», yəni «tanrının dini və şəriəti» deyilir. Bütün dinlərə də «نوم nom» deyilir. Bu söz çincədir.

تُون T o n: paltar.

تُون T u n: dincəlmə, rahatlıq. «كَنْكَل تُون بُلْدِي» kənqül tun boldı = könül rahat oldu».

تُون T u n: «تُون اُغْل tun oğul = qadımın ilk uşağı, (oğlan və ya qız olsun).

تُون T u n: «تُون قِيز tun kız = qadımın ilk doğduğu qız uşağı».

تُون T u n: qadının ilk ərinə «تُون بَك tun bəg» deyilir.

تِين T i n: «تِين كِشِي tin kişi = bir işin qulpundan yapışmayan avara adam». Harmlaşan, tənbelləşən heyvana da belə deyilir.

تِين T i n: yüyən, cilov.

چِين Ç i n: «چِين سَوَزْ çin söz = doğru söz».

چِين Ç i n: «چِين كِشِي çin kişi = doğru-dürüst adam».

خُون X u n: «خُون اِيش xun iş=qaba, faydasız iş», «خُون خَرَا ايشلما» xun xara işlama = qaba, faydasız iş işləmə».

سُون S u n: «سُون كِشِي sun kişi = yumşaq xasiyyətli, ürəyi yuxa adam».

سُون S o n: «سُون التُون son altun = külçə qızıl». Bu, bir barmaqdan bir arşına qədər uzunluqda ola bilər.

سِين S i n: boy-buxun. Bu sözdən alınaraq «سِين لَغ كِشِي» bodhluğ sınığ kişi=boylu-buxunlu adam» deyilir. Buradan alınaraq məzara da «سِين sm» deyilir, çünki məzar insanın boyu uzunluqda olur.

سِين S i n: məzar.

كَا تُون سِين K a t u n s i n: Çinlə tanqut ölkəsi arasında bir şəhər adı.

سِين S i n: sən. Kəncək dilində. Türklər «سِن sən» deyirlər. Kəncək dilində çox zaman sözlər kəsre ilə deyilir. Çünki onların dili pisdirdir. Yuxarı Çinə qədər çigil, yağma, toxsis dillərində sözlər zəmməli, rum ölkəsinə qədər oğuzlar, suvarlar və qırpaqların dilində isə fəthəli olur. Bu, türklərin dəvəyə ت t hərfinin kəsərəsi ilə «تِي تيwi», oğuzların isə ت t hərfinin fəthəsi ilə «تَوә»¹²⁹ demələri kimidir. Türklər «بَرْدَم bardım» deyirlər, «getdim» deməkdir, د d hərfi kəsrelidir. Bu, normaya uyğundur. Oğuzlar və başqaları د d hərfini fəthəli söyləyərək «بَرْدَم bardam» deyirlər. Bu, qaydaya ziddir. Arğular isə د d hərfini zəmməli qılaraq keçmiş zaman fe'l-lərinin hamısında «كَلْدَم, بَرْدَم bardum, kəldüm» deyirlər. Bu tələffüz isə qaydadan büsbütün uzaqdır. Bu boylar arasındakı fərqlər belədir.

شِين Ş i n: taxt. Çigilçə.

قُون K o n: qoyun. Arğuca. Bu sözdə ن n hərfi ی y hərfindən çevrilmişdir. Yuxarıda da deyildiyi kimi, qayda belədir.

قِين K i n: bıçaq və ya qılinc qımı.

¹²⁹ Dəvə sözü «Divan»ın basma və yazma nüsxələrinin müxtəlif yerlərində «təvə», «dəvəy», «təwəy», «tiwi» imlasında verilmişdir.

كُون K ö n: gön, at dərisi. «ات كُون at köni» deyilir və ən çox da bu ifadə-də işlənir. Bu söz bəzən insan dərisi üçün də işlənir. «أَبِك أنبک anıñ köni kurıd», yəni «onun dərisi qurudu, o öldü» deyilir. Buradan alınaraq dəvə gönünə «تَقَى كُونَى təwəy köni» deyilir. Gön sözü dəri aşılarmazdan əvvəl işlə-dilir, aşılardıqdan sonra ona «فَعُوش koğuş» deyilir.

مُون M u n: xəstəlik, ayıb. «مُون كِشَى mun kişi=qəlbi dölək, könlü sələk adam» (?). Bu savda da işlənir: «يَلْنَكُ أَغْلَى مُون سَز بَلْمَاس yal-nquk oğlı munsuz bolmas=insan oğlu eyibsiz olmaz».

BU BABIN MATVİ OLANLARI

بُوى B o y: yeyilən bir otdur. Oğuzca.

بُوى B o y: hörümçək fəsiləsindən bir həşərat. «بُوك bög = böv» də deyilir, doğrusu da budur.

بُوى B o y: qövm, qəbilə, tayfa, əşirət, qohum. Bir-birini tanımayan iki adam rastlaşdıqları zaman öncə salamlaşır, sonra «بُوى كِم boy kim» deyər soruşurlar. Yəni «hansı boydansen». Biri «سَلْغُر salğur» deyər cavab verir, yaxud kitabın başında [I cildə] göstərdiyim boy adlarından birini söyləyir. Bundan sonra danışmağa başlayır, yaxud dərhal ayrılırlar. Beləliklə, biri digərinin qəbiləsini, boyunu tanımış olur.

تُوى T o y: ordugah, ordu qərargahı. Bu sözdən çıxış edərək «خان تُوى xan toy» deyilir ki, «xaqanm ordu qurduğu yer» deməkdir. Bu sözü oğuzlar bilməzlər.

تُوى T o y: «تُوى أوتى toy otı = dərman düzəldilən bir ot».

تُوى T o y: qab-qacaq düzəldilən palçıq, çamur. Bu sözdən alınaraq qab-qacağa «تُوى اَشِيج toy aşıç» deyilir.

تُوى T o y: toy quşu, dovdaq. Bu, ذ dh hərfini ی y hərfinə çevirənlərin dilincədir. «تُوذ todh» da deyilir. Çigilcə.

قُوى K o y: qoyun.

قُوى يلى K o y y ı l ı: türklərin on iki ilindən biri.

قُوى K o y: paltarın qoyunu. «أَلِك قُوَيْفَا سَقْ əlig koyka sok = əlini qoy-nuna sox» deyilir.

قُوى K u y: dərənin dibi, düz yeri.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَاب يُوْب Y a p - y u p: hiylə, al. «يُوب yup» sözü tək işlənmir. Buradan alınaraq oğuzlar «أَلْ أُنَى يُوْبَلَادَى ol anı yupladı» deyirlər ki, «o onu aldatdı, ona hiylə etdi» deməkdir.

يُوْت Y u t: qışda şaxta zamanı heyvanları qıran fəlakət.

يَار Y a r: yağın; suların açdığı yer.

يِير Y e r: yer.

يِير Y e r: qumaşın bir üzü, yaxud arğaşın bir üzü. Rənglərdən biri üstün, çox olan əriş və ya arğac kimi şeydir ki, digər rənglər buna uyur. «يَيْشِل يِيرَلِك بَرَجِن yaşıl yerlig barçın = yaşıl yerlikli parça» deyilir. Yaşılıq bu qumaşda üstün rəngdir, digərləri az işlənir.

يِير Y ı r: qəzəl, şeir.

يُوْز Y ü z: üz. Bu atalar sözündə də işlənməmişdir: «يُوْزَا كُورْمَا اَرْدَم تِلَا yüzgə körmə, ərdəm tilə = üzə baxma, ərdəm ara», (üzün gözəlliyinə, çirkinliyinə baxma, adamda ədəb axtar). Bu, İsamın bu sözü kimidir: «إِنَّمَا الْمَرْءُ بِأَصْغَرِيهِ بِقَلْبِهِ وَبِلِسَانِهِ¹³⁰

¹³⁰ Burada məşhur ərəb şairi İsamın «innəmə əl-məru bi əsqareyhi bi qəlbihi və lisanihı = insan iki kiçik qismində – qəlbində və dilində vardır, təzahür edir» misrası verilib.

بیز Y i z: bir ot növü, sələ qamışı. Köçərilər ondan çadırı bölmələrə ayırmaq üçün pərdə düzəldirlər, qamışdan daha incə və yumşaqdır.

ياش يوش Y a ş-y u ş: yaşıllıq. «ياش يوش» sözü tək işlənmişdir.

بيش Y ı ş: geniş. Buradan alınaraq «ارت ييش» deyilir ki, «yoxuş, geniş» deməkdir.

يوغ Y u ğ: ölü basdırıldıqdan sonra üç, yaxud yeddi günə qədər verilən ehsan.

ياق يوق Y a k - y u k: qabdakı bulaşq. Buradan alınaraq «ياق يوق» ayak yuğu» deyilir ki, «qab bulaşığı» deməkdir.

ياق يوق Y a k - y u k: uzaq qohumlara da «ياق يوق قداش» deyilir.

يوق Y o k: «أل مندا يوق» ol munda yok = o burada yoxdur».

يوك Y ö k: quş tükü.

بيك Y i g: «يكون بيكي» yügün yigi = qantarğanın ağıza düşən qismi».

بيك Y e g: xeyir. Bu ancaq bir şeyin digər şey üzərində üstünlüyünü bildirir. «بو ات اندا بيك» bu at anda yeg = bu at ondan yaxşıdır, üstündür, xeyirlidir».

بيك Y i g: «ات بيك» yig ət = bişməmiş, çiy ət». Çiy olan hər şeyə «بيك yig» deyilir.

بيك Y i k: (sərt ك ke ilə) iy, məkik. Əlif ilə «يك ik» kəlməsi də ayrı bir sözdür. Bu, ərəb dilinin dəyişmə yolu ilə «المعى و يلمعى و»¹³¹ sözləri kimidir.

يول Y o l: yol. Səfərə də «يول» deyilir. «انقر يول جقتى» anqar yol çıktı» deyirlər, «ona yol göründü» deməkdir. Bu söz qəfil səfərə çıxmaq lazım gələndə söylənir.

¹³¹ Burada ərəbcə iki qoşa ifadə verilmiş və orada i ilə y-nin dəyişməsi göstərilmişdir: əlmai-yəlməi; ələndəd-yələndəd.

يول Y u l: bulaq, su gözü.

ييل Y e l: yel, külək, rüzgar.

ييل Y e l: cin. «ار ييل يىدى» deyilir, «adamı yel çarpdı, cin çarpdı» deməkdir.

ييم Y e m: yemək, təam. «ييم كلد» yem kəldür = yemək gətir».

يون Y u n: «يون قش» yun kuş = tovuz quşu».

يون ارق Y u n A r ı k: Balasağuna yaxın bir yayla adı.

ييين Y i n: insan bədəni.

VAVLI SÖZLƏRİN ƏVVƏLİ VƏ SONU

HƏRƏKƏLİ OLAN فاعل FƏ'ƏL BABI ¹³²

تاب T a p: yaralama və ya döymə izi. «أل اتى تاب تاب اردى» ol anı tap-tap urdu = o onun hər yanına tez-tez vurdu».

ساب S a p: qılınç və ya bıçaq sapı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أغلان ايشى ايشى بلماس، اغلاق منكرى ساب بلماس» oğlan işi iş bolmas, oğlak münqüzi sap bolmas=uşağın işi iş olmas, oğlağın buynuzu sap olmaz».

ساب S a p: bir sözə veriləcək cavabda sıra, növbə. Dəyirməndə taxıl üyüdəndə, tarlada torpaq suvarmaqda sıra üçün də belə deyilir. «أل سوزكالى ساب بيرماس» ol sözkəli¹³³ sap berməs = o,

¹³² Bu bab fə'əl deyil, faktiki olaraq fə'l babıdır, üstəlik, burada verilən sözlərin heç birində vav yoxdur. Bəlkə də bu, katib xətasıdır.

¹³³ B. Atalayın fikrincə, bu sözdəki -li artıqdır (DLT, III, s.145). S. Mütəllibov bu fikrə etiraz etmiş və -gə şəkilçisinin XI əsrdə səbəb mənasında işləndiyini, bu sözün -lə suffiksi ilə «sözləgəli» şəklində ola biləcəyini vurğulamışdır (TSD, III tom, bet 159). Bu nümunənin tərcüməsi də qaranlıqdır. B. Atalay onu «o, sözə sıra verməz», yəni başqasının danışması üçün növbə və sıra verməz, S. Mütəllibov «o, danışmağa növbə verməz» kimi çevirmişlər. Bizcə, burada «o, quru sözə növbə verməz, quru sözə görə öz növbəsindən vaz keçməz» mənası var. Uyğurlar misalı «o, söz növbəsini əldən verməz» kimi (TTD, III tom, bet 199), S. Ərdi ilə S. T. Yurtsevər isə «o heç kimsəyə söz söyləmək sırası, fürsəti verməz» şəklində (DLT-2005, s.468) mənalandırmışlar.

quru sözə görə öz növbəsindən vaz keçməz». Taxıl üyüt-məkdə və başqa şeylərdə «سَبِك ساب کلدی» səninq sap kəldi = sənin sıran, sənin növbən gəldi» deyilir.

شباب Ş a p-ş a p: «اتى شاب بئىلدى» anı şap-şap boyunladı = onun boynuna şap-şap vurdu, şapalaqladı».

شباب Ş a p-ş a p: «ال قاغونىغ شاب شاب بيدي» ol kağunuğ şap-şap yedi = o, qovunu şappur-şuppur yedi». Şaftalı və ona bənzər sulu şeyləri marçılıtlı ilə yesə, yenə belə deyilir. Bu söz ərəb dilinə uyğundur, çünki ərəbcə «الشيب aş-şib» dodağın çıxardığı səsi bildirir.

قاب K a p: tuluq.

قاب K a p: zərf. Hər hansı bir qaba da «قاب kap» deyilir. Bu, ərəb dilindəki «الفرس əl-fərsu» sözü kimidir. Əslində «boyun vurmaq» mənasında olan bu söz sonra hər cür qətl üçün işlənməyə başlanmışdır.

قاب K a p: ana bətnində uşağın içində olduğu zər, torba. Uşaq o zərin içində doğulsa, həmin uşaq uğurlu sayılır və «قابىغ اغل» kaplığ oğul» adlanır¹³⁴.

قاب K a p: dolayh olaraq (istiarə yolu ilə) qohum. «ال مَبِك بولا ايا قاب ال» ol məninq birlə uya kap ol=o mənimlə bir bətdən çıxmış kimi qohumdur».

جات Ç a t: quyu. Oğuzca.

قات K a t: tikanlı bir ağacın meyvəsi. «افلغو قاتى» afılğu katı¹³⁵ = bir dəniz ağacının meyvəsi (?), «سنجغان قاتى» smçğan katı=tikanlı bir

¹³⁴ Bu, dilimizə ruscadan kalka yolu ilə keçən «köynəkdə doğulan uşaq», yəni «xoşbəxt uşaq» ifadəsinin ekvivalentidir.

¹³⁵ Dəniz ağacı ifadəsi anlaşılmır. Uyğurlar «qurum ağacı» deyər yazmış, onun çinara bənzədiyini qeyd etmişlər (TTD, III tom, bet 200). Seçkin Ərdi ilə S.T.Yurtsevər «avulğu ağacı» yazmış, «sınçğan»ın isə akasiya olduğunu (DLT-2005, s.412) göstərmişlər.

ağacın meyvəsi», sıxılaraq yoğurda qatılır, rəng verməsi üçün tutmaca vurulur. Yəmək, qırpçaq, kay, tatar, çomul dillərində istənilən ağacın meyvəsinə də «قاب kat» deyilir.

ساج S a ç: tava.

قذ K a d h: insanı öldürən boran. Bu sözdən alınaraq «قذ بُلدى kadh boldı» deyilir ki, «boran qopdu» deməkdir. Bu ancaq yazıda və qışda dağlarda, qışda ovalarda olur. Bu şeirdə də işlənməmişdir:

كلدى اسين اسنيو

قاذقا شكلى اسنيو

كردى بۇن قسنيو

قرا بلىت ككرشور

«Kəldi əsin əsnəyü,
Kadhka tükəl üsnəyü,
Kirdi budhun kasnayu,
Kara bulıt kökrəşür».
Gəldi əsinti əsərək,
Düz borana bənzəyirdi,
Budun titrəşərək içəri girdi,
Qara bulud kükrəşir.

بار B a r: var. Bir şeyin bir yerdə olduğunu göstərən sözdür. Biri «سندا» sında «سندا يرماق بار mu=səndə pul varmı» desə, o biri ona «بار bar» deyər cavab verir. Bu söz ərəbcədəki «ليس leysə» sözünün antonimidir, türkcəsi «يوق yok» sözüdür.

بار B a r: «بار يكد» bar yıgdə = böyük ıydə».

تار T a r: dar. Dar olan hər hansı şeyin vəsfi. «تار اف» tar əw = dar ev».

Başqası da belədir.

تار T a r: sal. Tuluqları şişirərək ağızlarını bağlayır, sonra hamısını bir-birinə bənd edirlər. Suyun üzərində dam kimi bir şey düzəldir və üstünə minərək çayı keçirlər. Bu, qamış və ağac budaqlarından da düzəldilir. Yabakı və tatar dillərində.

تار T a r: yağ tortası, yağ əridilib süzüləndən sonra qabın dibinə çökən çöküntü, kəf.

تار T ə r: muzd, işçilərə verilən əmək haqqı. Bu sözdən alınaraq rənc-bərə «ترجی tərçi» deyilir.

ترجی T ə r ç i: tər¹³⁶.

چار چارمق Ç a r-ç a r m a k: çoluq-çocuq, oğul-uşaq.

قار K a r: qar.

باز B a z: yad, yabançı, qərib. «بات باز یادید یات باز یادید = yad-yabançı dağıldı, ayrıldı».

تاز T a z: daz, keçəl.

تاز T a z: «تازات taz at = ala-bula at».

تاز T a z: «تاز قوی taz koy = buynuzsuz qoyun».

تاز T a z: «تازیر taz yer = çılpaq yer, bitkisi az olan yer». Bu məsələdə də işlənmişdir: «تازات تارجی بلماس taz at tafarçı bolmas = ala-ca at yük daşmaz», çünki onun dırnağı pisdir¹³⁷.

قاز K a z: qaz.

قاز K a z: Əfrasiyabın qızının adı¹³⁸. قزوین Kazvin (Qəzvin) şəhərini o salmışdır. [Kazvin sözünün] əsl «قاز آینی kaz oynı»dır, [yəni Kazın oynadığı yer, sahədir]. Çünki Əfrasiyabın qızı

¹³⁶ Bəsim Atalayın fikrincə, yazma və basma nüsxələrdə «ترجی tərçi» şəklində verilən bu söz əslində «تار tər» olmalıdır (DLT, III, s.148). Uyğurlar da Bəsim Atalayın bu fikrini dəstəkləmiş və bu mənada belə bir qeyd vermişlər: «Bu sözdə –çi şəkilçisi artıqdır. Biz sözün mənasına əsaslanaraq onu «tər» şəklində transkripsiya etdik» (TTD, III tom, bet 203). Salih Mütəllibov da bu sözün «tər» olduğuna inanır (TSD, III tom, bet 162).

¹³⁷ Bu misal iki maddə əvvəlki «taz at»a aiddir, yanlışlıqla buraya qoyulmuşdur.

¹³⁸ «Kaz» adını Firdovsi «Şahnamə»də Firəngiz kimi vermişdir.

orada yaşayır, orada oynayırmış. Buna görə də bəzi türklər Qəzvinə türk şəhəri sayır, türk ölkəsinin sərhədini oradan başlayırlar. قوم Kum [Qum] şəhəri də türk ölkəsi hüdudları içində sayılır. Çünki «kum» sözü türkcədir. Üstəlik, Əfrasiyabın qızı tez-tez oraya gedərək orada ov etmiş. Digər türklər isə türk sərhədinin مَرَو الشاهجاز Mərv əş-Şahicandan başladığını söyləyirlər. Çünki Kazın atası olan «توقا Alp Ər» [Əfrasiyab] مَرَو Mərv şəhərini qurmuşdur. Əfrasiyab buranı Təhmurəs tərəfindən şəhərin daxili qalası tikildikdən üç yüz il sonra bina etmişdir. Bəziləri isə Yenkənddən¹³⁹ başlayaraq bütün ماوراءالنهر Mavəra ün-nəhri¹⁴⁰ türk ölkəsinin bir parçası sayırlar. يَنكند Yenkəndin digər adı دزرويين Dizruyindir, «mis qalası» deməkdir,¹⁴¹ sarılığı üzündən belə adlanır. Bura بخارا Buxaraya yaxındır. Əfrasiyabın qızı Kazın əri سیاوش Siyavuş burada öldürülmüşdür. Məcusilər [atəşpərəstlər] ildə bir gün buraya gəlir, Siyavuşun öldüyü yerin ətrafında ağlayır, qurban kəsir, qurbanın qanını məzarın üstünə tökürlər. Bu onların adətidir.

Bütün ماوراءالنهر Mavəra ün-nəhri, يَنكند Yenkənddən şərqə doğru uzanan yerləri türk ölkəsi sayanların əsası budur: سمرقند Səmərqəndə سَمِزكند Səmişkənd, شاش Şaşa تَشكند Daşkənd deyildiyi kimi, burada اوزكند Özkənd, تۈنكند Tünkənd şəhərləri də vardır ki, onların hamısının adı türkcə şəhər demək olan

¹³⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu şəhərin adını «Baykənd» kimi (DLT-2005, s.419) oxumuşlar.

¹⁴⁰ Mavəra ün-nəhr (Çay arxası) Qərbi tarixşünaslığında «Transoksiana» adlanır.

¹⁴¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu şəhərin adını «müdafiasinin möhkəmliyi səbəbilə farsca diz ruyin, yəni tuncdan qala və ya şəhər» kimi (DLT-2005, s. 419) vermişlər. Uyğurlar isə «Diz ruyin mis şəhəridir» deyər yazmışlar (TTD, III tom, bet 205).

«kənd» sözü ilə düzəlmişdir. Bu şəhərləri türklər salmış, adlarını da özləri qoymuşlar. Bu adlar qədimdən bu günə qədər olduğu kimi işlənir. Bu yerlərdə farslar çoxaldıqdan sonra buralar əcəm şəhərləri kimi qəbul edilmişdir. Bu gün uzunluğu beş min fərsəx, eni üç min fərsəx, cəmisi səkkiz min fərsəx olan türk ölkəsinin sərhədlərinin ucları **أبیسکون** Abisgün (Xəzər) dənizində birləşərək Rum diyarından və Özcənddən Çinə qədər uzanır.

قازسقی K a z s u w ı: **ایلا** İla=İli vadisinə axan böyük bir çay. Bu adın verilməsinin səbəbi Əfrasiyabın qızının onun kənarında bir qala tikdirməsidir. Bu ad oradan qalmışdır.

قاز K a z: hər bir ağacın qabığı. Bu deyimdə də işlənmişdir: «**قازنک** **قاسینکا** kadhmq kasmqa = qaym ağacına sərtlik xasdır». Burada **ز** z hərfi **س** ş hərfinə çevrilmişdir. Çünki **ز** z hərfi özündən sonra gələn **س** ş hərfinin¹⁴² təsiri altında ərimiş, ona yer qalmamışdır. Ərəb dilində də **ز** z-nin **س** ş hərfinə çevrilməsi müşahidə edilir. Məsələn: «**بوزی و بویصی، لزیق و لصیق**» **بُزاق و بُصاق**».

باش B a ş: baş.

باش B a ş: yara. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «**کئی بررکیک نیک کوزندا**» **کئی** köni barır keyiknin q közində adın başı yok = düz gedən geyikin gözündən başqa yarası yoxdur», (düz gedən, iki yanına baxmayan maralın gözündən başqa yarası yoxdur). Bununla «göz əslində yara deyildir» demək

¹⁴² Belə çıxır ki, bu ifadə «kadhmq kasmqa» şəklində olmalıdır. İkinci sözdə **z** ilə **s** yanaşı gəldiyi üçün söz ya iki **s** ilə «kassınqa» şəklində deyilməli, ya da **z** ümumən düşməlidir. Mahmud Kaşğarının izahatından da bu anlaşılır.

istənir. Bu söz ağır işə girişən və hamı tərəfindən qımanan adam haqqında deyilir.

تاش T a ş: daş.

تاش تون T a ş t o n: dış paltar, üstədən geyilən paltar.

تاش بیر T a ş y e r: geniş açıqlıq, yazı; qürbət, yabançı yer.

ساش S a ş: «**ساش ات** saş at = ürkək at».

قاش K a ş: gözün üstündəki qaş.

قاش K a ş: qaş, qara, yaxud ağ təniz daş, nefrit. Bunun ağıni üzük qaşına qoyurlar, adamı şimşəkdən, susuzluqdan və ildırım vurmasından qoruyur.

قاش اکوز K a ş ö k ü z: **ختن** Xotən şəhərinin iki yanından axan iki çaydır. Birinə «**قاش اکوز**» Ürünq kaş öküz» deyilir, təmiz ağ daş burada olur. Bu ad bu daşa görə verilmişdir. Digərinə isə «**قرا قاش اکوز**» Kara kaş öküz» deyilir, təmiz qara daş burada olur. Bu daş bütün dünyada ancaq buradadır.

قاش K a ş: hər hansı bir şeyin yaxası, kənarı, qıyısı. «**يار قاشی**» yar kaşı =yarğanın kənarı, qıyısı». Başqası da belədir.

باغ B a ğ: bağ, üzüm tağı.

باغ B a ğ: odun və odun kimi şeylərin şələsi. «**اتنک باغی**» otunq bağı = odun şələsi».

تاغ T a ğ: dağ. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «**کشی قشماش، کشی**» **تاغ تاغقا قشماش، کشیکا قششور** tağ tağka kawuşmas, kişi kişigə kawuşur = dağ dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar», (iki dağ bir-birinə qovuşmaz, çünki onlar yerlərində sabit dayanmışlar, insanlar zaman keçsə də bir-birinə qovuşa bilərlər). Bu söz uzun ayrılıqdan sonra dostunu görən adam haqqında söylənir.

داغ D a ğ: atlara və başqa heyvanlara vurulan dağ, dağlama. Farslar bu sözü türklərdən almışlar, çünki türklərdən fərqli olaraq onlarda sürü yoxdur ki, dillərində də bu söz olsun. Mən bu sözü islam sərhədlərində də eşitdim¹⁴³.

داغ، ذاغ D a ğ, d h a ğ: «yox, deyil» mənasındadır. «أل انداغ داغ ol an-dağ dağ ol=o elə deyil» deməkdir. Oğuzlar bunu argular-dan almış, «أل داغ ol» sözünü təhrif edərək «تگۈل təgۈl» demişlər. Oğuzlarla argular qonşudur, dilləri də bir-birinə qarışmışdır.

ساغ S a ğ: ağıl, zəka. Oğuzca.

ساغ S a ğ: zirəklik, anlayış. Oğuzca. «سندا ساغ يوقی səndə sağ yok = səndə ağıl və anlayış yoxdur».

ساغ S a ğ: sağlıq, əsənlik. «ييينک ساغمو» yininq sağ mı = canın sağlam-dırımı».

ساغ سوڤ S a ğ s u w: sağ su, şirin su.

ساغ الیک S a ğ ə l i g: sağ əl. Oğuzca. Digər türklər bu sözləri bilməzlər.

ساغ S a ğ: yun atmaq, yun çırpmaq üçün işlənən çubuqların adı.

ساغ ياغ S a ğ y a ğ: sarı yağ, kərə yağı.

ساغ کۈکل S a ğ k ö n q ü l: təmiz, saf, isti qəlb.

ساف S a w: atalar sözü, zərb-məsəl, məsəl. «سافدا مندغ کلر» sawda mun-dağ kəbir = atalar sözündə belə deyilir».

ساف S a w: qissə, tarixi rəvayət.

¹⁴³ Burada Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi vardır. Onu olduğu kimi veririk: «Mahmud Kaşğarinin fikrinə, bu söz farsların deyil, çünki onlarda heyvan sürüləri olmadığı üçün bu söz də olmamışdır. Deməli, Mahmud Kaşğarinin fikrinə, dildəki sözlər həyat ilə bağlıdır, həyatda sözə olan ehtiyac nəticəsində, mövcud olan nəyi isə ifadə etmək üçün yaranır. Bu fikir sözlərin cəmiyyətdəki tərəqqi və tələbatı uyğun şəkildə, meydana çıxan yenilikləri ifadə etmək üçün yaranması haqqında nəzəriyyə ilə əsləşir. Mahmud Kaşğarinin hələ min il bundan əvvəl sözlərin yaranması haqqında bu püxtə və parlaq görüşü onun nə qədər yetkin dilçi olduğunu göstərməsi baxımından əlamətdardır» (TSD, III tom, bet 167).

ساف S a w: hekayə.

ساف S a w: məktub, risalə.

ساف S a w: söz, nitq.

ساف S a w: xəbər, soruq. Buradan alınaraq elçiyə «سافچی sawçı» deyilir. Çünki elçi bəzi xəbərlər söyləyir və yazılı şeyləri çatdırır. «سافچی sawçı = nişanlılar, qaymlar, qudalar arasında gedib-gələn, elçilik edən adam». Çünki «سافچی sawçı» yuxarıda da deyildiyi kimi, onun sözünü buna, bunun sözünü ona çatdırır. Bu beytdə də işlənmişdir:

بلسا ارن سقنر الغل اکت

اذکو سقغ اذلسا اوزکا سيناكار

«Bilgə ərən sawların alğıl ögüt,

Edhgü sawıq edhləsə özgə sinqər».

Bilgə ərlərin sözünü öyüd kimi alginən,

Çünki iyi, yaxşı söz təsir etsə, qəlbə sinər.

ساف Ş a w: çöğən kimi bir otdur. Uç şəhərində bitir, onunla paltar təmizlənir, yuyulur.

قاف K a w: qov, çaxmaq çaxılarkən tutuşdurulan qov.

قاف قوف K a w - k a w: «تون قاف قوف بلدی» ton kaw-kuw boldı = pis tikildiyi çün paltar qıvrıldı, büzüşdü».

لاف L a w: möhür mumu, möhür basmaq üçün işlənən mum.

قاف K a k: şəftəli qaxı. Başqası da belədir.

قاف سوڤ K a k s u w: su yığılması, su yığıntısı.

باک B ə g: bəy.

باک B ə g: qadının əri. Evində bəyə bənzədiyi üçün belə deyilmişdir.

تاک T ə k: bənzətmə sözü. «أل انداغ تاک ol andaq tək = onun kimi, ona bənzər».

جاک Ç ə k: qumaş biçimində bir pambıq toxunmadır. Ondan örtü hazırlanır. Onu yəməklər geyirlər.

ناک N ə k¹⁴⁴: timsah.

ناک یلان N ə k y ı l a n: əjdaha.

ناک یلی N ə k y ı l ı: türklərin on iki ilindən biri. Bu kitabı yazdığımız [dörd yüz] altmış doqquzuncu il ناک یلی nək ilidir.

بال B a l: bal. Suvar, qıpçaq və oğuz dillərində. Digər türklər bala «arı yağı» deyirlər. Bu beytdə də işlənmişdir:

بَرْدِي سَنَكَا يَاك اوتَرُ تُثْب بال

بَرَجِن كَذِبِن تَلُو يُقْغَا بُلْب قَال

«Bardı sanqa yek otru tutup bal,

Barçın kedhibən təlü yuwğa bolup kal».

Gəldi yanına şeytan tutub bal,

İpək geyibən, səfeh olub qal.

(Şeytan sənə qarşı çıxdı, sənə bal verdi (bununla dünya ləzzətini və nemətlərini nəzərdə tutur), ipək paltar geydirdi, onun hiyləsini anlayıb başa düşmədin, artıq yuxa ağıllı, kəmsər və dəli olaraq qal).

تال T a l: yaş budaq. Boyu düz, qədd-qamətli adama «تال بونلغ tal bodhluğ» deyilir. Bədən yumşaqhqda təzə budağa bənzərdilir və bu söz daha çox incə, uzun cariyələr üçün işlədilir.

چال قوی Ç a l k o y: ala-bula qoyun.

سال S a l: qamış və tuluqlardan düzəldilən yüngül qayıq, qayıqca, sal¹⁴⁵. «تار tar» sözü də bu mənədədir.

¹⁴⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «nək=timsah» sözünü «nağ», «nək yılan=əjdaha» sözünü «nağ yılan», «nək yılı=timsah ili» sözünü isə «nağ yılı» kimi (DLT-2005, s.340) oxumuşlar.

¹⁴⁵ Müxtəlif sözlərlə bağlı tez-tez dahi Əlişir Nəvaidən misallar göstərən Salih Mütəllibov müqayisə təriqilə «sal» sözünə də Əlişir Nəvaidən olduqca gözəl bir beyti misal gətirmişdir. Onu burada verməkdən özümüzü saxlaya bilmədik. Həmin beyt belədir:

سال S a l: tutğaldan hazırlanan yapışqan bir şeydir. Çin qablarına və buna bənzər şeylərə sürtür, sonra onun üstünə naxış vururlar; lak, çini lakı.

تام T a m: divar.

أم سام Ə m-s ə m: dərman. «səm» sözü tək işlənir¹⁴⁶.

قام K a m: qam, şaman; kahin.

تان T a n: səhər-axşam əsən sərin əsinti, külək.

خان X a n: türklərin ən böyük başbuğu. Əfrasiyab oğullarına da «خان xan» deyilir. Əfrasiyab «خاقان xakan = xaqan»dır. Bu adın verilməsinin uzun və tarixi bir hekayəsi vardır¹⁴⁷.

سان S a n: say, hesab. «قوی سانى نجا koy sanı neçə = qoyunun sayı neçədir».

قان K a n: qan. Bu məsəldə də işlənmişdir: «قانغ قان برلا يوماس kaniğ kan birlə yumas=qanı qanla yumazlar», (fəsad və düşmənçilik sülhlə aradan qaldırılar demək istənilir).

مان قشلاغ M a n k ı ş l a ğ: oğuz ölkəsində bir yer adı.

مان کند M a n k ə n t: Kaşğar yaxınlığında bir şəhərin adı, hazırda xarabadır.

مان M a n: «مان ياشلغ قوی man yaşğ koy = dörd yaşını keçən qoyun». Bu söz ancaq qoyun haqqında işlənir.

Bəhri-əşkim içrə kim tapmaz zərər göz mərdümi.

Guya kirpik neyistanından anınq salı var.

M ə z m u n u: adətən suya qərğ olan hər şey həlak olur. Bəs niyə göz yaşı dəryasına qərğ olan gözüm həlak olmadı? Çünki gözümü qoruyan kirpiyim kirpik neyistanından (ney=qamış) qamış sal düzəltdi, ona görə də gözüm salamat qaldı (TSD, III tom, bet 171). Nə qədər də gözəldir!

¹⁴⁶ Bəsim Atalayın yazdığına görə, Qərbi Anadoluda «o adam əmə-səmə yaramaz=o, xeyrə-şərə yaramaz» deyimi bu gün də işlənir (DLT-III, s.157).

¹⁴⁷ Təəssüf ki, Mahmud Kaşğari həmin hekayəni verməmişdir. «Divan»ın bir çox yerində «bunun bir hekayəsi, tarixçəsi vardır» deyən müəllif nə üçünsə həmin hekayələri

SONU HƏRFİ-İLLƏTLİ OLAN SÖZLƏR

باي B a y: zəngin, varh.

باي يغا B a y y ı ğ a ç: Köçə şəhəri ilə Uç arasında, Uça yaxın bir yer.

تاي T a y: day, dayça. Bu beytdə də işlənmişdir:

تکر مٓک سا قمی بلکالکا ای

تتر قلی اتتسا قیسرق سینی تای

«Təgür məninq sawımı bilgələgə, ay,

Tınar kalı atatsa kısırak sığı tay».

Çatdır mənim sözümü bilgələrə, de:

Day at olanda qısraq dincələr, çünki onu minərlər¹⁴⁸.

سای S a y: qara daşlı yer.

سای یرق S a y y a r ı k: bədənə geyilən zireh.

کای K a y: türklərdən bir bölük, boy.

BU BABIN MİSAL OLAN BAŞ

TƏRƏFİ HƏRFİ-İLLƏTLİ SÖZLƏRİ

ياب يوب Y a p - y u p: hiylə, al, «ياب يوب قلدی» yap-yup kıldı=hiylə qıldı».

nəql etməmişdir. Məsələn, nəcabətli qadmlara nə üçün cəm halında «iş/i/lər» deyilməsi kimi. Bunların türk mədəniyyət tarixi üçün misilsiz əhəmiyyəti olardı.

¹⁴⁸ Bu şeir parçasının yazılışında və oxunuşunda mübahisə doğuran bəzi məqamlar var. Beytin ilk misrasında ərəb əlifbası ilə «بلکالکا bilgələgə» sözü I cildə «bilgəligə» şəklindədir. Bəsim Atalaym fikrincə, bu söz «bilgələrgə» olmalıdır. «Divan»ın I cildindəki şeirdə «atlarka», «tatlarka» yerinə r-siz «atlaka», «tatlaka» sözləri işlənmişdir. Burada da həmin vəziyyətdir. Beytin ikinci misrasında yanlışlıqla «سینی» imlası ilə verilən söz isə «sıpı», yəni «sıpası=atın balası, dayçası» olmalıdır (DLT, III, s.158). Salih Mütəllibov onu inandıra bilmədiyi üçün Bəsim Atalaym ikinci qeydi ilə razılaşmamış və «sıpı» yerinə «sini» yazmışdır (TSD, III tom, bet 173). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 153), eləcə də uyğurlar «bilgələgə» və «sını» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 216). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə birinci misradakı mübahisəli sözü «bilgələkə», ikinci misradakı sözü isə «sam» şəklində (DLT-2005, s. 544) oxumuş və belə mənalandırılmışlar: «day atlar arasında sayılarda, yəni dayça böyüyüb at olsa, qısraq dincələr». Məntiqi cəhətdən bu oxunuş və tərcümə daha məqbul görünür.

يات باز يذل Yat baz k i ş i: yad adam. Bu sözdən alınaraq «yat baz kışı» deyilir ki, «yad-yabançı, ayrılı» deməkdir.

يات Y a t: yağış yağdırmaq və külək əsdirmək üçün qamların daşlar vasitəsilə gerçəkləşdirdiyi əfsun.

ياز Y a z: yay. Bu məsələdə də işlənmişdir: «ياز قیتغلتسا قیشین سفتور» yazın katıqlansa, kışın səwnür=yayda çalışan qışda sevinər».

ياس Y a s: ziyan, zərər. «اتیک تلم یاسی تكدی» anınq təlim yası təgdi = ona yaman zərər dəydi».

ياس Y a s: ölüm, həlak olma. «اتیک اغلی یاس بلدی» anınq oğlu yas boldı = onun oğlu öldü».

ياش Y a ş: göz yaşı. «كوزم یاشی اقدی» közüm yaşı akdı = gözümün yaşı axdı».

ياش Y a ş: tərəvəz, səbzə. «ياش ییدم» yaş yedim=tərəvəz, göyərti yedim».

ياش Y a ş: yaş, təzə. «ياش ات» yaş at = təzə at».

ياغ Y a ğ: yağ.

ساغ ياغ S a ğ y a ğ: kərə yağı. Oğuzlar piyə də «ياغ yağ» deyirlər.

ياق يوق Y a k-y u k: qabdakı bulaşiq.

ياق يوق Y a k-y u k: uzaq qohumlara «ياق يوق قندش» yak-yuk kadaş» deyilir ki, «uzaq qohum» deməkdir, yəni o bizə qabın bulaşığı kimi yapışıqdır.

ياک Y e k: şeytan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «ياک بلماذک» bilmiş yek bilmədik kişidən yeg = tanıdığın şeytan tanımadığın adamdan yaxşıdır». Bu söz tanış adamlara hörmət etməyin vacibliyi barədə deyilir.

يال Y a l: atın yalı. Bütün türk dillərində. «ات یالی» at yalı = at yalı, yalın bitdiyi yer».

يام Y a m: gözə və başqa şeyə düşən çör-çöp.

¹⁴⁹ Əslində isə «yadhılsın» olmalıdır.

یان Y a n: uca sümüyünün başı. Uca sümüyünə də «یان yan» deyilir.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

یای Y a y: yaz. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «کوز کلکی یاین بلیکولک» küz kəligi yayın bəlgülüg=payızın gəlişi yazdan bəllidir. Bu söz sonu əvvəlcədən bəlli olan iş barədə deyilir. Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

یای کُرکینکا ائتما

سُقلا رازا ئیتما

اسیزلیک ائتما

تِلدا چقار اذکوسوز

«Yay körkinqə inanma,

Suqlar üzə tayanma,

Əsizligig anunma,

Tılda çıxar edhgü söz».

Yayın gözəlliyinə inanma,

Su üzərində dayanma,

Pislik etməyə hazırlaşma,

Dildən çıxar yaxşı söz.

(Baharın rənglərinin gözəlliyinə inanma, ondan xeyir gözləmə, suya güvənmə, dünya nemətlərinin dadına və baharın sərin küləyinə güvənən suya qarşı durmuş kimidir, şərə hazırlaşma, xalqı məmnun edəcək şirin sözləri dilindən əskik etmə).

Qayda:

Bu bölmənin sözlərinə və ona bənzəyənlərə mənqus sözlər dedik. Çünki bu bölməyə daxil olan sözlərin ortasındakı yumşaq

hərflər, yəni hərflər-lin düşür. Söz yazılışda deyil, tələffüzdə iki hərflərli olur. «Qol» mənasına gələn söz yazılışda «قول kol» imlası ilə yazılır, tələffüzdə و vav hərfləri düşür. «ایک قیلن الدی» anıq kolin aldı = onun qolunu yaxaladı, tutdu» deməkdir. و vav hərfinin düşməsi ilə köləyə «قل kul» deyilməsi də buna bənzəyir. Əsinti mənasına gələn «ییل yel» sözü də belədir, tələffüzdə y hərfləri düşür. «ایک یلی کوجلک» anıq yeli küçlüg» deyilir ki, «onun yeli qüvvətlidir» deməkdir¹⁵⁰. Sənə, il mənasına gələn «یل yıl» da belədir. Bu, mənqus qismindən olan bütün isim və fe'llər üçün keçərli ölçüdür. Görürsənmi, türk dili ərəb dili ilə yan-yanə yüyürür. Çünki ərəbcə fe'llərdə «زان، یزین، زن و کال، یکیل، کل» deyilir, bu sözlərdə yumşaq hərflər düşmüşdür. Türk dilində isə bu qayda həm isimlərə, həm də fe'llərə şamilidir, çünki türk dili genişdir. Ərəb dilində bu qayda ancaq fe'llərə aiddir, isimlərə isə aid deyil. Bunu yadında yaxşı saxla!

FƏ'ƏL KÖKÜNDƏN YARANAN VAVLI SÖZLƏR

قزل جوت K ı z ı l ç ü v ü t: qızıl boya, zıncıfrə, süləyən.

ال جوت A l ç ü v ü t: al boya.

کوک جوت K ö k ç ü v ü t: göy, lacivərd boya.

¹⁵⁰ Burada Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Bu sözlərdə göstərilən qayda sözlərin ərəb hərfləri ilə yazılışına görədir. Yeni hərflərimizlə (latın əlifbası ilə – R.Ə.) yazılışda bu qayda öz qüvvəsini itirir» (DLT, III, s.162). Türkcədə və «Divan»da uzun saitlər tezisini müdafiə edənlər bu izahata baxsınlar. İnlada و vavın və ی ye hərfinin iştirakı ilə yazılan «قول kol=qol», «قول kul=qul» və «ییل yel» sözlərindəki səslilər hansı uzunluqdadırsa, yazılışda و vavın və ی ye-nin iştirak etmədiyi «قون kolın», «قون kulın» və «ییل yeli=yeli, küləyi» sözlərindəki sait səslər də eyni uzunluqdadır. Çünki türklər üçün sözlərin ərəb əlifbası ilə necə yazılmasının heç bir əhəmiyyəti yox idi və türk orfoepiyası ərəb əlifbasının inla qaydalarına tabe deyildi. Sizcə, türkcədə uzun saitlər varmı?»

ياشل جوت Y a ş ı l ç ü v ü t: yaşıl boya.

سارغ جوت S a r ı ğ ç ü v ü t: sarı boya, zırnıq, auripiqment. Yumşaq w ilə «جوت چۈۈت» də deyilir. Biləsən ki, «جوت چۈۈت» sözü bütün rəngləri özündə əhatə edir. Onları bir-birindən fərqləndirmək üçün bu söz rənglərin adma əlavə olunur.

قوت K a v u t¹⁵¹: qovud. «قاغوت kağut» da deyilir. Qovud darı unu, şəkər və yağm qarışığından ibarət yeməkdir, yeni doğan qadınlara verilir.

فوج K o v u ç: cin çarpmasının nəticəsi. Cin çarpan adamların üzünə soyuq su səpilir, sonra «فوج فوج kovuç-kovuç» deyilir, baş üstündə üzərlik və öd ağacı yandırılır. Məncə, bu söz «فج فج kaç-kaç = qaç-qaç» deməkdir.

كوج K ü v ü ç: «كوج كۈۈچ küvüç yügün = kiçik yüyən».

قوز K o v u z: oğuzlar bu sözü «فوج kovuç» əvəzinə işlədirlər. «بیل قوز» yel kovuz bitigi» ifadəsi «cin çarpmasına qarşı əfsun, sehr, dua» deməkdir.

قوز K a v u z¹⁵²: içkidə olan xılt, çöküntü. «قوز سۈچک دن کتار» kavuz süçikdən ketər = şərabı xıltıdan təmizlə, süz».

كوز K ü v ü z: palaz. Yundan toxunmuş döşək və palaz kimi şeylər

يوغ Y u v u ğ: selin yuxarıdan yuvarladığı qaya parçaları. «يوغ» da deyilir.

سوق S u v u k: cıvıq. Yoğurt, bəkməz kimi durulduqlaraq maye halına salınan hər şeyə belə deyilir. «سوق سۈۈق suvuk yoğurt = sulu yoğurt».

¹⁵¹ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 223), onların ardınca da çinlilər bu sözü «kuwut» şəklində yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.158).

¹⁵² Salih Mütəllibov bu sözü «kovuz» (TSD, III tom, bet 178), uyğurlar (TTD, III tom, bet 223) və onların təsiri altında olan çinlilər isə «kowuz» şəklində yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.159).

سوق S u v u k: «سوق قۇرق» suvuk kudhruk = qatır quyruğu kimi tüksüz və uzun quyruq». Ağac və ağaca bənzər şeylər də belədir. Qıpçaqca.

فوق K o v u k: qovuş, içi boş olan hər şey. «فوق کۈۈق» da deyilir.

فوق K a v u k: məsanə, sidik kisəsi. «فوق کۈۈق» da deyilir.

فوق K a v u k: kəpək, darı kəpəyi. Bu sözlərdəki و hərfi yumşaq w hərfindən çevrilmişdir.

كوك K ü v ü k: «كوك موش» küvük muş = erkək pişik».

كوك K ü v ü k: saman. Oğuzca.

تول T o v ı l: davul, nağara. Ov zamam şahin üçün çalınan davul. Bu sözün ərəbcədən alındığını və məxrəc yaxınlığı üzündən ط hərfimin t-t-yə keçdiyini zənn edirəm. Bu hal ərəb dilində də vardır. Məsələn: غلط، غلبت، قنر، قنر kimi. Esləcə də ثابت sözünü تب kimi demişlər. Lakin mən bu sözü islam ələminin o biri ucunda əsil türklərdən də eşitdim.

BU BABIN ORTADA ى Y HƏRFİ OLAN SÖZLƏRİ

قير K a y ı r: oğuzlar quma «قير kayır», türklər «qaba torpaqlı yer» deyirlər.

توش T a v u ş: duyğu, qımiltı. «توش تۈۈش» da deyilir¹⁵³.

تايغ T a y ı ğ: «تايغ بئر» tayığ yer = sürüşkən yer».

تايغ T u y a ğ: heyvan dırnağı. «ات تۈۈی» at tuyağı = at dırnağı».

قويغ K o y u ğ: «قويغ نانك» koyuğ nənq=özlü maddə, qatı maye», «قويغ سۈچک» koyuğ süçik = qatı şərab»¹⁵⁴.

¹⁵³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin «taviş» və «taviş» kimi (DLT- 2005, s. 542 və 543) oxuduqları bu sözlərin ortasında ى y hərfi yoxdur.

¹⁵⁴ Salih Mütəllibov bu birləşməni «üzüm şərbəti» kimi tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bet 180). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «koyuğ süçik» sözünü «üzüm şirəsi»

قَيْغ K a y ı ğ: oğuzların qayı boyu.

قَيْغ K u y u ğ: quyu. «قَدْغ kudhuğ» da deyilir.

قَيْغ K a y ı ğ: «قَيْغ يير» kayıĝ yer = yoldan kənarında qalan yer». Başqası da belədir.

بَيْق B a y ı k: «بَيْق سَوَز» bayık söz = doğru söz». Oğuzca.

تَيْق T a y u k: «تَيْق أَر» tayuk ər = incə, kübar gənc adam».

تَيْق T a y a k: dayaq, dayanğac. «كُذَاهُغُ تَيْقُ بَيْرِدِي» küdhəgü tayak berdi = təzəbəy dayaq verdi», (gəlin atdan düşərkən dayaq kimi əlini çiyinə qoyması üçün təzəbəy ona cariyə, yaxud kölə verdi). Bu, varlılar arasında adətdir. Cariyə, yaxud kölə gəlinin mah olur. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَيْقُ بِلَا تَيْقُ سَوَزُنْ بْتَمَاس» tayak bilə taymas, tanuk sözün büt-məs = dayağı olan sürüşməz, şahid sözü ilə bir şeyə inanmaq olmaz», (əlində dayağı olan adamın ayağı sürüşkən yerdə də sürüşməz, şahidin sözü ancaq şahidlik zamanı bəlli olar).

تَيْق T u y u k: «تَيْقُ كَيْشِي» tuyuk kişi = cam sıxılan adam, sıxıntılı adam».

تَيْق T u y u k: «تَيْقُ كُونْ» tuyuk kün = sisli, çiskinli gün».

تَيْق T u y u k: «تَيْقُ قَيْغُ» tuyuk kapuğ = bağıli qapı».

قَيْق K a y a k: qaymaq. Bu şeirdə də işlənmişdir:

سَدْرَمِشْ أَلْغُنْ قَيْقُ

سَرْمَمِشْ سَوْتُنْ قَيْقُ

«Sedhrəmiş olğun koyak,

Sarmamış süttən kayak».

Seyrəlməmiş olğun başaq,

Tutmamış süddən qaymaq.

və «çox şirin şərab» kimi (DLT-2005, s. 446), uyğurlar «qatı şərab» kimi (TTD, III tom, bet 227) çevirmişlər.

(Darmm yetişmiş başaqları, dənələri seyrəldi, süddən də qaymaq sü-züldü, yeyə bilmək üçün ikisini birlikdə bişirmək lazımdır).

قَيْق K ı y ı k: sözdə durmamaq. Bu söz bəzən sifət olur və «قَيْقُ كَيْشِي» kiyik kişi» deyilir ki, «sözündən qaçan adam» deməkdir.

قَيْق K ı y ı k: «قَيْقُ نَانِكْ» kiyik = əyri olan hər şey», (çəpinə kəsilməmiş qələm kimi). Başqası da belədir.

مَيْق M a y a k: dəvə qığı, dəvə gübrəsi. Bu söz ən çox dəvəyə nisbətə işlənir. Buradan alınaraq «قَوِي مَيْقِي» koy mayakı» da deyilir ki, «qoyun qığı» deməkdir. At təsinə isə «يُنْدُقُ» yundak» deyilir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «تَقِي بَدِكْ أَرَسَا مَيْقِي بَدِكْ» təqə bədük ərsə, mayakı bədük ərməs=dəvə böyük olsa da, qığı böyük olmaz». Bu söz özündən müştəbeh, təkəbbürlü adam haqqında deyilir, «böyüklük sənə yox, yanında köləsi olduğun adama yaraşır» mənasına gəlir.

كَيْك K e y i k: bu sözlə əslində vəhşi heyvanlar nəzərdə tutulur. Bu söz əti yeyilən heyvanlardan ceyran, maral, dağ keçisi kimi heyvanlar haqqında işlənir.

كَيْك K e y i k: «كَيْكُ كَيْشِي» keyik kişi = meymunsifət adam»¹⁵⁵.

كَيْك K e y i k: «كَيْكُ سَكْتْ» keyik sögüt=yabanı söyüd, çöl söyüdü». Hər şey iki növdür, birincisi əhlidir (evcildir), ikincisi vəhşidir. Vəhşi növə «كَيْكُ keyik» deyilir.

¹⁵⁵ Bu, B.Atalaym tərcüməsidir (DLT-III, s.168), orijinalı belədir: «maymun yapılı kişi», yəni meymuna bənzəyən adam. Əslində isə söhbət vəhşi insandan, qulyabanıdan gedir, çünki «keyik» sözü hər şeyin vəhşisini, yabanısını ifadə edir. Həmin sözü S. Mü-təllibov belə çevirmişdir: «suda yaşayan adam şəklindəki heyvan» (TSD, III tom, bet 182). Bu, su pərisinə uyğun gəlir. Uyğurlar «kəyik kişi=yava adam» (TTD, III tom, bet 230) kimi vermiş, çinlilər ərəb və latın hərfləri ilə «kəyik kişi» yazmışlar (DLT-Çin, III cild, s.163), ancaq hansı mənanı verdikləri anlaşılmır. Hüseyn Düzgün «kəyik kişi»ni «yəni meymuni-adəmnüma, nəsnas» (ت ل ت s.510), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurt-sevər isə «vəhşi, ibtidai adam, nəsnas» (DLT-2005, s.312) kimi vermişlər.

كَيْك K e y ü k: yapıncı kimi şeylər. ذ dh hərfini ی y edənlərin dilində.

كَيْك K ö y ü k: «كَيْك نَانِك köyük nənq = yanmış şey, yanan şey».

مَيْل M a y ı l: «مَيْل يَمِش mayıl yemiş = yetişmiş şaftah və qovun kimi meyvələrin çürüməyə, xarab olmağa üz tutması».

كَيْم K ı y ı m: düşmənin gəlməsi üzündən bir vilayətin sakinlərinin qorxu və dəhşətə düşməsi. «فَرَقْنَج قِيم بُلْدِي korkunç kıyım boldı = qorxunc qıyım oldu, böyük dəhşət yaşandı».

كَيْم K i y i m-k i y i m: «أَل كَيْم كُون كَجْرْدِي ol kiyim-kiyim kün keçürdi = o, tənbelliklə gün keçirdi», (nə işləyərək, nə də işi tam buraxaraq qəflət içində gün keçirdi).

بَيْن B o y ı n: boyun, insanın boynu.

بَيْن B o y ı n: qıhncm qəbzəsinə «فَلِج بَيْنِي kılıç boynı», bıçağın dəstəyinə «بِجَاك بَيْنِي biçək boynı» deyilir.

بَيْن B u y u n¹⁵⁶: qövm, boy, tayfa. ذ dh hərfini ی y hərfinə çevirənlərin dilində.

تَيْن T u y ı n: «تَيْن آر = paxıl, sıxıntılı kişi».

تَيْن T o y ı n: müsəlman olmayanların ruhani başçısı, [buddist rahibi].

Bu, islam dinindəki imam və müfti dərəcəsinə bərabər ruhanidir. Toym həmişə bütün yanında durur, kitab və kafirlük hökmlərini oxuyur. Ulu Tanrı bizi onun şərindən qorusun. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بِير تَيْن بَشِي اَغْرِيسَا قَمُغ bir toyın başı ağrısı, kamuğ toyın başı ağrımaz=[müsəlman olmayan] bir din böyüyünün başı ağrısasa, bütün din böyüklərinin başı ağrımaz». Bu söz dostlarının yediyi bir şeyi hər hansı səbəb üzündən yeməkdən çəkinən adam haqqında deyilir.

¹⁵⁶ Uyğurlar bu sözü «boyun» şəklində yazmışlar (TTD, III tom, bet 231). Çinlilər də eyni şəkildə vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.164).

BU BABIN MATVİ OLANLARI

قَا K a y a: qaya.

قَا K ı y a: tərkibində غ ğ və ق ka hərfi olan qalın ahəngli sözlərdə kiçiltmə-əzizləmə şəkilçisidir. «أَغْلِيَا oğulkıya=oğulcuğaz», «قِيَز قَا kızkıya = qızcığaz».

كَا K ü y ə: güvə. Keçə və keçəyə bənzər şeyləri yeyən böcək.

كَا K i y ə: tərkibində ك ke hərfi olan incə ahəngli sözlərdə kiçiltmə-əzizləmə şəkilçisidir. «أَرْكِيَا ərciyə = ərciyəz», «يَرْكِيَا yerkiyə = yerciyəz».

يَا Y a n a: yenə, təkrar; geri qayıtma ədatıdır. «يَا كَلْدِم يَانَا kəldüm = yenə gəldim, təkrar gəldim».

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَا Y a y a: yançaq, yanbız. Bu söz ancaq insanlar barədə deyilir.

[Qayda]:

İsimlərin bu növü nə yazılışda, nə də tələffüzdə hərf baxımından ixtisar edilməz, azaldılmaz. Çünki bunlarda sözün ortası hərəkəlidir. İxtisar ancaq ortası sükunlu olan sözlərdə aparılır.

Mücərrəd sözlər bölməsi bitdi.

ZİYADƏLİ SÖZLƏR BÖLMƏSİ

فاعِل FA'ƏL BABI

تادن T a d u n: bir yaşındakı buzov.

ثودون T u d h u n: mənbədən suyu paylayan adam, mübaşir, cuvar.

تيدین T i d h i n: vaxt bildirən söz. «بُو تيدین کلدی» bu tıdhm kəldi = bu vaxtda gəldi, bu vaxt gəldi».

فَعَال FƏ'AL BABI

بيات B a y a t: ulu tanrının adı. Arğuca.

بيات B a y a t: oğuzlardan bir oymağın adı.

قيار K o y a r: kölələrə və heyvanlara nisbətə işlədilən söyüş. «بُو قياری» bu koyarı = bu, ağzından selik axanın biridir». Bu, «سوف سوید» suw koydı» cümləsindəki «بُو قياری koydı» sözündən alınmışdır, «su və suya bənzər şeyləri tökdü» deməkdir.

قياس K a y a s: toxsa, çigil ölkələrindəki bəzi şəhərlərin adı. Üç şəhər belə adlanır, birincisi «سابلغ قياس» Saplıq Kayas», ikincisi «ارنک قياس» Ürünq Kayas», üçüncüsü «قرا قياس» Kara Kayas»dır.

قياش K u y a ş: möhkəm isti, bürkü, xəfə, günəşin şiddətlə yandırır-yaxması.

اياغ A y a ğ: ayama, ləqəb. Bu şeirdə də işlənmişdir:

فَذْغَلْ مَنَّا أَقِيلِقْ

بُلْسُنْ مَنَّا اِيَاغا

اِذْغَلْ مَنِّي نُقْشَا

بُفْكَلْ مَنَّا اِيَاغا

«Kodhğıl manqa akılık

Bolsun manqa ayağa,

Idhğıl məni tokışka,

Yüwgil manqa ulağa».

Buraxginən comərdlik

Olsun mənə ayama,

Göndər məni savaşa,

Mindir məni bir ata.

(Qoy comərdlik mənim ayamam olsun, məni döyüşə göndər, ancaq döyüşə getmək üçün mənə bir at verərək kömək et).

مِيَان M u y a n: səvab. «مِيَانْلِقْ muyanlık = yollarda gəlib-keçənlərin su içməsi üçün düzəldilən xeyrat bulağı, ehsan bulağı».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلِي FƏ'Lİ BABI

بُوْجِي B u ç i: «بُوْجِي فُبْز» buçı kubuz = simli udlardan biri». Bu, qaz köksü (bərbət) adı verilən çalğı alətlərindən biridir.

كَيْدَا K a y d a: harada. «كَيْدَا سَنْ» kayda sən = haradasan». ن n hərfi ilə «كَيْدَا kanda» deyildi kimi, «kayuda» şəklində də deyilir.

كَيْدَا K ö y d ə: qızıl və gümüşün əridilərək süzülüyü ocaq, domna sobası.

كَيْقَا K o y k a: dəri. Əslində dəri barədə işlənsə də, bəzən kürk üçün də işlədilir. «كَيْقَا قَيْقَالْدِي» ol koyuğ koykaladı=0, qoyunu soy-

madan dərisinin tüklərini yandıraraq təmizlədi». Bu, yunun qaynar su vasitəsilə dəridən təmizlənməsidir.

قیما K ı y m a: «قیما اکر» kıyma ügrə = bir əriştə növü». Xəmiri sərçə dili kimi əyri kəsilir.

فیما K u y m a: yağlı bir çörək növü. Resepti: xəmiri qədaif xəmiri¹⁵⁷ kimi incəldilir, tavada qaynamaqda olan yağın içinə atılır, qarışdırılır, üstünə şəkər tökülərək yeyilir.

فیما K u y m a: hər hansı bir metaldan çəkiclə döymə surətilə deyil, əridərək tökmə [qəlib] yolu ilə düzəldilən həvəng, şamdan və çəkic kimi alətlərin hamısına «فیما kuyma» deyilir.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالُوْ FƏ'ALU BABI

ثِيَاغُوْ T a y a ğ u: daş və təzək parçası.

ثُرِيَاغُوْ T u r ı ğ a: torağay, sərçənin bir növü.

سُيَاغُوْ S u y a ğ u: xoruzun ayağındakı mahmız.

بِتِيَاغُوْ B i t i ğ ü: türk qələmdanı və buna bənzər şeylər.

كَلِيَاغُوْ K ö l i ğ ə: qatı kölgə.

قَلِيَاغُوْ K a l ı m a: dörd sütunlu açıq çardağ, günəşlik.

اِكَاغُوْ İ k ə m ə: bir çalğı növü.

كُشِيَاغُوْ K ö ş i ğ ə: az kölgə, zəif kölgə.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُرِيَاغُوْ Y o r ı ğ a: yorğa. «يُرِيَاغُوْ at = yorğa at».

¹⁵⁷ Təxminən şəkərbura xəmiri kimi çox nazik, incə yayılan xəmirdir. Salih Mütəllibov «qədaif xəmiri» ifadəsini «unu şərbət ilə yoğrulmuş xəmir» kimi (TSD, III tom, bet 188) çevirmişdir.

يُلِيَاغُوْ Y ü l i ğ ü: saç tərəş edən ülgüc. Oğuzlar bu sözü işlətmir, əvəzində «كِرَاي kərəy» deyirlər.

اِيَاغُوْ Ə y ə ğ ü: hər heyvanın kürək sümüyü.

فَعْلَانُ FƏ'LAN BABI

تِيَاغَانُ T a y ğ a n: tazı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تِيَاغَانُ يُكْرِكُنُ تَيْلُكُوْ سَقْمَاسُ tayğan yügrügin¹⁵⁸ tilkü səwməs = tazının iti qaçanını tülkü sevməs». Bu söz özünü digərindən ağıllı sayan, bir-birinin paxıllığını çəkən iki alim haqqında deyilir.

كِيَاغَانُ K ə y k ə n: Kayasdan İhya axan iki çayın adı. Birinə «كِيَاغَانُ KİÇİK KƏYKƏN» deyilir, bu, kiçik çaydır, digərinə «الْغِيَاغَانُ Uluğ Kəykən» deyilir, bu, böyük çaydır.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْيَلُ FƏY'ƏL BABI

قِيَمِجُ K ı y m a ç: «قِيَمِجُ بُرْكُ kıymaç bürk = tiftikdən [keçi tiftiyindən] hazırlanan ağ papaq». Onu çigillər geyirlər.

بِيَنِقُ B a y n a k: nəcis, gübrə. Oğuzca.

بُوَيَنِقُ B o y n a k: dağ boynu, bələn.

بُوَيَنِقُ B o y n a k: ilana ağı verən kərtənkələ.

قِيَاغِنُ K a y ğ ı k: qayıq.

مِيَاغِقُ M a y ğ u k: kosa adam. Qoşa dırnaqlı deyil, top dırnaqlı heyvanlardan tükləri qısa olanı.

كِيَلِكُ K e y l i ğ: meymun.

¹⁵⁸ Bu misala «Divan»da bir neçə dəfə rastlamır, bir yerdə o, «tayğan yügürgəni tilkü səwməs» şəklində keçir.

كَيْلِ K e y l i g: buna bənzədilərək çaşqın və ya qərib kimi iki tərəfə baxa-baxa yeriyən adama «كَيْلِ كِشِي keylig kişi» deyilir.

بُيْمَل B o y m u l: «بُيْمَل ات boymul at = boynunda ağılıq olan at». Qoyuna və başqa heyvanlara da belə deyilir.

بَيْرَم B a y r a m: oğuzca. Bunun xalqın sevinc və gəzinti mənasında işlətdiyi «بَيْرَم badhram» sözündən çevrilmiş olduğunu sanıram, [doğrudan da] bayram sevinc, şadlıq günüdür. Çünki islamiyyətdən əvvəl bayramın nə olduğu bilinmədiyi üçün onun adı da ola bilməzdi, əgər olmuş olsaydı, bunu bütün türklər bilərdi. Bu sözü ancaq dillərində ځ dh hərfini ی y hərfinə çevirənlər bilir.

چَايَدَا M Ç a y d a m: döşəyə doldurulan və plaş tikilən incə keçə.

سَيْرَم S a y r a m: إسبيجاب İsbicab da deyilən Beyza şəhərinin adı. Bu şəhərə سَيْرَم Sayram¹⁵⁹ da deyilir.

سَيْرَم S a y r a m: «سَيْرَم سَوْفُ sayram suw = topuqdan yuxarı çıxmayan su, dayaz su».

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَالِل FƏ'ALİL BABI

بَقَانِق B a k a n a k¹⁶⁰: qoşa dırnaqlı heyvanların iki dırnağının arası və iki dırnaqdan biri.

¹⁵⁹ Bu şəhər hazırda Çimkənt adlanır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu iki maddəni belə çevirmişlər: «Sayram. Sipencab (Kaleyi-Səfid) də deyilən Bəyaz kəndin (mədiyyəi-Beyza) adı. Digər adı Sayramdır». «Sayram. Sayram suw: dayaz su» (DLT-2005, s. 479). Farsca adı Ağ qala, türkcə Bəyaz kənd mənasına gələn bu şəhərin adı Bəsim Atalay və digər nəşirlər İsficab kimi verirlər, islam coğrafiyaşünaslığında adı da İsficabdır. Fəruq Sümər və digər tarixçilər də onu İsficab kimi yazırlar.

¹⁶⁰ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu sözü və bundan sonrakı sözü hərəkəldəki qeyri-dəqiqlik üzündən həm «bakanak», həm «bakayak», həm «bakanuk», həm də «bakayuk» şəklində oxumaq mümkündür (DLT, III, s. 177). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni belə çevirmişlər: «Bakanak (bakayak). Qoşa dırnaqlı heyvanlarda dırnaqların arasındakı boşluğa və ya dırnaqların iki yanına verilən ad. Atların

بَقَانِق B a k a n u k¹⁶¹: atın dırnaqlarının ortasında olan çıxıntılı ət parçası.

تُفَيْمِق T o k ı m a k: toxmaq, camaşır döyəcləmək üçün toxmaq.

فَيَاجِق K a y a ç u k: gözəl qoxulu bir dağ otudur. Zənnimcə, bu ot ya türfə yarpağı, ya da zəfərandır.

BU BABIN MİSAL OLANI

مُنْدَى M ü n d i: mindi. «ار اَيْنَ يَبِيْتَقُ مُنْدَى» ar atın yaputak¹⁶² mündi = adam çılpaq ata mindi, keçəsiz və yəhərsiz ata mindi».

toynağının (iki dırnaqlı heyvanların ayağına qoşa dırnağ, tək dırnaqlı heyvanların ayağına toynaq deyilir – R.Ə.) içini, ayaq dabanının ortasında olan üçbucaq şəklindəki sərt hissəni anlatmaq üçün bu söz işlədilir» (DLT-2005, s.170). Uygurlar bunu «bakayak», bundan sonrakı sözü «bakayuk» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 244).

¹⁶¹ Bax: bundan əvvəlki qeydə.

¹⁶² Bu söz bu cildin (bizim nəşr) 48-ci səhifəsinin 19-cu sətrində «yabıtak» imlası ilə keçir.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل BABI

قيرلغ Kayırlı ğ: «قيرلغ يير» kayırlı ğ yer = düz və qaba torpaqlı yer».

فيسلغ Kuyaslı ğ: «فيسلغ ار» kuyaslı ğ ər = kuyaslı, Kuyas şəhərindən olan adam, kuyas sakini».

تويغلغ Tuya ğ lı ğ: «تويغلغ يلقى» tuya ğ lı ğ yılkı = dırnaqlı heyvan».

قويغلق Koyu ğ lı k: qatılıq, mayelərdə qatılıq.

ORTASI SÜKUNLU OLANLAR

سندواج Sanduva ç: bülbül. Bu şeirdə də işlənmişdir:

سنداً قجر سندلاج

مندا تدر فرغلاج

تتلغ اثر سندواج

ارکک تشی اجرشور

«Səndən qaçar sundılaç,

Məndə tınar karğılaç,

Tatlı ğ ötər sanduvaç,

Erkək – tişi uçuşur».

Səndən qaçar at quşu,

Məndə dinər qaranquş,

Şirin-şirin ötər bülbül,

Erkək-dişi uçuşar.

(Yaz qısa xitabla deyir: at quşu səndən qaçar, qaranquş məndə din-cələr, bülbül də şirin-şirin ötər, hamı onun səmindən zövq alar, bütün erkək-dişi quşlar yazda cütləşər, oynashaqlar).

بلغيق Bul ğ a y u k: «بلغيق سوف» bulğayuk suw = bulanıq su».

سرفيق Sarkayık: heyvanların mədəsində qırxbayır adı verilən bir işkəmbə. Bəzən ن n ilə «سرفيق sarkanuk» deyilir. Ərəb dilində də belə şeylər olur. Məsələn: «ميزاب، منزاب، ميشار، منشار» kimi.

فدوجق K u d u ç a k: büzdüm.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

بييق Bayba y u k: kəpənək quşu deyilən bir quşdur. Ağac budaqları arasında yuvasını zənbil şəklində hörür, gözəl ötür.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

بيندروق Boyunduru k: iki öküzün boynunun üstünə birdən qoyulan boyunduruq.

ميتجلق M u y a n ç ı l ı k: miyançılıq, vasitəçilik, barışdırmaq üçün iki adamın arasına girmək. «سن ميتجلق قل» sən muyançılıq kıl» deyilir ki, «sən bizə vasitəçilik et» deməkdir. Əsli «səvab» mənasına gələn «ميان muyan» sözüdür.

Mənqus isimlər kitabı bitdi

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

MƏNQUS FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

كيجتى Keçti: «ار كيجتى ar keçti = adam işdə gecikdi, ağır hərəkət elədi», (كيجماک - کيجار keçər – keçmək).

بوردى Burdı: «بيار بوردى yıpar burdı = müşk qoxdu».

بوردى Burdı: «سوف بوردى suw burdı=suyun buğu yüksəldi, buğlandı». Hər hansı bir şey gözəl qoxu versə və buğlansa, yenə belə deyilir, (برار - برماق burar – burmaq).

بيردى Berdi: «ال منكا يرماق بيردى ol manqa yarmak berdi = o mənə pul verdi». Başqası da belədir, (بيرماک - بيرر berür – bermək).

تاردى Tardı: «بک سوسين تاردى bəg süsin tardı = bəy qoşununu yaydı, dağıtdı». Bir adam bir şeyi dağıtsa, yenə belə deyilir, (تارار - تارماق tarar – tarmak).

تurdy Turdı: «ار يقارو تurdy ar yoxarı turdı = adam yuxarı durdu, qalxdı». Başqası da belədir, (تورماق - تورر turur – turmaq).

تورر Turur: keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqbl bir fe'lidir. Ərəb dilinin «يَدَع» və «يَذُر» sözləri kimi. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğunu bildirir. «ال افدا تورر ol əwdaturur» deyilir ki, «o, [bu an] evdədir, evdə var» deməkdir. Bu sözlə ayağa qalxmaq murad edilmir. «ارسكل ثرر ar sökəlturur» deyilir ki, «adam xəstədir» deməkdir. Bu sözlə xəstə ayağa qalxdı deyilmək istənmir.

- توردی Tur d i: «ات توردی at turdı = at durdu, zəiflədi, inkişafdan qaldı». Başqası da belədir, (تورار-تورماق turar – turmaq).
- تيردى Ter d i: «أل تقرار تيردى ol tawar terdi = o, mal yığdı». Başqası da belədir, (تيرار-تيرماق terər – termək).
- ساردى S ə r d i: «أل انى ساردى ol anı sərdi = o ona sərt sözlər dedi, qaba sözlər dedi». (سارار-سارماق sərər – sərmək).
- سردى S o r d i: «كنج سوت سردى kənc sūt sordı = uşaq süd əmdi». Başqası da belədir.
- سوردى S o r d i: «ار سوز سردى ər söz sordı = adam söz, xəbər soruşdu».
- سوردى S o r d i: «ار يترك سوردى ər yitük sordı = adam itiyi barədə soruşdu, itiyini aradı», (سورار-سورماق sorar–sormak). Bu son iki söz oğuzcadır.
- قاردى K a r d i: «ار سقفا قاردى ər suwka kardı = su adamın boğazında qaldı».
- قاردى K a r d i: «ار سوتف ارفتن قاردى ər suw ariktin kardı = su arxdan daşdı», (qışda çaydan su daşdı). Bu, suyun və qarın donması, çayın suyunun buz üstünə çıxması nəticəsində baş verən daşmaya deyilir, (قرار-قرماق karar – karmak).
- توزدى T ö z d i: «ار تملغا توزدى ər tumluğka tözdi=adam soyuqdan acdı», (توزار-توزماق tözər – tözmək). Qıpçaqca.
- سيزدى S ı z d i: «ياغ سيزدى yağ sızdı = yağ əridi».
- سيزدى S ı z d i: «سوتف سيزدى سوتف المادين olmadın¹⁶³ suw sızdı = qabdan və buna bənzər şeylərdən su sızdı».
- سيزدى S ı z d i: «كون سيزدى küin sızdı=günəş göründü, günəşin ucu şərqdən göründü», (سيزار-سيزماق sızar – sızmaq).

¹⁶³ Bu söz ərəb hərfləri ilə «المادين» şəklinə yazılmışdır. Təbii ki, bu yazılış səhvdir. د dh yerinə د d yazılmalıdır, çünki adlıq halda «olma» sözü qab. sürahi. kuza deməkdir.

- كيشدى K ı ş d i: «ار يولدن كيشدى ər yoldan kışdı = adam yoldan çəkildi, sürüşdü». Günəş göyün ortasından çəkilsə, yenə belə deyilir, (كيشار-كيشماق kışar – kışmaq)¹⁶⁴.
- توغدى T o ğ d i: «توغ توغدى toğ toğdı = toz göyə yüksəldi». (توغار-توغماق toğar–toğmaq). Bu şeirdə də işlənmişdir:

اغدى قزل بىراق

توغدى قرا تىراق

يتشؤ كليب اغراق

تغشب انن كيجتمز

«Ağdı kızıl bayraq,
Toğdı kara toprak,
Yetşü kəlip oğrak,
Tokşıp anın keçtimiz».
Ucaldı qızıl bayraq,
Tozlandı qara torpaq,
Yetişdi gəlib oğrak,
Vuruşaraq gecikdik.

(Müsəlmanların qızıl bayrağı yüksəldi, qara torpaqdan göyə toz buldu yüksəldi, oğrak atlıları da yetişərək gəlib bizə qatıldılar, onlarla birlikdə savaşa girdik, ona görə də geri dönməkdə gecikdik).

- ايقدى E w d i: «ار ايقدى ər ewdi=adam tələsdi», (ايقار-ايقماق ewər-ewmək).
- كوقدى K o w d i: «ار اتن قوقدى ər atın kowdı=adam atını qovdu, çapdı». Başqası da belədir, (قوقار-قوقماق kowar – kowmaq)¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Bəsim Atalayın haqlı qeydinə görə, bu söz əslində «kaydı-kayar-kaymaq» şəklinə olmalıdır, burada ortaqlıq, müstəzəklik bildirən -ış şəkilçisinə ehtiyac yoxdur. üstəlik, bu bölmədə iki hərflili sözlər nəzərdən keçirilir (DLT, III, s.182). Salih Mütəllibov bu qeydlə qismən razıdır. O belə hesab edir ki, bir sözün başqa bir babda verilməsi elə də böyük səhv sayılmamalıdır (TSD, III tom, bet 198-199).

¹⁶⁵ Bu fe'lin müzare və məsdərini biz qoyduq.

ÜÇ HƏRFLİ LƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

بُيْرِدَى B u y u r d u: «أَلْ أَنْكَرَ أَيْلَا بُيْرِدَى» ol anqar eylə buyurdu = o ona elə buyurdu», (بُيْرُرُ - بُيْرِمَاقْ buyurur – buyurmak). Oğuzca.

بَاقِرْدَى B a k ı r d ı: «تَقَى بَاقِرْدَى» təwəy bakırdı = dəvə böyürdü, bağırdı». Oğuzca. (بَاقِرْمَاقْ - بَاقِرَارْ bakırar – bakırmak).

تَاطِرْدَى T a t u r d ı: «أَلْ مَنْكَ أَشْ تَاطِرْدَى» ol manqa aş taturdı = o mənə yemək daddırdı». Başqası da belədir, (تَاطِرْمَاقْ - تَاطِرَارْ taturur – taturmak).

تَيْتِرْدَى T e t ü r d ı: «أَلْ أَنْدَغْ تَيْتِرْدَى» ol andağ tetürdi = o elə söylətdi, elə dedirdi», (تَيْتِرْمَاقْ - تَيْتِرَارْ tetürür – tetürmək).

تَوَزْرِدَى T o z a r d ı: «تَوَزْ تَوَزْرِدَى» toz tozardı = toz qopdu, toz yüksəldi», (تَوَزْمَاقْ - تَوَزَارْ tozar – tozmak)¹⁶⁷.

سَاطِرْدَى S a t u r d ı: «أَلْ أَنْكَرَ قَوَى سَاطِرْدَى» ol anqar koy saturdı = o ona qoyun saydırdı». Başqası da belədir, (سَاطِرْمَاقْ - سَاطِرَارْ saturur – saturmak).

سِيطِرْدَى S i t u r d ı: «أَلْ أَنْتَكْ سِيطِرْدَى» ol otunq sıturdı = o, odun kəsdirirdi, qırdırdı, yardırdı». Başqası da belədir, (سِيطِرْمَاقْ - سِيطِرَارْ siturur – siturmak).

كَيْجِرْدَى K ı ç u r d ı: «أَلْ أَنْكَرَ قَيْجِرْدَى» ol anqar kıçurdı = o ona tənə etdi, o onu qınadı», (o onu bir işdə ayıbladı, onun dilxor olmasına görə xəbisliklə şadlandı), (كَيْجِرْمَاقْ - كَيْجِرَارْ kıçurar – kıçurmak).

كُوتِرْدَى K ü t t ü r d ı: «أَلْ أَنْكَرَ قَوَى كُوتِرْدَى» ol anqar koy küttürdi = ona qoyun otartdırdı». Başqası da belədir, (كُوتِرْمَاقْ - كُوتِرَارْ küttürür – küttürmək).

كَيْتِرْدَى K i t ə r d ı: «أَلْ تَاشِغْ يَوْلْدَن كَيْتِرْدَى» ol taşığ yoldan kitərđi = o, daşı yoldan qaldırdı». Hər hansı bir şey yerindən qaldırılsa, yenə belə deyilir, (كَيْتِرْمَاقْ - كَيْتِرَارْ kitərür – kitərmək).

كَيْجِرْدَى K e ç ü r d ı: «أَلْ أَيْشِغْ كَيْجِرْدَى» ol işiğ keçürdi = o, işi geçikdirdi», (كَيْجِرْمَاقْ - كَيْجِرَارْ keçürür – keçürmək).

كُيْتِرْدَى K ö y t ü r d ı¹⁶⁸: «أَرْ أُنْتَكْ كُيْتِرْدَى» ər otunq köytürdi = adam odun yandırdı». Başqası da belədir, (كُيْرْمَاقْ - كُيْرَارْ köyürür – köyürmək).

تَایِشْدَى T a y ı ş d ı: «أَلْ أَنْكَ بَرَلَا تَایِشْدَى» ol anıq birlə tayışdı = o onunla sürüşməkdə yarışdı», (تَایِشْمَاقْ - تَایِشَارْ tayışur – tayışmak).

سَیْیِشْدَى S o y u ş d ı: «أَلْ مَنْكَ تَرَى سَیْیِشْدَى» ol manqa təri soyuşdı = o mənə qoyunun dərisini soymaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (سَیْیِشْمَاقْ - سَیْیِشَارْ soyuşur – soyuşmak).

قَیْیِشْدَى K a y ı ş d ı: «أَلَارْ أَكَى بَیْرَبِیْرَا قَیْیِشْدَى» olar ikki bir birgə kayışdı = onlar ikisi bir-birinə rəhm etdilər, acıdılar», (قَیْیِشْمَاقْ - قَیْیِشَارْ kayışur – kayışmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

نَلْسَكْ أَنْكَرْ بَلِشْتَمْ

فَجَشْبُ تَقَى قَفْشْتَمْ

¹⁶⁷ Yazma və basma nüsxələrdə «tozar – tozmak» şəklində verilən bu sözlər yanlışdır. Bəsim Atalayın yazdığına görə, babın tələbinə uyğun olaraq bunlar «tozarur – tozarmak» kimi yazılmalıdır (DLT, III, s.186). Salih Mütəllibov da bu məsələyə diqqətli cəlb etmişdir (TSD, III tom, bet 203).

¹⁶⁸ Babın quruluşuna görə bu söz «küyürdi» şəklində olmalıdır. Zətən müzare və məsdəri də bu şəkildə verilmişdir.

تَرْزُلُكَيْنِ قَيْشْتِم

الْقَتَى مَيْك يَائِمَى

«Nəlük anqar biliştim,
Koçşup takı kawuştum,
Tüzünlüğün kayıştım,
Alktı məninq yayımı».
Niyə onnan tanışdım,
Qucaqlaşıb qovuşdum,
Rəhm eləyib acışdım,
Məhv elədi yayımı.

(Haqsızlığa uğramış adamın dilindən deyir: hardan onunla tanış-biliş oldum, hətta qucaqlaşıb dost oldum, ona rəhm elədim, halına acıdım, heç nədən bütün yaz günlərimi məhv etdi).

قَيْشْدَى K o y u ş d ı: «اَلْ اَنْكِر سَوْفَ قَيْشْدَى» ol anqar suw koyuşdı = o ona su qoyma qda kömək etdi», (قَيْشْمَقْ قَيْشُورْ قَيْشْمَقْ koyuşur-koyuşmak).

قَيْشْدَى K ı y ı ş d ı: «اَلْ مَنكَا يَغَاچ قَيْشْدَى» ol manqa yığaç kıyışdı = o mənə çəpinə ağac kəsməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (قَيْشْمَقْ قَيْشُورْ قَيْشْمَقْ kıyışur – kıyışmak).

مَيْشْدَى M a y ı ş d ı: «اَر يِيركَا مَيْشْدَى» ər yergə mayışdı = adam tənbelli-yindən yerə yapışdı», (قَيْشْمَقْ مَيْشُورْ مَيْشْمَقْ mayışur – mayışmak).
Bu, tapşırılan işi yerinə yetirməkdən çəkinməkdir.

يَمَاشْدَى Y a m a ş d ı: kiçik bir hərf dəyişməsi nəticəsində «مَيْشْدَى ma-yışdı» sözü bu şəkli alır, (قَيْشْمَقْ يَمَاشُورْ يَمَاشْمَقْ yamaşur – yamaşmak).

سَيْقَتَى S o y u k t ı: «اَر سَيْقَتَى» ər soyuqtı = adam soyuldu, malı talandı».
(سَيْقَارْ سَيْقِمَقْ soyukar – soyukmak).

سَاقَتَى S a v i k t ı: «بِير سَاقَتَى» yer sayıqtı = ver qara daşlı oldu», (سَاقَارْ سَاقِمَقْ səvıkar – səvıkmak).

سَيْلْدَى S o y u l d ı: «بُلْت سَيْلْدَى» bulut soyuldu = bulud dağıldı, hava açıldı».

سُيْلْدَى S o y u l d ı: «قَوَى تَرِيسَى سُيْلْدَى» koy tərısı soyuldu = qoyunun dərisi soyuldu».

سُيْلْدَى S o y u l d ı: «اَرْدِن تُون سُيْلْدَى» ərdin ton soyuldu = paltar adamın əynindən çıxarıldı», (سُيْلْمَقْ سُيْلُورْ soyulur – soyulmak).

قَيْلْدَى K o y u l d ı: «يُغَرْت قَيْلْدَى» yoğurt koyuldu = yoğurt, qatıq qatılaşdı».
Hər hansı bir maye qatılaşsa, yenə belə deyilir, (قَيْلُورْ قَيْلْمَقْ koyulur – koyulmak).

قَيْلْدَى K ı y ı l d ı: endi, «كُون قَيْلْدَى» kün kıyıldı = günəş zenitdən endi».

قَيْلْدَى K ı y ı l d ı: keçdi, sovuşdu, «اَوْدُ قَيْلْدَى» öd h kıyıldı = zaman keçdi».

قَيْلْدَى K ı y ı l d ı: kəsildi, «يَغَاچ قَيْلْدَى» yığaç kıyıldı = ağac çəpinə kəsildi».

قَيْلْدَى K ı y ı l d ı: qaçıldı, «سَوْرُ قَيْلْدَى» söz kıyıldı = verilən söz tutulmadı, verilən sözə əməl edilmədi», (قَيْلْمَقْ قَيْلُورْ kıyılır – kıyılmak).

مَيْلْدَى M a y ı l d ı: «قَاغُون مَيْلْدَى» kağun mayıldı = qovun yumşaldı», (sulu, təzə qovun xarab oldu). Bu, qovunun keçələşərək şallaqlaşması, büzülməsidir. Başqa meyvələr haqqında da belə deyilir, (قَيْلْمَقْ مَيْلُورْ mayılır – mayılmak).

تَيْلْدَى T a y a n d ı¹⁶⁹: «اَلْ مَنكَا تَيْلْدَى» ol manqa tayandı = o mənə dayaqlandı». Hər hansı bir şeyin üzərinə söykənmək də belədir, (تَيْلْمَقْ تَيْلُورْ tayanur – tayanmak).

قَيْنْدَى K a y ı n d ı¹⁷⁰: «اَشْچ قَيْنْدَى» aşç kayındı = qazan qaynadı». Başqası da belədir, (قَيْنْمَقْ قَيْنَارْ kayınur-kayınmak). Bu atalar sö-

¹⁶⁹Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü kitabın I hissəsində (DLT-2005, s.103) verməyi unutmuş, II qisimdə (DLT-2005, s.544) vermişlər.

¹⁷⁰Bəsim Atalay bu sözün yazma və basma nüsxələrdə «قَيْنْدَى» şəklinə verildiyini, ancaq doğru variantının «قَيْنْدَى» olduğunu yazmışdır. çünki «kaynadı» forması bu baba uyğun gəlmir (DLT, III, s. 191). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kayındı» şəklinə (DLT-2005, s.417) oxumuşlar.

zündə də işlənmişdir: «كجك سيز بلماس kaynar öküz keçiksiz bolmas=dolub-daşan çay keçidsiz, körpüsüz olmaz». Bu söz qarışıq-dolaşiq iş baş verəndə söylənir, bununla «hər çətinlikdən bir çıxış yolu vardır» demək istəyir. كويندى K o y u n d ı¹⁷¹: «أل أوزنكا سوف فيندی» ol özünə suw koyundu = o özünə su qoydu», (كويونور- فينماق koyunur – koyunmak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يىقتى Y a y ı k t ı: «اوذ يىقتى» öd h yayıktı = bahar fəslə gəldi, bahar oldu», (يىقماق- يىقار yayıkar – yayılmak).

يىلدى Y a y ı l d ı: «يغاچ يىلدى» yığaç yayıldı = ağac yırgalandı», (yel əs-diyinə görə ağac sağa-sola yırgalandı). Hər hansı bir şey öz-özünə əyilərək qımıldansa, yenə belə deyilir.

يىلدى Y a y ı l d ı: «سوف يىلدى سو» yayıldı sü = qoşun yayıldı». Başqası da belədir. Bu sözün ذ dh ilə «يىلدى yadhıldı» variantı da var, (يىلماق- يىلور yayılır – yayılmak).

[Qayda]:

Bu bölmədə verilən ortası sükunlu fe'llər ilk baxışda dörd hərfli görün-sələr də, əslində üç hərfliyərlər. «أل قويع بائردى» ol koyuğ baturdı=o, qoyun bağlatda» və «ساتردى saturdı=saydırdı» sözlərində olduğu kimi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فاعلدى FƏ'LƏLDİ BABI

تئيردى T a y t u r d ı: «أل انى سفقفا تئيردى» ol anı suwka tayturdı = o onu suda sürüşdürdü». Başqası da belədir, (تئيرر- تئيرماق tayturrur – tayturmak).

تئيردى T u y t u r d ı: «أل منكا سوز تئيردى» ol manqa söz tuyturdı = o mənə söz tərif etdi, mən ondan söz duydum», (تئيرر- تئيرماق tuyturur–tuyturmak).

كئيردى K a y t u r d ı: «أل انكر كئيردى» ol anqar kayturdı = o ona qəm xar oldu, qahmar çıxdı», (o, qardaşma kömək etdirdi), (كئيرر- كئيرماق kayturur – kayturmak).

كئيردى K a y t a r d ı: «أل اتغ كئيردى» ol atıg kaytardı = o, atı qaytardı», (atı başqa səmtə yönəltdi), (كئيرر- كئيرماق kaytarur – kaytarmak). Oğuzca, Türklər «كاتردى katardı» deyirlər.

كئيردى K o y t u r d ı: «أل منىك الككا سوف كئيردى» = ol məniq əliggə suw koyturdı = o mənim əlimə su tökdürdü», (كئيرر- كئيرماق koyturur – koyturmak).

كئيردى K ı y t u r d ı: «أل انكر قمىش كئيردى» ol anqar kəmiş kıyturdı = o ona çəpinə qamış kəsdirdi». Başqası da belədir, (كئيرر- كئيرماق kıyturur – kıyturmak).

¹⁷¹ Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kuyundı» şəklində (DLT-2005, s.457) oxumuşlar. Çinlilər də «kuyundı» şəklində (DLT-Çin, III cild, s. 188-189) vermişlər. Əslində isə o ilə «koyundı» doğrudur, çünki sözün kökü «koy-» felindəndir.

K ö y t ü r d i: «أَلْ أُنْبِكْ تُونِن كَيْتْرَدِي ol anıq tonın köytürdi = onun paltarını yandırdı». Başqası da belədir, (كَيْتْرُرْ - كَيْتْرُرْ كَيْتْرُمَاك köytürür – köytürmək). Bu söz fəsih deyildir.

S a y ğ ı r d i: «يِير سِيغْرَدِي yer sayğırdı = yer qara daşlı oldu», (سِيغْرَارْ - سِيغْرِمَاك sayğırur – sayğırmək).

K a y ğ u r d i: «أَر قِيغْرَدِي ar kayğırdı = adam qayğılandı». Bu, ذ dh ilə də söylənir, (قِيغْرَارْ - قِيغْرِمَاك kayğırur – kayğırmək).

B o y m a ş d i: «أَيْش قَمْعُ بِيْمَشْدِي iş kamuğ boymaşdı = iş büsbütün qarışdı». Başqası da belədir, (بِيْمَشْمَاك - بِيْمَشْمَاك boymaşur – boymaşmaq).

S a y r a ş d i: «أَلَار تَلِم سِيرَشْدِي لَار olar təlim sayraşdılar = onlar çox danışdılar», (onlar sayıqlayırçasına çox danışdılar).

S a y r a ş d i: «أَر قُش لَار سِيرَشْدِي ar kuşlar sayraşdı=kuşlar ötdü». (سَايْرَاشْمَاك - سَايْرَاشْمَاك sayraşur – sayraşmaq). Bu şeirdə də işlənir:

سَرَقُ يُلْدُرْ تُغْرَدَا

أَذْنُوْ كَلِبْ بَقْرَمَنْ

سَاتُولِيُوْ سِيرَشَب

تَتْلَغْ أُوْنِن قُشْ أَتَار

«Yaruk yulduz toğarda

Udhnu kəlip bakar mən.

Satulayu sayraşıp

Tatlığ ünün kuş ötar».

Parlaq ulduz doğanda

Oyanaraq gəlib baxıram,

Quşlar səs-səsə verib

Dadlı-dadlı ötürlər.

(Parlaq ulduz doğarkən mən yuxudan oyanır, ağaclara baxıram və quşların səs-səsə verərək sirin-şirin ötdüyünü eşidirəm).

K a y r ı ş d i: «أَلَار اِكِي بِيُون قِيرَشْدِي olar ikki boyun kayrışdı = onlar ikisi boyun qanırmaqda yarışdılar». Başqası da belədir. (كَايْرِيْشُرْ - قِيرَشْمَاك kayrışur – kayrışmaq)¹⁷².

K o y l u ş d i: «تَاغْدِن سَوْقَلَار قَمْعُ فَيْلَشْدِي tağdın suvlar kamuğ koyluşdı=su dağdan tamam axıb tokuldu». Başqa maye-lər üçün də belə deyilir, (كَايْلُشُرْ - فَيْلَشْمَاك koyluşur – koyluşmaq).

K o y l u ş d i: «سُوت لَار فَيْلَشْدِي süt-lər koyluşdı = süd qatılaşdı». Başqası da belədir, (كَايْلُشُرْ - فَيْلَشْمَاك koyluşur – koyluşmaq).

K a y t ı ş d i: «أَلَار اِكِي قَيْتَشْدِي olar ikki kaytışdı = onlar ikisi bir-birinin dahnca getdilər», (كَايْتِيْشُرْ - قَيْتَشْمَاك kaytışur – kaytışmaq).

T u y s u k d i: «أَر تُيْسُقْدِي ar tuysukdı = adam duyuy düşdü», (أَدَامُ ÖNƏ QARŞI QURULAN HİYLƏNİ, ALI BAŞA DÜŞDÜ), (تُيْسُقَارْ - تُيْسُقَارْ tuysukar – tuysukmaq).

K e ç i l d i: «أَيْش كِيچِلْدِي iş keçildi = iş gecikdirildi», (كِيچِيلُورْ - كِيچِيلُورْ keçilür – keçilmək).

B ə l ə l d i¹⁷³: «أَر تَرْكَأ بƏLƏLDİ ar tərka bələldi = adam tərə bələndi, tərə batdı, tərələdi».

B ə l ə l d i: «أَعْلَان بƏLƏLDİ oğlan bələldi=uşaq beşikdə bələndi», (بƏLƏLÜR - بƏLƏLÜR bələlür – bələlmək). Bu fe'l təsirli, bundan əvvəlki təsirsizdir.

¹⁷² Bu sözlər yazma və basma nüsxələrdə «kayırışdı – kayırışar – kayırışmaq» imlası ilə verilmişdir, lakin babın tələbinə uymadıqları üçün Bəsim Atalay «kayırışdı-kayırışar-kayırışmaq» şəklində verməyi düzgün hesab etmişdir. Bundan sonra gələn «koyluşdı» və «kaytışdı» sözlərində də eyni vəziyyət müşahidə edilir. Babın tələbinə uyğun gəlmələri üçün Bəsim Atalay həmin sözlərin latın variantında müvafiq düzəliş aparmış, lakin ərəb hərfləri ilə yazılan variantda toxunmamışdır (DLT, III, s.195).

¹⁷³ Bəsim Atalay (DLT, III, s.196), Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 213), uyğurlar (TTD, III tom, bet 272), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də (DLT-2005, s.181) bu və bundan sonrakı iki sözü e ilə «bələldi» şəklində oxumuşlar. Biz ə ilə verdik.

بیلدی B ə l ə l d i: «ات قانغا بیلدی» at kanka bələldi = at qana boyandı, qana batdı». Bu, [savaş zamanı] öldürülən adamların çox olmasından irəli gəlir. Bunun məsdəri də bundan əvvəlki kimidir¹⁷⁴.

کیفندی K ü y f ə n d i: «ار ایشقا کیفندی» = adam işdə süstləşdi, işin üstünə düşmədi». (کیفنماک - کیفنور - کیفنور küyfənür – küyfənmək). Bir ləhcədə hərf çevrilməsi nəticəsində «کُفیندی» küfyəndi» deyilir.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

قاتندی K a t l a n d i: «یغاچ قاتندی» yığaç katlandı = ağac meyvələndi». Qıpçaq, yəmək, oğrak dillərində. (قاتنور - قاتنماق) katlanur – katlanmaq). Başqa boyların dillərində bu söz bəzi tikanlı ağacların meyvəsini ifadə edir. Yabarı olmayan ağacların meyvəsi üçün «یemişلندی» deyilir.

قارلندی K a r l a n d i: «ارت قارلندی» art karlandı = dağ beli qarlandı, dağ belinə qar yağdı», (قارلنور - قارلنماق) karlanur – karlanmaq).

قورلندی K u r l a n d i: «ار تھارنکا قورلندی» = adam malına heyfsləndi», (adam əlindən çıxan malı üçün qütsələndi).

قورلندی K u r l a n d i: «قیز قورلندی» kımız kurlandı = kımız turşudu», (içindəki maya üzündən kımız turşudu). Yoğurt qatılarsa, yenə belə deyilir, (قورلنور - قورلنماق) kurlanur – kurlanmaq).

¹⁷⁴ Yazma və basma nüsxələrdə «keçildi» və «bələldi» fe'llərinin müzare və məsdərləri bu babın tələbinə uyğun deyil. Uyğun olması üçün onlar «keyçildi - keyçilür - keyçilmək» və «bəyləldi - bəylölür - bəyləlmək» şəkildə olmalıdır. Bu, Bəsim Atalayın fikridir (DLT, III, s.196).

ƏSİL KÖKDƏN YARANAN FE'LLƏR

تیقندی T a y a k l a n d i: «ار تیقندی» = adam əsa sahibi oldu», (تیقنور - تیقنماق) tayaklanur – tayaklanmaq).

تیقندی T a y u k l a n d i: «یکت تیقندی» yigit tayuklandı = gənc kübarlaşdı, onlara oxşadı, o dərəcəyə çatdı», (تیقنور - تیقنماق) tayuklanur – tayuklanmaq).

قیقندی K a y u k l a n d i: «سوت قیقندی» süt kayuklandı = süd qaymaqlandı», (قیقنور - قیقنماق) kayuklanur – kayuklanmaq).

Qayda:

Üç hərfli isimlərdən düzələn fe'llərin bu növü bu kitabda bir sıra mənalara ifadə edir.

Birincisi: adı çəkilən şeylə birlikdə olmaq, yaxud söylənən şeyə sahib olmaq mənasını bildirir. Məsələn: «ار تیقندی» = adam əsa sahibi oldu», «سوت قیقندی» = süd qaymaqlandı».

İkincisi: söyləyən şəxsin bir nəsnəni adı çəkilən nəsnə qrupundan saydığını bildirir. Məsələn: «ار اتغ قیزلندی» = adam atı bahalı hesab etdi», «ال انی قیزلندی» = o onu öz qızlarından biri saydı, öz qızları yerində tutdu».

Üçüncüsü: məchul fe'l mənasına gəlir. Məsələn: «تھار چوغلندی» təwar çoğlandı = mal boğçalandı, heybələndi», (boğçaya, heybəyə qoyuldu), «بوز جغلندی» böz çığlandı = bez ölçüldü, arşımlandı».

Dördüncüsü: adı çəkilən şeyə bənzəmək mənasına gəlir. Məsələn: «*ار ئىقلىدى* *ər tayuklandı*=adam kübarlaşdı, kübarlara oxşadı». Burada daha iki cəhət vardır ki, onları yuxarıda devilənlərlə müqayisə şəklində söyləmək caizdir.

Birincisi: söyləyən şəxsin söylənənlə birlikdə olması, yaxud o şeyə sahib olmasıdır. Məsələn: «*ار تاغ تىتلىدى* *tağ tutlandı* = dağ şam ağacı ilə örtüldü, ağaclandı. şam ağacına sahib oldu», «*ار قابلىدى* *ər kaplandı* = adam qab sahibi oldu».

İkincisi: söyləyən o şeyi söylənən şey cümləsindən saydı. Məsələn: «*ال نانكى قىزلىدى* *ol nənqni kızlandı*=o həmin şeyi bahalı saydı». Bundan başqaları da dediyimiz kimidir. Bir adam başqa yolları nəzərə alaraq müqayisə etsə və bu mənaları diləyərək söyləsə, heç bir zərəri yoxdur. Çünki isimlərin hamısı bəzi mənalar daşıyan hərflər, bəzi şəkilçilər qəbul etməklə müxtəlif formalara düşə bilər. Bununla birlikdə, bütün türk dillərində hər isimdən də fe'l düzəltmək olmaz. Çünki «adam atalar sözü söylədi», «adam ün sahibi oldu» mənalarında «*ار ساقلىدى* *ər sawlandı*», «*ار جاقلىدى* *ər çawlandı*» demək olmaz. Halbuki qaydaya görə hər isimdən fe'l düzəldib işlətmək mümkündür, işlədəni işə heç kim qınamaz.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

كۆرپالەندى *K ö r p ə l ə n d i*: «*ات كۆرپالەندى* *ot körpələndi*=təzə ot bitdi, yenedən ot çıxdı», (*كۆرپالەندى - كۆرپالەندى* *körpələndür-körpələnmək*).

چىرتىدى *Ç i j t ü r d i*: «*بۇ يۈك اتىغ چىرتىدى* *bu yük atıg çijtürdi* = bu yük atm belini əydi, çökərtti», (ağır yük atın belini çökərtti). Yağırı olan at və ya heyvan belini yük üzündən belə çökərtir, (*چىرتىرۇر - چىرتىرۇر* *çijtürür - çijtürmək*).

چۈجىرتىدى *Ç ü j t ü r d i*: «*ال يىغ چۈجىرتىدى* *ol yığıç çüjtürdi* = o, ipi gərdirdi», (o, boşalmış ipi gərdirdi). Qoyunun bağırsağını gərdirəndə yenə belə deyilir, (*چۈجىرتىرۇر - چۈجىرتىرۇر* *çüjtürür - çüjtürmək*). (Bu da yuxarıdakı söz kimi iki məxrəc arasındakı *چ* ilə tələffüz edilir)¹³².

چىكتىدى *Ç i k t ü r d i*: «*ال تىكون چىكتىدى* *ol tügün çiktürdi* = o, düyünü sıxdırdı», (o, boğçanın düyününü sıxdırmağı əmr etdi). Başqası da belədir, (*چىكتىرۇر - چىكتىرۇر* *çiktürür - çiktürmək*).

چاكتىدى *Ç a k t u r d i*: «*ال چىماق چاكتىدى* *ol çakmaq çakturdi* = o, çaxmaq çaxdırdı».

چاكتىرۇر *Ç a k t u r d i*: bir adam iki nəfəri bir-birinə çaxsa, arasını vursa, yenə belə deyilir, (*چاكتىرۇر چاكتىرۇر* *çakturur - çakturmak*).

چوكتىدى *Ç o k t u r d i*: «*ال قشۇق قازقا چوكتىدى* *ol kuşuğ kazka çokturdi* = o, şahin quşunu qazın üstünə buraxdı». Başqası da belədir, (*چوكتىرۇر چوكتىرۇر* *çokturur - çokturmak*).

چىكتىرۇر *Ç i k t u r d i*: «*ال انى اقدن چىكتىرۇر* *ol anı əwdin çiktürdi* = o onu evdən çıxardı», (*چىكتىرۇر چىكتىرۇر* *çiktürür - çiktürmək*).

چىكتىرۇر *Ç i k t u r d i*: «*ال تونن چىكتىرۇر* *ol tonın çiktürdi* = o, paltarını islatdı», (islaq yerə qoydu, paltar islandı), (*چىكتىرۇر چىكتىرۇر* *çiktürür - çiktürmək*).

¹³² Burada uyğurların belə bir qeydi var: «Yazma nüsxədə bu fe'lin məsdər şəkli verilmişdir. Həmin nüsxənin 268 və 334-cü səhifələrindəki şəkillərinə əsasən məsdəri biz bərpa etdik» (TTD, II tom, bet 256). Çinlilər uyğurca bu qeydin tərcüməsini vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.181). Bunu çinca qeyddə 268 və 334 rəqəmlərinin işlədilməsindən anlamaq olur.

جکتردی Çəktürdi: «انکر جکیک جکتردی» anqar çəkkik çəktürdi = o, kitabı ona nöqtələtdi».

جکتردی Çəktürdi: «ال اتین جکتردی» ol atın çəktürdi = o, dırnaq xəstəliyi və ya başqa xəstəlik üzündən atından qan aldırdı», (جکتür - جکتür - جکتür) çəktürür – çəktürmək).

چکتردی Çökürdi: «ال اتیک تفسین چکتردی» ol anıq təwəsin çöktürdi = o onun dəvəsini xıxladı».

چکتردی Çökürdi: «ال کُمُش التوندن چکتردی» ol kümüş altundan çöktürdi = o, qızıldan gümüşü ayırdı», (o, qızılı əridib torpağa çökdürərək gümüşü qızıldan ayırdı), (جکتür - جکتür - جکتür) çöktürür – çöktürmək).

چالتردی Çalturdi: «ال اتی چالتردی» ol anı çalturdi = o onu yerə çaldırdı, yerə vurdu».

چالتردی Çalturdi: «ال یٹک چالتردی» ol yitük çalturdi = o, itən nəsnəni axtartdırdı», (o, itən əşyanı axtarmağı əmr etdi).

چالتردی Çalturdi: bu söz «birinə bir şey eşitdirmək» mənasında da işlənir. Oğuzca. (چالتور - چالتور - چالتور) çalturur – çalturmak).

چومتردی Çumturdi: «ال اتی سقفا چومتردی» ol anı suwka çumturdi = o onu suya cumdurdu», (چومتور - چومتور - چومتور) çumturur – çumturmak).

چومتردی Çumturdi: suya daldırdı. Bu söz bundan əvvəlki kəlmədən daha dərin daldırmağı bildirmək üçün işlədilir, (چومتور - چومتور - چومتور) çumturur – çumturmaq).

چانتردی Çanturdi: «ال اتی بو ایشقا چانتردی» ol anı bu işqa çanturdi = o onu bu işdən caydırdı». Sözün əsli «چاندتردی»-dir, (چانتور - چانتور - چانتور) çanturur – çanturmak).

چنغردی Çinğardi: «ال ایشغ چنغردی» ol işğ çinğardi = o, işin əslini axtardı, təhqiq, təhlil etdi», (چینغور - چینغور - چینغور) çinğarur – çinğarmak).

سپتردی Səptürdi: «ال اتیک قزن سپتردی» ol anıq qızın səptürdi = o onun qızına cehiz qoşaraq oğlan evinə göndərməyi əmr etdi», (سپتور - سپتور - سپتور) səptürür – səptürmək¹³³).

سپتوردی Səptürdi: «ال منکا قش قنتین سپتوردی» ol manqa kuş kanatın sapturdi = o mənə quşun qanadını sarımağı tapşırırdı».

سپتوردی Səptürdi: hər hansı bir şey yamansa, hörülsə, yenə belə deyilir, (سپتور - سپتور - سپتور) sapturur – sapturmak). Bundan əvvəlki fe'lin məsdəri ک ke ilədir.

ساتتوردی Səttürdi: «ال متیک تقارغ ساتتوردی» ol məninq tawarığ satturdi = o mənim malımı satdırdı». Başqası da belədir, (ساتتور - ساتتور - ساتتور) satturur – satturmak).

سوتتوردی Səttürdi: «ال اتیک یوزنکا سوتتوردی» ol anıq yüzinqə sutturdi = o onun üzünə tüpürtdü». Bunun əsli «سوتتوردی»-dir, (سوتتور - سوتتور - سوتتور) sutturur¹³⁴ – sutturmak). Hərfe assimilyasiyaya uğramışdır.

سیتتوردی Səttürdi: «ال اغلین سیتتوردی» ol oğlın sittürdi = o, uşağını siyitdi, işətdi». Atı işətməyə də belə deyilir. Əsli «sidhtürdi» şəklindədir, (سیتتور - سیتتور - سیتتور) sittürür – sittürmək). Assimilyasiya baş vermişdir.

ساجتوردی Saçturdi: «ال منکا یرماق ساجتوردی» ol manqa yarmak saçturdi = o mənə pul saçdırdı», (ساجتور - ساجتور - ساجتور) saçturur – saçturmak).

سیچتوردی Siçturdi: «ال اتی سیچتوردی» ol anı sıçturdi = o onu sıçtırdı», (سیچتور - سیچتور - سیچتور) siçturur – siçturmak).

¹³³ Bu fe'lin müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 183), «سب səp» sözü isə «cehiz» deməkdir.

¹³⁴ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'lin müzaresi «سوتتور sutturur» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.183). Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «sutturur» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.511).

سُرْتُرْدِي S ü r t ü r d i: «أَلْ أْتِي سُرْتُرْدِي» ol anı sürtürdi = o onu sürdürdü», (bir yerdən sürdürdü, sürgün etdirdi), (سُرْتُرْ - سُرْتُرْمَاك) (sürtürür - sürtürmək).

سُرْتُرْدِي S ü r t ü r d i: «أَلْ أَنْكَرَ قَوِي سُرْتُرْدِي» ol anqar koy sürtürdi = ona qoyun sürdürdü». Başqası da belədir.

سُرْتُرْدِي S ü r t ü r d i: «أَلْ أَنْكَرَ تَاشْ سُرْتُرْدِي» ol anqar taş sürtürdi = o ona daş sürdürdü», (سُرْتُرْ - سُرْتُرْمَاك) (sürtürür - sürtürmək).

سُرْتُرْدِي S o r t u r d i: «أَلْ سُرْغُ سُرْتُرْدِي» ol soruğ sorturdi = o, itən bir şeyi xəbər aldırdı».

سُرْتُرْدِي S o r t u r d i: «أَلْ قَانِغُ سُرْتُرْدِي» ol kanığ sorturdi = o, qan sordurdu, aldırdı», (onun qanını lansetlə almağı əmr etdi), (سُرْتُرْ - سُرْتُرْمَاك) (sorturur - sorturmək).

سُرْتُرْدِي S ü z t ü r d i: «أَلْ سَوْفُ سُرْتُرْدِي» ol suw süztürdi = o, su süzdürdü», (سُرْتُرْ - سُرْتُرْمَاك) (süztürür - süztürmək). Başqası da belədir.

سُسْتُرْدِي S ü s t ü r d i: «أَلْ فَحُ سُسْتُرْدِي» ol koç süstürdi = o, qoç döyüşdürdü», (yəni qoç kəllələşdirdi), (سُسْتُرْ - سُسْتُرْمَاك) (süstürür - süstürmək).

سَشْتُرْدِي S ə ş t ü r d i¹³⁵: «أَلْ تُكُونُ سَشْتُرْدِي» ol tügün səştürdi = o, düyün açdırdı». Başqası da belədir, (سَشْتُرْ - سَشْتُرْمَاك) (səştürür - səştürmək).

سَاشْتُرْدِي S a ş t u r d i¹³⁶: «أَلْ أَلِمُ بَرِمُ بَرَا سَاشْتُرْدِي» ol alım-berim birlə saşturdi = o, alacağı ilə verəcəyini haqq-hesab elədi, çürütdü»,

(borcunu alacağı ilə başa-baş etdi), (سَشْتُرْ - سَشْتُرْمَاك) (saşturur - saşturmək)

سَاغْتُرْدِي S a ğ t u r d i: «أَلْ قَوِي سَاغْتُرْدِي» ol koy sağturdi = o, qoyun sağdırdı». Başqası da belədir, (سَاغْتُرْ - سَاغْتُرْمَاك) (sağturur - sağturmək).

سِغْتُرْدِي S i ğ t u r d i: «أَلْ بِيْرَ نَانَقْنِي بِيْرَا سِغْتُرْدِي» bir nənqni birgə sığturdi = bir şeyi o biri şeyə sığdırdı», (سِغْتُرْ - سِغْتُرْمَاك) (sığturur - sığturmək).

سَآوْتُرْدِي S ə w t ü r d i: «أَلْ تَنْقَرِي سَآوْتُرْدِي» ol tənqri səni manqa səwtürdi = o tanrı səni mənə sevdirdi», (سَآوْتُرْ - سَآوْتُرْمَاك) (səwtürür - səwtürmək)¹³⁷.

سَوَكْتُرْدِي S o k t u r d i: «أَلْ بِيْرَ نَانَقْنِي بَرَا سَوَكْتُرْدِي» ol bir nənqni birgə sokturdi = o, bir şeyi başqa bir şeyə soxdurdu», (سَوَكْتُرْ - سَوَكْتُرْمَاك) (sokturur - sokturmək).

سَوَكْتُرْدِي S o k t u r d i: «أَلْ مُرْجُ سَوَكْتُرْدِي» ol murç sokturdi = o, qarabibər döydürdü»¹³⁸. Başqası da belədir, (سَوَكْتُرْ - سَوَكْتُرْمَاك) (sokturur - sokturmək).

سِكَتُرْدِي S i k t u r d i: «أَلْ أَزْمُ سِكَتُرْدِي» ol üzüm sıkturdi = o, üzüm sıxdırdı», (سِكَتُرْ - سِكَتُرْمَاك) (sıkturur - sıkturmək). Başqası da belədir.

(TTD, II tom, bet 263). Çinlilərin də bu sözlə bağlı qeydləri var (DLT-Çin, II cild, s. 186). Salih Mütəllibov bu maddə ilə bağlı heç bir qeyd verməmişdir (TSD, II tom, bet 215). Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin nəşrində isə bu maddə «saşturdi» (DLT-2005, s.484) şəklindədir. «Səş» kökünə «-turdi» deyil, yalnız «-türdi» əlavə edilə bilər. Bəlkə də mətbəə xətasıdır.

¹³⁷ Basma nüsxədə səhvən ka ilə «səwtürmək» şəklində verilmişdir. Ahəng qanununa görə ke ilə olmalıdır. Bəsim Atalay düzəltdi (DLT, II, s.185), biz də düzəldilmiş variantı aldıq. Salih Mütəllibov da bu faktı qeyd almışdır (TSD, II tom, bet 215). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.186) və uyuqlar da bu haqda qeyd vermişlər (TTD, II tom, bet 264).

¹³⁸ Bəsim Atalay bu gün «soku» sözünün Orta Anadoluda «dibək» mənasında işləndiyini yazmış, fe'lin müzare və məsdərini də qoymuşdur (DLT, II, s. 186).

¹³⁵ Salih Mütəllibov bu sözün «saşturdi» variantının doğru olması barədə Bəsim Atalayın qeydi olduğunu yazır (TSD, II tom, bet 214). Lakin onun belə bir qeydi yoxdur və ola da bilməz, çünki növbəti maddə elə «saşturdi» sözünün özüdür.

¹³⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, yazma nüsxədə «سَشْتُرْدِي saşturdi» sözündəki s hərfinin üstündə fəthə, altında kəsərə var, misaldakı sözdə kəsərə silinmiş, müzare və məsdərə toxunulmamışdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, bu sözün əsl «sayışturdi» olmalıdır (DLT, II, s.185). Uyuqlar Bəsim Atalayın arqumentlərini qəbul etmişlər

سُكْتَرْدِي S ö k t ü r d i: «أَلْ تُونْ سُكْتَرْدِي» ol ton söktürdi = o, paltar sökdürdü». Divar və ya başqa şey sökdürülsə, yenə belə deyilir, (سُكْتَرْمَاكْ - سُكْتَرْرُ - سُكْتَرْمَاكْ söktürür – söktürmək).

سُكْتَرْدِي S ö g t ü r d i: «أَلْ أُنَى سُكْتَرْدِي» ol anı sögtürdi = o onu söydürdü». Əsli vavla «sögtürdi»dir, assimilyasiya olmuşdur, (سُكْتَرْمَاكْ - سُكْتَرْرُ - سُكْتَرْمَاكْ sögtürür – sögtürmək).

سِكْتَرْدِي S i k t ü r d i: «أَرْ كُنْقِنْ سِكْتَرْدِي» ar künqin siktürdi = adam cariyəsini sikdirdi», (سِكْتَرْمَاكْ - سِكْتَرْرُ - سِكْتَرْمَاكْ siktürür – siktürmək).

سَالْتُرْدِي S a l t u r d i: «أَلْ مَنَى أَنْكَارِ سَالْتُرْدِي» ol mənı anqar salturdi = o mənı ona saldırdı, hücum etdirdi».

سَالْتُرْدِي S a l t u r d i: «أَلْ مَنَا يَنْقُ سَالْتُرْدِي» ol manqa yenq¹³⁹ salturdi = o mənə paltarınm yanmı sallatdı», (o mənə işarə vermək üçün başqasına paltarınm yanını sallamağı əmr etdi), (سَالْتُرْمَاكْ - سَالْتَرْرُ - سَالْتُرْمَاكْ salturur – salturmak). Hər hansı bir şeyi çıxarıb atmağı əmr etmək də belədir.

شَاشْتَرْدِي Ş ə ş t ü r d i: «أَلْ تُكُونُ شَاشْتَرْدِي» ol tügün şəştürdi = o, düyün açdırdı». Başqa şey açılarda da belə deyilir. Bu söz s ilə də söylənir. Bu vəziyyət ərəb dilində də var. Ərəbcə «مِسْكٌ» misk» farsca «مِشْكٌ mişk», ərəbcə «سُكَّرٌ sukkar» farsca «شَكْرٌ şəkkər» olmuşdur. Ərəbcə «عَسْكَرٌ əskər», farsca «لَشْكَرٌ ləşkər» sözləri də belədir, (شَاشْتَرْرُ - شَاشْتَرْمَاكْ şəştürür – şəştürmək).

سَاچْغِردِي S a ç ğ i r d i: «أَرْ سَوْفْ سَاچْغِردِي» ar suw saçğirdı = adam az qala su saçdırdı», (سَاچْغِردِي - سَاچْغِردِي saçğırar – saçğırmaq)¹⁴⁰.

¹³⁹ Uyğurlar bu sözün «Divan»da müxtəlif imlalarda yazıldığını vurğulamışlar (TTD, II tom, bet 266). Çinlilər həmin qeydi təkrar etmişlər (DLT-Çin, II cild, s.187). Bir sözün fərqli imlalarla yazılması halları «Divan»da çoxdur. İndeks cildinə baxanda oxucular bunu daha aydın şəkildə görəəcəklər.

¹⁴⁰ Bu sözdəki ğ hərfi yazma nüsxədə həm zəmməli, həm kəsrelidir.

سُجْغَرْدِي S u ç ğ u r d i: «أَتْ سُجْغَرْدِي» at suçğurdı = at az qaldı sıçradı, at hürkdü». Başqası da belədir, (سُجْغَرْمَاكْ - سُجْغَرْرُ - سُجْغَرْمَاكْ suçğurur – suçğurmak).

سَرْغَرْدِي S a r ğ a r d i: «سَرْغَرْدِي نَانِكْ» sarğardı nənq = nənə saraldı», (سَرْغَرْمَاكْ - سَرْغَرْرُ - سَرْغَرْمَاكْ sarğarur – sarğarmak).

سِزْغَرْدِي S i z ğ u r d i: «أَرْ يَاقِ سِزْغَرْدِي» ar yağ sızğurdı = adam yağ əritdi». Başqası da belədir, (سِزْغَرْمَاكْ - سِزْغَرْرُ - سِزْغَرْمَاكْ sızğurur – sızğurmak).

سِزْغَرْدِي S i z ğ u r d i: isitmə xəstəni haldan salanda «سِزْغَرْدِي» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُنْكَلَى كَيْبِ قَانَى قَرْبِ

أَغْزَى أَجِبِ قَتْغَرَارِ

سِزْغَرْعَلِرِ أَدِكْ لِرِ

أَسْرَىزَى بُرْفَرَارِ

«Könqli köyüp, kanı kurıp,

Ağzı açıp katğurar¹⁴¹,

Sızğurğalır üdhiklər,

Əssis yüzi burkurar»

Könlü yanıb, qanı quruyub,

Ağzını açıb gülümsəyər,

Sevda onu əridər,

Solğun üzü bürüşər.

(Bir aşıqın vəziyyətini təsvir edir: xalqın yanında ağzını açıb yalandan gülümsəsə də, zavallı aşıqın bağı yanıqdır, qanı qurumuşdur, sevda onu əridir, bənizi də getdikcə solur).

¹⁴¹ «قَتْغَرَارِ» sözünün ərəbcə yazılışında hərəkə yoxdur. Onun qafiyəsi olan «بُرْفَرَارِ» burkurar» sözü də basma nüsxədə yanlış yazılmışdır. Bəsim Atalay hər iki sözü düzəltdi (DLT, II, s.188).

سۇغۇردى Suwğardı: «أل ات سۇغۇردى» ol at suwğardı = o, at suvardı».

Başqası da belədir, «سۇغۇر سۇغۇرماق» suwğarar–suwğarmak).

سۇغۇردى Sa nğardı: «أل انى كىشىدىن سۇغۇردى» ol anı kişidən sağardı = onu xalqdan saydı», (سۇغۇر- سۇغۇرماق) sanğarur–sanğarmak).

سۇرۇردى Sa r k u r d i: «أل ياغنى قابتىن سۇرۇردى» ol yağni kaptın sarkurdı = o, yağı qabdan damlatdı». Hər hansı bir mayeni bir qabdan başqasına boşaltdıqdan sonra yerdə qalanı damlasa, yenə belə deyilir, (سۇرۇر- سۇرۇرماق) sarkurur – sarkurmak).

سۇتگۇردى S ü t g ə r d i: «يۇرت سۇتگۇردى» yoğurt sütgərđi = su qataraq yoğurdu süd halına saldı, atlama, ovdux kimi elədi», (سۇتگۇر- سۇتگۇرماق) sütgirür – sütgirmək).

سۇسگۇردى S ü s g ü r d i: «سۇسگۇردى سۇسگۇردى» sığır ərig süsgürđi = sığır adamı buynuzlamaq üçün hücum etdi», (سۇسگۇر- سۇسگۇرماق) süsgirər – süsgirmək).

كۇپتۇردى Ka p t u r d i: «أل انكار تۇقار قۇپتۇردى» ol anqar tawar kapturdı = ona mal qapdırdı», (كۇپتۇر- قۇپتۇرماق) kapturur – kapturmak).

كۇپتۇردى K o p t u r d i: «ol anı orundın kopturdı = o onu yerindən qopardı, durğuzdu», (kopturur – kopturmak)¹⁴².

كۇچتۇردى Ka ç t u r d i: «أل ارک قۇچتۇردى» ol¹⁴³ ərig kaçturdı = o, adamı qaçtırdı», (كۇچتۇر- قۇچتۇرماق) kaçturur – kaçturmak).

¹⁴² Bu maddə türkçə və özbəkçə nəşrlərdə nə üçünsə yoxdur. Tutuşdurma zamanı bunu uyğur nəşrindəki qeyddən (TTD, II tom, bet 270) öyrəndik. Yoxladıq, doğru imiş. Deməli, Salih Mütəllibovun əsas qaynağı Bəsim Atalay nəşri imiş. Hüseyin Düzgün də eynən bizim kimi Bəsim Atalay nəşrinə əsaslandığımdan bu maddə onda da yoxdur. «Divan»ın çincə nəşrində (DLT-Çin, II cild, s.191), Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrində isə bu maddə mövcuddur (DLT-2005, s.439).

¹⁴³ Yazma nüsxədə bu sözün olmadığı barədə uyğurların belə bir qeydi var: «Yazma nusxədə bu cümlədəki «ol» sözü yok. Biz ərəbcə mənisinə əsasən koşup koyduk = yazma nüsxədə bu cümlədəki «ol» sözü yoxdur. Biz ərəbcə mənasına əsasən əlavə etdik» (TTD, II tom, bet 270). Bu barədə çinlilərin də qeydi var (DLT-Çin, II cild, s. 191). Bəsim Atalay və Salih Mütəllibov həmin sözün versələri də onun yazma nüsxədə yoxluğu barədə heç nə yazmamışlar. Hüseyin Düzgünə və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərə gəlincə, təəssüf ki, onlar ümumən qeyd vermirlər.

كۇچتۇردى K o ç t u r d i: «أل منى قۇچتۇردى» ol mənı koçturdı = o mənı qucaqlaşdırdı, onunla qucdurdu», (كۇچتۇر- قۇچتۇرماق) koçturur – koçturmak).

كۇتۇردى Ka t t u r d i: «أل يىپ قۇتۇردى» ol yıp katturdı = o, iynə üçün ip бүkdürdü, ip qatlatdı». Başqası da belədir.

كۇتۇردى Ka t t u r d i: «أل تالقانقا ياغ قۇتۇردى» ol talkanka yağ katturdı = o, qovuda yağ qatdırdı». Hər hansı bir şeyə başqa bir nəsənə qatılsa, yenə belə deyilir, (كۇتۇر- قۇتۇرماق) katturur – katturmak).

كۇرتۇردى K a r t u r d i: «أل انى سۇقفا قۇرتۇردى» ol anı suwka karturdı = o, suyu onun dodağına dikdi».

كۇرتۇردى K a r t u r d i: «أل انكار ياغ تالقانقا قۇرتۇردى» ol anqar yağ talkanka karturdı = o ona qovuda yağ qatdırdı, yağ qarışdırtırdı», (كۇرتۇر- قۇرتۇرماق) karturur – karturmak).

كۇرتۇردى K u r t u r d i: «أل منكا يا قۇرتۇردى» ol manqa ya kurturdı = o mənə yay qurdu».

كۇرتۇردى K u r t u r d i: «خان انكارجۇواج قۇرتۇردى» xan anqar çuvaç kurturdı = xan ona xanlıq çadırını qurdu».

كۇرتۇردى K u r t u r d i: «خان بىككا سۇس قۇرتۇردى» xan bəggə süsin kurturdı = xan bəyə qoşununu yığmağı əmr etdi», (كۇرتۇر- قۇرتۇرماق) kurturur – kurturmak).

كۇرتۇردى K ı r t u r d i: «أل انكار يىپ قۇرتۇردى» ol anqar yer kırturdı = o ona yer qazdırdı, sıyırtırdı». Başqası da belədir, (كۇرتۇر- قۇرتۇرماق) kırturur – kırturmak).

كۇرتۇردى K a z t u r d i: «أل انكار قۇرتۇردى» ol anqar kadhağ kartzurdı = o ona kanal qazdırdı, çay yatağı qazdırdı», (كۇرتۇر- قۇرتۇرماق) kartzurur – kartzurmak).

- فستردى K u s t u r d i : «سُجُك ارك فستردى» süçük ərig kusturdu = şərab adamı qusdurdu». Hər hansı bir şey boyanın rəngini pozsa, yenə belə deyilir, (فستردى-فستردى kusturur-kusturmak).
- فستردى K i s t u r d i : «بەگ انىق ادا قن فستردى» bəg anıq adhakın kısturdu¹⁴⁴ =bəy onun ayağını qısdırdı, bəzi qadağalar qoydu». Bəy onu işkəncə ilə cəzalandırsa, yenə belə deyilir.
- فستردى K i s t u r d i : «انىق اشين فستردى» anıq aşın kısturdu = onun aşını azaltdırdı, ona verilən yeməyin azalmasını əmr etdi».
- فستردى K i s t u r d i : bunun əsli «ال انىق تونين فستردى» ol anıq tonm kısturdu» sözündən alınmışdır, «onun paltarının qısaltdırmasını əmr etdi» deməkdir. Başqası da belədir, (فستردى-فستردى kısturur – kısturmak).
- فقتردى K a k t u r d i : «ال انى بشرا فقتردى» ol anı başra kakturdu = o onu başa qalxdırdı», (فقتردى-فقتردى kakturur – kakturmak).
- فقتردى K a l t u r d i : «ال انى يريشتا فقتردى» ol anı yarışta kalturdu = o, yarışda onu keçdi, geridə qoydu». Hər hansı bir şey yarışda geridə qalsa, yenə belə deyilir, (فقتردى-فقتردى kalturur – kalturmak).
- فكولتردى K o l t u r d i : «ال مند نانىق فكولتردى» ol məndin nənq kolturdu = o məndən bir şey istətdi», (فكولتردى-فكولتردى kolturur–kolturmak).
- فكولتردى K i l t u r d i : «ال انكر ايش فكولتردى» ol anqar iş kilturdu = o ona iş gördürdü», (فكولتردى-فكولتردى kilturur – kilturmak).

¹⁴⁴ Bu nümunənin tərcüməsi tam dəqiqliklə anlaşılmır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu misalı belə tərcümə etmişlər: «bəy onun ayağının əzilməsini əmr etdi. Bəy ona kəməndlə işkəncə etdirsə, yenə bu söz işlədilir» (DLT-2005, s.429). Bizcə, «ayaq qısdırmaq» frazeoloji ibarə də ola bilər, yəni «bəzi qadağalar qoymaqla əl-ayağını yığışdırdı» mənasını daşıya bilər.

- فكمتردى K a m t u r d i : «ال اتى ارب فمتردى» ol anı urup kamturdu = o onu döydürüb bayıldı, kötəklətdirməkdən az qala nəfəsini kəsdirdi», (فكمتردى-فكمتردى kamturur – kamturmak).
- فكمتردى K u m t u r d i : «ييل سونغ فمتردى» yel suwuğ kumturdu = yel suyu dalğalandırdı», (فكمتردى-فكمتردى kumturur – kumturmak).
- فكانتردى K a n t u r d i : «ال منى سققا قنتردى» ol məni suwka kanturdu = o məni suya qandırdı, doyunca içirdi», (فكانتردى-فكانتردى kanturur – kanturmak). Əsli د د ilə «قندردى kandurdu»dır. Sudan başqa şeylər üçün də belə deyilir.
- فكندردى K o n d u r d i : «ال افندا قش قندردى» ol əwində kuş kondurdu = o, evinə quş qondurdu».
- فكندردى K o n d u r d i : «ال التون ازا جيش قندردى» ol altun üzə çəş kondurdu = o, qızılın üstünə firuzə qoydurdu». Bir şeyin üstünə qondurulan, qoyulan hər şey üçün belə deyilir, (فكندردى-فكندردى kondurur – kondurmak).
- فكتغردى K a t ğ u r d i : «ار كلب فتغردى» ar kəlp katğurdu = adam gülməkdən qəşş elədi, qatıla-qatıla¹⁴⁵ güldü», (فكتغردى-فكتغردى katğurar – katğurmak).
- فكتغردى K u t ğ a r d i : «تنكري منى فتغردى» tənqri məni kutğardı = tanrı mənə qurtardı», (tanrı mənə sıxıntıdan qurtardı), (فكتغردى-فكتغردى kutğurarur – kutğarmak).
- فكذغردم K a d ğ u r d u m : «من انكر قدغردم» mən anqar kadhğurdum = mən onu müdafiə etdim, qayğısını çəkdim». Bu şeirdə də işlənmişdir:

كلسا سنكا يُلغرا

اوذن انسى اذغرا

¹⁴⁵ «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu ifadə «qas-qas» şəklindədir.

بَرَسُنْ نَرُو قَذْغَرَا

سَتِّي مَنِيكِ اَلِيْمِي

«Kəlsə sanqa yolğıra,
Udhun anı udhğura,
Barsun naru kadhğura,
Sattı məninq ayımı»¹⁴⁶.
Oyat onu uyğudan,
Yolda sənə rastlasa,
Satdı mənim ayımı,
Getsin hara istəsə.

(Vəfasız bir adam haqqında deyir ki, əgər o, təsadüfən yolda sənə rast gəlsə, onu qəflət yuxusundan oyat və tutduğu əməlini ona başa sal, qoy rədd olub hara istəyir getsin, çünki məndən icazəsiz mənim qulumu satıbdır). (قَذْغَرَا - قَذْغَرَا kadhğurar–kadhğurmak). ذ dh hərfini ی y edənlərin dilinə görə «قَيْغَرَا kayğurar»dır.

قَزْغَرْدِي K u z ğ ı r d i: «قَار قَزْغَرْدِي qar kuzğırdı = qar quşbaşı yağmağa başladı», (قَزْغَرْمَاق - قَزْغَرَا kuzğırar – kuzğırmak).

قُرْغَرْدِي K u r ğ ı r d i: «يِير قُرْغَرْدِي yer kurğırdı = yer qurudu». Rütubətin, nəmin azlığı üzündən quruyan hər şey üçün belə deyilir, (قُرْغَرْمَاق - قُرْغَرَا kurğırar - kurğırmak).

¹⁴⁶ «ay» sözü ilə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Buradakı «ay» sözü ərəbcə mətndə «xidmətçi» kimi mənalandırılsa da, biz heç yerdə «ay»ın bu mənasına rast gəlmədik. Yalnız «Divan»m I cildinin III-ci səhifəsinin 2-ci sətirində «ayas» sözünün «üzlərinin parlaqlığı dolayısı ilə köllərə dəxi verilən bir isim» olduğu yazılmaqdadır. Bu halda «ay» da «parlaq kölə» mənasında işlədilmiş ola bilər. «Ayas» sözü əvvəllər «aydınlıq, parlaq gecə» mənasında ikən sonralar parlaq köllərə [-zənci və ya həbəş köllərə nəzərdə tutulur – R.Ə.] də ad olmuşdur. «Ay» sözünün sonuna «aş, az, as» əlavə edilərək «ayaş, ayaz, ayas» deyilir. «Gün» və «günəş» də belədir» (DLT, I. s. 193).

قُرْغَرْدِي K u r ğ ı r d i: «أَر قُرْغَرْدِي ar kurğırdı = adam zəvzəklik etdi», (قُرْغَرْمَاق - قُرْغَرَا kurğırar – kurğırmak).

قَزْغَرْدِي K ı z ğ u r d i: «أَل اَنِي بُو ايشْتَا قَزْغَرْدِي ol anı bu işta kızğırdı = o onu bu işdə cəzalandırdı», (ziyanı özünə ödətdi, bundan sonra bir daha bu işə yaxın düşməz), (قَزْغَر - قَزْغَرْمَاق kızğırur – kızğırmak).

قَلْغَرْدِي K o l ğ ı r d i: «أَل مَنْدِن قَلْغَرْدِي ol məndin kolğırdı = o məndən nə isə istəmək üzrə idi», (قَلْغَرْمَاق - قَلْغَرَا kolğırar – kolğırmak).

قَمْغَرْدِي K a m ğ ı r d i: «أَنِيك يُوْزِي قَمْغَرْدِي anıq yüzi kamğırdı = onun üzü az qala iflic olacaqdı, çarpılacaqdı», (قَمْغَرْمَاق - قَمْغَرَا kamğırar–kamğırmak). Çarpılmaq üzrə olan hər şey haqqında bu söz işlənir.

كَجْثَرْدِي K e ç t ü r d i: «أَل اَنِي سَقْدِن كَجْثَرْدِي ol anı suwdın keçtirdi = o onu sudan keçirtirdi», (كَجْثَرْمَاق - كَجْثَرْمَاق keçtürür–keçtürmək).

كَرْثَرْدِي K ə r t ü r d i: «أَل اَنِيك تُونِن كَنَكَا كَرْثَرْدِي ol anıq tonın küngə kərtürdi = o onun paltarını günəşin önünə sərdirdi».

كَرْثَرْدِي K ə r t ü r d i: «أَل يِيْب كَرْثَرْدِي ol yıp kərtürdi = o, ip gərdirdi». Başqası da belədir, (كَرْثَرْمَاق - كَرْثَرْمَاق kərtürür – kərtürmək).

كُورْتَرْدِي K ö r t ü r d i: «أَل اَنَقَر نَهْنَق كُورْتَرْدِي ol anqar nənq körtürdi = o ona bir şey gördürdü», (كُورْتَرْمَاق - كُورْتَرْمَاق körtürür–körtürmək).

كِرْتَرْدِي K i r t ü r d i: «أَل اَنِي اَفْكَا كِرْتَرْدِي ol anı əwgə kirtürdi = o onu evə girməyə məcbur etdi». Başqası da belədir, (كِرْتَرْمَاق - كِرْتَرْمَاق kirtürür – kirtürmək).

كَسْتَرْدِي K ə s t ü r d i: «أَل اَنَقَر يَغَاچ كَسْتَرْدِي ol anqar yığaç kəstürdi = o ona ağac kəsdirdi». Başqası da belədir, (كَسْتَرْمَاق - كَسْتَرْمَاق kəstürür – kəstürmək).

كفتردى K ə w t ü r d i: «أل انك كوچن كفتردى» ol amnq küçin kəwtürdi = onun gücünü azaltdı», (كفتير-كفتير kəwtürür–kəwtürmæk).

كلتردى K ü l t ü r d i: «أل منى كلتردى» ol mənı kültürdi = o mənı güldürdü», (كلتير-كلتير kültürür – kültürmæk).

كلتردى K ü l t ü r d i: «أل ات اذاقن كلتردى» ol at adhakın kültürdi = o, atm ayağını cidarlatdı və bağlatdı».

كلتردى K ə l t ü r d i: «أل منكا ات كلتردى» ol manqa at kəltürdi = o mənə at gətirdi», (كلتير-كلتير kəltürür – kəltürmæk). Bu söz oğuz dilində t t ilə, o biri türklərdə d d ilədir.

[Qayda]:

Oğuzların belə bir adəti var: digər türklərin ziddinə olaraq t t hərfini d d, d d hərfini isə t t edirlər. O biri türklər «dəvə»yə «تقى تəwəy», oğuzlar «دوا dəvə» deyirlər. Türklər «dəxi» mənasında «تقى takı», oğuzlar «دقى dakı» deyirlər.

ككچردى K i k ç ü r d i: «أل بچاك ككچردى» ər biçək kikçürdi = adam bıçaqları bir-birinə sürtdü».

ككچردى K i k ç ü r d i: «أل اكي ار ككچردى» ol ikki ər kikçürdi = o, iki adamı bir-birinin üzərinə salıdırdı», (ككچير-ككچير kikçürür – kikçürmæk).

كومتردى K ö m t ü r d i: «أل بيردانانك كومتردى» ol yerdə nənq kömtürdi = o, yerə bir şey basdırdı, gömdürdü», (كومتير-كومتير kömtürür – kömtürmæk).

كلسيردى K ü l s i r d i: «أل كلسيردى» ər külsirdi = adam özünü gülümsər göstərdi». Gerçəkdən gülümsəsə yenə belə deyilir, (كلسيرار-كلسيرار külsirər – külsirmæk).

كككردى K ə d k i r d i: «أل ات كككردى» at kədkirdi = at huysuzlaşdı, belinə yük vurmaq mümkün olmadı», (كككيرار-كككيرار kədkirər – kədkirmæk).

كوزگردى K ö z g ə r d i: «أل اتامنى منكا كوزگردى» ol atamı manqa közgərđi = o mənə atamı gördürdü, görüşdürdü, göstərdi». Bu, qovuşmadır. (كوزكير-كوزكير közgərür – közgərmæk)¹⁴⁷

كوزگردى K ə z g ə r d i: «أل اق كوزگردى» ər ok kəzgərđi = adam oxunu yuxarı tutdu», (كوزكير-كوزكير kəzgərür – kəzgərmæk).

كوزگردى K ü z g ə r d i: «أل اذلك كوزگردى» ödhək küzgərđi = zaman payızlaşdı», (كوزكير-كوزكير küzgərür – küzgərmæk).

كلگردى K ə l g i r d i: «أل منكا كلگردى» ol manqa kəlgirdi = o mənım yanına gəlmək istədi», (كلكيرار-كلكيرار kəlgirər – kəlgirmæk).

كونگردى K ö n g ə r d i: «أل اق كونگردى» ol ok köngərđi = o, oxu doğrultdu». Başqası da belədir. (كونكير-كونكير köngərür – köngərmæk).

كونگردى K ö n g ə r d i: «أل يول كونگردى» ol yol köngərđi = o, düz yolu, hıdayət yolunu göstərdi».

كونگردى K ö n g ə r d i: «أل بك اغرينى كونگردى» bəg oğrını köngərđi = bəy oğruya düzünü söylətdirdi», (oğruya etiraf, iqrar etdirdi), (كونكير-كونكير köngərür – köngərmæk).

¹⁴⁷ Bu söz müasir dilimizdə «görmək» şəklində yaşayır. Burada tam da olmasa metateza hadisəsi müşahidə edilir. Türk dilinin bu özəlliyi barədə Mahmud Kaşğari hələ XI əsrdə məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, «sarmsak», «buğday» kimi sözlər həm də «samursak», «budğay» şəklində işlənmişdir. «Ögrənmək», «ögrənmək» (öyrənmək) sözü də bu qəbildəndir.

مُنْدُرْدِي M ü n d ü r d i: «أَلْ مَنَّا أْتْ مُنْدُرْدِي» ol manqa at mündürdi = o mənə at minməyi əmr etdi», (o mənə ata mindirdi), (مُنْدُرْدِي - مَنَّا مَنَّا mündürür – mündürmək). Başqası da belədir.

مَنْدُرْدِي M a n d u r d i: «أَلْ مَنَّا قَلِجْ مَنْدُرْدِي» ol manqa kılıç mandurdı = o mənə qılınc qurşatdı».

مَنْدُرْدِي M a n d u r d i: «أَلْ مَنَّا أْتْمَايْكَ يَاغْفَا مَنْدُرْدِي» ol manqa ətməgig yağka mandurdı = o mənə çörəyi yağa batızdırdı», (مَنْدُرْدِي - مَنَّا مَنَّا mandurur – mandurmak).

مَنْغُرْدِي M a n ğ ı r d i: «أَلْ أْتْمَايْكَ يَاغْفَا مَنْغُرْدِي» ol ətməgig yağka manğırdı = o, çörəyi yağa batızdırdı». Başqası da belədir, (مَنْغُرْدِي - مَنَّا مَنَّا manğırar – manğırmaq).

[Qayda]:

Bu bölmənin dörd qaydası var.

Birincisi: iki hərfli fe'llərdən təsirli fe'llər yaradılır. Məsələn, «bardı» fe'lindən düzələn «barturdı» fe'li kimi. «bardı = getdi, vardı» deməkdir, «bardurdı = başqası getdirdi, vardırdı» deməkdir. «arsuqqa qardı» ər suwka kardı = adam suya qardı, su onun boğazında qaldı» cümləsindəki «kardı» fe'li təsirsizdir, -tur şəkilçisi vasitəsilə onu təsirli fe'lə çevirmək mümkündür. Bunun üçün «anı suwka karturdı» cümləsi gəlir ki, «başqası suyu onun boğazında qoydu» deməkdir. Bu fe'llər iki hərfli təsirsiz fe'llərdir. Onlar bu bölmədə gördüyümüz şəkildə təsirli fe'lə çevrilirlər. Yaxud da əslində təsirli olub ر ت [-tur] şəkilçisi qəbul edirlər. «arıya kardı = adam yay qurdu» cümləsində fail birdir. Failə bir işi gördürmək və

(Gecə yerimdən qalxdım, ətrafa nəzər saldım, qara və qızılı rəngdə qurdlar gördüm, tez qüvvətli və sərt yayımı qurdum, qurdlar bunu görəncə tez yoxuşu aşaraq qaçdılar).

كجَا K e ç ə: qarpız və xiyara bənzər şeylərin daşındığı sələ və səbət kimi nəsnə.

نجا N e ç ə: neçə. «neçə yarmak berdinç = neçə pul verdin». Bəzən bu söz sual ədatı kimi də işlənir.

تَدُو T a d u: insanın təbiəti, məzacı.

تَتَا، تَدَا T a t a, t a d a: mənərə, on addımdan görünəcək yer parçası.

دَدَا D ə d ə: ata¹⁹⁵. Oğuzca.

كُدْهِ اِلْدِي K u d h i: aşağı, çökək, çuxur. «kudhi ildi = aşağı endi».

بُرِي B ö r i: qurd, canavar. Bu savda da işlənmişdir: «buri fəşnişin yimas» buri koşnısın yeməs = qurd öz qonşusunu yeməz». Bu söz qonşularına hörmət bəsləməsi tövsiyə olunan adama deyilir.

بُرِي B o r i: ox ucuna keçirilən təmrənin oyuğu, halqası. Ona «burişiq» başak borısı» deyilir.

بُرِي B o r i: maye saxlanan qabdan mayenin axıb getməməsi üçün onun ağızına vurulan tıxac.

تُرِي T ü r i: «turi türü nənq = dadı mazı dadı kimi tünd olan hər şey». Xasiyyəti tünd adama da «turi kişisi» deyilir.

تُرَا T u r a: «tura kalkan = düşməndən gizlənmək üçün istifadə olunan hər şey».

تُرَا T ö r ə: evin yuxarı başı, divanı, taxtı, kürsüsü. «tura yqadı» törə yokladı = kürsüyə çıxdı, kürsüyə orturdu». Bəzən «tür» də deyilir.

¹⁹⁵ «Dədə» sözü hazırda «ata» deyil, «baba» mənasında işlənir.

ثُرُو T ö r ü: törə, adət, görünək. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: « ايل قَلِرْ ثُرُو قَلِماس el kalır, törü kalmas=eldən [vilayətdən] vaz keçmək olar, ancaq törədən vaz keçmək olmaz». Bu söz keçmiş adət-ənənələrə riayət etməsi tövsiyə olunan adama deyilir.

تَرِي T ə r i: dəri.

سَرُو S ə r ü: evdə əşya yığmaq üçün düzəldilən rəf, dolab, tərək, şkaflar.

قَرَا K a r a: qara. Xaqaniyyə xanlarına «قارا Kara» deyilir. «بُغْرا قَرَا خاقان» kimi. Bunun bir tarixçəsi vardır.

قَرافش K a r a k u ş: qaraquş, dovşancıl.

قَرافش K a r a k u ş: Müştəri ulduzunun adı. O, dan üzü doğur. Ona bəzən «قَرافش يُلْدُز» Karakuş yulduz» deyilir.

قَرافش K a r a k u ş: dəvə dabanının kənarları. Oğuzca.

قَرَا اَرْن K a r a o r u n: gor, məzar, qəbr. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بِرْمِش سَنَك بِل يَلْنَكْ قَبْر قَرْنَقَا

قَلْمِش تَقْرَا دَنْك كِرْسَا قَرَا اَرْنَقَا

«Bermiş səninq bil

Yalınq tapar karmka,

Kalmış tawar adhınınq

Kirsə kara orunka».

Bil, verdiyin sənindir,

İnsan tapar gödənə,

Qalan mal özgənindir,

Girsə qara torpağa.

(Bil ki, ancaq yediyin və bağışladığın şey sənindir, çünki insan oğlu ancaq öz qarnına xidmət edir. Elə ki, insan qara torpağa girdi, ondan qalan hər şey özgəyə qismət olur). Əsli «qaranlıq yer» mənasına gələn «قَرَا اَرْن kara orun» sözüdür.

قَرَا باش K a r a b a ş: kölələrə verilən bir addır. Qadına və kişiye deyilir, «qara baş» mənasındadır.

قَرَا ات K a r a o t: Hindistandan gətirilən zəhərli bir bitki, bildirçin otu.

قَرَا ياغ K a r a y a ğ: neft.

قَرَا سَنَكِر K a r a s ə n q i r: Barsğanda bir yer adı.

قَرَا اِتْمَاك K a r a ə t m ə k: bir çörək növüdür. Hazırlanma resepti: ət qıyma doğranaraq ərpiyəyə qədər qaynadılır, sonra üstünə un, yağ və şəkər əlavə olunur, qarışdırılıb qaynadılır və yeyilir.

قَرَا قَرَا K a r a – k u r a: qara-qura. Bu iki söz yanaşı işlənir.

قَرِي K a r i: yaşlı olan hər hansı bir şey. Yaşlı adama «قَرِي karı ər» deyilir.

قَرِي K a r i: «قَرِي karı at=azı dişini yarmış olan at». Başqası da belədir.

قَرِي K a r i: qarış¹⁹⁶.

قَرِي K a r i: bez ölçülən arşın. Bu, özündən əvvəlki sözdən alınmışdır. Məna baxımından ərəbcəyə uyğundur, çünki əlin qarışı olan «karı» ilə parça ölçülən «karı» sözü hər iki dildə eyni kəlmə ilə ifadə olunur.

قَرِي قَرِي K u r i – k u r i: dayça anasından geri qaldıqda bu sözlə çağrılır. Bəzən sözün sonundakı ی i hərfi • h hərfinə çevrilərək «قَرِي قَرِي kurrıh-kurrıh» da deyilir.

قَرُو K o r u: pıtrax. «Dəmir tikanı» adlandırılan bitki meyvəsidir ki, «putrak» və ya «pıtrak» deyilir. Qıpçaqca.

قَرُو N a r u: tərəf mənasında bir sözdür. «قَرُو نارu nar = bu yana get» deməkdir.

¹⁹⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddəni belə çevirmişlər: «ön qol: qolun dirsək ilə əl arasındakı qismi» (DLT-2005, s.404).

- بزی B i z i: yanma üzündən çörəyin üstündə yaranan qaralıq. «اتماک بزی بلیدی ətmək bizi boldı = çörəyin üzünü yandı».
- قزی K a z i: köklük üzündən insanın qarnında yaranan girinti-çixıntılar. At qarnından çixan yağa da belə deyilir. Buradan alınaraq «قزی یاغ» yund kazısı yağ = atın qarnından çixan yağ» deyilir. Bu, türklərin ən çox sevdiyi yağdır.
- قزی K u z i: quzu.
- بسا B a s a: sonra. «مَنْ اِنْدَا بَسَا كَلْدِم مən anda basa kəldim = mən ondan sonra gəldim».
- بَسُو B a s u: dəmir toxmaq. Bir dildə.
- تُسُو T u s u: fayda; şəfa. «اَلْ اَت مَنكَا تُسُو قَلْدِي ol ot manqa tusu kıldı = o ot, o dərman mənə xeyir verdi, şəfa verdi».
- قسی K a s i: qoyunlar üçün ağacdan düzəldilən ağıl. Başqası da belədir. «قسی بادیم kası badım = ağıl düzəltdim».
- قسی K a s i: bizim eldə [Kaşğarda] bir yer adı.
- تُسُو تُسُو T u ş u - t u ş u: eşşəyi durdurmaq istəyəndə işlənən söz. Bəzən ت t ilə ش ş hərfləri arasına ر r girir, lakin bunu heç vaxt yazıda ifadə etmək mümkün deyil.
- تیشی T i ş i: hər heyvanın dişisi.
- کیشی K i ş i: adam, insan. Bu söz həm təki, həm cəmi, həm kişini, həm də qadını ifadə edir.
- کیشی K i ş i: qadın, zövcə. Mən bunu yağma elində eşitdim. «اَلْ کیشی اَلْ ديمو ol kişi aldım = o evləndimi».
- بُغا B u ğ a: Hindistandan gətirilən bir dərman. Bunun sarıma «سارغ بُغا sarıq buğa», bozuna «بوزبُغا boz buğa» deyilir.
- تُغا T o ğ a: xəstəlik, daxili ağrı. «اَلْ اِيک تُغا ig toğa = xəstəlik və iç ağrısı» deməkdir.

- جُغی Ç o ğ ı: gurultu¹⁹⁷. Arğular «çağı», digər türklər isə «çoğı» şəklində tələffüz edirlər.
- قُغُو K u ğ u: qu quşu.
- سَعُو S a ğ u: ölçü.
- تَقَى T ə w ə y: dəvə. Bir tək dəvəyə və dəvə sürüsünə də deyilir. İki məxrəc arasındakı w ilə. Oğuzlar «دَوَا dəvə» deyirlər.
- جَقَا Ç a w a: gənclərə verilən adlardan.
- جُغَى Ç u w ı: خَتَن xətn törəsinə görə xaqandan iki dərəcə aşağı olan şəxslərə verilən bir ünvanıdır.
- جَفَى Ç ı w ı: cinlərdən bir tayfa. Türklər buna inanırlar ki, iki boy bir-biri ilə vuruşanda həmin boyların vilayətlərində yaşayan cinlər də öz aralarında savaşırlar və öz vilayətinin adamlarına kömək edirlər. Cinlərdən hansı tərəf qalib gəlsə, o boy zəfər qazanır. Gecə vuruşan cinlərdən biri qaçsa, onların təmsil etdiyi vilayətin xaqanı da qaçır. Türk əsgərləri gecələr cinlərin atdığı oxlardan qorunmaq üçün çadırda gizlənirlər. Bu, türklər arasında geniş yayılmış bir ənənədir.
- قَوَى K o w ı: «قَوَى يِغَاج kowı yığaç = içi boş, çürük ağac». Bəzən و vavla «قَوَى kovı» deyilir.
- قَفَى K o w ı: «قَفَى ار kowı ər = talesiz, uğursuz adam». Arğuca. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَفَى ار قُدَغَا كِرسَا يِل البير» kowı ər kuduğka kirsə yel alır = bəxtsiz adam quyuya girsə, yel alar», (bəxtsiz adam quyuya girsə belə yel onu oradan dartıb çıxarar və zillət çəkdirər).

¹⁹⁷ Salih Mütəllibov bu sözü belə tərcümə etmişdir: «Bir şəhərdən ikinci şəhərə satış üçün gətirilən mal» (TSD, III tom, bet 244). Uyğurlar isə bunu «cəncə» deyə tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 311).

بَقَا B a k a: bağa; qurbağa. Bu sözdən alınaraq tısağaya «مُنْقَزُ بَقَا» münqüz baka¹⁹⁸ deyilir.

بَقَاجِقُ B a k a ç u k: bu, «بَقَا baka»nın kiçiltməsidir. Bu, qabırğa sümüyü ilə qol arasındakı ət parçasıdır.

بَقُو B a k u: təpə, yüksəklik.

بُقَا B u k a: buğa.

تَقَى T a k ı: dəxi, yenə, daha mənasında sözdür. «تَقَى بِرَمَاقِ بَيْرٍ» takı yarmak ber = yenə pul ver». Bu söz oğuzlarda «ilə» mənasındadır.

تَقَى T a k ı: «أَلِ تَقَى آندا» ol takı anda = o da oradadır».

تُقُو T o k u: toqqa, kəmər toqqası.

سَقَا S a k a: dağ ətəyi, yamac.

سُقُو S u k u: həvəng. Bu sözün əsl qoşa ق ka ilədir, qısaldılmışdır.

Yüksəklik, təpəlik mənasındakı «بَقُو baku» sözü də əslində qoşa ق ka-lidir. Yağmur yapmçısı, plaş mənasmdakı «يَقُو yaku» sözünün əsl «ياغقو» yağku»dur. Bu, ulu Tanrının «فَطْلُكُمْ تَقَهُونَ» sözü kimidir, əsl «فَطْلُكُمْ»-dür, qısaldılmışdır. Bu da elədir.

أَرَى قَقَى U r ı – k ı k ı: gurultu, fəryad.

بُكََا B ü k ə: əjdaha, uzun ilan. Bu ibarədə də işlənmişdir: «يَتَى بَشَلِغِ يَلِ بُكََا» yeti başlıq yıl bükə¹⁹⁹ = yeddi başlı əjdaha». Yabakuların ən böyüyünə «بُكََا بُدْرَجِ» Bükə Budraç» deyilir, bəzi bahaçılarına da bu ad verilir. Yeddi yüz min əsgəri olduğu halda ulu Tanrı Bükə Budracı qırx min əsgəri olan islam

¹⁹⁸ «Münqüz» buynuz deməkdir. Tısağaya «münqüz baka» deməklə onun buynuzlu deyil (tısağanın buynuzu olmur), məhz sümükdən zirehi olması nəzərdə tutulmuş olmalıdır. Çağdaş özbək dilində tısağaya «taşbaka» deyilir. Burada sümüük «taş=daş» sözü ilə ifadə olunmuşdur. Bəlkə də bizdəki «tıs» sözü «taş»m təhrifidir.

¹⁹⁹ «Bükə» sözünü «böke» şəklinə verən uyğurlar bu ibarəni «yeti başlıq yel böke» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 314).

sərkərdəsi Arslan Təkin Qazi ilə savaşa məğlubiyyətə düşər etdi. Mahmud deyir ki, mən bu savaşa iştirak edənlərdən yağı bu qədər çox olduğu halda niyə məğlub oldu deyə soruşdum. Mənə belə cavab verdilər: biz özümüz də bu işə mat qaldıq, bunun səbəbini əsir düşən kafirlərdən soruşduq, bu qədər çox olduğunuz halda niyə yenildiniz dedik. Onlar bildirdilər ki, davullar vurulub şeypurlar çalındığı zaman başımızın üstündə yaşıl bir dağ gördük, bu dağ bütün göyü örtmüşdü. Dağdan saysız-hesabsız qapılar açıldı və qapılardan üstümüzə cəhənnəm odu yağmağa başladı. Biz də bundan vahiməyə düşdük və məğlub olduq. Mən də bu, əleyhissəlam peyğəmbərimizin müsəlmanlara bəxş etdiyi möcüzələrdən biridir dedim.

بَكَى B ə g i: kişi adlarındandır.

بُكُو B ü k ü²⁰⁰: bilgin, alim, ağıllı, hakim. «بِلْكَ bilgə» sözü ilə birlikdə

«بُكُو بِلْكَ» deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

بِلْكَنْسى اِرْدَدِم

بُكُونْسى اُتْرَدِم

اَزْمَنْسى اِزْرِدِم

يَلْغَل اَتَم يَزْلِنُور

«Biligni irdədim,

Bükünü udhurdum,

Özümni adırdım,

Yalğıl atım yazlınur».

Biliyi axtardım,

Ağıllını seçdim,

²⁰⁰ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 315) və çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 223) bu sözü isə «bögü» kimi oxumuşlar.

Özümü ayırdım,

Ağ yallı atım açılır.

(Bilik və hikmət aradım, ağıllı və hakim adamı seçdim, xalq arasından özümü ayırdım, bu iş üçün hazırlanmış ağ yallı atımın bağı açılır).

تکا T ə k ə: buynuzundan yay düzəldilən erkək maral.

تکا T ə k ə: təkə. Buradan alınaraq, saqqah təkə saqqalına bənzədilərək kosa adamlara «تکا سقال» deyilir.

تکا T ü g ə: düyə. İki yaşına basmış buzov.

تکا T ü g ə: «تکا تیشی tişi tügə = dişi düyə».

تکو T i k ü²⁰¹: tikə. «تکو ات» = bir tikə ət = bir tikə ət. Əslində ک hərfi şəddəlidir, bu da yuxarıda göstərilən sözlər kimi qısaltılmışdır.

چکی Ç i g i: sağlam, möhkəm. «چکی یی» = möhkəm tikiş, ikiqat tikiş». Burada ج ç hərfi «تکی یی» sözündəki ی i hərfini əvəz etmişdir, «möhkəm tikdi, təkrar tikdi» deməkdir. Bu kitabın lap əvvəlində söylədiyim kimi, qırçaqların və digərlərinin dilində ج ç hərfi ی i hərfindən çevrilmişdir. Onlar inciye «چنچü» deyirlər, əslində ی y ilə «yinçü»dür.

تکو تکو T ü k ü – t ü k ü: köpək əniyini, yəni küçüyü çağırmaq üçün işlənilir.

تکی T ö g i: darının qabığı çıxarıldıqdan sonra qalan qismi²⁰². Oğuzca.

تکی T i k i: gecələr eşidilən səs. Türklərin inamma görə, ruhlar ildə bir gecə vaxtilə yaşadıkları yerlərdə yığışır və xalqı ziyarət

²⁰¹ Uyğurlar bu sözü «tekü» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 316). Çinlilər də eyni şəkildə vermişlər (DLT-Çin, III cild, s. 224).

²⁰² Bizdə ədəbi dildə «düyü», dialektlərdə «dügü/dügi» kimi tələffüz olunan bu sözlə bağlı Bəsim Atalayın maraqlı bir qeydi vardır. Onun fikrincə, bu sözün kökü «döymək» fe'lindən olub əslində «dögü»dür, daha sonra dəyişikliyə uğrayaraq «dügi/dögi» şəklini almışdır (DLT, III, s. 229).

edirlər. Həmin gecə bu səsi eşidən adam ölür. Bu inam türklər arasında geniş yayılmışdır. Bu söz dildə «tiki» şəklində işlənsə də, mənim fikrimcə, «təgi» şəkli daha münasibdir. Çünki qadın ərə getdikdən sonra öz ata evini ziyarət etdiyi zaman «تکدی کلدی» təgdi kəldi, yəni «ziyarətçi gəldi» deyilir.

سکو S ə k ü: səki, dükan.

سکا S ö k ə: diz üstü. «ار سکا التردی» ər sökə olturdu = adam dizi üstə oturdu» deməkdir. Bu şəirdə də işlənmişdir:

ارن ايذب سکا تردي

بشي بينن سکا تردي

افت بولوب سکا تردي

ادو قسما تين تغدي

«Ərən ıdhip sökə turdı,

Başı, boynm sökə turdı,

Ufut bolup bükə turdı,

Udhu kama tibən tiğdi».

Ərən göndərib dizi üstə oturdu,

Başına, boynuna döyərək durdu,

Utanaraq, bükülərək durdu,

Məni qovma deyə baş əydi.

(Məğlub olmuş bir adamdan bəhs edərək deyir: yanıma minnətə çoxlu ərən göndərdi, özü də gəlib önümdə dizi üstə çökdü, tutduğu əməldən peşman olaraq başına-gözünə döydü, utandı, büzüşdü, məni qovma, bağışla deyə yalvardı, mən də onu bağışladım).

ككوي ككوي K ü k ü: bibi. «ككوي» də deyilir, doğrusu budur. «ككوي كلدی»

ككويüm کلدی = bibim gəldi».

بلا B a l a: quş balası. Ev və çöl heyvanlarının balalarına da belə deyilir. «فش بلاسى فسنجع، ات بالاسى اخشنجع» kuş balası kusunçığı, it balası oxşançığı = quş balası iyğenc, it balası qucağa alıb oxşanacaq qədər gözəl olur». Böyüdükdən sonra vəziyyət dəyişir.

بلو B a l u: bir argü qəsəbəsinin adı.

بلوبلو B a l u–b a l u²⁰³: layla, ninni. Qadınlar uşağı beşikdə uyutmaq üçün belə deyirlər.

بلا B a l a: bir adama işlərində kömək edən şəxs, şeyird. Ondan əsasən əkinçilik işlərində istifadə olunur.

تلو T ə l ü: axmaq, dəli. Oğuzca.

تلو T a l u: «تلو نانك» talu nənq = seçmə nəsnə».

تولو T o l u: «تولو ايش» tolu idhiş = dolu qab». Dolu olan hər bir nəsnəyə belə deyilir.

تولى T o l u: göydən yağan dolu.

تلى T i l i: ox təmrəni üstünə sarıyan qayış.

جلا Ç i l ə²⁰⁴: atın hələ yaş olan gübrəsi, təsi.

سلى S a l u: suvaq malası.

سلى S ü l i: kölələrə verilən adlardanıdır. Süleyman sözünün ix-tisarı olmalıdır.

كلا K u l a: «كلا ات» kula at = zəfəran rəngli at».

قلى K a l u: «əgər, necə olsa» mənasına gələn bir ədatdır. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كلسا قلى قتلق

ارتىر تيو سرنكل

²⁰³ Uyğurlar bunu «bəlül-bəlül» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 319). Çinlilər də eynən bu cür vermişlər (DLT-Çin, III cild, s. 227).

²⁰⁴ Bu söz yazma nüsxədə «جلا چیلر» şəklindədir. O şəkil bu baba uymur, uyması üçün «جلا چیل» olmalıdır.

اذلك ايشن بلب ثر

انجا انكر ترنكل

«Kəlsə kalı katıglik

Ərtər teyü səringil,

Ödhlək ışın bilip tur,

Ança anqar tirəngil».

Gəlsə əgər fəlakət,

Keçər deyə səbr elə,

Zəmanənin işini bilib dur,

Ona müqavimət göstər.

(Əgər sənə fəlakət və sıxıntı üz versə, bu da ötüb-keçər de və səbr elə, dünyanın halının belə olduğunu bil, mətin ol, üzülmə). «بو» bu sən bu işıq kalı kıldım²⁰⁵ = sən bu işi necə etdin», «سن قلى برسنا سن» sən kalı barsa sən = sən artıq gedərsən».

كلى K ü l i: yarmadan, ikiye ayırmadan çəkirdəyi ilə birlikdə qurulan qaysı və zərdaş kimi şeylər.

تمو T a m u: cəhənnəm. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تمو قبغن اچار» tamu kapuğın açar tawar = cəhənnəmin qapısını mal açar», (rüşvət cəhənnəmin qapısını açdığı halda, necə olar ki, başqa qapıları açma bilməsin)²⁰⁶. Bu söz işinin görülməsi üçün rüşvət verməsi tövsiyə olunan adama deyilir.

ثما T u m a: «ثما بخسن» tuma buxsun = küpdə saxlanan darı şərabının köpürən, fişquran qismisi».

²⁰⁵ Bu nümunədəki birinci «bu» sözü artıqdır.

²⁰⁶ Bu nümunənin mənası ilə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi vardır: «Bu atalar sözünə Kaşğarının verdiyi anlam yerində deyildir. Buradan belə bir məna çıxmır. Zənnimə, bu söz malına güvənənlər, malını xeyir işlərə sərf etməyənlər üçün söylənmiş olmalıdır. Bu sözün türkçə əsil mənası «cəhənnəm qapısını açan maldır» deməkdir» (DLT, III, s. 234).

جُنَى Ç a m ı: gurultu, bağırıtı. «جُنَى جَمَى قَلْدَى çoğı çamı kıldı = o, gurultu, səs-küy qopardı». «جَمَى çamı» sözü tək deyil, «جُنَى çoğı» ilə birlikdə işlənir.

سُمَا S u m a²⁰⁷: islanmış buğda qurudularaq üyüdüldür, ondan bulamac, çörək kimi şeylər bişirilir. Şərbət xəmiri düzəldilən isladılmış arpa üçün də belə deyilir²⁰⁸.

كَمَى K ə m i: gəmi. Oğuzca və qıpçaqca.

كُمَى K ü m i: «كُمَى تالاس Kümi Talas = uyğur sərhədində bir yer adı».

كِمَى K i m i: gəmi. Oğuzlardan başqa digər türklər belə deyirlər. Bu şə-irdə də işlənmişdir:

كِمَى إِجْرَا الدُرُوبِ

إِلَا سُقْنِ كَجْتِمِيزِ

أَيْغَرْتَبَا بِشَلْتَبِ

مِنْقَلِقِ إِيْلِنِ أَجْتِمِيزِ

«Kimi içrə oldurup

İla suvın keçtimiz,

Uyğur taba başlanıp

Mınqlak elin açtımız».

Gəmi içrə oturub

İla çayını keçdik,

Uyğurlara yönəldik,

Mınqlak elini aldıq.

مَمَا M a m a²⁰⁹: xırman döyərəkən ortada bulunan öküz. Digər öküzlər onun çevrəsində dönürlər.

²⁰⁷ Uyğurlar bunu «sümə» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 323). Çinlilər də uyğurlar kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s. 230).

²⁰⁸ Ehtimal ki, bu, nişastadır.

²⁰⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «məmə» kimi (DLT-2005, s.342), uyğurlar isə «mama» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 324)..

مَمُو M a m u: gərdək gecəsi gəlinlə göndərilən qadın. Bu kəlmə əsil türkcə deyildir.

نَمَا N ə m ə: bilməm mənasında bir sözdür. «نَمَا نَا قَلْدَى nəmə²¹⁰ nə kıldı = bilməm necə etdi».

تَنَّا T ə n ə²¹¹: küncüt kimi şeylər. Uç və arğu dilində.

يَمُو يَمُو Y a n u–y a m u²¹²: «görəcəksən» mənasında iki sözdür. «مَنْ مَن بَرْغَاي مَن يَمُو mən bargay mən yamu = mən gedəcəyəm, sən də görəcəksən».

سُنَى S u n ı: evin dirəkləri.

قَنُو K a n u: «قَنُو كَشَى kanu kişi = hansı adam». Arğuca. Burada ن hərfi y hərfinin yerinə keçmişdir.

قَانَى قَانَى K a n ı: hanı. «قَانَى قَانَى oğlum kanı = oğlum hanı, haradadır».

كُنَى K ö n i: düz, düzgün. «كُنَى نَانَق köni nənq = düz nəsnə». İnanılan adama isə «كُنَى نَانَق köni nənq = düzgün adam» deyilir.

كُنَى K ü n i: günü. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُنَى نَانَق köni nənq = oğlum kanı = oğlum hanı, haradadır». İnanılan adama isə «كُنَى نَانَق köni nənq = düzgün adam» deyilir.

مَنُو M u n u: «قَانَى kanı=hanı» sözünə cavabdır, «budur, burada» deməkdir.

دَا D a v a: yulğun ağacının meyvəsidir²¹³. Boyaqçılar ondan istifadə edirlər.

²¹⁰ Bəsim Atalayın qeydində görə, bu söz hazırda Anadolu kəndlərində «nəmmən», Azərbaycanca (onun təbiri ilə Azərbaycanca) «nəmmən» şəklində işlənir. Ancaq bizdə «nəmmən» ilə yanaşı «nəmmən=mən nə bilim» şəklində də var.

²¹¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tana» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.527). Uyğurlar da eynən bu cür oxumuşlar (TTD, III tom, bet 324).

²¹² Bəsim Atalay bu sözləri «yanu-yamu» kimi oxumağı böyük tərəddüdlə təklif etmişdir. Bizcə, «tanu-tamu» şəklində də oxuna bilər. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «tanu (yamu)» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s. 528). Uyğurlar isə bu sözü

دَوَا D a v a: yun süməyi, sümək. Yun didilir, sonra halqa şəklinə salınıb qola keçirilir və ayirilir.

قَوَا K o v a: vedrə. Oğuzca²¹⁴.

قَوَا K o v a: türklərin düzəlttikləri yüyəndə atın burnuna doğru uzadılan qayış.

[DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فاعل FA'İL BABI

لَتُو...²¹⁵: əriştə şorbasının bir növü. Su, qar, buz kimi şeylərlə soyudulur, sonra içinə ədviyyat vurulur, soyuq yemək qismində yeyilir.

قاجا K a ç a: qab. «قاجا kakaça = qab-qacaq». Qısaldılaraq «قجا kaça» deyildiği hallar da vardır.

قوجو K o ç u: uyğur şəhərlərindən biri.

چوچو Ç u ç u: bir türk şairinin adıdır.

قيجى K ı ç ı: xardal.

اونو O n u: o, onu. «مُونُو munu = bu, bunu» deməkdir.

سونو S u n u: çörək otu, küncüt toxumu, koreandr, nigella sativa.

قانى K a n ı: hara.

ليو L i y ü: qurduğu zaman quru palçıq halına düşən narın qumlu çamur.

اوهى Ü h i: bayquş. Türklərin çoxu «اوهى ügi» deyir.

«yənü yəmü» kimi oxumuş və Bəsim Atalayın qeydinə bənzər qeyd də vermişlər (TTD, III tom, bet 325). Çinlilərdə də belə bir qeyd var (DLT-Çin, III cild, s. 231).

²¹³ Uyğurlara görə, bu, yulğun ağacının meyvəsi yox, sadəcə yulğun çiçəyidir (TTD, III tom, bet 326).

²¹⁴ Uyğurlar bu sözü «kuva» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 326). Çinlilər hər dəfə olduğu kimi bu dəfə də uyğurları təkrar etmişlər (DLT-Çin, III cild, s. 232).

²¹⁵ «لتو» sözünün yazılışı və oxunuşu Bəsim Atalayı tərəddüdə salmışdır. O, sözün «litü» və ya «latu» şəklində ola biləcəyi ehtimalı üzərində durmuşdur (DLT, III, s. 238). Salih Mütəllibov isə ərəb əlifbası ilə bu sözü «latu» şəklində vermiş, transkripsiya etməmişdir. (TSD, III tom, bet 255). Uyğurlar (TTD, III tom, bet 326), eləcə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «litü» kimi oxumuş və transkripsiya etmişlər (DLT-2005, s.399). Çinlilər isə bu sözü ərəb əlifbası ilə «لتو», latın əlifbası ilə «letü» şəklində vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.233). Hüseyn Düzgün həmin sözü «لتو lentü» şəklində oxumuşdur (دل ت s.539), lakin bu variant bu baba uymur, n, yaxud t artıqdır.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعَال FƏ'AL BABI

خَتَاى X ı t a y: Yuxarı Çin.

تَغَاى T a ğ a y: dayı.

جَغَاى Ç ı ğ a y: yoxsul, kasıb. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُنْكَلْ كِمِنْكَ بِلْسَا قَلَى يُوُقْ جَغَاى

قَلْسَا كُجُنْ بُلْمَسْ اَنِى تُقْ بَاى

«Könqül kiminq bolsa kalı yok çığay,

Kılsa küçün bolmas anı tok, bay».

Kimin könlü yox-yoxsul olsa,

Onu güclə tox və zəngin etmək olmaz.

(Təbiət etibarilə qəlbi yoxsul olaraq yaradılan adamı güclə zəngin etmək mümkün deyil).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'LA BABI

تُرْنَا T u r n a: durna.

قَرْوَى K a r v ı: «قَرْوَى karvı ya=incə yay». Buradan alınaraq «قَرْوَى قَشْلَغْ»

karvı kaşlığ kişi = yay kimi incə qaşlı adam» deyilir. Bu, ərəb dilinə uyğundur, çünki ərəbcə yay biçimində olan hər şeyə «قَرْوَى qərvə» deyilir. Şairin²¹⁶ bu beytində də işlənmişdir:

رَوْبَةَ يَذْكُرُ بَعِيرَهُ

قَرَوَاءَ مَرَجَابِ فُنُقْ

²¹⁶ Bu beyt tanınmış ərəb şairi Rübənin (685-762) qələminə məxsusdur. Ömrünü hərbi səfərlərdə, çöllərdə və savaşlarda keçirən, bu mövzularda çoxlu mədhiyyələr yazan şair bu beytdə özünün yay kimi gərilən, iri bədənli, dolğun ətli dəvəsini vəsf etmişdir (DLT-2005, s.408).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَال FƏ'LAL BABI

شَتْبُوَى Ş ə n b u y²¹⁷: başqa bir dövətdən sonra gecələr gedilən içki ziyafəti. Kəncəkə.

بُخْتَاى B o x t a y: paltar boğçası, heybəsi. «بُخْتَاى boxtuy» da deyilir.

لِخْتَاى L o x t a y: qırmızı Çin ipəyi. Üstündə sarı xalları var.

فُنْجُوَى K u n ç u y: xatundan bir dərəcə aşağı olan qadın, bikə, şahzadə.

Buradan alınaraq «فَاتُونْ فُنْجُوَى katun kunçu» deyilir.

بُغْدَاى B u ğ d a y: buğda. Bu məsələdə də işlənmişdir: «بُغْدَاى قَتْنِدَا سَرْفَجْ» buğday katında sarkaç suwalur=buğda yanında qaramuq da suvarılır», (buğdanın bərəkəti və dövləti sayəsində qaramuq da suvarılır). Bu söz öz dostu sayəsində xoş günə çatan şəxs haqqında deyilir. Barsğan xalqı «بُغْدَاى buğday» deyə bilmir, «بُدْغَاى budğay» deyir. Barsğanlı olmadığını söyləyən adam bu sözlə sınıdır.

چِلْدَا y²¹⁸: atların döşünə çıxan irinli yara, dağlanaraq müalicə olunur.

سَمْدُوَى S a m d u y: isti ilə soyuq arasında olan, təbə xoş gələn bir yemək adı.

قَرْدَاى K o r d a y: qu cinsindən bir quş. Bu beytdə də işlənmişdir:

فَسْرَدَى فُتْوَانْدَا أُجْبْ يَمْعَنْ أْتَار

فَزْغَنْ يَنْكَانْ سَنْيَرَبْ اَنِى اَنِى بَنْتَار

«Korday, kuğu anda uçup yumğın ötər,

Kuzğun, yanqan sayrap anın üni bütər».

²¹⁷ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 329) və çinlilər bu sözü «şənbü» (DLT-Çin, III, s. 235). Seçkin Ərdi ilə Sərap Yurtsevər isə «şanbuy» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.520).

²¹⁸ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 330) və çinlilər bu sözü «çildəy» (DLT-Çin, III, s.236). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «çildey» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.237).

Korday, qu orada uçub toplaşaraq ötər,

Quzğunun və alacaqarğanın isə səsləri batar.

(Olduğu yerin gözəlliklərini vəsf edərək deyir: burada qutan, qu və bir çox quş su ətrafında uçur və gözəl səslə oxuyur, quzğun və alacaqarğa kimi quşların isə bağırmaqdan səsləri batır, tutulur).

قَمَشُوْی K o m ş u y: qan soraraq şişmiş gənə. Bu söz sidiyi tutulan və siyiyə bilməyən adamlar haqqında da deyilir.

بُورْغُوْی B o r ğ u y: nəfəslə çalınan boru.

چِرْغُوْی Ç i r ğ u y²¹⁹: ox təmrənin şişkin olan yeri.

چِرْغُوْی Ç i r ğ u y: paltar qurşağının keçəcəyi iki tərəfli körpücük.

چِلْغَايْ Ç a l ğ a y: quş qanadının ucları.

قِرْكُوْی K ı r k u y: qırğı, bildirçin ovçusu. Ona bənzəyən bir quşa isə «جَبَكْ قِرْكُوْی» çibək kırkuy» deyilir²²⁰.

قِرْغُوْی K a r ğ u y: dağ zirvələrində və ya yüksək yerlərdə minarə şəklində ucaldılan qüllə. Onun üstündə tonqal qalanaraq düşmənin gəlişi xəbər verilir, bu sayədə camaatın hazırlaşması və mallarını, əşyalarını yığması təmin edilir.

مِنْغُوْی M ı n ğ u y: bir xəmir növü olub onunla kağız yapışdırılır. Yaxşı yapışması üçün suda qaynadılaraq xeyli qatılaşdırılır.

چُلْكُوْی Ç u l k u y²²¹: «چُلْكُوْی اْتِكْ» çulkuy ətik = topuğunun bir tərəfi yarılan, topuğu bir tərəfə əyilən ayaqqabı».

چُلْكُوْی Ç u l k u y: qolu çolaq adama «چُلْكُوْی اَلِكْ» çulkuy əlig» deyilir.

²¹⁹ Uyğurlar bu sözü «ox başlığının qabartma halqası» (TTD, III tom, bet 331) kimi mənalandırılmışlar.

²²⁰ Özbəkə nəşrdə bu maddədə «qırğı» sözündən sonra «yu-yu deyərək səssiz çıxaran quş», «deyilir» sözündən sonra isə «düşmənin gəlişini bildirdiyi üçün» yazılıb (TSD, s.259).

²²¹ Seçkin Ərdi ilə S.T.Yurtsevər bu sözü «çolkuy» kimi (DLT-2005, s.239), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.237) və uyğurlar isə «çulkuy» kimi oxumuşlar (TTD, III, bet 332)

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تَرْغِيْ T a r ı ğ ı: cütçü, əkinçi.

سُرْغِيْ S o r u ğ ı: soruşan, sorucu, itiyini soraqlayan.

قَرْغِيْ K o r u ğ ı: qoruqçu, bir şeyi qoruyan.

قُرْنَجِيْ K u r u n ı: çadırda və başqa yerlərdə tüstüdən kirlənmiş keçə. Başqası da belədir.

بُفْرَسِيْ B u k u r s ı²²²: kotan dəmiri.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

چَنْجَرْغَا Ç a n ı a r ğ a²²³: sərçə quşu.

سَكَنْجُوْ س ö k l ü n ı ç ü: kabab²²⁴.

قَمَلَنْجُوْ K a m l a n ı ç u: اِكْی اُوْكُوْز: İkki Öküzə yaxın kiçik bir qəsəbənin adı.

كَزَلَنْجُوْ K i z l ə n ı ç ü: gizli. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كَزَلَنْجُوْ كَلَنْدَا» kizləncü kəlində = gizli şey gəlində olar», çünki o, yaxşı şeyləri əri üçün saxlayar.

كَسَلَنْجُوْ K ə s l i n ı ç ü: sarı kərtənkələ²²⁵.

²²² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bukurs» (DLT-2005, s.195), uyğurlar isə «bukurs» kimi (TTD, III tom, bet 333) oxumuşlar. Çinlilər də uyğurlar kimi vermişlər (DLT-Çin, III cild, s.238).

²²³ Salih Mütəllibov bu sözü «çançurğa» (TSD, III tom, bet 260), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «çıpırğa» (DLT-2005, s.233), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 238) və uyğurlar isə «çançurğa» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 333).

²²⁴ Salih Mütəllibov bu sözü «qovurma» kimi (TSD, III tom, bet 260) çevirmişdir.

فَعُولِي FƏ'ULƏLİ BABI

حُفُوبِي H u k u b a r ²²⁶: [metal əritmək məqsədilə] tigel sobası düzəltmək üçün işlənən gil.

قِرَاعِنِي K a r a ğ u n r: axşamlar uşaqların oynadıqları bir oyun adı.

فَعْلَالِي FƏ'ƏLLALİ BABI

تُرْمَتَاي T u r u m t a y: yırtıcı quşlardan birinin adı. Bu həm də kişilərə ad və ya ləqəb olaraq verilir.

Dörd hərflə isimlər kitabı bitdi.

²²⁵ Bəsim Atalayın «sarı kərtənkələ» (DLT-III, s.242), Salih Mütəllibovun «başı kiçik, quyruğu uzun bir məxluq» (TSD, III tom, bet 261), Hüseyn Düzgünün farsca «vəzəğ= «qurbağa» (دل ت s.541), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin «böyük kərtənkələ» (DLT-2005, s.309) kimi çevirdikləri bu sözü uşğurlar «kəslənçük» (TTD, III tom, bet 334) kimi vermişlər. Bu, onu qovan ilanı çaşdırmaq üçün öz quyruğunu kəsib atan kərtənkələnin xarakterini ifadə edir. Müq.ət: siçanın bir adı və ya növü «kəsəyən»dir.

²²⁶ Türkcədə h səsi olmadığına görə, bu söz «çukubarı» olmalıdır. Sahh Mütəllibov da bu barədə müvafiq qeyd vermişdir (TSD, III tom, bet 261). Uşğurlar (TTD, III tom, bet 334) və təbii olaraq çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.238). eləcə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «çokubarı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.241).

BİMSİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

DÖRD HƏRFLİ FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ئیدی T a y d ı: «ار ئیدی ar taydı = adam sürüşdü». Hər hansı bir heyvanın ayağı yağmur və ya çamur üzündən sürüşsə, yenə belə deyilir, (تیار- تيماق tayar – taymak).

ئیدی T u y d ı: «ار ايشين ئیدی ar işin tuydı = adam işini duydu». (işində gizli qalan yeri duydu və anladı), (تیار- تيماق tayar – tuymak).

ئیدی T ı y d ı: «ال انى ئیدی ol anı tıydı = onu rədd etdi». Əslində dh hərfi ilə «تيدتى tidhtı»dır, qısaldılmışdır, (تیار- تيماق tayar – tıymak).

ئیدی T o y d ı: «قرن ئیدی karm toydı = qarm doydu». Əslində dh hərfi ilə «تودتى todhtı»dır, yuxarıda dediyimiz kimi, dh hərfi y hərfinə çevrilmişdir, bu, həmin hərfləri dəyişdirənlərin dilindədir, (تیار- تيماق toyar – toymak).

سیدی S o y d ı: «ار قویغ سیدی ar koyuğ soydı = adam qoyun soydu, qoyunun dərisini soydu». Başqası da belədir, (سویار- سيماق soyar – soymak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بیر تىكۆ bir tükü tərisin ikilə soymas = bir tülkünün dərisi iki dəfə soyulmaz». Bu söz bir adamdan yaxşılıq görərək ikinci dəfə yenə yaxşılıq istəyən şəxsə deyilir.

قیدی K a y d ı: «قداشنىكا قیدی kadaşınqa kaydı = qohumuna yazığı gəldi». Başqası da belədir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir:

قذش تيمش قيمادق

قذن تيمش قيمش

«Kadhaş temiş kaymaduk.

Kadhın temiş kaymış».

Qardaş demiş – baxmamış.

Qayın demiş – baxmış»²²⁷.

Bu söz qohumlara, qudalara hörmət göstərməsi tövsiyə olunan adama söylənir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بردنک نلک ایمدنک

کیرۆ کرب قیمدنک

کنکل برو نیمدنک

بلدنک ارنج بلمغۆ

«Bardınq nəlük aymadınq.

Kirü körüp kaymadınq.

Könqül berü yaymadınq.

Boldunq ərinç bolmağū.

Getdin, niyə demədin,

Geri baxıb yazığın gəlmədi,

Könül verib meyl etmədin.

Olmayacaq bir şey oldun.

(Getdin, getdiyini niyə xəbər vermədin, nə üçün yazığın gəlmədi, arxada qalanlara iltifat etmədin, niyə qəlbin bizə meyl etmir, yaraşmayan bir iş tutdun).

قیدی K a y d ı: «کیرۆ قیدی kirü kaydı = arxasına baxdı, iltifat etdi». (قیار - قيماق kayar – kaymak).

قیدی K o y d ı: «ار کبکا سوڤ قیدی ar küpğa suw koydı = adam küpə su qoydu, suyu küpdə çalxaladı». Hər hansı bir maye də belədir, (قیار- قيماق koyar - koymak).

²²⁷ Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu məsələ belə çevirmişlər: «Qohum-qardaş demişlər vecinə almamış, qayın demişlər ehtiram göstərmiş» (DLT-2005, s. 417). Çox isabətli tərcümədir.

فیدی K u y d ı : «أت فیدی at kuydı = at ürkdü». Başqası da belədir, (فیار - قیماق kuyar – kuymak).

فیدی K ı y d ı : «ار سوزن فیدی ar sözün kıydı = adam sözündən döndü».

فیدی K ı y d ı : «أل یغاج فیدی ol yığıç kıydı = o, ağac kəsdi», (ağacı çəpinə doğradı), (قیماق - قیيار kıyar – kıymak).

کیدی K ö y d i : «أثنک کیدی otunq köydi = odun yandı». Başqası da belədir, (کیماک - کویار köyər – köymək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

ییدی Y a y d ı : «أل سوفا توغ ییدی ol suwda tonuğ yaydı = o, suda paltarımı çalxadı».

ییدی Y a y d ı : «أل مئنک کنقل ییدی ol məninq könqül²²⁸ yaydı = o mənim könlümü meyl etdirdi». Başqası da belədir.

ییدی Y a y d ı : «ییل یغاج ییدی yel yığıcığ yaydı = yel ağacı yırgaladı», (ییار - ییماق yayar – yaymak).

BUNUN DİGƏR BİR NÖVÜ

بادی B a d ı : «أل اتغ بادی ol atığ badı = o, atı bağladı». Hər hansı bir şey ilə bağlansa, yenə belə deyilir, (بار - باماق bar – bamak).

تودی T u d ı : «أل اغزن تودی ol ağzın tudı = o, ağzını qapadı». Hər hansı bir dəlik qapadılsa, yenə belə deyilir, (تور - توماق tur – tumak).

تیدی T e d i : «أل مئکا اندغ تیدی ol manqa andağ tedi = o mənə belə dedi», (تیر - تیماک ter – temək).

سادى S a d ı : «ار قویغ سادی ar koyuğ sadı = adam qoyun saydı». Başqası da belədir, (سار - ساماق sar – samak). Bu şeirdə də işlənir:

قرا توئک کجرسادم

اغراونسی اجرسادم

یتیکانیک قجرسادم

سقس اجرا کئم ثغدی

«Kara tünüg keçürsədim,

Ağır unı uçursadım,

Yetigənig kaçur sadım,

Sakış içrə künüm toğdı»²²⁹.

Qara gecənin keçməsinə dilədim,

Ağır yuxunu uçurmaq istədim,

Yeddi qardaş ulduzunu neçə dəfə saydım,

Sayarkən günəşim doğdu.

(Qaranlıq gecənin keçməsinə, ağır yuxunun uçmasını istədim. Yeddi qardaş ulduzunun [Böyük Ayı bürcü] dönməsini dəfələrlə saydım, mən sayarkən, nəhayət, günəşim də doğdu.

سودی S u d ı : «أل انکر بیون سودی ol anqar boyun sudı = o ona boyun əydi, itaət etdi».

سودی S u d ı : «أل مئکا یونک سودی ol manqa yünq sudı = o mənə bükülmək üçün yun göndərdi», (o, bükülmək üçün mənə yun süməyi göndərdi), (سور - سورماق sur – sumak).

سیدی S ı d ı : «أل اثنک سیدی ol otunq sıdı = o, odun qırdı». Başqası da belədir.

²²⁸ Ərəb hərflərilə «könqə» yazılmışdır, texniki xətdir, «könqül» olmalıdır.

²²⁹ Bəsim Atalay ilk iki misrənin yanlış olduğunu yazmış və doğru variantı göstərmişdir. Misralar belə olmalıdır:

«Ağır udhı uçursadım,

Yetikənni kaçar sadım».

«Udhı» yuxu deməkdir. Onda mənə düzəlir. «Kaçursadım» qoymaq, qaçırmaq deməkdir, halbuki neçə dəfə saydım mənasında «kaçar sadım» olsa, mənə tam düzəlir. Zətən Mahmud Kaşğari bu şeiri «samak=saymaq» sözüne misal kimi vermişdir (DLT, III, s. 248).

سیدی S i d i: «أل سونی سیدی ol süni sıdı=ö, qoşunu məğlub etdi», (سیر - سیماق sır – sımak).

قادی K a d i: «أل اشجکا اثنک قادی ol əşiçgə otunq kadı = ö, qazanın altına odun yığdı».

قادی K a d i: «أل تونغ قادی ol tonuğ kadı=ö, paltarı sandığa yığdı. qoydu», (قار - قاماق kar–kamak). Bu [iki] söz yağma dilindədir, doğru olanı «قالادی kaladı»dır.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

یودی Y u d i: «أل تون یودی ol ton yudı = ö, paltar yudu». Başqası da belədir, (یوماق - یور yur – yumak).

ییدی Y e d i: «أل اش ییدی ol aş yedi = ö, aş, yemək yedi». Başqası da belədir.

ییدی Y e d i: yabaku dilində «بک کیشینی ییدی bəg kişini yedi = bəy adamın malını yedi və tələf etdi» deməkdir, (ییر - ییماک yer–yemək).

[Qayda]:

Biz fe'llərin bu növünə dörd hərfli dedik. Çünki I şəxsi ifadə edən söz dörd hərflidir. «ات بادم at badım = at bağladım», «قوی سادم قوی sadım=qoyun saydım» cümlələrindəki «بادم badım» və «سادم sadım» sözləri kimi. Bu, ərəb dilində də belədir. «غدوت» və «دعوت» sözləri dörd hərflidir. Aralarında bənzəri olduğu üçün belə edildi.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

أبیدی A b i d i²³⁰: «أل انی کشیدن ابیدی ol anı kişidən abıdı = ö onu xalqdan gizlədi». Başqasından gizlədilən hər hansı bir şey üçün belə deyilir, (أبیر - أبیماق abır – abımak).

أتادی A t a d i: «أل انكرات اتادی ol anqar at atadı = ö ona ləqəb verdi». Ad versə, yenə belə deyilir, (أتاماق - أتار atar – atamak).

أتادی U t a d i²³¹: «أل ترغ اتادی ol tarığ utadı = ö, əkinin yarpaqlarını kəsdi», (پوزulmasın deyə əkinin yarpaqlarını kəsdi). Başağı kəsilən əkin üçün də belə deyilir, (أتاماق - أتار utar-utamak).

أتادی Ö t ə d i: «أل انك الين اتادی ol anıq alımın ötədi = ö onun borcunu ödədi», (أتاماق - أتار ötər–ötömək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بلسا كمنك الثن كمش ارا لا اتار

اندا بلب تنكريكرو تبغن اتار

«Bolsa kiminq altun-kümüş irlə itər,

Anda bolup tənqri gerü tapğım ötər».

Kimin qızılı-gümüşi olsa, yurd tutar,

Orada tanrıya ibadət borcunu ödər.

²³⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «opıdı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.357).

²³¹ Uyğurlar (TTD, III tom, bet 344), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.247) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «otadı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.363).

(Qızılı-gümüşü olan adam yurd tutar, ev-eşik qurar, sonra orada yaşayaraq tanrıya qarşı olan ibadətini yerinə yetirər).

Ü t i d i: «*أَل تَوْنُغْ أُتِيدِي* ol tonuğ ütidi = o, paltarı ütülədi», (o, paltarın qırıqlarını bir dəmir parçası ilə ütüləyib düzəltdi), (أُتِيمَاك - أُتِير-ütir-ütimək).

O t a d i: «*أَل أْتَنُكْ أْتَادِي* ol otunq otadı = o, odun qaladı, o, odunla isindi». Bu, incə bir sözdür, yağma və yemək dilindədir.

O t a d i: «*أَمَجِي أَنْكْرْ أْتَادِي* əmçi anqar ot otadı = həkim ona dərman elədi», (أَتَامَاك - أْتَار-otar – otamak). Oğuzca.

A ç i d i: «*سِرْكََا أَجِيدِي* sirkə açıldı = sirkə turşudu». Yaramn ağrıyib acılaşma da belə deyilir, (أَجِيمَاك - أَجِير-açır-açımək).

A r i d i: «*أَرِيدِي نَانْكَ* arıdı nənq = nəsnə təmiz oldu», (أَرِيمَاك - أَرِير-arır – arımək).

Ə r ü d i: «*يَاغْ أَرُودِي* yağ ərüdi = yağ əridi». Başqası da belədir, (أَرُومَاك - أَرُور-ərür – ərümək).

Ü r i d i²³²: «*يَغَاچْ أَرِيدِي* yığaç ürüdi = ağac çürüdü», (uzun zaman qalmaqdan ağac çürüdü). Sümük çürüsə də belə deyilir, (أَرِيمَاك - أَرِير-ürir-ürimək).

A z i d i²³³: «*كُوبْ أَرِيدِي* küp azıdı = küp sızdırdı, küpdən bir şey sızdı». Hər hansı bir şey torpaq qabdan sızsa, yenə belə deyilir.

A z i d i: «*أَزِيدِي فَلَاقْ* kulak azıdı = səs-küydən qulaq az qala kar oldu», (أَزِيمَاك - أَزِير-azır – azımək).

İ s i d i: «*مُونْ إِسِيدِي* mün isidi = şorba isindi». Başqası da belədir.

²³² Uyğurlar (TTD, III tom, bet 346), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.249) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «iridi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.290).

²³³ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.249) və uyğurlar bu sözü «azıdı» kimi (TTD, III tom, bet 346), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bunu və bundan sonrakı sözü «üzüdi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.642).

İ s i d i: «*تَمْرْ إِسِيدِي* təmür isidi = dəmir qızdı». Başqası da belədir, (إِسِير - إِسِيمَاك) isir – isimək).

A ş a d i: «*أَرْ أَشْ أَشَادِي* ər aş aşadı = adam yemək yədi». Xaqaniyə türkləri bu sözü böyüklərin ziyafətində işlədirlər. Digər türklər isə fərq qoymadan bu sözü hər kəs haqqında işlədirlər, doğrusu da elə budur, (أَشَار - أَشَارْمَاك) aşar – aşamak).

Ü ş ə d i: «*أَل يِيرْكَ أَشَادِي* ol yerig üşədi = o, yeri aradı, yerdə bir şey axtardı». Başqası da belədir, (أَشَارْمَاك - أَشَار-üşər – üşəmək).

Ə ş ü d i: «*أَل أَنْكَارْ يَغْرَقَانْ أَشُودِي* ol anqar yoğurkan əşüdi = onun üstünə yorğan örtüdü». Hər hansı bir nəsnənin üstünə bir şey örtülsə, yenə belə deyilir, (أَشُومَاك - أَشُور-əşür-əşümək).

Ü ş i d i: «*أَرْ أَشِيدِي* ər üşüdi = adam soyuqdan üşüdü», (أَشِيمَاك - أَشِير-üşir – üşimək).

O k i d i: «*أَل مَانِي أَقِيدِي* ol mənə okıdı = o mənə çağırdı».

O k i d i: «*أَرْ بِيْتْكَ أَقِيدِي* ər bitik okıdı = adam kitab oxudu», (أَقِير - أَقِيمَاك) okır – okımək).

U k i d i²³⁴: «*أَرْ أَقِيدِي* ər ukıdı = adam qusdu». Bu, yumşaq ke ilədir. (أَقِير - أَقِيمَاك) ukır – ukımək).

Ü g i d i: «*أَرْ بَغْدَايْ أَكِيدِي* ər buğday ügüdi = adam buğda üyüdü». Başqası da belədir, (أَكِير - أَكِيمَاك) ügir – ügimək).

İ g ə d i: «*أَل بِيْجَاكْ إَكَادِي* ol biçək igədi = o, biçəq yeyələdi». Başqası da belədir.

İ g ə d i: «*بَغْرَا تِشِينْ إَكَادِي* boğra tışın igədi = buğra dişini qıçırdatdı», (إَكَار - إَكَامَاك) igər – igəmək).

²³⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «okıdı», mötərizə içində «ogıdı» kimi vermişlər (DLT-2005, s.359). Yanlıştır. «Okıdı» çağırtdı deməkdir. «Ogıdı» variantı da mümkündür deyil, çünki türkcədə o hərfindən sonra g səsi gələ bilməz. O zaman bu söz olsa-olsa, «ögüdi», yəni «öyüdü, qusdu» ola bilər. Zətən bu sözün yumşaq ge ilə tələffüz edildiyi barədə Mahmud Kaşğarinin qeydi var. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.247) «okıdı», uyğurlar isə «ögüdi» kimi oxumuşlar (TTD, III tom, bet 348).

- İ g ə d i: «إكادى ol anqar igədi = o ona qarşı çıxdı, inad etdi».(إكادى-إكادى igər – igəmək).
- Ü l ə d i: «ألادى ol yarmak ülədi = o, pul payladı». Başqası da belədir, (الاماك-الار ülər – üləmək).
- U l a d i: «أل ييب الادی ol yıp uladı = o, ipi bir-birinə bağıladı».
- U l a d i: «أل يغوق الادی ol yağuk uladı = o, qohumlara, yaxın adamlara baş çəkdi», (الار-الاماق ular – ulamak).
- U l i d i: «أل بیری الیدی = qurd uladı». Gecə köpək qorxunc şəkildə ulayanda da belə deyilir. Bir adam şiddətli ağrı üzündən qurd ulaması kimi bağırsa yenə belə deyilir, (ألير-ألير الیماق ulır – ulımək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يزيدا بیری أليسا أفدا إت بغرى ترتشور» yazıda böri ulisa əwdə it bağırtışıur = çöldə qurd ulasa, evdə qurda acıyan köpəyin bağırtışıur». Bu söz qohumların bir-birinə yardım etmələri üçün söylənir.
- Ö l i d i: «أل تون الیدی = paltar islandı». Başqası da belədir, (ألير-ألير الیماق) ked-hüklüg ölüməs, küfəçlig küriməs = yapıncılı adam islanmaz, qantarğalı at özündən çıxmaz», (yapıncısı, plaşı olan adam yağışdan islanmaz, paltar onu qoruyar, qantarğalı at isə dəlilik etməz). Bu söz işə hazır olmaq üçün söylənir.
- A n u d i: «أنودی نانك anudı nənq = nəsnə hazırlandı». Bu, təsirsiz fəldir. Ərəbcə söyləmək lazım gəlsə, «أعد» deyilər. Ancaq bunun ərəbcəsi işlənmişdir, (أنور-أنوماق) anur – anumək).
- U n a d i: «أل بو ايشغ أنادی ol bu işğ unadı = o bu işə razı oldu», «سən unadınq mu = sən qəbul etdinmi, sən bu işə razı oldunmu», (أنار-أناماق) unar – unamak).

- E n ə d i: «أل قوين انادی ol koy enədi = o, qoyun enlədi», (tanınması üçün qoyunun qulağına əlamət vurdu), (انار-اناماك) enər – enəmək).
- S a p ı d i: «أل قذرقى سبيدى at kudhrukı sapıdı = atın quyruğu salındı». Başqası da belədir, (سبيير-سبيماق) sapır – sapımək).
- S u b ı d i: «سبیدی نانك subıdı nənq = nəsnə uzandı, ucları incəldi», (سبيير-سبيماق) subır – subımək).
- K ə b i d i²³⁵: «أل تون كبيدى = paltar qurudu», (paltarın üst tərəfi qurudu, təpidi). Bir şeyin bəzi yerləri qurusa, yenə belə deyilir, (كبيير-كبيماق) kəbir – kəbimək).
- K ü b i d i²³⁶: «أل تون كبيدى = o, paltara köbə qoydu, paltarı sıx tikişlə tikdi», (كبيير-كبيماق) kübir – kübimək).
- T a t ı d i: «أش اغزدا تتيدي = yemək ağızda tatıdı = yemək ağızda dad verdi», (تتير-تتيماق) tatır – tatımək). Bu hikmətli sözdə də işlənmişdir: «كشى اتى تركلا تتير = insan əti tiriglə tatır = insan əti diri ikən dadlıdır», (insan əti onun sağlığında dadlı olur). Bu o deməkdir ki, insan sağlığında mal qazanır, o malla dadlı yeməklər əldə edir və onlardan zövq alır²³⁷.

²³⁵ Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 273) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kəpidi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.342). Bundan sonrakı sözü Salih Mütəllibov «kübidü» şəkildə yazmışdır. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.252) və uyğurlar «kəpidi» kimi oxumuşlar (FTD, III tom, bet 351).

²³⁶ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.252) və uyğurlar bu sözü «kübidü» şəkildə oxumuşlar (FTD, III tom, bet 352). Deyəsən, doğrusu elə budur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «küpidü» şəkildə yazaraq misal belə çevirmişlər: «o, paltarı ikiqat edib arasına pambıq qoyaraq tikdi» (DLT-2005, s.335). «Köbəmək», əslində, «köbə qoymaq» sözü astarla üz arasına əlavə parça qoyaraq tikməyi ifadə edir. Çitəmək emilərə ayrılmiş hissələri sapla yenidən tikmək, təpçimək həmin şeyi iplə etmək, gözəmək isə yırtılmış, qismən iri deşik açılmış yun corabı təpçiməkdir. Bilgi üçün.

²³⁷ Bəsim Atalay bu məsələ başqa cür yozur: «İnsan sağ ikən dadlıdır, ölərkən hamı ondan qaçır» (DLT, III, s. 257). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bu məsələ təxminən Mahmud Kaşğari kimi mənalandırılmışlar (DLT-2005, s.540). Bəsim Atalayın yozumu daha məntiqlidir.

سُجِدِي S ü ç i d i: «سُجِدِي نَانِك» süçidi nənq²³⁸ = nəsne şirinləşdi və gözəl-
ləşdi», (سُجِيمَاك - سُجِير - سُجِيمَاك).

سُجِدِي S u ç ı d ı: «ات سُجِدِي at suçıdı = at sıçradı». Başqası da belədir,
(سُجِيمَاك - سُجِير - سُجِيمَاك).

كُجَادِي K ü ç ə d i: «أَلْ أَانِك تَقَارَن كُجَادِي ol anınq tawarın küçədi=o onun
malına insafsızlıqla əl qoydu, zülm etdi», (كُجَامَاك - كُجَار - كُجَامَاك). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَنْك مَنِي كُجَايِر

تُنْ كُنْ ثَرْبُ بَغْلِيُو

كُرْدِي كُزْمُ تَقْرَقِن

يُرْتِي قَلْبُ أَغْلِيُو

«Üdhik məni küçəyür,

Tün-gün turup yığılayu.

Kördi közüm tawrakın,

Yurtu kalıp ağalyu».

Eşq mənə zülm edir,

Gecə-gündüz ağlayaraq,

Gözüm onun davrandığını gördü,

Yurdu boş qalaraq.

(Köçüb getmiş sevgilisindən söz açaraq deyir: eşq mənə zülm edir, ge-
cə-gündüz durub ağlayıram, yurdunu boş qoyub uzaqlaş-
dığını öz gözlərimlə gördüm)²³⁹.

كُجَادِي K ü ç ə d i: «أَغْلَانِغ كُجَادِي oğlanıg küçədi=oğlana fənalıq, zülm
etdi». Cariyəyə zülm etsə də belə deyilir.

كُجِيدِي K i ç i d i: «أَتِم كُجِيدِي atim kiçidi=atim gicişdi, qaşındı». Heyvan-
lar barədə də belə deyilir, (كُجِيمَاك - كُجِير - كُجِيمَاك).

بُدُودِي B e d ü d i: «أَغْلَان بُدُودِي oğlan bedüdi=uşaq böyüdü». Kiçik olub
sonra böyüyən hər şey üçün belə deyilir, (بُدُور - بُدُومَاك - بُدُور - بَدُومَاك).

بُدُودِي B ü d h i d i: «كُيَز بُدُودِي kız büdhide = cariyə rəqs etdi, oynadı». Başqası da belədir, (بُدُودِي - بُدُودِي büdhir – büdhimək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «فَرْتَا بُدُودِي بِلْمَاس بِيرَم تَار تِير» kurtğa büdhi bilməs, yerim tar ter=qarı oyun bilməz, yerim dardır deyər». Bu söz bir şeyi ən yaxşı şəkildə bacardığını iddia edən, ancaq məqamı çatanda edə bilməyən və müxtəlif uydurmalarla işin içindən çıxmağa çalışan adam haqqında söylənir.

أُذِيدِي U d h ı d i: «أَر أُذِيدِي ar udhıdı = adam uyudu». Başqası da belədir,
(أُذِيمَاك - أُذِير - أُذِيمَاK).

بُدُودِي B o d h u d i: «أَل تَوْنُغ بُدُودِي ol tonuğ bodhudı = o, paltarını boyadı». Başqası da belədir.

بُدُودِي B o d h u d i: «أَل أَقْن أَرْدِي كُيَكْنِي يَغَاچْقا بُدُودِي ol okm urdı, keyikni yığaçka bodhudı = o, oxunu atdı, ovu vurub ağaca yapışdırdı, mıxladı». Başqası da belədir, (بُدُور - بُدُور bodhur – bodhurmak)²⁴⁰.

قُدُودِي K a d h u d i: «أَل تَوْنُغ قُدُودِي ol tonuğ kadhudı = o, paltarını seyrəkə tikdi», (قُدُومَاك - قُدُور - قُدُور kadhur – kadhurmak).

يُدُودِي Y ı d h ı d i: «نَانِغ يُدُودِي nənq = nəsne qoxdu, xarab oldu». Bu, dəyərsiz bir sözdür, (يُدُودِي - يُدُودِي yıdhır – yıdhımak)²⁴¹.

²³⁸ Uyğurlar bunu «nəsne şirinləşdi və dadlandı» kimi çevirmişlər (TTD, III tom, 354).

²³⁹ Bu şeir yazma və basma nüsxələrdə növbəti maddədə gəlir, lakin Bəsim Atalay onu bu maddənin içində vermişdir, biz də onun kimi etdik. Şeirin tərcüməsində Salih Mütəllibovun yozumunu daha filoloji, daha ağılabatan hesab etdik və ona yaxın çevirdik.

²⁴⁰ Bu sözün məsdəri yazma və basma nüsxələrdə yanlış olaraq «بُدُور bodhurmak» şəkildə verilmişdir, əslində «بُدُومَاK bodhumak» şəkildə olmalıdır.

²⁴¹ Bu sözün müzare və məsdərini biz qoyduq.

ترادی Taradı: «فیز سجن ترادی kız saçın taradı = qız saçını daradı».

ترادی Taradı: «انك سوسن ترادی onun qoşunu dağıldı». Əsli «تردی tardı»dır, bir şeyi ayırdı mənasındadır. (ترار – تارار tarar – taramak)²⁴².

[Qayda]:

Görürsənmi, ikisinin müzare şəkli eynidir. «Ayırdı» mənasında «تردی tardı» deyirsən, müzaresi «ترار tarar» olur. «ترادی taradı» deyirsən, müzaresi yenə «ترار tarar» olur. Ancaq bu tərtib bütün fe'llərdə ümumi deyildir. İki hərfli və üç hərfli fe'llərdə müzare eynidir, lakin keçmiş zaman fərqlidir. Məsələn: «ار ارت اشدی ər art aşdı = adam dağ belini aşdı» və «أل اش اشادی ol aş aşadı = o, yemək yedi» cümlələrinəki «اشدی aşdı» və «اشادی aşadı» fe'llərinin müzaresi eyni qəlibdə – «اشار aşar» şəklindədir. «أل سققا قندی ol suwka kandı = o, suya qandı, doyunca su içdi» cümləsindəki «قندی kandı» fe'llinin müzaresi «قنار kanar», məsdəri «قنماق kanmak»dır. Eynən bunun kimi «أل اتن قنادی ol atın kanadı = o, atından qan aldı» cümləsindəki «قنادی kanadı» fe'llinin müzaresi yenə «قنار kanar» şəklindədir, məsdəri isə «قنماق kanamak»dır²⁴³. «قنماق kanmak» və «قنماق kanamak» sözləri müzaredə birləşsələr də, keçmiş zamanda və məsdərdə ayrılırlar.

²⁴² Müzare və məsdəri biz qoyduq.

²⁴³ Bu söz basma və yazma nüsxələrdə «قنماق kanamak» əvəzinə səhvən «قنماماق kanamamak» şəklində verilmişdir.

ترودی Tarudı: «اف ترودی əw tarudı = ev daraldı». Köks, sinə və ya başqa şeylər daralanda da belə deyilir.

ترودی Tarudı: «ار بشدی ترودی ər buşdı tarudı = adam usandı, bezdi, cana doydı», (ترور- تروماق tarur – tarumak).

تörüdü Törüdü: «يلنكق ترودی yalnqk törüdü = insan yaradıldı». Bu fe'l təsirsizdir, (ترور- تروماق törür – törümək).

تریدی Tarıdı: «أل ترغ تریدی ol tarığ tarıdı = o, əkin əkdi». Başqası da belədir, (ترير- ترير tarır – tarımak).

تیرادی Tirədi: «أل قبق ترادی ol kapuğ tirədi = o, qapıya dirək vurdu». Hər hansı bir şeyə dirək vurulsa, yenə belə deyilir, (ترار- ترير tirər – tirəmək).

سیریدی Sırıdı: «ات سیریدی it sırıdı = köpək pislədi, siyidi».

سیریدی Sırıdı: «أل كذر سیریدی ol kidhiz sırıdı = o, keçəni sıx tikişlə sırıdı», (türkmənlərin çadır örtüləri və köç zamanı işlətdikləri bürgüləri [əşyalarını bükdükləri, örtükləri örtü; məf-rəş] kimi keçəni sıx tikişlə sırıdı), (سیرير- سیرير sırır – sırımak).

سرودی Sarudı: «أل سولق سرودی ol suluk sarudı = o, sarıq, çalma, sarıdı». Bir şey başqa bir şeyin üzərinə sarılanda da belə deyilir, (سروماق sarumak)²⁴⁴.

قریدی Karıdı: «ار قریدی ər karıdı = adam qocaldı». Başqası da belədir, (قرير- قرير karır – karımak). Bu məsələdə də işlənmişdir: «ارسلان قریسا سچغان اتن کذا زور» arslan karısa sıçğan ötin ködhəzür = aslan qocalsa, sıçan tutmaq üçün onun yuvasının ağzında gözləyər». Bu söz böyük işlərə gücü yetməyən yaşlı adamı kiçik işlərə razı salmaq üçün söylənir.

²⁴⁴ Bu fe'llin müzaresi məndə göstərilməmişdir.

فَرِيدِ K u r i d i: «فَرِيدِ تُونُ kurıdı ton = paltar qurudu». Başqası da belədir, (فَرِيمَاقِ - فَرِيرِ kurır – kurımak).

فَرِيدِ K o r i d i: «أَتَغِ فَرِيدِ otıg korıdı = otu qorudu». Başqası da belədir, (فَرِيمَاقِ - فَرِيرِ korır – korımak).

كُرَادِ K ü r ə d i: «كُلُّ كُرَادِ kul kürədi = qul qaçdı». Başqası da belədir, (كُرَامَاكِ - كُرَارِ kürər – kürəmək).

كُرِيدِ K ü r i d i: «أَتِ كُرِيدِ at küridi = at ön ayaqları ilə yeri eşdi».

كُرِيدِ K ü r i d i: «أَلِ قَارِغِ كُرِيدِ ol qarıg küridi = o, qarı kürədi», (كُرِيرِ - كُرِيمَاكِ kürir – kürimək).

بَزَادِ B ə z ə d i: «أَلِ أَقِنِ بَزَادِ ol əwin bəzədi = o, evini bəzədi, naxışladı», (بَزَامَاكِ - بَزَارِ bəzər – bəzəmək).

تُزَادِ T u z a d i: «أَلِ أَتِ تُزَادِ ol ət tuzadı = o, ət duzladı». Bu söz «tuzladı» yerində işlənir, (تُزَامَاكِ - تُزَارِ tuzar – tuzamak)²⁴⁵.

قَزِيدِ K ə z i d i: «أَلِ يَبِيرِكِ قَزِيدِ ol yerig kazıdı = o, yeri qazdı və eşdi». Yara və yaraya bənzər şeyləri deşmək üçün də belə deyilir, (قَزِيمَاقِ - قَزِيرِ kazır – kazımak).

فَرِيدِ K u r i d i: «أَتِكِ بَغْزِي أَشَقَا فَرِيدِ anıq boğzı aşka kurıdı=onun boğzı yeməyə qurudu», (boğazından yemək getmədi). İşlənən şəkli budur. Doğru olanı isə nöqtəsiz ر r hərfi ilə olanıdır²⁴⁶. Bu, qaydadan xaricdir. «سُوتِ أَمْرُذِي süt əmüzdi» cümləsindəki «أَمْرُذِي əmüzdi» sözü kimi, «سُودِ أَمِيرِدِي deməkdir, (فَرِيمَاقِ - فَرِيرِ kurır – kurımak).

قَزُودِ K ı z u d i: «تَقَارِ قَزُودِ tawar kızudı = mal bahalandı, malm qiyməti yüksəldi», (قَزُورِ - قَزُومَاقِ kızur – kızumak).

²⁴⁵ Məsdərini və müzəresini biz qoyduq.

²⁴⁶ Buradan belə çıxır ki, mətnə «فَرِيدِ kurıdı» şəklində verilmiş olan söz nöqtəli ر r ilə, yəni ز z ilə «قَزِيدِ kızıdı», müzare və məsdəri isə «kuzır – kuzımak» şəklində olmalı imiş. Əks halda, bu izahatın nə mənası var? Ehtimal ki, sözün «kurıdı» kimi yazılışı katib xətasıdır. Yenə eyni məntiqə görə, «əməzdü» əvəzinə «əməürdi» olmalıdır.

قَزَادِ K ı z a d i: «أَلِ قِيزِغِ قَزَادِ ol kıziğ kızadı = o, qızın qızlığını pozdu», (قَزَامَاكِ - قَزَارِ kızar – kızamak).

كُزَادِ K ö z ə d i: «أَلِ أَتِ كُزَادِ ol ot közədi = o, odu maşa ilə və ya başqa şeylə çevirdi, qarışdırdı», (كُزَامَاكِ - كُزَارِ közər – közəmək).

كُزَادِ K ö z ə d i: «أَلِ أَزْمِنِي كُزَادِ ol üzümni közədi = o, üzümü dənələdi, salxımdan dənələri qopardı, yığdı».

كُزَادِ K ü z ə d i: «أَلِ يَبِلَاغِدَا كُزَادِ ol yaylağda küzədi = o, payızı yaylaqda keçirdi», (كُزَامَاكِ - كُزَارِ küzər – küzəmək).

سَسِيدِ S a s i d i: «سَسِيدِي نَانِكِ sasıdı nənq = nəsənə sasıdı, qoxdu», (سَسِيرِ - سَسِيمَاقِ sasır – sasımak).

كُسَادِ K ö s ə d i: «أَلِ أَنِي كُرْمَاكِنِ كُسَادِ ol anıq körməgin kösədi=onu görmək istədi». Hər hansı bir şeyi görmək arzu ediləndə də belə deyilir, (كُسَامَاكِ - كُسَارِ kösər – kösəmək).

بِشَادِ B a ş a d i: «أَلِ يَبَاغِجِ بِشَادِ ol yığacığ başadı = o, ağacı kərtiklədi, ağaca bir çox kərtiklər vurdu». Ağaclar bir-birinə söykənmiş şəkildə yığılsa, yenə belə deyilir, (بِشَامَاكِ - بِشَارِ başar – başamak).

بُشُودِ B o ş u d i: «أَتِكِ أَمِيرِغِ أَوْزِي بُشُودِ anıq özi boşudı = onun içi boşaldı», (ishal oldu).

بُشُودِ B o ş u d i: «تُكُونِ بُشُودِ tügün boşudı = düyün boşaldı, açıldı».

بُشُودِ B o ş u d i: «أَتِ بُشُودِ at boşudı = atın bağı boşaldı, sərbəst oldu».

بُشُودِ B o ş u d i: «خَانِ يَلَاوَجِغِ بُشُودِ xan yalavaçığ boşudı = xaqan ölkəsinə dönmək üçün elçiyə icazə verdi».

بُشُودِ B o ş u d i: «أَرِ أَرَاغْتِنِ بُشُودِ ar urağutın boşudı=adam arvadını boşadı». Arğuca. Bu fe'l həm təsirli, həm təsir olur, (بُشُورِ - بُشُومَاقِ boşur – boşumak).

- تَشَوْدَى T a ş u d ı: «أَلْ أَفْكَ يَرْمَاقُ تَشَوْدَى» ol əfgə yarmak taşudı = o, evə pul daşdı». Başqası da belədir, (تَشَوْمَاقُ - تَشَوْرُ - تَشَوْمَاقُ taşur-taşumak).
- تَشَادَى T ü ş ə d i: «أَلْ تَوْشُ تَشَادَى» ol tüş tüşədi = o, röya, yuxu gördü». Yuxuda ehtilam olsa, yenə belə deyilir, (تُشَارُ - تُشَامَاكُ tüşər - tüşəmək).
- تَشَادَى T ö ş ə d i: «تَشَاكُ تَشَادَى» tüşək tüşədi = döşək döşədi». Başqası da belədir, (تُشَارُ - تُشَامَاكُ tüşər - tüşəmək)²⁴⁷.
- تِشَادَى T i ş ə d i: «تَگِرمَانُ تِشَادَى» təgirmən tişədi = dəyirman dişədi», (dəyirman daşını dişədi, itilədi). Bu cümlədə müzəf atılmış, onun yerinə müzəfün-əleyh keçmişdir, çünki «تَگِرمَانُ təgirmən» sözü bütövlükdə dəyirmanı verilən addır, halbuki onun yalnız daşı dişənir.
- تِشَادَى T i ş ə d i: «أَلْ أَرْغَاقُ تِشَادَى» ol orğak tişədi = o, orağı itilədi, bülövlədi», (تِشَارُ - تِشَامَاكُ tişər - tişəmək).
- چِشَادَى Ç i ş ə d i: «أَغْلَانُ چِشَادَى» oğlan çişədi = oğlan çiş etdi». Bu söz ancaq uşaqlarla bağlı işlənir, (چِشَارُ - چِشَامَاكُ çişər - çişəmək)²⁴⁸.
- سَشَوْدَى S ə ş ü d i: «تُگُونُ سَشَوْدَى» tügün səşüdi = düyün az qala açıldı», (سَشَوْرُ - سَشَوْمَاكُ səşür - səşümək).
- كَشَادَى K a ş ı d ı: «أَلْ مَنَى قَشَادَى» ol mənı qaşdı = o mənı qaşdı, bədənimı qaşdı», (قَشِيرُ - قَشِيمَاقُ kaşır - kaşımak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَلْدَجَى سَجْعَانُ مَوْشُ تَشَقِنُ قَشِيرُ» öldəçi sıçğan muş taşakın kaşır=ölümü gələn siçan pişiyin xayasını qaşır», (siçanın ölümü yaxınlaşanda pişiyin xayasını qaşır). Bu söz təhlükəli bir işlə maraqlanan adam haqqında söylənir.

²⁴⁷ Müzare və məsdərini biz qoyduq.

²⁴⁸ Müzare və məsdərini biz qoyduq.

- كُشَادَى K ö ş i d i: «تَامُ كُونُكُ كُشَادَى» tam künüg köşidi = divar günün qabağını kəsdi». Hər hansı bir şey işığı qapasa, yenə belə deyilir. (كُشِيرُ - كُشِيمَاكُ köşir - köşimək).
- كِشَادَى K i ş ə d i: «أَلْ أَتِغُ كِشَادَى» ol atıg kişədi = o, atı cidarladı».
- كِشَادَى K i ş ə d i: «أَرْقُولُ كِشَادَى» ər kulın kişədi = adam qulunu bağladı», (كِشَارُ - كِشَامَاكُ kişər - kişəmək).
- سُغَادَى S o ğ ı d ı: «سُوفُ سُغَادَى» suw soğıdı = su soyudu». Başqası da belədir, (سُغِيرُ - سُغِيمَاقُ soğır - soğımak).
- تُكَادَى T o k ı d ı: «أَلْ قَبِغُ تُكَادَى» ol kapuğ tokıdı=o, qapını çaldı, qapıya vurdu».
- تُكَادَى T o k ı d ı: «أَلْ قَوْلُ كُتَادَى» ol kulın tokıdı = o, qulunu döydü». Oğuzca. Digər türklər «أُرْدَى تُكَادَى» urdı tokıdı» deyərək iki sözü birlikdə işlədirlər.
- تُكَادَى T o k ı d ı: «تَمْرُجَى قَلِجُ تُكَادَى» təmürçi kılıç tokıdı = dəmirçi qılınc döydü», (dəmirçi qılınc, bıçaq və buna bənzər şeylər düzəltdi).
- تُكَادَى T o k ı d ı: «أَرُ بَوُزُ تُكَادَى» ər böz tokıdı=adam bez toxudu». Başqası da belədir.
- تُكَادَى T o k ı d ı: «أَنَى سَفُ تُكَادَى» anı suw tokıdı = onu su alıb götürdü və batırdı».
- تُكَادَى T o k ı d ı: «أَرْنَى بَيْلُ تُكَادَى» ərni yel tokıdı = adamı yel çarpdı, yel toxundu, cin çarpdı», (تُكِيرُ - تُكِيمَاقُ tokır - tokımak).
- سَقَادَى S a k ı d ı: «أَلْ مَنَى كُوزُ مَا سَقَادَى» ol məninq közümə sakıdı = o mənım gözümə xəyal kimi göründü», «سَاقِغُ سَقَادَى» sakığ sakıdı =sərab su sanıldı, ilğım göründü», (سَقِيرُ - سَقِيمَاقُ sakır - sakımak).
- سُكَادَى S u k ı d ı: «أَلْ أَنَى سُكَادَى» ol anı sukıdı = o onu barmağı ilə qıdıqladı», (سُكِيرُ - سُكِيمَاقُ sukır - sukımak).

سِقَادِي S i k a d i: «أَلْ أُنِيقْ بَاشِن سِقَادِي ol anıñq başın sıkadı= o onun başını sığalladı», (yazığı gələrək başını sığalladı, saçını oxşadı). Hər hansı bir şeyin üzərində əl gəzdirilərək yoxlansa, yenə belə deyilir, (سِقَامَاق - سِقَار - سِكار – sıkamak).

فَقْدِي K a k i d i: «أَلْ أُنْدِن فَقْدِي ol andın kakıdı= o ona qəzəbləndi, tutduğu işə görə hirsələndi», (فَقِيمَاق - فَقِير - kakır – kakımak). Arğu dilində «فَقْيُورُ kakıyur» şəklindədir. Çünki onlar zəmməni tələb edəcək bir şey olmadığı halda bu bölmənin müzare fe'llərini zəmməli edirlər. Onların dilində dolayışlıq var.

بَكُودِي B ə k ü d i: «تُكُونُ بَكُودِي tükün bəküdi = düyün bərkidi». Bir iş bərkisə, möhkəmlənsə, yenə belə deyilir, (بَكُورُ - بَكُومَاق - bəkür – bəkümək).

تُكَادِي T ü k ə d i: «أِيش تُكَادِي iş tükədi = iş tükəndi, bitdi».

تُكَادِي T ü k ə d i: «بُوش فَمَغَا تُكَادِي bu aş kamuğka tükədi = bu yemək hamıya yetdi». Bu [iki] söz iki bir-birinə zidd mənədadır, (تُكَار - تُكَمَاق)249.

بَلَادِي B ə l ə d i: «كُوي بَلَادِي koy bələdi = qoyun mələdi», (بَلَار - بَلَامَاق - bə-lər – bələmək).

بُلَادِي B u l a d i: «كُزِي بُلَادِي kuzı buladı = quzu bişirdi». Başqası da belədir, (بُلَار - بُلَامَاق)250.

بِلَادِي B i l ə d i: «أَلْ بِيَاك بِلَادِي bıçak bilədi = bıçaq itilədi, bıçağı bülövə sürtdü».

بِلَادِي B i l ə d i: «أَلْ تِيْش بِلَادِي ol tış bilədi = o, diş itilədi; o, diş qııcıdı», (بِلَار - بِلَامَاق - bilər – bilmək).

بِلَادِي B e l ə d i: «أَلْ كَنْجِن بِلَادِي ol kənçin belədi = o, uşağını bələdi, beşiyə qoydu».

بِلَادِي B e l ə d i: «أَلْ أُنِي قَانِيَا بِلَادِي ol anı kanığa251 belədi = o onu qanma bələdi», (بِلَامَاق - بِلَار - belər – beləmək).

تُلَادِي T ü l ə d i: «أَت تُلَادِي at tülədi = at tükünü tökdü». At qış tükünü tökdü, yeni tük çıxardı deməkdir. Başqası da belədir, bu, qış tükünün tökülməsi, yenisinin çıxması deməkdir, (تُلَار - تُلَامَاق - tülər–tüləmək). Əsli و vavla «تُولَادِي tülədi»dir, sonra و vav düşmüşdür.

تُولَادِي T ö l ə d i: «كُوي تُولَادِي koy tölədi = qoyun döllədi, quzuladı». Oğuzca. (تُولَار - تُولَامَاق - tölər – töləmək).

تِيلَادِي T i l ə d i: «أَلْ أُنِي تِيلَادِي ol anı tilədi = o onu dilədi, arzuladı».

تِيلَادِي T i l ə d i: «أَنْدَاغُ تِيلَادِي tənqri andağ tilədi = tanrı belə istədi, belə lazım bildi», (تِيلَار - تِيلَامَاق - tilər–tiləmək).

چِيلَادِي Ç i l ə d i: «تُونُغُ چِيلَادِي tonuğ çilədi=paltarı nəm elədi». Əsli «جِيلَادِي çilədi»dir, ی i atılmışdır, (چِيلَار - چِيلَامَاق - çilər–çiləmək).

سُولَادِي S ü l ə d i: «بَكُ يَغِيَا سُولَادِي bəg yağıka sülədi=bəy yağıya qarşı qoşun göndərdi, savaşı». Əsli «سُولَادِي sülədi»dir, و vav atılmışdır, (سُولَار - سُولَامَاق - sülər–süləmək). Bu beytdə də işlənir:

يَغِيَا تَبَا تِيْرُ بَقْبُ بَكْدَنَكُ بِلَا

أَغْرَبُ قَلِي كَلْسَا سَتَا قَرَشُ سُولَا

«Yağınq taba titrü bakıp bügdənq bilə,

Oğrap kalı kəlsə sanqa qarşı sülə».

Düşmən tərəfə düz bax, xəncərini itilə,

Nə vaxt üstünə cumsa, ona qarşı qoşun çıxar.

(Düşməni gözdən qoyma, xəncərini daimi iti saxla, elə ki, sənə qarşı hücuma keçdi, sən də ona qarşı qoşun çıxart).

249 Sözü müzare və məsərinə biz qoyduq.

250 Dilimizdə bişirmək mənasında ancaq «dovğa bulamaq» ifadəsi var.

251 Bu variant çox nadir hallarda rastlanır. Uyğurlar «kanınqa» (TTD, III tom, bet 369), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «ol anı kanığa belədi= o ona qanını bulaşdırdı» kimi vermişlər (DLT-2005, s. 181). Hər ikisi yanlışdır, «kanığa»da ğ yoxdur.

- قَلِيدى K a l i d i : «at kalıdı=at sıçradı», (قَلِير-قَلِيَاق kalır–kalımak).
- كُلِيدى K ü l i d i : «ölüg külidi = ölünü gömdü». Başqası da belədir, (كُلِير-كُلِيمَاك küler – külimək).
- قَمَادى K a m a d i : «كُوز قَمَادى köz kamadı = göz qamaşdı, günəş işığından göz qamaşdı», (قَمَار-قَمَامَاق kamar – kamamak).
- قَمَادى K a m a d i : «اَنِيك تيشى قَمَادى anıq tışı kamadı = onun dişi qamaşdı», (turş bir şey yeməkdən onun dişi qamaşdı). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اتاسى اناسى اَجِغِ الْمِلَا بِيَسَا اَغْلَى atası-anası açığ almıla yesə, oğlu-kızı tışı kamar=ata-anası turş alma yesə, oğlunun-qızının dişi qamaşar». Bu söz ata-ananın etdiyi cinayət üçün uşaqlarının tutulduğu, sorğuya çəkildiyi zaman söylənir.
- قَمِيدى K o m i d i : «اَر اَقْتِكَا قَمِيدى ar əwinqə komıdı = adam öz evinə həsrət duydu». Bir adam hər hansı bir şey üçün darıxsə, ona qarşı ürəyində həsrət və şövq duysə, yenə belə deyilir, (قَمِير-قَمِيمَاق komır – komımak).
- تَنُودى T a n u d i : «اَل مَنكَا سَوَز تَنُودى ol manqa söz tanudı = o mənə bir söz söylədi, tapşırıq, əmr verdi». Hər hansı bir şeyi tövsiyə etsə, yenə belə deyilir, (تَنُور-تَنُومَاق tanur – tanumak).
- تُنَادى T ü n ə d i : «اَل مَنَدَا تُنَادى ol məndə tünədi = o mənim yanımda gecələdi», (تُنَار-تُنَامَاك tünər – tünəmək).
- سِنَادى S i n a d i : «اَل اَنِي سِنَادى ol anı sınadı = o onu sınadı», (سِنَار-سِنَامَاق sınar – sınamak).
- قَنَادى K a n a d i : «اَل اَتِن قَنَادى ol atın kanadı = o, atından qan aldı», (قَنَار-قَنَامَاق kanar - kanamak).
- كِنَادى K i n a d i : «بَك اَنِي قَنَادى bəg anı kınadı = bəy ona işkəncə verdi».
- قَنَادى K i n a d i : «تَنقَرى اَنِي قَنَادى tənqri anı kınadı=tanrı onu cəzalandırdı».

- قِنَادى K i n a d i : «اَل بَجَاكِن قِنَادى ol biçəkin kınadı = o, biçəğine qın saldı, qın düzəltdi», (قِنَار-قِنَامَاق kınar – kınamak).
- قَنَدى K a n a d i : «بُرُون قَنَدى burun kanadı = burun qanadı». Bir adamın bədəninin hər hansı bir yeri qanasa, yenə belə deyilir. Əsli «قَانِيدى kanıdı»dır, الف əlif düşmüşdür. (قَنِير-قَنِيمَاق kanır–kanımak)²⁵².
- مُنَادى M ü n ə d i : «اَل تَوْنُغ مُنَادى ol tonuğ münədi = o, paltarının əyriliyini düzəltmək üçün uclarından kəsdi», (مُنَار-مُنَامَاك münər – münəmək).
- سَنَادى S a n a d i : «اَل قَوِين سَنَادى ol koyım sanadı = o, qoyununu saydı, sanadı». Əsli «سَانَادى sanadı»dır, birinci الف əlif düşmüşdür, (سَنَار-سَنَامَاق sanar – sanamak).

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

- بَيُودى B a y u d i : «اَر بَيُودى ar bayudı=adam varlandı». Başqası da belədir, (بَيُور-بَيُومَاق bayur – bayumak).
- تَيَادى T a y a d i : «اَل اَنِي تَيَادى ol anı tayadı=o ona dayaq qoydu, dayaq vurdu, hətta üstünə çıxdı», (تَيَار-تَيَامَاق tayar–tayamak).

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

²⁵² Mətdə «Əsli «قَانِيدى kanıdı»dır» deyə yazılmış, müzare və məsdər «قَنِير-قَنِيمَاق kanır–kanımak» şəklində verilmişdir. Əslində «kanadı-kanar-kanamak» şəklində olmalıdır.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI SÜKUNLU, HƏR NÖV HƏRƏKƏ

İLƏ HƏRƏKƏLİ فَعْلَلْدِي FƏ'LƏLDİ BABI²⁵³

بُرْبَادِي B u r b a d i: «ارايشغ بُرْبَادِي ər işğ burbadı=adam işə səhlənkar yanaşdı, üstünə düşmədi», (بُرْبَامَاقِ burbar–burbamak).

تُرْبِيدِي T ö r p i d i²⁵⁴: «أريغاج تُرْبِيدِي ər yığaç törpidi=adam ağac rəndələdi». Başqası da belədir, (تُرْبِيرِ-تُرْبِيمَاقِ törpir – törpimək).

سِغْتَادِي S ı ğ t a d i: «أعلان سِغْتَادِي oğlan sığtadı = uşaq ağladı». Başqası da belədir, (سِغْتَامَاقِ سِغْتَارِ- سِغْتَارِ sığtar – sığtamak). Bu fe'l خ x ilə də söylənir. Ərəbcə də belədir: «غَمَارُ النَّاسِ وَخَمَارُهُمْ وَعَدَارُ وَخَتَارُ» kimi. Bu ancaq fe'llərdə mümkündür, isimlərdə mümkün deyil. Ağlamaq üçün غ ğ yerinə خ x ilə «سِخِيتِ sıxıt» demək doğru olmaz.

تُرْجِيدِي T ü r ç i d i: «أر ايش تُرْجِيدِي ər iş türçidi = adam işə başladı», (تُرْجِيمَاقِ- تُرْجِيمَاقِ türçir – türçimək).

²⁵³ Başlıqla bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Bu başlıq bu cür anlaşılmalıdır: ortası sükunlu olduğu halda, baş tərəfi hər növ hərəkə ilə hərəkələne bilən bölmə. Bölmədə vəzn olaraq verilən fə'ləldi babına baxılsa, bu baba daxil olan sözlərin «burbandı», «sığtandı» şəklində olması lazımdır, lakin Mahmud Kaşğari burada da ərəb dilinin qaydalarına tam riayət etmişdir. Çünki ərəb dilində əlif, vav, ye hərfləri sükunlu hərf sayılır. Ancaq bu halda bölmədə verilən sözlər yuxarıdakı baba uyğun gələ bilər» (DLT, III, s. 275).

²⁵⁴ Uygurlar və onları təqlid edən çinlilər bu sözü «türpidi» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet. 375). «Törpidi» daha məqbuldur, çünki rəndəyə «törpi» deyilir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də haqlı olaraq bu sözü «türpidi» kimi vermişlər (DLT-2005, s. 586).

تَفْجِيدِي T ə w ç i d i: «أل تونغ تَفْجِيدِي ol tonuğ təwçidi=o, paltarını tərçidi». Bu, bir şeyi seyrəkcə tikmək deməkdir, (تَفْجِيمَاقِ- تَفْجِيرِ təwçir–təwçimək).

تِنْجِيدِي T ı n ç ı d i: «أت تِنْجِيدِي ət tınçidi = ət qoxdu», (تِنْجِيمَاقِ- تِنْجِيرِ tınçır–tınçımək).

قِرْجَادِي K a r ç a d i: «ألمشاق نانك قِرْجَادِي yumşaq nənq karçadı = yumşaq nəsnə qatılaşdı, sərtləşdi», (قِرْجَامَاقِ- قِرْجَارِ karçar–karçamak).

كِرْجَادِي K ı r ç a d i: «أق اماجقا قِرْجَادِي ol ok amaçka kırçadı = o ox hədəfin yanına, kənarına toxundu və hədəfi sıyırır keçdi», (قِرْجَامَاقِ- قِرْجَارِ kırçar – kırçamak).

كَاوَچِيدِي K a w ç ı d i: «أرى كيشيكا قَفْجِيدِي arı kişigə kawçıdı = arı adama hücum etdi», (arı sanmaq üçün adama hücum etdi). Bir adam başqasına qəzəblənsə və üstünə düşsə, yenə belə deyilir, (كَاوَچِيرِ- قَفْجِيمَاقِ kawçır – kawçımək).

بَاغْدَادِي B a ğ d a d i: «ألك اذاقن بَاغْدَادِي ol anıq adhakın bağdadı = onun ayağını sarmaya saldı, güləşdə sarmaladı», (بَاغْدَارِ- بَاغْدَامَاقِ bağdar – bağdamək).

كُنْدِيدِي K u n d i d i: «ألك قَلِج قُنْدِيدِي ol kılıç kundıdı = o, parlatğıcila qılıncı parıldatdı», (قُنْدِيمَاقِ- قُنْدِيرِ kundır – kundımək).

تَپْرَادِي T ə p r ə d i: «أنرادى نانك تَپْرَادِي təprədi nənq=nəsnə tərpəndi, qımıldandı, hərəkət etdi», (تَپْرَامَاقِ- تَپْرَارِ təprər – təprəmək).

تَپْرَادِي T o p r a d i: «أت تَپْرَادِي ot topradı = ot qurudu», (تَپْرَامَاقِ- تَپْرَارِ toprrar – topramak).

تَپْرِيدِي T a p r i d i: «أت تَپْرِيدِي təwi taprıdı = dəvə sıçradı». Bu söz ancaq dəvəyə aiddir, (تَپْرِيمَاقِ- تَپْرِيرِ taprır – taprımək).

سَدْرَدِي S e d h r ə d i: «أكىشى سَدْرَدِي kişi sedhrədi = camaat seyrəldi, seyrəkləşdi».

سَدْرَدِي S e d h r ə d i: «تُون سَدْرَدِي ton sedhrədi = paltar süzüldü, yıprandı», (سَدْرَار- سَدْرَامَاك sedhrər – sedhrəmək).

بُوْغْرَادِي B o ğ r a d i: «أَل يَغَاغِي بُوْغْرَادِي ol yığacığ boğradı = o, ağacın üstündə kərtik açdı». Başqası da belədir, (بُوْغْرَار- بُوْغْرَامَاك boğrar – boğramak).

تِيْغْرَادِي T i ğ r a d i: «أَر تِيْغْرَادِي ər tığradı = adam sərt, mətin oldu, bahadır oldu», (تِيْغْرَار- تِيْغْرَامَاك tığrar – tığramak).

تُوْغْرَادِي T o ğ r a d i: «أَت تُوْغْرَادِي ət toğradı = ət doğradı, tutmac üçün ət doğradı». Başqası da belədir, (تُوْغْرَار- تُوْغْرَامَاك toğrar toğramak).

يَاْوْرَادِي Y a w r a d i: «أَر يَاْوْرَادِي ər yawradı = adam tığrak, sərt, mətin və bahadır oldu, oldu». Bu, «تِيْغْدَادِي = tığdadı» sözü kimidir. (يَاْوْرَار- يَاْوْرَامَاك yawrar- yawramak). Bu şeirdə də işlənir:

قِشْ يَايْغُرُو سَقْلَانُور
أَرَات مَنَنْ يَقْرِيوْر
إِكْر يِمَا سَقْرِيوْر
أَت يِن تَقِي بَكْرَشُور

«Kış yayğaru sövlənür,

Ər at mənin yawrayur,

İglər yəmə sawrıyur,

Ət, yin takı bəkrişür»²⁵⁵.

Qış yaza pıçıldadı:

Ər və at mənimlə tığrak olur,

Xəstəliklər azalır, seyrəlir,

Ət və bədən bərkiyir.

²⁵⁵ Bəsim Atalay bu bəndə iki yanlışlıq təsbit etmişdir. Birincisi, «sövlənür» əvəzinə «sövləyür» olmalıdır, çünki burada qayıdış və ya məchul fe'l deyil, III şəxsin tək nəzərdə tutulur. üstəlik, bu, qafiyənin tələbidir. İkincisi, «bəkrişür» yox, «bəkraşür» olmalıdır (DLT, III, s. 279).

(Qışla yazın qarşılıqlı deyişməsinə təsvir edir: qış yaza deyir ki, ərlə at mənə sayəmdə gümrəhləşir, xəstəliklər qışda azalır, insanın əti və bədənini qışda qüvvətlənir).

تُوْوْرَادِي T u w r a d i: «أَشَاق نَانَك تُوْوْرَادِي uşaq nənq tuwradı = kiçik şey böyüdü», (quzunun böyüdüyü kimi), (تُوْوْرَار- تُوْوْرَامَاك tuwrar- tuwramak). Bu söz «تُوْوْر يَنْجُو» tuwuz²⁵⁶ yinçü» ifadəsindəki «تُوْوْر tuwuz»dan alınmışdır, «iri mirvari, böyük inci» deməkdir.

بُوْكْرَادِي B u k r a d i: «أَت سُنْجِيدِي بُوْكْرَادِي at bukradı = at sıçradı, şahə qalxdı». Bu söz tək işlənmişdir, «سُنْجِيدِي suçıdı» sözü ilə birlikdə işlənir, (بُوْكْرَار- بُوْكْرَامَاك burkar – burkamak).

تِيْكَرَادِي T i k r ə d i: «أَت أَدَاقِي تِيْكَرَادِي at adhakı tikrədi = atın ayağı, nal səsləri əks-səda verdi».

تِيْكَرَادِي T i k r ə d i: «أَعْلَان تِيْكَرَادِي oğlan tikrədi = uşaq böyüdü», (تِيْكَرَار- تِيْكَرَامَاك tikrər – tikrəmək).

Ç İ Ğ R U D I: «يِير جِيْغْرُوْدِي yer çığrudı = yer sərtləşdi», (üstündə çox gəzilməkdən və tapdanmaqdan sərtləşdi). Kövrək, yumşaq olub sonra sərtləşən hər şey üçün belə deyilir, (جِيْغْرُوْمَاك- جِيْغْرُوْر çığrumak – çığrumak).

Ç O K R A D I: «أَشِيْج جِيْقْرَادِي aşıç çokradı = qazan qaynadı», (içindəki bulamac kimi qatı şey qaynadı). Qazanın içində sulu şey olsa və o qaynasa, belə deyilməz, (جِيْقْرَار- جِيْقْرَامَاك çokrar – çokramak).

Ç O K R A D I: «مِنْقَار جِيْقْرَادِي mınqar çokradı = bulaq qaynadı», (bulaq qazanın qaynadığı kimi qaynadı), (جِيْقْرَار- جِيْقْرَامَاك çokrar – çokramak).

²⁵⁶ Bəsim Atalay «tuwradı» fe'lindən yaranan bu sözün «tuwuz» deyil, «tuwur» şəklində olmasının vacibliyini bildirmişdir (DLT, III, s.279).

جقراڊى Ç i k r a d i: «تیش جقراڊى» tış çıkradı=diş qıçırdadı».

جقراڊى Ç i k r a d i: «قُبغ جقراڊى» kapuğ çıkradı=qapı cırlıdadı». Bir adam düşmənçiliklə və ya buna bənzər hisslə qışqırsa, yenə belə deyilir, (جقراڊى- جقراڊى çıkrar-çıkramak).

جقراڊى Ç i k r a d i: «اتماکتا تاش جقراڊى» atməktə taş çıkrədi = çörəkdə daş xırçıldadı», (çörəyin içindəki daş xırçıldadı), (جقراڊى- جقراڊى çıkrar – çıkramək).

جقراڊى Ç i l d a d i²⁵⁷: «اق کیش تا جقراڊى» ok kiştə çıldadı = ox oxdanda çar-çur elədi». Buna bənzər səslərə də belə deyilir, (جقراڊى- جقراڊى çıldar – çıldamak).

سقراڊى S a w r a d i: «ایش سقراڊى» iş sawradı = iş yavaşdı, üz-üstə qaldı». İşləyən adam işi buraxsa, yenə belə deyilir, (سقراڊى- سقراڊى sawrar-sawramək).

سقراڊى S a w r a d i: «سُکَل ایدین سقراڊى» sükəl igdin sawradı = xəstə yaxşılaşdı, xəstəliyi sovdu».

سکریڊى S ə k r i d i: «ار سُققا سکریڊى» ar ər suwka səkridi = adam suya doğru qaçdı, götürüldü». Başqası da belədir, (سکریڊى- سکریڊى səkrir – səkrimək).

سمریڊى S ə m r i d i: «قوی سمریڊى» koy səmrıdi=qoyun kökəldi, yağlandı». Başqası da belədir, (سمریڊى- سمریڊى səmrir-səmrımək).

سنریڊى S a n r i d i: «أسرُک سنریڊى» əsrük sanrıdı = sərxoş axmaqladı, yava-yava danışdı». Əslində «سنریڊى=sandırıdı»dır, (سنریڊى- سنریڊى sanrır – sanrımək).

تنریڊى T ə n r i d i: «انیک بئشى تنریڊى» anıq başı tənridi = onun başı hər-ləndi». Bu, adamı yuxu basdığı halda yatmadığı zaman

²⁵⁷ Bəsim Atalay bu sözün «çılradı» şəklində, müzare və məsdərinin isə «çılrar – çılramək» şəklində olacağını yazmışdır (DLT, III, s. 281).

baş verir. Bu üzdən insanın başında sanki qarışqa yeriyirmiş kimi bir şey eşidilir, (تنریڊى- تنریڊى tənrrir – tənrimək).

كؤراڊى K ö w r ə d i: «انیک کؤجى کؤراڊى» anıq küçi köwrədi = onun gücü azaldı». Hər hansı bir şeyin qüvvəsi azalsa, yenə belə deyilir, (كؤراڊى- كؤراڊى köwrər – köwrəmək)²⁵⁸.

كؤکراڊى K ö k r ə d i: «ارسلان کؤکراڊى» arslan kökrədi = aslan nəərə çəkdi».

كؤکراڊى K ö k r ə d i: «بؤغرا کؤکراڊى» boğra kökrədi = aygır kişnədi».

كؤکراڊى K ö k r ə d i: «بئت کؤکراڊى» bulıt kökrədi = bulud kükrədi». Savaşda igidlərin nəresi buna bənzədilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تکرمندا تغمش سبجان کؤک کؤکراڊى فرماس» təgirməndə toğmiş sıçğan kök kökrəginqə korkmas = dəyirməndə anadan olan siçan göy gurultusundan qorxmaz». Bu söz təhlükəli işlərdə bişmiş adamı kiçik bir şeylə qorxutmaq istəyəndə söylənir, (كؤکراڊى- كؤکراڊى kökrər – kökrəmək).

کؤلراڊى K ü l r ə d i: «تاش فؤغدا کؤلراڊى» taş kuduğda külrədi = daş quyuda əks-səda verdi, gurultu çıxardı», (کؤلراڊى- کؤلراڊى külrər – külrəmək).

تپزادى T ə p z ə d i: «أل انى تپزادى» ol anı təpzədi = o ona həsəd apardı», (تپزادى- تپزادى təpzər – təpzəmək).

سغزادى S ı ğ z a d i: «أل تیش سغزادى» ol tış sığzadı = o, çöplə dişini qurdladı».

سغزادى S ı ğ z a d i: «أل اتیک بیسن سغزادى» ol atik yisin sığzadı = o, məst, ayaqqabı kimi şeylərin arasına parça qoyub tikdi». İki şeyin arasına bir şey sıxışdırılıb qoyulsa, yenə belə deyilir, (سغزادى- سغزادى sığzar – sığzamək).

²⁵⁸ Yazma və basma nüsxələrdə «köwrədi» şəklində verilən bu söz əslində «köwrədi» olmalıdır.

- فبزادی K u p z a d i: «أَل فَبزَادِي ol kubuz kupzadı = o, qopuz çaldı», (فبزاماق - فبزار - kupzar – kupzamak).
- تَبسَادِي T ə p s ə d i: «أَل أَنِي تَبسَادِي ol anı təpsədi = o ona həsəd apardı», (تَبساماق - تَبسَار - təpsər–təpsəmək). Bu söz z z ilə də təlffüz olunur.
- بُتْسَادِي B ü t s ə d i: «أَل بَاش بُتْسَادِي baş bütsədi = yara yaxşılaşmağa üz qoydu», (بُتْسَاماق - بُتْسَار - bütsər – bütsəmək).
- بُخْسَادِي B u x s a d i: «أَل أَنقَار بُخْسَادِي ol anqar buxsadı = o onun əmrini sayı salmadı, işi zorla gördü», (بُخْسَاماق - بُخْسَار - buxsar – buxsamak).
- چَبْسَادِي Ç a p s a d i: «أَل سَفْدَا چَبْسَادِي ol suwda çapsadı = o, suda üzmək istədi», (چَبْسَاماق - چَبْسَار - çapsar – çapsamak).
- سَاتْسَادِي S a t s a d i: «أَل أَتِن سَاتْسَادِي ol atın satsadı = o, atını satmaq istədi». Başqası da belədir, (سَاتْسَاماق - سَاتْسَار - satsar–satsamak).
- سُورْسَادِي S ü r s ə d i: «أَل أَتِغ سُورْسَادِي ol atın sürsədi = o, atını sürmək istədi». Başqası da belədir, (سُورْسَاماق - سُورْسَار - sürsər – sürsəmək).
- سُورْسَادِي S u w s a d i: «أَل أَر سُورْسَادِي ar suwsadı = adam susadı». Başqası da belədir. Bunun əsli də istəməyə və diləməyə gedib çıxır, (سُورْسَاماق - سُورْسَار - suwsar – suwsamak).
- سُورْسَادِي S u w s i d i: «سِرْكََا سُورْسَادِي sirkə suwsadı = sirkə sulandı, sulu oldu». Sirkədəki su sirkənin tündlüyünü pozdu, (سُورْسَاماق - سُورْسَار - suwsar – suwsamak).
- كَبْسَادِي K a p s a d i: «أَل أَنِك كَبْسَادِي anıq təgrə kişi kapsadı = onun ətrafına camaat toplandı», (كَبْسَاماق - كَبْسَار - kapsar–kapsamak).
- كَبْسَادِي K a p s a d i: «أَل أَنِك كَبْسَادِي ol anıq tawarın kapsadı = o onun malını qapmaq istədi».

- كَبْسَادِي K o p s a d i: «أَل يَفَارُو كَبْسَادِي ol yoxarı kopsadı = o, yuxarı çıxmaq istədi», (كَبْسَاماق - كَبْسَار - kopsar – kopsamak).
- كُورْسَادِي K ö r s ə d i m: «مَنْ أَنِي كُورْسَادِي mən anı körsədim = mən onu görmək istədim». Əsli «كُورْسَادِي körsədim»dir. Zəlakə²⁵⁹ hərflərində qayda belədir: tərkibində bu hərflərdən biri olan fe'ldə arzu şəkli yaratmaq istədikdə həmin fe'lin kökünə ك س ا g, s, ə [-gsə şəkilçisi] əlavə edilir, (كُورْسَارْمَنْ - كُورْسَاماق körsərmən– körsəmək).
- كَلِيسَادِي K ə l i g s ə d i m: «مَنْ سَنَا كَلِيسَادِي mən sanqa kəligsədim = mən sənə (sənin yanına) gəlmək istədim». «كَلِيسَادِي kəlsədim»²⁶⁰ də deyilir, (كَلِيسَارْمَنْ - كَلِيسَاماق kəlsərmən – kəlsəmək).
- كَقْسَادِي K a k s i d i: «أَت كَقْسَادِي at kaksadı = at qaxac oldu, az qala qaxac oldu», (كَقْسَاماق - كَقْسَار - kaksır – kaksımək).
- تُورْشَادِي T ü w ş ə d i: «أَنِي تُورْشَادِي anıq təri tüwşədi = işləməkdən onun təri dənə-dənə oldu, muncuq kimi oldu». (تُورْشَار - تُورْشَاماق tüwşər – tüwşəmək).
- تَوْشَادِي T ə w ş ə d i: «يَب قَمُغ تَوْشَادِي yip kamuğ təwşədi = ip büsbütün qarışdı», (ip dolaşdı, ucu tapılmayacaq şəkildə bir-birinə qarışdı), (تَوْشَار - تَوْشَاماق təwşər – təwşəmək).
- چَاخْشَادِي Ç a x ş a d i: «تَاش چَاخْشَادِي taş çaxşadı = daş çağıl-çuğul etdi, çaqıl səsi verdi». Zinət əşyası, yaxud buna bənzər şeylər sərsə, yenə belə deyilir, (چَاخْشَار - چَاخْشَاماق çaxşar–çaxşamək).

²⁵⁹ Salih Mütəllibov «hürufi-zəlakə» termini üçün bu izahatı vermişdir: «Qədim fonetikada dil və dodaq səsləri altı olub üçü – v, b, m dodaq səsi, üçü, yəni n, r, l isə dil səsləri adlandırılırdı» (TSD, III tom, bet 13).

²⁶⁰ Burada Bəsim Atalayın mühüm bir qeydi var: «Yazma nüsxədə son üç fe'l «kəlisədim-kəlisərmən-kəlisəmək» imlasındadır. Bu şəkil bölməyə uyğun gəlmir. Ona görə də tərcüməmizdə gördüyünüz şəkli aldıq. Bundan başqa, bir az irəlidə verilmiş «satsamak» fe'li «satisamak», «sürsəmək» fe'li «sürisəmək», «çapsamak» fe'li isə «çapısamak» imlasındadır. Bu yazılış babın tələbinə uyğun olmadığı üçün onları da dəyişdirib uyğun şəkillərini aldıq» (DLT, III, s.285).

B u l ğ a d ı: «*أل تئماج بُلْغَادِي* ol tutmaç bulğadı= o, tutmac buladı, qarışdırdı». Başqası da belədir. Bulamacı və ona bənzər şeyləri altı-üstü yaxşı bişsin deyə qarışdırmaq və qımıldatmaq da belədir.

B u l ğ a d ı: «*أل أرائك كُنْكلين بُلْغَادِي* ol ər anınq könqlin bulğadı = o adam onun könlünü bulandırıldı». Əsli təbə uyğun gəlməyəm yeməyi yeməkdən insanın könlünün bulanması və az qala qusmasıdır, (*بُلْغَار- بُلْغَامَاق* bulğar – bulğamak).

T o l ğ a d ı: «*كيز ينجو تُلْغَادِي* kız yinçü tolğadı = qız mirvari sırğa taxdı». Başqası da belədir.

T o l ğ a d ı: «*أل يونك تُلْغَادِي* ol yünq tolğadı = o, yun dükçəni, süməyi doladı».

T o l ğ a d ı: «*أني قَرْنِي تُلْغَادِي* anınq karnı tolğadı= onun qarnı ağrıdan və buna bənzər şeylərdən buruldu», (*تُلْغَار- تُلْغَامَاق*) tolğar – tolğamak).

K a r ğ a d ı: «*أني قَرْغَادِي* anı kargadı=tanrı onu lənətlədi, qarğadı», (*قَرْغَار- قَرْغَامَاق*) kargar – kargamak).

K u r ğ a d ı: «*يير قَرْغَادِي* yer kurğadı = yer yağışın azlığından qurdu», (*قَرْغَار- قَرْغَامَاق*) kurğar – kurğamak).

K ı z ğ a d ı: «*أني قَرْغَادِي* bəg anı kızğadı=bəy onu uzaqlaşdırdı, ona sərt üz göstərdi, qovdu». (*قَرْغَار- قَرْغَامَاق*) kızğar – kızğamak). Görürsənmi, türklər tanrının lənəti ilə bir qulun bir qulu qovmasını necə ayırd edirlər. Birini fəthə ilə «kargamak», o birini kəsərə ilə «kırğamak» şəklində işlədirlər²⁶².

²⁶² Yazma və basma nüsxələrdə «kızğadı-kızğar-kızğamak» şəklində verilən sözlər yanlışdır, onlar «kırğadı-kırğar-kırğamak» olmalıdır. Çünki Mahmud Kaşğari «kargamak»la «kırğamak» fe'lləri arasındakı fərqin yalnız fəthə və kəsərədən ibarət olduğunu göstərir.

K a r w a d ı: «*أل قَرْنَقْوُدا قَرْغَادِي* ol karanqkuda karwadı = o, qaranlıqda nəyi isə axtararkən əli ilə bir şeyə toxundu», (*قَرْغَار- قَرْغَامَاق*) karwar – karwamak). «*قَرْغَادِي* karwadı» da deyilir. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, yumşaq w olan hər yerdə onu و vav hərfinə çevirmək mümkündür.

T ə l ğ ə d i²⁶³: «*أل اتا سين بُلْغَادِي* ol atasın bulğadı = o, atasını cana yığdı». «*تُلْغَادِي* təlğədi» sözü tək işlənmiş, «*بُلْغَادِي* bulğadı» sözü ilə qoşa işlənir, (*تُلْغَار- تُلْغَامَاق*) təlğər – təlğəmək).

B a t l a d ı: «*أل بوزني بتلادي* ol bözni batladı = o, bezi xurma əzməsinin məhlul ilə kraxmalladı», (*بتلار- بتلاماق*) batlar – batlamak).

B u t l a d ı: «*إت أرك بتلادي* it ərığ butladı=it adamı budundan qapdı».

B u t l a d ı: bir adam başqasının buduna vursa, yenə «*بتلادي* butladı» deyilir, (*بتلار- بتلاماق*) butlar – butlamak).

B i t l ə d i: «*أر بت بتلادي* ər bit bitlədi = adam bit axtardı», (*بتلار- بتلاماق*) bitlər – bitləmək).

B o z l a d ı: «*تير بوزلادي* titir bozladı = diş dəvə bozladı, bağırdı». Başqası da belədir, (*بوزلار- بوزلاماق*) bozlar – bozlamak).

B a ş l a d ı: «*أر ايش بشلادي* ər iş başladı = adam iş başladı».

B a ş l a d ı: «*أل يول بشلادي* ol yol başladı = o, bələdçilik etdi».

B a ş l a d ı: «*أل سؤ بشلادي* ol sü başladı = o, qoşunun önündə getdi», (qoşuna başçılıq etdi, komandirlik etdi), (*بشلار- باشلاماق*) başlar-başlamak)²⁶⁴.

²⁶³ Yazma və basma nüsxələrdə «bulğadı» sözü tək verilmişdir, lakin mətdən anlaşıldığına görə, bu söz tək işlənmiş, «bulğadı-təlğədi» şəklində qoşa işlənir.

²⁶⁴ Basma nüsxədə bu fe'llin müzare və məsdəri necə olmuşsa iki dəfə, yəni təkrar verilmişdir.

بغلا دی Ba ğ l a d ı: «أثنك بغلا دی ol otunq bağladı = o, odun bağladı».

Başqası da belədir, (بغلاماق - بغلار bağlar – bağlamak).

بوغلا دی B o ğ l a d ı: «أل تون بوغلا دی = o, paltarı boğçaya qoydu, boğçaladı», (بوغلاماق - بوغلار boğlar-boğlamak).

Türklər paltarı bağlamaqla başqa bir şeyi bağlamağı bir-birindən fərqləndirirlər. Bağlamaqda ب b hərfi fəthəli, boğlamaqda işə zəmməlidir.

بوکلادی B o k l a d ı: «يلقى بوقلا دی yılki bokladı = heyvan təzəklədi». Oğuzca. (بوقلاماق - بوقلار boklar – boklamak).

بەکلادی B ə k l ə d i: «أل نەنقن بەکلادی = o, malını gözlədi».

بەکلادی B ə k l ə d i: «أل قېغن بەکلادی ol kapuğm bəklədi = o, qapısını bərkitdi, möhkəm bağladı, qapadı». Hər hansı bir şey möhkəm bağlansa, yenə belə deyilir, (بەکلار - بەکلار bəklər – bəkləmək).

بەغلادی B ə ğ l ə d i: «أل انى بەغلادی = o onu bəy saydı, ona bəy dedi», (بەکلار - بەکلار bəglər – bəgləmək).

تېلادی T a p l a d ı: «أل تونغ تېلادی ol tonuğ tapladı = o, paltarı qəbul etdi, razı oldu». Başqası da belədir, (تېلاماق - تېلار taplar – taplamak).

تېپلادی T ü p l ə d i: «أل ایشغ تېپلادی ol işğ tüplədi = o, işin lap kökünə, dibinə getdi», (تېپلار - تېپلار tüplər – tüpləmək).

تاتلادی T a t l a d ı: «أل انى تاتلادی ol anı tatladı = o onu tat, fars saydı», (تاتلاماق - تاتلار tatlar – tatlamak).

تەرلادی T ə r l ə d i: «أت تەرلادی at tərledi = at tərledi».

تەرلادی T ə r l ə d i: «أل اتن تەرلادی ol atın tərledi = o, atını qaşovladı, atın üstündəki təri və zir-zibili təmizlədi», (تەرلار - تەرلار tərər –

tərləmək). Bu söz bir-birinə zidd iki mənə daşıyır, həm təsirli, həm də təsirsizdir.

تازلادی T a z l a d ı: «أل انى تازلادی ol anı tazladı = o onu daz, keçəl saydı», (تازلاماق - تازلار tazlar – tazlamak).

تuzلادی T u z l a d ı: «أل ات تuzلادی = o, ət duzladı». Başqası da belədir, (تuzلاماق - تuzلار tuzlar – tuzlamak).

تيزلادی T i z l ə d i: «بوغرا ارك تيزلادی boğra əriğ tizlədi = buğra adamı altına aldı, dizilə əzdi, dizlədi». Bir adam bir şeyi dizi ilə bassa, yenə belə deyilir, (tizلار - تيزلاماق tizlər – tizləmək).

تاشلادی T a ş l a d ı: «أل ایتغ تاشلادی ol itığ taşladı = o, iti daşladı».

تاشلادی T a ş l a d ı: «أر تاشلادی ər taşladı = adam qürbətə getdi». Başqası da belədir, (تاشلاماق - تاشلار taşlar – taşlamak).

تۇشلادیم T u ş l a d ı m: «مەن انى تۇشلادیم mən anı tuşladım = mən onun tuşunda dayandım», (تۇشلارمەن - تۇشلاماق tuşlarmən – tuşlamak).

تيشلادی T i ş l ə d i: «أل انى تيشلادی ol anı tişlədi = o onu dişlədi».

تيشلادی T i ş l ə d i: bir adam başqasının dişinə vursa, yenə «تيشلادی tişlədi» deyilir, (تيشلار - تيشلاماق tişlər – tişləmək).

تاغلادی T a ğ l a d ı: «أل اتن تاغلادی ol atm tağladı = o, atını dağladı, damğa vurdu». (تاغلاماق - تاغلار tağlar – tağlamak). Atdan başqa heyvan dağlansa, yenə belə deyilir. Bu əsil sözlərdən deyildir.

تۇغلادی T u ğ l a d ı: «أل يارغ تۇغلادی ol yarağ tuğladı = o, suyun, çayın gədiyini, yarığını bağladı, sel oyan yeri bağladı, düzəltdi», (تۇغلاماق - تۇغلار tuğlar – tuğlamak).

تۇملىدى T u m l ı d ı: «سوف تۇملىدى suw tumlıdı = su soyudu». Başqası da belədir, (تۇملىماق - تۇملىر tumlır – tumlımak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

كردى منى امليو

بقتى منكا امليو

قَلْدِمِ كُنْئَلِ تُمْلِيوُ

قَدْغَوْمَتِي تُرْغُرُوُ

«Kördi məni əmləyü,
Baktı manqa imləyü,
Kaldım könqül tumlıyu,
Kadğu məni turğurur».
Məni sağaldaraq gördü,
Mənə işarə edərək baxdı,
Könlüm donaraq qaldım,
Qayğı məni durdurur.

(Sevgilim məni gördü və sağaltdı, mənə baxdı və salamla işarə etdi, mən onun arxasında könlüm donaraq qaldım, qayğı və kədər məni durğunlaşdırır, sıxır).

جَرَلَادِي Ç a r l a d i: «اغلان جَرَلَادِي oğlan çarladı = uşaq ağladı».

جَرَلَادِي Ç a r l a d i: «يَنقان جَرَلَادِي yanqan çarladı = fil bağırdı», (جَرَلَار - جَرَلَاماق çarlar – çarlamaq).

جُغَلَادِي Ç o ğ l a d i: bu söz də «جَرَلَادِي çarladı» kimi filin bağırmasını ifadə edir, (جُغَلَار - جُغَلَاماق çoğlar – çoğlamak).

جُغَلَادِي Ç o ğ l a d i: «أَل تَوْنُغ جُغَلَادِي ol tonuğ çoğladı = o, paltarı boğçaladı». Başqası da belədir, (جُغَلَار - جُغَلَاماق çoğlar–çoğlamak).

جِغَلَادِي Ç ı ğ l a d i: «أَل بَوَز جِغَلَادِي ol böz çığladı = o, türk arşını ilə bez ölçdü», (جِغَلَار - جِغَلَاماق çığlar – çığlamak).

جُؤَلَادِي Ç u w l a d i: «أَت جُؤَلَادِي ət çuwladı = ət sinirsədi». Bu, ətin yaxşı bişməməsidir, (جُؤَلَار - جُؤَلَاماق çuwlar – çuwlamaq).

جِنَلَادِي Ç ı n l a d i: «أَل اِشِغ جِنَلَادِي ol işğ çımladı = o, işi təhqiç etdi», (جِنَلَار - جِنَلَاماق çınlar - çınlamaq).

سَبَلَادِي S a p l a d i: «أَر قَلِج سَبَلَادِي ar kılıç sapladı = adam qılınca sap düzəltdi». Hər hansı bir şeyə sap qayrılısa, yenə belə deyilir, (سَبَلَار - سَبَلَاماق saplar - saplamak).

سَرَلَادِي S a r l a d i: «أَل سَقْلُق سَرَلَادِي ol suwluk sarladı = o, çalma sarıdı», «اذا قَنكا يَرْكانجو سَرَلَادِي adhakınqa yörgənçü sarladı = ayağına dolaq sarıdı». Hər hansı bir şey başqa şeyin üzərinə sarınsa, yenə belə deyilir, (سَرَلَار - سَرَلَاماق sarlar – sarlamak).

سِرَلَادِي S ı r l a d i: «أَياق جِي أَياق سِرَلَادِي ayakçı ayak sırladı = dulusçu fincan, qədəh, kasa şirlədi», (üstünə naxış salmaq üçün kasa-ya xüsusi məhlul vurdu), (سِرَلَار - سِرَلَاماق sırlar – sırlamaq).

سَوَزَلَادِي S ö z l ə d i: «أَل مَنكا سَوَز سَوَزَلَادِي ol manqa söz sözlədi = o mənə söz söylədi», (سَوَزَلَار - سَوَزَلَاماق sözlər – sözləmək).

سِزَلَادِي S ı z l a d i: «أَتِك تِشِي بَوَزْدُن سِزَلَادِي anınq tışı buzdun sızladı = onun dişi buzdun sızladı», (buzdan və ya soyuq su içməkdən onun dişində sızı peyda oldu), «أَرِنِك سَنكوكِي سِزَلَادِي ərinq sünqügi sızladı = adamın sümüyü sızladı», (ağrıdan adamın sümüyü sızladı), (سِزَلَار - سِزَلَاماق sızlar – sızlamaq).

سَوْغَلِيدِي S o ğ l ı d i: «أَر قَوِينكا سَوْغَلِيدِي ar koynqa soğlıdı²⁶⁵ = adam əlini qoynuna soxdu», (bir şey axtarmaq, çıxarmaq üçün əlini qoynuna soxdu), (سَوْغَلِيدَار - سَوْغَلِيماق soğlır – soğlmaq). Başqası da belədir.

سَقَلَادِي S a w l a d i: «أَل تَلِم سَقَلَادِي ol təlim sawladı = o çox söz söylədi».

سَقَلَادِي S a w l a d i: bir adam atalar sözü söyləsə, yenə «سَقَلَادِي sawladı» deyilir, (سَقَلَار - سَقَلَاماق sawlar – sawlamak).

²⁶⁵ Bəsim Atalayın fikrinə, burada bir söz çatışır, misal belə olmalıdır: «ərləğni koynqa soğlıdı» (DLT, III, s. 297). Uyğurlar isə «ərləğnin koynqa soğlıdı» variantının da doğru olacağı barədə qeyd vermişlər (TTD, III tom, bet 406). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.289) də uyğurlar kimi etmişlər. Əslində, burada «ərləğni/ərləğni» arasında ciddi fərq yoxdur. Hər ikisində mənə eyni dərəcədə normal anlaşılır.

- سُقْلادی Suwladı: «ات سُقْلادی at suwladı = at su içdi». Başqası da belədir.
- سُقْلادی Suwladı: «ار تیتک سُقْلادی ar titik suwladı = adam çamura su qatdı». Başqası da belədir, (سُقْلادی - سُقْلادی suwlar – suwlamak).
- سَمْلادی Samladı: «أل انی املادی سَمْلادی ol anı əmlədi-samladı = o ona dava-dərman elədi, sağaltdı». Bu söz tək işlənmiş, «املدی» ilə qoşa işlənir, (سَمْلادی - سَمْلادی samlar – samlamak).
- سُمْلیدی Sumlıdı: «ار سُمْلیدی ar sumlıdı = adam türkcədən başqa bir dildə danışdı», (danışan şəxsdən başqa o dili kimsə başa düşməz), (سُمْلیدی - سُمْلیدی sumlir – sumlmaq).
- سَنْلادی Sənlədi: «أل انی سَنْلادی ol anı sənədi = o ona sən deyər xitab etdi» (o ona önəmsiz adama xitab edilən kimi xitab etdi), (سَنْلادی - سَنْلادی sənlər – sənləmək). Bu söz «sən» mənasındadır. Müraciətdə çox zaman «sizlədi» deyilir. Bunun mənası «siz» deməkdir. Bu, xaqanlara layiq xitabdır. Ulu Tanrının [بِنَا أَنْزَلْنَاهُ] [biz onu (Quranı) nazil etdik] sözü kimi.
- قَرْلادی Karladı: «بُولْت قَرْلادی bulit karladı = bulud qarladı, qar yağdırdı», (قَرْلادی - قَرْلادی karlar – karlamak).
- قُرْلادی Qurladı: «أل قَفْتَانِغ قُرْلادی ol kaftanıq kurladı = o, paltara qurşaq alıb üstündən bağladı», (قُرْلادی - قُرْلادی kurlar - kurlamak).
- قِرْلادی Qırladı: «أل بِيرِك قِرْلادی ol yerig kırladı = o, yeri, torpağı qazdı», (o, qarpız və ona bənzər şeylər əkmək üçün yerdə şırımlar açdı).
- قِرْلادی Qırladı: bir adam gölməçə, bənd düzəltmə, yenə «قِرْلادی kırladı» deyilir, (قِرْلادی - قِرْلادی kırlar – kırlamak).
- قَشْلادی Kaşladı: «ارِق قَشْلادی arıq kaşladı = çaya bənd, sədd düzəltmə».

- قَشْلادی Kaşladı: başqasının qaşına vuranda da «قَشْلادی kaşladı» deyilir, (قَشْلادی - قَشْلادی kaşlar – kaşlamak).
- قُشْلادی Kuşladı: «بَغ قُشْلادی bəg kuşladı = bəy quş ovladı», (قُشْلادی - قُشْلادی kuşlar - kuşlamak).
- قِشْلادی Qışladı: «ار اَقِنْدَا قِشْلادی ar əwində kışladı = adam evində qışladı». Başqası da belədir, (قِشْلادی - قِشْلادی qışlar – qışlamak).
- قِنْلادی Qınladı: «أل بَجَاك قِنْلادی ol biçək kınladı = o, bıçağa qın düzəltmədi». Başqası da belədir, (قِنْلادی - قِنْلادی kınlar – kınlamak).
- كُتْلادی Kötlədi: «اَغْلَانِغ كُتْلادی oğlanıq kötlədi = uşağa fənalıq etdi». Başqası da belədir, (كُتْلادی - كُتْلادی kötlər – kötləmək).
- كَدْھِلادی Kədhlədi: «ار كَدْھِلادی ar kədhlədi = adam çabaladı, çalışdı», (güclü adamların etdiyini elədi), (كَدْھِلادی - كَدْھِلادی kədhlər – kədhləmək).
- كَزْلادی Kəzlədi: «أل اَقِن كَزْلادی ol okın kəzlədi = o, oxunu gəzlədi, oxun gəzini düzəltdi, sahmana saldı».
- كَزْلادی Kəzlədi: əgər adam qazanın dibini yanıqdan təmizləsə, yenə «كَزْلادی kəzlədi» deyilir, (كَزْلادی - كَزْلادی kəzlər – kəzləmək).
- كُزْلادی Kəzlədi: «أل انی كُزْلادی ol anı közlədi = o onun gözünə vurdu», (كُزْلادی - كُزْلادی közlər – közləmək).
- كِزْلادی Kizlədi: «أل كِزْلادی نَانَقِنِي ol kizlədi nənqni = o, nəsnəni gizlədi», (كِزْلادی - كِزْلادی kizlər – kizləmək).
- كَسْلادی Kəslədi: «أل اِتِغ كَسْلادی ol itıq kəslədi = o, iti kəsəklə vurdu», (كَسْلادی - كَسْلادی kəslər – kəsləmək).
- كُكْلادی Köklədi: «أل اِنْرُكْلادی ol ədhər köklədi = o, yəhərin bağına bağladı», (كُكْلادی - كُكْلادی köklər – kökləmək).
- كُكْلادی Köglədi: «يَلْقَى كُكْلادی yılqı köglədi = heyvanlar göy ot yedi», (كُكْلادی - كُكْلادی köglər – kögləmək).

كُكَلَدِي K ö g l ə d i: «ار كُكَلَدِي ar köglədi = adam çalıb-oxudu, təğənni etdi, ahənglə melodiya yaratdı», (كُكَلَمَاك - كُكَلَر - köglər-kögləmək)²⁶⁶.

كَمَلَدِي K ə m l ə d i: «ات كَمَلَدِي at kəmlədi = at xəstələndi». Bu söz bəzən «كَمَلَدِي kəmlədi» şəklində də tələffüz edilir, (كَمَلَمَاك - كَمَلَر - kəmlər – kəmləmək).

مُنَلَدِي M ü n l ə d i: «ار مُنَلَدِي ar münlədi = adam şorba içdi», (مُنَلَر - مُنَلَمَاك münlər – münləmək).

بُنَلَدِي B u l n ə d i: «ار يَغِينِي بُنَلَدِي ar yağını bulnadı = adam yağını əsir aldı», (بُنَلَمَاك - بُنَلَر - bulnar – bulnamak).

تُكْنَدِي T ü k n ə d i: «ال باشين تُكْنَدِي ol başın tükənədi = o, yarasını dağladı», (yarasını odla dağladı), (تُكْنَمَاك - تُكْنَر - tükənər– tükənəmək).

چِكْنَدِي Ç i k n ə d i: «كيز چيكن چيكنَدِي kız çikin çiknədi = qız naxış vurdu», (qız qızıl saplarla ipək paltara naxış vurdu), (چيكنَر - چيكنَمَاك çiknər – çiknəmək).

چِکْنَدِي Ç i k n ə d i: «ار چيکنا چيکناَدِي ar çiknə çiknədi = adam yerə sürgü çəkdi, tapanladı, tırpanladı».

سُکْنَدِي S ü k n ə d i: «ار سُکُل سُکْنَدِي ar sükül sükənədi = adam ziyilə dava-dərman edib sağaltdı», (سُکْنَمَاك - سُکْنَر - sükənər–sükənəmək)²⁶⁷.

قِينَدِي K a y n ə d i: «ار انکر قِينَدِي ar anqar kaynadı = adam onun əmrini dinləmədi, qarşı çıxdı, sözünü rədd etdi», (قِينَمَاك - قِينَر - kaynar – kaynamak).

قَسْنَدِي K a s n ə d i: «ار تُمْلَعَقَا قَسْنَدِي ar tımlıqka kasnadı = soyuqdan adamın çənəsi şaqquldadı». Köpək soyuqdan zəngildəsə, yenə belə deyilir, (قَسْنَمَاك - قَسْنَر - kasnar – kasnamak).

قَلْنَدِي K a l n u d i: «يُفَقَا نَانِك قَلْنَدِي yufka nənq kalnıdı = yuxa nəsnə qalınlaşdı», (قَلْنَمَاك - قَلْنَر - kalnur – kalnumak).

قُلْنَدِي K u l n ə d i: «قِسْرَاك قُلْنَدِي kısırak kulnadı = qısqraq qulunladı», (قُلْنَمَاك - قُلْنَر - kulnar – kulnamak).

كِيْشْنَدِي K i ş n ə d i: «ات كِيْشْنَدِي at kişnədi = at kişnədi».

كِيْشْنَدِي K i ş n ə d i: «قَاتِر كِيْشْنَدِي katır kişnədi=qatır anqırdı», (كِيْشْنَمَاك - كِيْشْنَر - kişnər–kişnəmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَسْتَادِي Y a s t ə d i: «ال انکر يَسْتَادِي ol anqar yastuk yastadı = o ona yastıq yasladı», (söykənmək üçün yastıq qoydu).

يَسْتَادِي Y a s t ə d i: «ال منكا سوز يَسْتَادِي ol manqa söz yastadı = o mənə açıq sözlə deyil, kinayə ilə göz atdı», (يَسْتَامَاك - يَسْتَار - yastar–yastamak).

يُنْجِيدِي Y u n ç ı d i: «ار يُنْجِيدِي ar yunçıdı = adam yoxsullaşdı, kasıblıq üzündən halı pisləşdi». Həmin söz bu bənddə də işlənmişdir:

بِلْكَا بُوْكَوْ يُنْجِيدِي

اَزْئَانِ اَتْسِي يُنْجِيدِي

اَرْدَمِ اَتْسِي تَنْجِيدِي

يِرْكَا تَكْبِ سُرْثُلُورْ

²⁶⁶ Ərəb hərfləri ilə eyni «كُكَلَدِي» imlasında olan bu sözü latın hərfləri ilə Bəsim Atalay «köglədi» (DLT, III, s. 301), Salih Mütəllibov «köklədi» (TSD, III tom, bet 315), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.292) və uyğurlar isə «küglədi» (TTD, III tom, bet 411) şəklində transkripsiya etmişlər. Bu sözü və bundan üstdəki sözü Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «küglədi» kimi (DLT-2005, s. 332) kimi transkripsiya etmişlər.

²⁶⁷ Ərəb hərfləri ilə eyni «سُكْنَدِي» imlasında olan bu sözü latın hərfləri ilə Bəsim Atalay «sükənədi» (DLT, III, s. 301-302), Salih Mütəllibovla (TSD, III tom, bet 316), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.293) və uyğurlar «sögnədi» (TTD, III tom, bet 412), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «sügnədi» (DLT-2005, s. 109) şəklində transkripsiya etmişlər.

«Bilgə bükü yunçdı,
 Ajun əti yənçidi,
 Ərdəm əti tinçdı,
 Yergə təgip sürtülür».
 Bilgələr, alimlər pisləşdi,
 Dünya onların ətini yedi,
 Ərdəmin bədəni xarab oldu,
 Yerə dəyib sürtünür.

(Zəmanədən bəhs edərək deyir: alimlərin vəziyyəti pisləşdi, dövr onların ətini dişləyib əzab verdi, ədəb və fəzilətin bədəni də xarab oldu, zəiflikdən yerə sürtünür). «تَنْجَدِي tançadı» sözlünün əsli «تَنْجَعَدِي tançğadı»dır. Oğuzlarla qıpçaqlar isimlərin və fe'llərin ortasındakı غ ğ hərfini atırlar, (يُنْجِير - يُنْجِمَاق yunçır–yunçımak)²⁶⁸.

يَقْرِيدي Y a w r ı d ı : «أر يقريدی=adamin halı pisləşdi, yoxsulluqdan və ya xəstəlikdən arıqladı», (يَقْرِيماق - ياقْرِير - ياقْرِير yawrıır – yawrıımaq).

يَيْسَادِي Y e y s ə d ı : «أل أتماك ييسادي=ol ətmək yeysədi=0, çörək yemək istədi». Başqası da belədir, (ييسار - ييساماك yeysər–yeysəmək).

يَيْسَادِي Y a p s a d ı : «أر أتماك ييسادي = adam çörək yapmaq istədi».

يَيْسَادِي Y a p s a d ı : bir adam qapını itələsə, yenə belə deyilir.

يَيْسَادِي Y a p s a d ı : «أر تۇزاق ييسادي = adam tələ qurmaq istədi», (ييسار - ييساماق yapsar – yapsamak).

يَيْسَادِي Y a t s a d ı : «أر يئسادی = adam yatmaq, uyumaq istədi», (يئسار - يئساماق yatsar – yatsamak).

يَيْسَادِي Y e t s ə d ı : «أل منى يئسادی = 0 az qala mənə yetişi, çatdı», (يئسار - يئساماك yeysər – yeysəmək).

يَيْسَادِي Y a d h s a d ı : «أل تئساک يئسادی = 0, döşək yaymaq istədi, az qala döşədi».

يَيْسَادِي Y a d h s a d ı : «أل سؤسن يئسادی = 0, qoşununu yaymaq istədi». Başqası da belədir. Xəmir açmaq və yaymaq istəmək də belədir, (يئساماق - يئسار yadhsar – yadhsamak).

يَيْسَادِي Y o d h s a d ı : «أل بیتک يئسادی = 0, kitabı silmək istədi». Qılınadan qanı silmək və başqası da belədir, (يئساماق - يئسار yodhsar – yodhsamak).

يَيْسَادِي Y a r s ı d ı : «أل يئسیدی نآنکنی = 0, bir şeyi mürdar saydı və ondan iyərəndi», (يئسیماق - يئسیر yarsır – yarsımaq).

يَيْسَادِي Y a z s a d ı : «أل قورین يئسادی = 0, qurşağını açmaq istədi». Başqası da belədir, (يئساماق - يئسار yazsar – yazsamak).

يَيْسَادِي Y a ş s a d ı : «أل مئدين يئسادی = 0 məndən gizlənmək istədi», (يئساماق - يئسار yaşsar – yaşsamak).

يَيْسَادِي Y a ğ s a d ı : «أر يئسادی = adamin ürəyi yağ istədi», (adamin ürəyi kərə yağı və ya başqa yağ istədi), (يئسار - يئساماق yağsar – yağsamak).

يَيْسَادِي Y a ğ s ı d ı : «أر يئسیدی نآنق = adam kərə yağm dadını aldı». Bu məsələ də işlənmişdir: «يغی يئسیماس = piy yağm yerini verməz, onu əvəz

²⁶⁸ Sözlün unudulmuş müzəresini və məsdərini biz qoyduq.

²⁶⁹ Bəsim Atalayın fikrinə, burada qeyri-dəqiqlik var. Örəbəsinə baxaraq bunu «أر يئسیدی» şəklinə düzəltmək mümkündür (DLT, III, s.306). Uyğurlar bu barədə qeyd vermiş, «أر يئسیدی = adam yağm dadını dadd» şəklinin doğru olduğunu yazmışlar (TTD, III tom, bet 418).

edə bilməz». (يَغْسِير - يَغْسِمَاق) yağsır – yağsımak). Bu sözün əsli «يَغْسَادِي yağsadi»dir.

يَغْسَادِي Y u w s a d i: «أَلْ تُبِقُ يَغْسَادِي ol topik yuwsadı = o, top yuvarlatmaq istədi». Başqası da belədir, (يَغْسَامَاق - يَغْسَارُ yuwsar – yuwsamak).

يَغْسَادِي Y a w s a d i: «أَلْ مَنَّا تَقَارُ يَغْسَادِي ol manqa tawar yawsadı = o, malla mənim könlümü almaq istədi», (يَغْسَامَاق - يَغْسَارُ yaw-sar – yawsamak).

يَغْسَادِي Y i k s a d i: «أَلْ تَامُ يَغْسَادِي ol tam yıksadı = o, divar yıxmaq istədi». Başqası da belədir, (يَغْسَامَاق - يَغْسَارُ yıksar – yıksamak).

يَغْسَادِي Y ü k s ə d i: «أَلْ نَانِكُ يَغْسَادِي nənq = nəsnə yüksəldi, uzandı», (يَغْسَامَاق - يَغْسَارُ yüksər – yüksəmək).

يَغْمَادِي Y u m ş a d i: «أَلْ نَانِكُ يَغْمَادِي yumşadı nənq = nəsnə yumşaldı», (يَغْمَامَاق - يَغْمَارُ yumşar – yumşamak).

يَغَادِي Y a l ğ a d i: «أَلْ يَالِقُ يَغَادِي ayak yalğadı = qab yaladı». Başqası da belədir, (يَغَامَاق - يَغَارُ yalğar – yalğamak). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَقَادِي يَلْغَاغَالِي الْكِدَاكِي اجْتَنُورُ» yakadaki yalğagalı əlğdəki içğınur = yaxadaki, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki boşqab düşər, qarına heç nə getməz». Bu söz bir şeyə tamah edərək əlindəkini xərcələyən adama əvvəlcə əlindəkini qoruması və tamahdan vaz keçməsi, uzaqlaşması üçün söylənir.

يَلْغَادِي Y a l w a d i: «أَلْ يَالِغُ يَلْغَادِي ar yağ yalwadı = adam yağ yaladı». Başqası da belədir. Bu söz əvvəlkindən çox işlənir, (يَلْغَارُ - يَلْغَامَاق) yalwar – yalwamak).

يُورْكَادِي Y ö r ğ ə d i: «أَلْ أَدَاقِنُ يُورْكَادِي ol adhakın yörgədi = o, ayağını sarıdı». Başqası da belədir. Hər hansı bir şey sarınsa, yenə belə deyilir, (يُورْكَارُ - يُورْكَارْمَاق) yörgər – yörgəmək).

يِبْلَادِي Y ı p l a d i: «أَرَاغُتُ يُوْرُنُ يِبْلَادِي urağut yüzün yıpladı = qadın üzünə epilyasiya etdi», (يِبْلَامَاق - يِبْلَارُ yıplar – yıplamak).

يِتْلَادِي Y a t l a d i: «أَلْ يَاتَجِي يِتْلَادِي yatçı yatladı = şaman yada daşı ilə əfsun elədi», (şaman yada daşı ilə yağış yağdırmaq üçün əfsun elədi).

يِتْلَادِي Y a t l a d i: «أَلْ أُنِي يِتْلَادِي ol anı yatladı = o onu yad saydı», (يِتْلَارُ - يِتْلَامَاق) yatlar – yatlamak).

يِبْلَادِي Y ı p l a d i: «أَرَاغُتُ يِبْلَادِي ar yağ yıpladı = adam ip üstündə kəndirbazlıq elədi», (يِبْلَامَاق - يِبْلَارُ yıplar – yıplamak).

يِدْلَادِي Y ı d h l a d i: «أَلْ يِبَارُ يِدْلَادِي ol yıpar yıdhladı = o, müşk iylədi». Başqası da belədir, (يِدْلَامَاق - يِدْلَارُ yıdhlar – yıdhlamak).

يِرْلَادِي Y a r l a d i: «أَلْ أُنِيكُ يُوْرُنُ يِرْلَادِي ol anıq yüzünqə yarladı = onun üzünə tüpürdü», (يِرْلَامَاق - يِرْلَارُ yarlar – yarlamaq).

يِرْلَادِي Y ı r l a d i: «أَرَاغُتُ يِرْلَادِي ar yağ yırladı = adam melodiya qoşdu, şərqi oxudu», (يِرْلَامَاق - يِرْلَارُ yırlar – yırlamaq).

يِشْلَادِي Y a ş l a d i: «أَتُ يِشْلَادِي at yaşladı = at yaş, göy ot yedi». Başqası da belədir. Əsli «يِشْلَادِي yaşladı»dir. Başqa sözlərdə olduğu kimi burada da sürət naminə əlif düşmüşdür, (يِشْلَارُ - يِشْلَامَاق) yaşlar – yaşlamaq).

يَغْلَادِي Y a ğ l a d i²⁷⁰: «أَرَاغُتُ يَغْلَادِي ar yağ yağladı = adam qayış yağladı». Başqası da belədir, (يَغْلَامَاق - يَغْلَارُ yağlar – yağlamaq). Əsli [əlif ilə] «يَاغْلَادِي yağladı»dir, [burada da sürət naminə əlif hərfi düşmüşdür].

²⁷⁰ Salih Mütəllibov söz sırasını pozmuş, bu fe'ldən başlayaraq «yüklədi» fe'linə qədər olan sözləri «yelnədi» maddəsindən sonra vermişdir. Bəsim Atalay, Hüseyin Düzgün, uyğur nəşrində və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrində isə söz sırası eynidir. Bütün nəşrlərdə misal «ar koğuş yağladı», uyğur nəşrində isə «ol koğuş yağladı» şəkliyədir (TTD, III tom, bet 422). Texniki səhvə bənzəyir.

يُغَلَدِي Y o ğ l a d i: «أَلْ أَلْكََا يُغَلَدِي ol ölüggə yoğladı = o, ölüyə ehsan verdi». Bu, türklərin adətidir, (يُغَلَمَاق - يُغَلَار yoğlar – yoğlamak).

يُغَلَدِي Y ı ğ l a d i: «أَغْلَان يُغَلَدِي oğlan yığladı = uşaq ağladı». Başqası da belədir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَلْكَن بُلْبُ بَرْدُقِي كُنْكَم انْكَار بَغْلِيوُ
قَلْدِم اَرْنَج قَدْ عَقَا اِشْمِ اَدُو يَغْلِيوُ

«Yəlkin bolup barduqı
Könqlüm anqar bağlayu,
Kaldım ərinç kadğuka
Işım udhu yığlayu».
Yolçu olub yürüdü,
Könlüm ona bağladım,
Qayğı məni bürüdü,
Hey dalınca ağladım.

(Sevgilim yolçu olub səfərə getdi, mən isə könlümü ona bağlamışdım, o, səfərə çıxalı məni qayğı-kədər bürüdü, eşimin dalınca durmadan ağlayıram). (يُغَلَمَاق - يُغَلَار yığlar-yığlamak)²⁷¹.

يُكَلَدِي Y ü k l a d i: «أَلْ تَفِي كَا يُوْكَ يُكَلَدِي ol təvəygə yük yüklədi = o, dəvəyə yük yüklədi». Başqası da belədir, (يُكَلَمَاق - يُكَلَار yük-lər – yükləmək).

يُكَلَدِي Y i k l a d i: «أَلْ يِيرِك يُكَلَدِي ol yerig yıklədi = o, yeri tapdı». Bu söz الف əlif i hərfinə çevirənlərin dilincədir. Doğrusu «iklədi» variantıdır, (يُكَلَمَاق - يُكَلَار yiklər – yikləmək)²⁷².

يَمَلَدِي Y a m l a d i: «أَلْ أَقْن يَمَلَدِي ol əwin yamladı = o, evini süpürdü», (يَمَلَمَاق - يَمَلَار yamlar – yamlamak).

²⁷¹ Sözü müzəre və məsdərini biz qoyduq.

²⁷² Uyğurlar bunu «yığladı-yığlar-yığləmək» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 424).

يَمَلَدِي Y i m l a d i: «أَلْ مَنَّا يَمَلَدِي ol mənə yimlədi = o mənə him-cim elədi, işarə verdi», (يَمَلَمَاق - يَمَلَار yimlər – yimləmək). Əsli «imlədi»dir.

يَشْنَادِي Y a ş n a d i: «يَشْن يَشْنَادِي yaşın yaşnadı = şimşək parladı». Tas, ləyən, ayna kimi şeylərin parlaması da bu sözlə ifadə olunur, (يَشْنَمَاق - يَشْنَار yaşnar – yaşnamak).

يَلْنَادِي Y e l n a d i: «بِي يَلْنَادِي bi yelnədi = qısağın döşü südlə doldu, yelirlədi». Döl vaxtı heyvanların məməsinin südlə dolması üçün də belə deyilir, (يَلْنَمَاق - يَلْنَار yelnər – yelnəmək).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

بُيْبَادِي B u y b a d i: «أَلْ اِشْغ بُيْبَادِي ol işğ buybadı = o, işi üzüstü buraxdı, səhlənkərləşdi», (بُيْبَمَاق - بُيْبَار buybar – buybamac).

سَيْبَادِي S a y p a d i: «أَلْ تَوَارِن سَيْبَادِي ol tavarın saypadı = o, məhni israf etdi, sağa-sola xərcələdi», (سَيْبَمَاق - سَيْبَار saypar – saypamac).

سَيْرَادِي S a y r a d i: «سَيْرَادِي سَيْرَادِي sanduvaç sayradı = bülbül ötdü».

سَيْرَادِي S a y r a d i: «أَر تَلِيم سَيْرَادِي ar təlim sayradı = adam çox sarsaqladı». Bu iki söz zidd mənalı sözdür. (سَيْرَمَاق - سَيْرَار sayrar – sayramak).

يَيْلَادِي Y a y l a d i: «أَر تَاغْدَا يَيْلَادِي ar tağda yayladı = adam dağda yayladı», (يَيْلَمَاق - يَيْلَار yaylar – yaylamak).

Qayda:

Bu bölmənin əmr şəkli dörd hərflidir. Ona görə bölməyə dörd hərflilik dedik. «أَت تَغْرَا at toğra = at doğra» və «أَغْرَا أَوْغْرَا oğra = evə uğra» cümlələrindəki «تَغْرَا toğra» və «أَغْرَا oğra» sözləri

kimi. Söyləyən adam istəsə «تُغْرَاغِل toğrağıl = doğraginən» və «أَغْرَاغِل oğrağıl = uğraginən» deyə bilər. Əmri-qaibdə «تُغْرَاسُون toğrasun=doğrasın» və «أَغْرَاسُون oğrasun=uğrasın» deyilir. İnkâr halında əmr şəkli üzərinə م m və ا əlif [-ma/mə şəkilçisi] əlavə edilərək «تُغْرَامَا toğrama=doğrama» və «أَغْرَامَا oğrama=uğrama» deyilir. İnkârın qaibində isə «تُغْرَامَاسُون toğramasun = doğramasın» və «أَغْرَامَاسُون oğramasun=uğramasın» deyirlər.

İşin gələcək zamanda görüləcəyi bildirilmək istəndikdə əmr şəklində qalın ahəngli və غ ğ-li sözlərdə غ+الف+ى [yəni -ğay], incə ahəngli və ك ke-h sözlərdə isə ك+الف+ى [yəni -gəy/kəy] şəkilçisi qoşulur. Məsələn: «مَنْ أَتُغْرَاغَى مَنْ mən ət toğray mən=mən ət doğrayacağam», «مَنْ أَتُغْرَاغَى مَنْ mən anqar oğray mən = mən ona uğrayacağam».

Bu və digər bölmələrdəki fe'llərin hamısı bu qaydaya tabedir. Ərəb dilində sözlərin əvvəlinə artırılan hərflərlə, yəni müzare və sual ədatları ilə, istiqbal bildirən س s hərfi ilə, kəsmə الف əlifləri ilə, و vav bağlayıcısı ilə və buna bənzər digər vasitələrlə bəzi mənalar yaradılır.

Türk dilində isə söz dəyişmədən sağlam şəkildə qalır, bəzi mənalar bildirmək üçün qoşulan hərflər, gördüyümüz kimi, sözün sonuna əlavə edilir. Ərəbcə ziyadə qılınan hərflər sözlərin ortasına artırılır. Məsələn: غَفُورٌ، غَفَّارٌ، غَافِرٌ sözlərində olduğu kimi. Türkcədə isə söz tamlığını, bütünlüyünü saxlayır, şəkilçilər sonra əlavə olunur.

Müzarenin inkâr şəklini yaratmaq üçün inkâr hərfindən sonra [yəni -ma/mə-dən sonra] bir س s artırılır. «أَلْ أَتُغْرَامَاسْ ol ət toğ-

ramas = o, ət doğramaz» və «أَلْ سَنَا أَغْرَامَاسْ ol sanqa oğramas = o sənə uğramaz» kimi.

İnkârın qaib şəklinə [yəni III şəxs təkdə] «أَلْ أَتُغْرَامَاسُونْ» ol ət toğramasun», «أَلْ أُنْكَارْ أَغْرَامَاسُونْ» ol anqar oğramasun» olur.

Cəm halına gəlincə, bunun qaydasını vermişdik. Bu, qıpçaq və oğuzlarda əmr şəklinin təkli üzərinə gənizdən gələn bir ن nq hərfi artırılmasıdır. «أَتُغْرَانَقْ = ət doğrayın», «أَفْغَا أَغْرَانَقْ = evə uğrayın» kimi. Doğru olan qayda budur. Digər türklər bu şəkli, yəni gənizdən gələn ن nq hərfi ilə yaranan şəkli yaşlı və hörmətli şəxslərə söyləyirlər. Onların, yəni digər türklərin cəmdə «تُغْرَانَقْ لَارْ toğranqlar», «أَغْرَانَقْ لَارْ oğranqlar» deməsi səhv sayılır. Belə olmasaydı, digər türklərdə iki cəmlilik formasının varlığını izah etmək mümkün olmazdı. Oğuzlarla qıpçaqlar birinci üsulu işlədirlər, onların söyləyişi qaydaya uyğundur.

Bu bölmənin failini yaratmaq üçün əmr şəklinin sonuna --ğucu/güci şəkilçiləri qoşulur. Məsələn: «أَتُغْرَاغُوجِيْ ət toğra+ğucu = ət doğrayıcı», «أَفْغَا أَغْرَاغُوجِيْ əfgə oğra+ğucu=evə uğrayıcı» kimi. Lakin oğuzlar, qıpçaqlar, onlara uyan köçərilər və suvarlar bu mənada «تُغْرَادَاجِيْ toğra+daçı», «أَغْرَادَاجِيْ oğra+daçı» deyirlər.

İşi davamlı görən fail üçün «تُغْرَاغَانْ toğra+ğan», «أَغْرَاغَانْ oğra+ğan» deyilir ki, «daima doğrayan», «daima uğrayan» deməkdir.

Bu bölmənin arzu şəkli üçün bu model işlənir: qalın ahəngli və tərkiyədə ذَلَاقَه zəlakə hərflərindən biri, habelə غ ğ olan sözlərə غ, س, ق [yəni -ğsak]. incə və ك ke-li sözlərə isə ك, ق, س, غ [yəni -ğsak]. incə və ك ke-li sözlərə isə ك, ق, س, غ [yəni -ğsak].

ک , الف س hərfləri [yəni –gsək şəkilçisi] artırılır. Məsələn: «*ات توغراساق آل* ol ət toğra+ğsak ol=ə, ət doğramaq arzusundadır», «*آل تَغْيَاكَا يَكْ يَكْلَسَاك آل* ol təwəyğə yük yüklə+gsək ol =ə, dəvəyə yük yükləmək istəyir». Bu model başqa bölmələrdə çox işləndiyi halda, dörd hərfli sözlərdə az işlənir.

Bir işi işləməyə yönələn, əzm edən, ancaq hələ başlamayan fail üçün «*آل ات توغراغلی* ol ət toğra+ğlı ol = ə, ət doğramağı nəzərdə tutmuşdur, düşünür», «*آل سَنَكَا اَغْرَاغْلِي* ol sanqa oğra+ğlı ol = ə sənin yanına gəlməyi düşünür» modeli mövcuddur. Başqaları da analogi qaydada düzəlir.

Əgər bir işi işləmək failin haqqıdırsa, onun modeli aşağıdakı şəkildədir: «*آل ات توغراغلی آردي* ol ət toğra+ğlık ərdi = ət doğramaq onun haqqı idi», «*آل سَنَكَا اَغْرَاغْلِي آردي* ol sanqa oğra+ğlık ərdi = sənin yanına gəlmək onun haqqı idi». Lakin oğuzlar və qıpçaqlar bu sözləri ل l yerinə س s ilə [yəni –ğlık əvəzinə –ğsık şəkilçisi] işlədir və «*آل ات توغراسق آردي* ol ət toğra+ğsık ərdi = ət doğramaq onun haqqı idi», «*آل سَنَكَا اَغْرَاغْسِق آردي* ol sanqa oğra+ğsık ərdi=sənlin yanına gəlmək onun haqqı idi» deyirlər.

Çoxları digər türklər kimi söyləyirlər.

Bu tipli fe'llərin inkar şəklini düzəltmək üçün əmr formasının sonuna –ma/mə artırılır. Məsələn: «*آل ار ات توغرامدجی ثرور* ol ər ət toğra+ma+dəçi turur = ə, ət doğramayan adamdır», «*آل يَكْ يَكْلَامْدَجِي ثرور* ol yük yüklə+mə+dəçi turur=ə, yük yükləməyəndir».

Digər bir dildə qalın ahəngli sözlərə م , غ , ل , ی hərfləri [yəni –mağlı], incə ahəngli sözlərə س , م , ک , ل , ی hərfləri [yəni –məgli

şəkilçisi] əlavə olunur: «*توغرامغلی آل* toğra+mağlı ol», «*يَكْلَا آل* yüklə+məgli ol» deyilir.

Görülən işi göstərən məchul fe'li sifət aşağıdakı kimidir: «*توغرامش ات* toğramış ət = doğranmış ət» və «*اير غامش يغاچ* ırgamış yığaç = yırğadılan ağac» qəlibindəki «doğranmış» və «yırğadılan» sözləri kimidir.

Məsdərlərə gəlinə, onları əsas fe'llərin izahı zamanı bəyan etmişik. Bu yerdə əslində məsdər olmayan, izafət nəticəsində məsdərə çevrilənlər haqqında danışmışdıq. bu cür məsdərlər sözün kökünə ک ke, yaxud غ ğ qoşularaq yaranır. Məsələn: «*ات توغراغلی کَر* anınq ət toğrağlı kör = onun ət doğramasını gör», «*ات توغراغلی کَر* anınq oğrağlı kör = onun uğramağını gör» cümlələrindəki «toğrağlı», «oğrağlı» sözləri kimi. Bu növ məsdərlər isim yerində işlədilir. Bunlar çox isifadə olunduqları üçün onları məxsusi olaraq vurğuladıq.

Zaman ismi, məkan ismi və alət ismi kimi şeylərin qaydaları yuxarıda göstərilən kimidir: «*بو ات توغراغلی* bu ət toğrağlı = bu, doğradılacaq ətdir», «*بو ات توغراغلی اَغْر* bu ət toğraglı oğur ol = bu, ət doğradılacaq vaxtdır», «*بو توغراغلی بِير آل* bu toğrağlı yer əl=bu, doğradılacaq yerdir», «*بو توغراغلی نَانَك* bu toğrağlı nənq=bu, doğradılacaq nəsnədir». Bunun inkar şəkli aşağıdakı kimidir: «*بو توغراغلی اَغْر اَرْمَاس* bu toğraglı oğur ərməs =bu, doğradılacaq vaxt deyil». Başqaları da analogi qaydada düzəlir.

Onu da biləsən ki, mən keçmiş zaman, müzare və məsdərləri bir yerdə bəyan etdim. Çünki keçmiş zamanla müzare fe'llərinin ortalarındakı hərəkə və sükunlar bəzən bir-birinə uyğun gəlsə də, bəzən zidd olur. Bu, qayda ilə müəyyənləşmişdir. «*بِير*

فرغادی yer kurğadı = yer qurudu» keçmiş zaman fe'linin müzaresi və məsdəri olan «فرغار- فرغاماق» kurğar–kurğamak» sözləri bir-birinə uyğundur. «يا فردی ya kurdı» sözünün müzare və məsdəri də («فرار- فرماق» kurar–kurmak») bir-birinə uyğundur. Uyğun olmayanları keçən bəhslərdə söyləmişəm.

Bu bölmənin fe'lləri bir neçə funksiya daşıyır. Birinci funksiya: iki və ya üç hərfli mənqus fe'llərdən ibarət olur və failin adı çəkilən işdə bir şey etdiyini bildirir. Məsələn: «ار اق كز لادی» ər ok kəzlədi = ər ox gəzlədi». Bunun əsli «كز kəz» ismidir, -لادی lədi şəkilçisi artırılaraq fe'lə çevrilmişdir. «ار تڧار كز لادی» ər tawar kizlədi = adam mal gizlədi». Burada isə «كز kiz» ismi fe'l olmuşdur. Başqası da belədir.

Mənqus fe'llərə aşağıdakılar misal ola bilər: «بليت قر لادی» bulit karladı = bulud qarladı, qar yağdırdı», «كغش يغلادی» koğuş yağladı = dəri yağladı». Bunların əsilləri «كار kar» və «ياغ yağ»dır. Bu sözlərdəki الف əlif sürət naminə atılmışdır.

İsim salim və ya üç hərfli isimdirsə, onu fe'lə çevirmək üçün bir الف əlif artırmaq kifayətdir. Əlifin ل l ilə bərabər artırılmasına ehtiyac yoxdur. Məsələn, «ياشין yaşın = şimşək» sözündən fe'l düzəltmək istənsə, «ياشין ياشن ياشنادی» yaşın yaşm+a+dı» deyilir, «şimşək çaxdı» deməkdir. «كسراق قننادی» kısraq kulnadı = qısraq qulunladı, doğdu» cümləsindəki «كقننادی kuln+a+dı» sözü də belədir. «كسراق يلنادی» kısraq yelnədi = qısraq yelinlədi» cümləsindəki «يلنادی yeln+ə+dı» sözü də buna bənzəyir. Bu fe'llər səhih (sağlam) isimlərdən düzəltdiyi üçün bir hərfin (الف əlif) ziyadə qılınması ilə, ل l hərfinə ehtiyac olmadan da tam bir fe'l əmələ gəlmişdir.

Dörd hərfli səhih isimlər də sonundakı hərfi atılmaq şəritlə bu bölməyə daxil edilə bilər. O zaman söz üç hərfli olur, sonra fe'l düzəltmək üçün ona bir الف əlif artırılır, fe'l dörd hərfli sözə çevrilir. Yumşaq nəsnəyə «يُمشاق yumşak», bir şey yumşaldığı zaman isə «يُمشادی yumşadı»²⁷³ deyilir. «ال انكر سوز» ol anqar söz yastadı = o ona sözlə toxundu» cümləsindəki «يُستادی yastadı» sözü də belədir. Söykənmək üçün yastıq qoymaq da bu sözlə ifadə olunur. Fe'lin əsli «يُسْتَقْ yastuk»dur. «سوف بلغادی» suw bulğadı» sözü də belədir. Əsli «بلغاق bulğak»dır. Bu isimlərdən ق ka atılmış, fe'l düzəltmək üçün onlara yalnız bir الف əlif əlavə edilmişdir. Yaxud isimlər bir hərf qəbul etməklə fe'ldən yaranmışlar. Məncə, ən doğrusu budur. Çünki isimlər fe'llərdən düzəlir. Məsələn: «سودتی sudhti» və «سِدْتِي sidhti» sözlərini götürək. Bunlardan «سُدْحُكْ sudhuk» və «سِدْحُكْ sidhük» sözləri çıxmışdır. «sudhti=tüpürdü», «sidhti=siyidi», «sudhuk=tüpürəcək», «sidhik=sidik» deməkdir. «أت يشدى» at pıştı» cümləsindəki «پیشدى pışdı» sözü də belədir. Bişirilən ət üçün «پیشغ ات» deyilir. Bu hal ərəb və türk dilləri üçün üçün bir fəzilətdir, başqa dillərdə belə şey yoxdur.

İkinci funksiya: bu bölməyə daxil olan fe'l başqa mənada deyil, öz mənasında işlənir. Məsələn: «ار يڧاج ارغادی» ər yığaç ırğadı = adam ağac yırgaladı», «ار يغلادی» ər yığladı = adam ağladı», «ار ايشقا ارغادی» ər işka oğradı = adam işlə uğradı».

Ərəb dilinin müfəələ babında olduğu kimi, bir işin iki və daha çox adam tərəfindən görüldüyünü bildirmək istəsək, sözün

²⁷³ Burada «yumşadı» deyil, «yumşadı nənq» olmalıdır.

sonundakı hərfi-illət atılır, onun əvəzinə ش ş hərfi əlavə olunur. «*أل منىك بر لا يغاج ارغشدى*» ol məniq birlə yığaç ırğaşdı = o mənimlə birlikdə ağac yırgaladı», (bu həm yarışma, həm də yardımlaşma mənası daşıya bilər), «*كشى برجا يغلشدى*» kişi barça yığlaşdı = hamı ağla(ş)dı». Bu, başqaları üçün modeldir.

Bir adamın bir işi əslində görmədiyi halda, özünü görürmüş kimi göstərməsi zamanı sözdən hərfi-illət atılır, onun yerinə م, س, ن [yəni –msın/msin şəkilçisi] artırılır. «*أل سنكا اغرمسندى*» ol sanqa oğra+msın+dı= o, gerçəkdən sənənin yanına gəlmədiyi halda, özünü elə göstərdi», «*أل يىك يىكلمسندى*» ol yük yüklə+msin+di = o, gerçəkdən yük yükləmədiyi halda özünü yük yükləyirmiş kimi gösiərdi» deməkdir.

Bu qaydalardan başqalarını salim kitabında göstərmişik. Bütün sözlər bu qaydalara müvafiq yaranır.

Ulu Tanrı istəsə, buradan kənara çıxılmaz.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ FƏ'ULADI,

FƏ'ALADI, FƏ'İLADI *فعلالدى، فَعُولادى، فَعِيلادى* BABI

تَبالادى T a b a l a d ı²⁷⁴: «*أل انى تبالادى*» ol anı tabaladı = o onu qınadı, utandırdı, tənə qıldı, ayıbladı», (*تبالار- تبالاماق* tabalar – tabalamak).

تُپُولادى T ü p ü l ə d i: «*أل يغينى تُپُولادى*» ol yağmı tüpülədi = o, yağmı təpələdi, təpəsinə vurdu, məğlub etdi», (*تُپُولار- تُپُولاماك* tüpülər – tüpüləmək).

²⁷⁴ Uyğurca nəşrində bu söz «tapaladı» şəklində verilmişdir (TTD, III tom, bet 439). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yutrsevər də həmin şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.112).

سُبیلادى S u b i l a d ı: «*أل نانكىنى سُبیلادى*» ol nənqni = enli şeyin yanlarını kəsib daraltdı, nazıltı», (*سُبیلار- سُبیلاماق* subılar – subılamak).

چَتیلادى Ç a t ı l a d ı: «*أل بركا چَتیلادى*» ol bərgə çatıladı = qamçı şaqquldadı». Hər hansı bir şey qamçı şaqqultısı kimi səs çıxarsa, yenə belə deyilir, (*چَتیلار- چَتیلاماق* çatılar – çatılamak).

سَتُولادى S a t u l a d ı: «*أل تلم ستُولادى*» ol təlim satuladı = o, bir yığın mənasız söz danışdı», (*ستُولار- ستُولاماق* satular – satılamak).

سَچُولادى S a ç u l a d ı: «*أل سفلق سَچُولادى*» ol suvluk saçuladı = o, yaylıq və yaylığa bənzər şeyləri saçaqladı, saçaq düzəltdi. (*سَچُولار- سَچُولاماق* saçular – saçulamaq).

قَجالادى K a ç a l a d ı: «*أل نانكىنى قجالادى*» ol nənqni kaçaladı = o, nəsnəni qaba qoydu», (*قجالار- قجالاماق* kaçalar – kaçalamak). Əslində «*قجالادى*» kaçaladıdır, *الف* əlif düşmüşdür.

كِچِيلادى K ı ç ı l a d ı: «*أل منى كِچِيلادى*» ol məni kışıladı = o məni qıdıqladı». İnsanı güldürmək üçün onun qoltuğunu və ayağının altını qaşırırlar, (*كِچیلار- كِچیلاماق* kışılar – kışılamak).

قارالادى K a r a l a d ı: «*أل قارالادى نانكىنى*» ol karaladı nənqni = o, nəsnəni qaraladı», (*قارالار- قارالاماق* karalar – karalamak).

قاریلادى K a r ı l a d ı: «*أل بيرك قاریلادى*» ol yerig qarıladı = o, yeri qarışladı, ölçdü». Başqası da belədir.

قاریلادى K a r ı l a d ı: «*أل ارک قاریلادى*» ol ərig qarıladı = o, adamı qoca saydı, yaşlı saydı», (*قاریلار- قاریلاماق* qarılar – qarılamak).

قارالادى K a r a l a d ı: «*أل قارالادى*» ol it karaladı = it pislədi», (*قارالار- قارالاماق*)²⁷⁵. karalar – karalamak).

²⁷⁵ Bu sözün müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur.

قربلادی Karıl adı: «تُپی قارغ قریلادی tüpi kariğ karıladı = boran uğultu ilə qar gətirdi», (قربلار- قریلاماق karılar–karılamak).

چوغلادی Çoğıl adı: «ار چوغلادی ar çoğıladı = adam bağırib-çağırdı», (چوغلار- چوغللاماق) Bu söz bəzən «چوغلادی» şəklində də deyilir.

چاغلادی Çağıl adı: «سوف چوغلادی suw çağıladı = su çağladı». «زغیلا دی» jağıladı», «شغیلا دی» şağıladı» sözləri də var. (شغیلا دی- شغیلاماق) şağılar–şağılmaq). Bu şeirdə də işlənmişdir:

قشنى سینی چوغلادی

تکت باکین یغیلا دی

قنسی آق ب زغیلا دی

بیین سو قن قزل سغدی

«Katun sini çoğıladı,

Tanqut bəgin yağıladı,

Kanı akıp jağıladı,

Boyun suvın kızıl sağdı».

Katun sini bağırdı-çağırdı,

Tanqut bəyi ilə düşmən oldu,

Qanı axıb çağladı,

Boynunun suyu qızıl sağdı.

(Katun sini (bura bir yer adıdır, tanqutlarla Çin arasında yerləşən kiçik bir şəhərdir) xalqı ilə tanqut xalqı çarpışdılar. Katun sini xalqı bağırdı-çağırdı, hayqırdı, tanqutlarla və onların bəyi ilə düşmən oldu, qanları su kimi çağlayaraq axdı, boyunlarından qırmızı su, yəni qan sağıldı, şoranlandı).

سغولادی Səğül adı: «ار بۇغدا ی سغولادی ar buğday sağuladı = adam buğdanı ölçdü». Başqası da belədir, (سغولار- سغوللاماق) sağular – sağulmaq).

چفیلادی Çıfıl adı: «كُپ چفیلادی küp çıfıladı = küp çıqıl-çıqıl səs verdi». Şira səs salaraq qaynasa, yenə belə deyilir. (چفیلار- چفیللاماق) çifilar – çifilamak).

توقولادی Tokul adı: «ار قذش توقولادی ar kadhiş tokuladı = adam qayısa toqqa saldı, qayışı, kəməri toqqaladı», (توقولار- توقوللاماق) tokular – tokulamak).

تیکیلادی Tikil adı: «نەنق تیکیلادی nənq = nəsnə tıq-tıq elədi. tıqqıldadı». Dirəyin palaz üstünə, yaxud yumşaq şeyin sərt bir zəminə tappıltı ilə düşərkən çıxardığı səsə də belə deyilir. (تیکیلار- تیکیللاماق) tıklar – tıkilamak).

تیکülادی Tikül adı²⁷⁶: «ال منقا ات تیکولادی ol manqa ət tikülədi = o mənə bir tikə ət verdi», (o mənə əti tikə-təkə, loxma-loxma verdi). Başqası da belədir.

تیکülادی Tikül adı: «ال بککا نانق تیکولادی ol bəggə nənq tikülədi = o, bəyə rüşvət olaraq bir şey verdi». Bu söz əvvəlki sözdən alınmışdır. (تیکولار- تیکوللاماق) tikülər – tiküləmək).

تیکیلادی Tikil adı: «نەنق تیکیلادی nənq = nəsnə xışıltı saldı», (تیکیلار- تیکیللاماق) tıklar – tıkiləmək).

تالولادی Talul adı: «ال تالولادی taluladı nənqni = o, nəyi isə seçdi», (تالولار- تالوللاماق) talular – taluləmək).

تümilادی Tümil adı: «اشیاک تُمیلادی eşyək tümilədi = eşşək səkərək qoşdu». Bu söz çox zaman «تُمیلندی tümiləndi» şəklində deyilir. (تümیلار- تُمیللاماق) tümilər – tümiləmək).

تامولادی Tamul adı: «ال سوفغ تمولادی ol suwuğ tamuladı = o, suyun bəndini, səddini möhkəmləndirdi», (تامولار- تموللاماق) tamular – tamuləmək).

²⁷⁶ Uyğurlar bu sözü «tikilədi» kimi (TTD, III tom, bet 444). çinlilər isə «tekülədi» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, III cild, s.315).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُبيلادى Y u b i l a d ı: «أل انى يبيلادى ol anı yubiladı = o onu aldatdı, ona hiylə etdi, al etdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَنقُتْ خانى يبيلادى
الْمُ برلا تُبولادى
قَدْش لارى تبالادى
الْم كورُب يزي اغدى

«Tanqut²⁷⁷ xanı yubiladı,
Ölüm birlə tüpülədi,
Kadhaşları tabaladı,
Ölüm körüp yüzi ağdı».
Tanqut xanı hiylə qurdu,
Ölüm ilə zərbə vurdu,
Qohumları tənə vurdu,
Ölüm görüb rəngi qaçdı.

(Tanqut xanı Katun sini xanına hiylə qurub onu aldatdı və başına ölümçül zərbə vurub öldürdü. Düşmənlər sevindi, ölən xanm qohum-qardaşı bundan çox utanc duydu, ölümü görüb rəngi qaçdı).

Bu söz oğuz və qıpçaq dillərindədir, (يُبيلا-يُبيلا ماق) yubılar–yubilamak).

Digər türklər bu sözü az işlədir və hiyləyə «يَب يَب yap-yup» deyirlər, fe'lini düzəltmirlər.

²⁷⁷ Son iki bənddəki şeirdə «Tanqut» sözü «Tənqüt» imlası ilə verilmişdir. Bu, türk ləhcələrinin birindədir, şübhəsiz ki, «Tanqut» deməkdir. Bəsim Atalay şeirdə və izahda «Tənqüt» (DLT, III, s. 327), Salih Mütəllibov şeirdə «Tənqüt», izahda «Tanqut» şəklini (TSD, III tom, bet 340-341) seçmişdir. Uyğur nəşri bu sözləri özbək nəşrində olduğu kimi vermişdir (TTD, III tom, bet 445-446). Bu savaş və şeir çox əski dönəmə aiddir, şeir də həmin savaşın poetik xatirəsidir.

يَسيلادى Y a s i l a d ı: «أل يسيلادى نانكنى ol yasıladı nənqni = o, bir şeyi yastıladı, yaydı», (o, bir şeyi süfrə üstünə yayılan xəmir kimi yaydı).

يسيلادى Y a s i l a d ı: «أل سوزك يسيلادى ol sözüg yasıladı = o, sözü açıqca söylədi, kinayə yolu ilə söyləmədi», (يسيلار-يسيلاماق yasılar – yasılamak).

يغيلادى Y a ğ ı l a d ı: «أل انى يغيلادى ol ər anı yağıladı = adam ona düşmən oldu», «أل يغى يغيلادى ol ər yağı yağıladı = adam yağı yağıladı, adam düşmənlə savaşdı, çarpışdı», (يغيلار-يغيلاماق yağılar – yağılmaq).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

ايالادى A y a l a d ı: «كيز ايالادى kız ayaladı = qız çəpik çaldı, əllərinin ayasmı, ovcunun içini bir-birinə vurdu», (ايالار-ايالاماق ayalar–ayalamak). Bu, fəsih bir sözdür.

ايالادى U y a l a d ı: «قش ايالادى kuş uyaladı=quş yuva qurdu», (ايالار-ايالاماق uyalar - uyalamak).

كيا لادى K ü y ə l ə d i: «أل كذر كيا لادى ol ər kidhiz küyələdi = adam keçənin güvəsini silkdı, keçəni güvədən təmizlədi». Başqası da belədir, (كيا لار-كيا لاماق küyələr – küyələmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin qaydaları bundan əvvəlki bölmədəki ilə eynidir. Bu bölmə bir neçə vəzifə daşıyır.

Birincisi: əslü dörd hərflü olan üç hərflü isimlərə – لادى [ladı/lədi şəkilçisi] qoşulması ilə fe'l düzəldilir, fail isə adı çəkilən hal və hərə-

kətdə bir iş görür. Məsələn: «ار تون قرالادی» ər ton karaladı = adam paltarı qaraladı», «ییر قریلادی» yer karıladı = yeri qarışladı, ölçdü».

İkincisi: bir ismə لادی [-ladı/lədi şəkilçisi] qoşulmaqla yaranan fe'ldə adı çəkilən şeyə nisbət və izafət bildirir. Məsələn: «أل أرك» ol ərig akıladı = o, adamı səxavətə sövq etdi», «أل انی قریلادی» ol anı karıladı = o onu qocalığa nəsibət etdi».

Üçüncüsü: fe'l başqa heç bir məna daşımır, öz müstəqim mənasında çıxış edir. Məsələn: «أل انی قجیلادی» ol anı kıcıladı = o onu qıdıkladı», (o onun güləcək yerini qaşdı), «اشیاک ئمیلادی» eş-yək tümilədi = eşşək səkərək qoşdu».

Dörd hərfli bəş bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ع ƏYN HƏRFİNİN HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ OLDUĞU فُعْلَعَادِي FƏ'ƏL'ADİ BABI

تُبْتَلَدِي T ü b ü t l ə d i: «أل انی تبتلادی» ol anı tütütlədi = o onu tibetli saydı, tibetliyə nisbət qıldı», (tütütlər bir tayfadır). (تبتلار - تبتلاما) tütütlər – tütütləmək).

كِرْتَلَدِي K i r i t l ə d i: «أل قبغ كرتلادی» ol kapuğ kiritlədi = o, qapını bağladı», (کرتلار - کرتلاما) kiritlər – kiritləmək).

چَنَاجَلَدِي Ç a n a ç l a d i: «أل انی چناچلادی» ol anı çanaçladı = o onu arıq gördü», (o onu arıqlığa, zəifliyə nisbət etdi), (چناچلار - چناچلاما) çanaçlar – çanaçlamak).

كُلْجَلَدِي K u l a ç l a d i: «أل أرقنى قلجلادی» ol uruknı kulaçladı = o, urğanı qulaçladı». Başqa şey qulaçlansa, yenə belə deyilir, (قلجلار - قلجلاما) kulaçlar – kulaçlamak).

كِلْجَلَدِي K i l i ç l a d i: «أل انی کیلجلادی» ol anı kılıçladı = o onu qılıncladı, qılıncla vurdu», (کیلجلار - کیلجلاما) kılıçlar – kılıçlamak).

قَمْجَلَدِي K a m i ç l a d i: «أل مؤنک قمجلادی» ol münüg kamiçladı = o, şorbani çömçələdi, çömçəni şorba ilə doldurdu», (قمجلار - قمجلاما) kamiçlar – kamiçlamak).

بَغْرَلَدِي B a ğ r l a d i: «أل انی بغرلادی» ol anı bağırladı = o onun bağına vurdu».

B a ğ ı r l a d ı B a ğ ı r l a d ı: «*أل یاسین بَغرلادی* ol yasin bağırladı = o, yayın dəstəyini islah etdi, yayı sahmana saldı, düzəltdi», (*بَغرلار* - *بَغرلاماق* bağırlar – bağırlamak).

Ç a ğ ı r l a d ı Ç a ğ ı r l a d ı: «*أل اُزُمنى جَغرلادی* ol üzümni çağırladı = o, üzümü şirə elədi», (*جَغرلار* - *جَغرلاماق* çağırlar – çağırlamak). Biri içki içəndə də bu söz işlənir.

Ç ı ğ ı r l a d ı Ç ı ğ ı r l a d ı: «*ییرک جِغرلادی* yerig çığırladı = yerdə cıdır saldı». Qar yolu örtəsə və biri ayağı ilə cıdır açsa, yenə belə deyilir, (*جِغرلار* - *جِغرلاماق* çığırlar – çığırlamak).

S ı ğ ı r l a d ı S ı ğ ı r l a d ı: «*أل انی سیغرلادی* ol anı sığırladı = o onu inəyə, sığıra nisbət qıldı, sığır saydı», (*سیغرلار* - *سیغرلاماق* sığırlar – sığırlamak).

B ö ğ ü r l ə d i B ö ğ ü r l ə d i: «*أل انی بَکُرلادی* ol anı böğürlədi = o onun böyrəyinə, böyrünə vurdu».

B ö ğ ü r l ə d i B ö ğ ü r l ə d i: «*أل یغینی بَکُرلادی* ol yağını böğürlədi = o, düşməni sol cinahdan, böyürdən, yandan vurdu», (*بَکُرلار* - *بَکُرلاماق* böğürlər – böğürləmək).

T a r a s l a d ı T a r a s l a d ı: «*الپ جَرَک تَرسلادی* alp çərig tarasladı = alp igid qoşunu dağıtdı», «*قازغ تَرسلادی*», «*جَغر قازغ تَرسلادی* çağrı kazıq tarasladı = çağrı quşu qaz sürüsünü dağıtdı». Hər hansı adam qüvvə ilə bir şeyi dağıtsa, yenə belə deyilir, (*تَرسلار* - *تَرسلاماق* taraslar – taraslamak).

T a r u s l a d ı T a r u s l a d ı: «*أل اَین تَرسلادی* ol əwin tarusladı = o, evinin damını düzəltdi», (*تَرسلار* - *تَرسلاماق* taruslar – taruslamak).

K u r u t s a d ı K u r u t s a d ı: «*ار قُرتسادی* ar kurutsadı = adamın könlü qurut istədi», (*قُرتسار* - *قُرتساماق* kurutsar – kurutsamak).

B a ğ ı r s a d ı B a ğ ı r s a d ı: «*ار بَغرسادی* ar bağırsadı = adamın könlü qara bağır istədi», (*بَغرसार* - *بَغرساماق* bağırsar – bağırsamak).

K e d h ü r s ə d i K e d h ü r s ə d i: «*أل منکا تون کُدرسادی* ol manqa ton kedhürsədi = o mənə paltar geydirmək istədi», (*کُدرسار* - *کُدرساماک* kedhürsər – kedhürsəmək).

T a t ı ğ s a d ı T a t ı ğ s a d ı: «*ار تَتِغسادی* ar tatiğsadı = adamın könlü şirni istədi», (*تَتِغسار* - *تَتِغساماق* tatiğsar – tatiğsamak).

S a t ı ğ s a d ı S a t ı ğ s a d ı: «*ار اتن سَتِغسادی* ar atm satığsadı = adam atını satmaq istədi», (az qala satdı, satan kimi oldu). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أفین بَرِقِن سَتِغسادی

یُلُغ بَیرب بَرِغسادی

تَیرک ارسا تَرُغسادی

انکر ساقِنج کُنی تُغدی

«Əwin-barkın satığsadı,

Yoluğ berip yarığsadı,

Tirig ərsə turuğsadı,

Anqar sakınç küni toğdı».

Ev-eşiyini satmaq istədi,

Fidyə verib özünü qurtarmaq istədi,

Sağ olduqca yaşamaq istədi,

Ona qayğı dolu gün doğdu.

(Özünü qurtarmaq üçün fidyə versin deyər düşmən onun evini-mülkünü satmaq istədi, o, sağ qalmaq, yaşamaq arzusu ilə buna razı oldu, ancaq qayğılı-kədərli günləri başladı», (*سَتِغسار* - *سَتِغساماق* satığsar - satığsamak).

B a r ı ğ s a d ı B a r ı ğ s a d ı: «*أل اَکا بَرِغسادی* ol əwgə barığsadı = o, evə getmək istədi». Başqası da belədir, (*بَرِغسار* - *بَرِغساماق* barığsar – barığsamak).

تُرُغْسَادِي Turuğsadi: «أَلْ مِنْدَا تُرُغْسَادِي ol munda turuğsadi = o burada durmaq istədi». (تُرُغْسَامَاق - تُرُغْسَار - turuğsar – turuğsamak).

فُرُغْسِيدِي Kuruğsadi: «فُرُغْسِيدِي²⁷⁸ = qurumağa üz tutdu», (فُرُغْسِيمَاق - فُرُغْسِير - kuruğsar–kuruğsamak). Buna görə mədəyə «فُرُغْسَاق kuruğsak=qursaq» deyilir, çünki qursaq saatdan-saata quruyur, yemək istəyi coşur.

بَلِغْسَادِي Balıksadi: «أَرْ بَلِغْسَادِي ar balıksadi = adamın könlünə balıq düşdü». (بَلِغْسَامَاق - بَلِغْسَار - balıksar – balıksamak).

بِلِغْسَادِي Biligsadi: «أَغْلَانْ بِلِغْسَادِي oğlan biligsadi = uşaq ağıllı olmaq istədi, ağıllanmaq istədi», (بِلِغْسَامَاق - بِلِغْسَار - biligsar – biligsəmək).

بَرِغْسَادِي Berigsadi: «أَلْ مَنكَا تَوَارْ بَرِغْسَادِي ol manqa tavar berigsadi = o mənə mal vermək istədi, az qala mal verdi». Başqası da belədir, (بَرِغْسَامَاق - بَرِغْسَار - berigsar – berigsəmək).

كُورُغْسَادِي Körugyadi: «أَلْ مَنِي كُورُغْسَادِي ol mənə körügsadi = o mənə görmək istədi, mənə qovuşmaq istədi», (كُورُغْسَامَاق - كُورُغْسَار - körügsar – körügsəmək).

كِرِغْسَادِي Kirigsadi: «أَلْ أَكَا كِرِغْسَادِي ol əwgə kirigsadi = o, evə girmək istədi». Başqası da belədir, (كِرِغْسَامَاق - كِرِغْسَار - kirigsar – kirigsəmək).

كَلِغْسَادِي Kəligyadi: «أَلْ مَنكَا كَلِغْسَادِي ol manqa kəligyadi = o mənim yanıma gəlmək istədi», (كَلِغْسَامَاق - كَلِغْسَار - kəligsar – kəligsəmək).

²⁷⁸ Burada türkcə bir söz çatışır. Ərəbcəsinə baxdıqda onun «nənq» olduğu anlaşılır. Seçkin Ördi ilə Sərap Tubğa Yurtsevər bu sözü «kuruğsıdı» (DLT-2005, s.453) kimi oxumuşlar. Onlar misalda türkcə hər hansı bir sözün çatışmaması barədə mötərizə içində heç bir qeyd etməmişlər. Uygurların bu çatışmazlıq barədə qeydləri var: «ərəbcəsinə baxdıqda, bu yerdə «nənq kuruğsıdı» cümləsindən «nənq» sözünün düşmüş olduğunu görürük» (TTD, III tom, bet 456). Çinlilər də (DLT-Çin, III cild, s.324) bu barədə qeyd vermişlər.

بَغْشَلَادِي Bağışladi: «أَلْ مَنكَا اتْ بَغْشَلَادِي ol manqa at bağışladı = o mənə at bağışladı». Başqası da belədir, (بَغْشَلَامَاق - بَغْشَلَار - bağışlar – bağışlamak).

تَوُشَلَادِي Tawuşladi: «تَوُشَلَادِي نَانَكْ tawuşladı nənq=nəsnə qınıldandı», (بَغْشَلَامَاق - تَوُشَلَار - tawuşlar – tawuşlamak).

سُرُشَلَادِي Suruşladi: «أَلْ تَرِغْ سُرُشَلَادِي ol tarığ suruşladı = o, buğda başağım sütül elədi», (سُرُشَلَامَاق - سُرُشَلَار - suruşlar – suruşlamak).

قَدْشَلَادِي Kadhışladi: «أَلْ كَوْنُكْ قَدْشَلَادِي ol könüg kadhışladı = o, göndən qayış düzəltdi», (قَدْشَلَامَاق - قَدْشَلَار - kadhışlar – kadhışlamak).

قَرِشَلَادِي Qarışladi: «أَلْ بَرِجَنْ قَرِشَلَادِي ol barçın qarışladı = o, ipək parça qarışladı». Başqası da belədir, (قَرِشَلَامَاق - قَرِشَلَار - qarışlar – qarışlamak).

پِشِغَلَادِي Pişigladi: «أَلْ أَتْ پِشِغَلَادِي ol ət pışıqladı = o, ət bişirdi». Başqası da belədir, (پِشِغَلَامَاق - پِشِغَلَار - pışıqlar – pışıqlamak).

سَاتِغَلَادِي Satıqladi: «أَلْ أَنِکْ بَرَا سَاتِغَلَادِي ol anıq birlə satıqladı = onunla birlikdə sövdələşdi», (سَاتِغَلَامَاق - سَاتِغَلَار - satıqlar – satıqlamak). Doğru olanı «سَاتِغَلَشْدِي satıqlaşdı»dır. İkisi də işlənir.

سَرِغَلَادِي Sarıgladi: «أَلْ تَوْنِنْ سَرِغَلَادِي ol tonın sarıqladı = o, paltarım sarı elədi, sarı boyadı». Başqası da belədir, (سَرِغَلَار - سَرِغَلَامَاق - sarıqlar – sarıqlamak).

قِدْغَلَادِي Qıdğıladi: «أَلْ بُرْکْ قِدْغَلَادِي ol bürk kıdğıladı = o, bürkünün kənarını tikdi». Başqası da belədir, (قِدْغَلَامَاق - قِدْغَلَار - kıdğılar – kıdğılamak).

فُرُغْلَادِي K u r u ğ l a d ı: «فُرُغْلَادِي نَانَقْنِي = nənqni = nəsnəni quru istifadə elədi», (فُرُغْلَار- فُرُغْلَامَاق) kuruğlar–kuruğlamak).

قَسِيغْلَادِي K a s ı ğ l a d ı: «أَلْ فُلَيْن قَسِيغْلَادِي ol kulin kasiğladı = o, qulunun ovurduna, ağzına vurdu», (قَسِيغْلَار- قَسِيغْلَامَاق) kasiğlar–kasiğlamak)²⁷⁹.

بُتَقْلَادِي B u t a k l a d ı: «أَلْ يَغَاغِي بُتَقْلَادِي ol yığaçığ butakladı = o, ağacı budadı», (o, ağacın budaqlarını kəsdi), (بُتَقْلَار- بُتَقْلَامَاق) butaklar–butaklamak)²⁸⁰. Əsli «butıdı»dır.

تُتَقْلَادِي T u t u k l a d ı: «أَلْ أَعْلَيْن تُتَقْلَادِي ol oğlm tutukladı = o, oğlunu axtaladı, yaxud onun axta, xədim adamla əlaqədə olduğunu düşündü», (تُتَقْلَار- تُتَقْلَامَاق) tutuklar – tutuklamak).

بِشَقْلَادِي B a ş a k l a d ı: «أَلْ سُنْقُوْ بِشَقْلَادِي ol sünqü başakladı = o, nizəyə başaq taxdı», (mizrağa dəmir ucluq taxdı), (بِشَقْلَار- بِشَقْلَامَاق) başaklar – başaklamak).

تُرُقْلَادِي T u r u k l a d ı: «أَلْ أَتَغِ تُرُقْلَادِي ol atığ turukladı = o, atı arıq saydı». Başqası da belədir, (تُرُقْلَار- تُرُقْلَامَاق) turuklar – turuklamak).

چَبِيكْلَادِي Ç i b i k l a d ı: «أَلْ أَتِنِ چَبِيكْلَادِي ol atın çıbıkladı = o, atnı çubuqladı, çubuqla vurdu», (چَبِيكْلَار- چَبِيكْلَامَاق) çıbıklar–çıbıqlamak).

چَرُقْلَادِي Ç a r u k l a d ı: «أَلْ أَدَاقِنِ چَرُقْلَادِي ol adhakın çarukladı = o, ayağına türk çarığı geydi», (چَرُقْلَار- چَرُقْلَامَاق) çaruklar – çaruklamak).

چَرُقْلَادِي Ç a r u k l a d ı: «چَرُقِ چَرُوكِ» adlı boya nisbət edilsə, yenə belə deyilir²⁸¹.

قَبَقْلَادِي K a p a k l a d ı: «أَر قِيَزَغ قَبَقْلَادِي ar kızığ kapakladı = adam qızın bakirəliyini aldı», (قَبَقْلَار- قَبَقْلَامَاق) kapaklar–kapaklamak).

فُجَقْلَادِي K u ç a k l a d ı: «أَلْ بَرَجِنِ فُجَقْلَادِي ol barçın kuçakladı = o, ipək parçanı qucaqladı», (فُجَقْلَار- فُجَقْلَامَاق) kuçaklar–kuçaklamak)²⁸².

قَرَقْلَادِي K a r a k l a d ı: «أَلْ تَوَارِغِ قَرَقْلَادِي ol tavarıg karakladı = o, yol kəsib mal aldı», (قَرَقْلَار- قَرَقْلَامَاق) karaklar – karaklamak). Yağmaca.

قَشَقْلَادِي K a ş u k l a d ı: «أَلْ بَالِغِ قَشَقْلَادِي ol balıg kaşukladı = o, balı qaşıkladı», (قَشَقْلَار- قَشَقْلَامَاق) kaşuklar – kaşuklamak)²⁸³.

قُلُقْلَادِي K u l a k l a d ı: «أَلْ أَعْلَيْن قُلُقْلَادِي ol oğln kulakladı = o, oğlunun qulağına vurdu», (قُلُقْلَار- قُلُقْلَامَاق) kulaklar–kulaklamak).

قُمُقْلَادِي K u m u k l a d ı: «أَت قُمُقْلَادِي at kumukladı = at təslədi, təzəklədi».

قُمُقْلَادِي K u m u k l a d ı: biri Kumuk adlı bəyin himayəsinə girsə, yenə belə deyilir. (قُمُقْلَار- قُمُقْلَامَاق) kumuklar–kumuklamak).

قُنُقْلَادِي K o n u k l a d ı: «بَك مَنِ قُنُقْلَادِي bəg məni konukladı = bəy məni qonaq etdi». Başqası da beldir, (قُنُقْلَار- قُنُقْلَامَاق) konuklar – konuklamak). Oğuzlardan başqa boyların dilində bu söz bir adamın ev sahibinin razılığı olmadan onun evində gecələməsi mənasıdadır. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَغِي بَكْدِنِ اَذَقْلَادِي

كُرْبِ سَوْنِي اَذَقْلَادِي

اَلْمِ اَنِي قُنُقْلَادِي

اَغْزَا جِرَا اَعْوُ سَعْدِي

²⁸¹ «Çaruk»la başlayan sözlərdəki r hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var. Bu, həmin sözlərin həm «çaruk», həm də «çarık» oxuna biləcəyinə işarədir.

²⁸² Bəsim Atalayın qeydinə görə, bunun ərəbcəsində dolaşlıq var (DLT, III, s. 338).

²⁸³ Burada isə sözlərdə ş hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var. Bu, həmin sözlərin həm «kaşuk», həm də «kaşık» oxuna biləcəyinə göstərir.

²⁷⁹ Yazma və basma nüsxədə ka hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var. Bu, sözün hər iki variantda oxuna biləcəyinə işarədir.

²⁸⁰ Həm yazma, həm də basma nüsxədə bu maddənin sözlərindəki t hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var. Bu, həmin sözlərin hər iki variantda oxuna biləcəyinə işarədir.

«Yağı bəgdin udhukladı,

Körüp süni adhıkladı,

Ölüm anı konukladı,

Ağız içrə ağı sağdı».

Yağı bəydən yana uyudu,

Qoşunu görüb çaşdı,

Ölüm onu qonaq etdi,

Ağzının içinə ağı sağdı.

(Düşmən bəydən sarı uyudu, onu ciddiylə almadı, qəfildən qoşunu görəndə çaşdı, heyratə düşdü, ölüm onu qonaq etdi, ağzına zəhər töküüb öldürdü).

بجکلادی B i ç ə k l ə d i: «أل انی بجکلادی ol anı biçəklədi = o onu biçəklədi», (بجکلادی - بجکلادی biçəklər – biçəkləmək).

بدکلادی B e d ü k l ə d i: «أل منی بدکلادی ol mənı bedüklədi = o mənı böyük saydı», (بدکلادی - بدکلادی bedüklər – bedükləmək).

بلکلادی B e l ə k l ə d i: «أل منکا بلکلادی ol manqa beləklədi = o mənə ərməğan verdi», (بلکلادی - بلکلادی beləklər – beləkləmək).

تَزَكَلادی T ə z ə k l ə d i: «ات تَزَكَلادی at təzəklədi = at təslədi», (تَزَكَلادی - تَزَكَلادی təzəklər - təzəkləmək).

تَاجِکَلادی T ə j i k l ə d i: «أل انی تَاجِکَلادی ol anı təjıklədi = o onu tacik, fars saydı, tacikə nisbət qıldı», (تَاجِکَلادی - تَاجِکَلادی təjıklər – təjıkləmək).

تَشْکَلادی T e ş i k l ə d i: «أل انی تَشْکَلادی ol anı teşıklədi = o onu acgöz, qarınqulu saydı», (تَشْکَلادی - تَشْکَلادی teşıklər – teşıkləmək).

چَرَكَلادی Ç ö r ə k l ə d i: «أل اوئغ چَرَكَلادی ol unuğ çörəklədi = o, undan çörək bişirdi», (چَرَكَلادی - چَرَكَلادی çörəklər – çörəkləmək).

کَرَكَلادی K ə r ə k l ə d i: «أل انی کَرَكَلادی ol anı kərəklədi = o onu axtardı, araşdırdı», (کَرَكَلادی - کَرَكَلادی kərəklər – kərəkləmək).

کَرَكَلادی K ö r ü k l ə d i: «أل اوئغ کَرَكَلادی ol otuğ körüklədi = o, odu körüklədi», (کَرَكَلادی - کَرَكَلادی körüklər – körükləmək).

کُجَكَلادی K ö ç ü k l ə d i: «أل اغن کُجَكَلادی ol oğlın köçüklədi = o, oğlunun yanına vurdu», (کُجَكَلادی - کُجَكَلادی köçüklər – köçükləmək).

کِجَكَلادی K i ç i k l ə d i: «أل انی کِجَكَلادی ol anı kiçıklədi = o onu kiçik saydı», (کِجَكَلادی - کِجَكَلادی kiçıklər – kiçıkləmək).

تُرْمَلادی T u r u m l a d i: «أل سوقغ تُرْمَلادی ol suwuğ turumladı = o, suyu boyu ilə ölçdü», (تُرْمَلادی - تُرْمَلادی turumlar – turumlamak).

تَرْمَلادی T a r ı m l a d i: «أل اکزنی تَرْمَلادی ol öküzni tarımladı = o, bir adacıqdan digərinə hoppanmaqla çayı keçdi», (تَرْمَلادی - تَرْمَلادی tarımlar – tarımlamak).

بُتْلادی B ü t ü n l ə d i: «أل سوزک بُتْلادی ol sözüg bütünlədi = o, sözüg gerçək olub-olmadığını araşdırdı». Başqası da belədir, (بُتْلادی - بُتْلادی bütünlər – bütünləmək).

بُرْنَلادی B u r u n l a d i: «أل انی بُرْنَلادی ol anı burunladı = o onu burunladı, onun burnuna vurdu», (بُرْنَلادی - بُرْنَلادی burunlar – burunlamak).

تَبْنَلادی T a b a n l a d i: «توی تَبْنَلادی təvəy tabanladı = dəvə ona dabanı, ayağı ilə vurdu», (تَبْنَلادی - تَبْنَلادی tabanlar – tabanlamak).

سَبْنَلادی S a p a n l a d i: «أل بیرک سَبْنَلادی ol yerig sapanladı = o, yeri xışla, kotanla sürdü», (سَبْنَلادی - سَبْنَلادی sapanlar – sapanlamak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَغْرَلادی Y a ğ ı r l a d i: «أل اتن يَغْرَلادی ol atın yağırladı = o, atın yağırını sağalttı». Atı yağır eləsə «أل اتغ يَغْرَتِي ol atı yağıttı» deyir.

lir. Bu, ərəb dilində də belədir, yoxsul oldu mənasında تَرَبٌ, zəngin oldu mənasında اَتْرَبٌ deyilir. قَسَطٌ sözü zülm etdi, اَقْسَطٌ söz isə ədalətli oldu deməkdir, (يَغْرِلُونَ - yağırılar – yağırmaq).

يَقْزِلَادِي Ya w u z l a d i: «أَلْ يَقْزِلَادِي نَانِكْنِي» ol yawuzladı nənqni=0, nəsnəni pis hesab etdi», (يَقْزِلَامَاق - يَقْزِلَار - yawuzlar-yawuzlamak).

يَزُقْلَادِي Ya z u k l a d i: «بَكْ أُنِي يَزُقْلَادِي» bəg anı yazukladı = bəy onu bir günahı üzündən yaxaladı», (يَزُقْلَامَاق - يَزُقْلَار - yazuklar – yazuklamak).

يَتِكْلَادِي Y i t i k l ə d i: «أَلْ أُنِي يَتِكْلَادِي» ol at yitiklədi = 0, itən atını soradı, at barədə yetikləşdi». Başqası da belədir, (يَتِكْلَار - يَتِكْلَامَاق yitiklər – yitikləmək).

يَرِمْلَادِي Ya r i m l a d i: «أَلْ يَوُلُغْ يَرِمْلَادِي» ol yoluğ yarımladı = 0, yolu yarı etdi». Başqası da belədir, (يَرِمْلَامَاق - يَرِمْلَار - yarımclar – yarımclar).

يَلِمْلَادِي Y e l i m l ə d i: «أَلْ أُنِي يَلِمْلَادِي» ol ok yelimplədi = 0, oxa lələk yapışdırdı».

يَلِمْلَادِي Y e l i m l ə d i: «أَلْ يَوُلُغْ يَلِمْلَادِي» ol yoluğ yelimplədi=0, yolu yoxladı», (yolda düşmənin avanqardı və pusqu olub-olmamasını öyrənmək üçün qoşundan öncə ayrılıb getdi), (يَلِمْلَار - يَلِمْلَامَاق yelimplər – yelimpləmək).

يَغْرِنْلَادِي Ya ğ r i n l a d i: «أَلْ أُنِي يَغْرِنْلَادِي» ol anı yağrmladı=0 onun kürəyinə, yanına vurdu», (يَغْرِنْلَامَاق - يَغْرِنْلَار - yağrınlar–yağrınlar-mak)²⁸⁴.

²⁸⁴ Yazma və basma nüsxələrdə bu sözlərin imlası ilə bağlı fərqlər var. Yazma nüsxədə «yarınlar–yarınlar-mak» şəklində yazılan bu sözlər sonra düzəldilərək «yarğınlar–yarğınlar-mak» şəklində salınmışdır. Bu baba uyğun gəlməsi üçün onlar «yarınladı-yarınlar–yarınlar-mak» şəklində olmalıdır.

Qayda:

Bu bölmənin əmri-hazır şəkli beş hərf üzərində qurulur. Məsələn: «مَنِي» مَنِي manı ağırla = manı əzizlə, mənə hörmət et», «مَنِكَات» مَنِكَات manqa at bağışla» cümlələrindəki «اَغْرِلَا» ağırla», «بَغِشَلَا» bağışla» sözləri kimi.

İqrarda, inkarda, xitabda, faillər və faillərin sifətlərində, ismi-məfulda, zaman, məkan və alət isimlərində qayda keçən bölmədə olduğu kimidir. Hamımda qayda birdir, dəyişməz.

Bu bölmədən məchul bir fe'l yaratmaq üçün əmr şəkli üzərinə bir ل əlavə edilir. Bu surətlə sözdə iki ل olur. «أَرِ اَغْرِلْدِي» ar ağırlaldı=adam əzizləndi», «أَتِ اَغْرِلْدِي» at bağışlandı=at bağışlandı» kimi. Bunların «أَرِ اَغْرِلْدِي» ar ağırlandı», «أَتِ اَغْرِلْدِي» at bağışlandı» kimi söylənməsi də mümkündür. Ancaq birinci variantı daha işləkdir.

İki adam arasında bir işin ortaq, müştərək görüldüyünü göstərmək üçün ش ş hərfinin əlavə edildiyini söyləmişdik.

Bu bölmə altı cür olur.

Birincisi: söz hərfi-illətsiz üç hərfli isimlərdən yaranmış olur. Məsələn: «كَبُغْ كِرْتَلْدِي» kapuğ kiritləndi = qapı kilidləndi». Sözü əslində üç hərfli «كِرْت» kirit»dir. Ona –ləndi şəkilçisi artırılmaqla fe'l düzəldilmişdir. «أَلْ أُنِي قَسَبْلَادِي» ol anı kasıkladı = 0 onun ovurduna vurdu». Üç hərfli «كَسَبْ» kasığ» ovurd deməkdir, ona –لادی [-ladı şəkilçisi] əlavə edilməklə fe'l yaradılmışdır. Bu bölmə hər mənada bu şəkildə davam edir.

İkincisi: fe'l adı çəkilən şey və ya adam cümləsindən sayılır, ona nisbət qılır. Məsələn: «أَلْ أُنِي اَغْرِلْدِي» ol anı oğuzladı=0 onu oğuz

saydı, oğuzlara nisbət qıldı», «*أل انى جيلادى* ol anı çigillədi = o onu çigillərə nisbət qıldı, çigil saydı». Bir adam hər hansı bir şeyə nisbət qılinsa, yenə belə deyilir. «*أل انى سرتلادى* ol anı saranladı» sözü də belədir, «o onu xəsis saydı» deməkdir. Ərəb dilində də belədir, *فَسَقْتَهُ ظَلْمَةً* deyilir ki, «sən onu zülmə, fisqə nisbət etdin» deməkdir.

Üçüncüsü: adı çəkilən bədən əzasına vurmaq mənasıdır. «*أل انى قرنلادى* ol anı karınladı = o onun qarına vurdu», «*أل انى بكرلادى* ol anı böğürlədi = o onun böyrəyinə vurdu». Bu, ərəb dili ilə atbaşı yarışan türk dili üçün böyük fəzilətdir. Çünki ərəb dilində də isimdən fe'l yaradıla bilər. Məsələn: *فَحَدَّهُ* yanbızına vurdu, *رَأَسَهُ* başına vurdu, *مَشَّتَهُ* sidikliyinə vurdu, *جَدَّهُ* dərisinə vurdu deməkdir. Başqaları da buna bənzəyir. Türklər də eyni şəkildə isimdən fe'l düzəldirlər. «*أل انى توشلادى* töşlədi = döşünə vurdu» kimi. Əsli «*توش* töş»dür, köks, sinə deməkdir. Bütün türk dillərində bu mənalarda istifadə edilən isimlərdən fe'l yaradılır.

Dördüncüsü: fail adı çəkilən alətlə bir işi məfulun üzərində həyata keçirir. «*أل انى قیلجلادى* ol anı kılıçladı = o onu qılıncladı, qılıncla vurdu», «*أل انى جیقلادى* ol atıq çıbıqladı = o, atı çubuqladı, çubuqla vurdu» kimi.

Beşincisi: adı çəkilən şeyi öz cinsindən ayırmaqdır. Məsələn: «*بامق ارغلادى* pamuk uruqladı=pambiq çiyiddən ayrıldı», «*تلولادى* taluladı nənqni = nəsnəni seçdi».

Altıncısı: fe'l yuxarıda saydığım mənələrdən heç birini ifadə etmir, öz müstəqim mənasında çıxış edir. Məsələn: «*أل متكا ات بيشلادى* ol manqa at bağışladı = o mənə at bağışladı», «*تتكرى منى* tanqri mənə ağırlandı=tanrı mənə əzəzlədi».

Bundan sonra bunu da bilmlisən ki, qaydaya uyğun olsa belə hər isimdən fe'l yaranmaz. Söz gəlimi, «*فسق* kosık», yəni fındıq sözündən «*فسقلادى* kosıqladı» deyə bir fe'l düzəldə bilməzsən, ancaq «*فشق* kaşuk» sözündən «*فشقلادى* kaşukladı=qaşıqladı» fe'lini düzəldə bilərsən. Yenə bu şəkildə «*ات فنقلادى* at konakladı» deyə bilməzsən, («*فنى* konak» yabanı bir darı növüdür), ancaq «*أل منى فنقلادى* ol mənə konakladı =o mənə qonaq etdi» deyə bilərsən. Halbuki onların ikisi də üç hərflidir. Deməli, isimlərin bir qismindən fe'l yaratmaq olar, bir qismindən isə olmaz. Əgər bir adam analogiya yolu ilə belə isimlərdən fe'l düzəldərək danışsa, eybi yoxdur, ona heç kim mane olmaz, səhv elədin deməz. Bu, o adam üçün bir çıxış yoludur.

Bu bölmə ilə [yəni ۱ lamlı bölmə] ن nunlu bölmə²⁸⁵ arasında fərqlər var. Demişdik ki, nunlu fe'llər fe'lin failə lazım olduğunu və failin o işi təkbaşına gördüyünü bildirir. Bu bölmənin fe'lləri isə fe'lin faildən başqasına, yəni işin işi görəndən başqasına keçməsinə bildirir.

Birincisi: ن nunlu fe'lə misal olaraq «*ار اتکلندی* ar ətökləndi = adam ayaqqabı sahibi oldu», «*ارکلندی* yığaç ərökləndi = ağac ərik verdi» cümlələrini göstərmək olar. Bu bölmə ərəblərin *انفعال* babına uyğundur. ۱ lamlı bölməsinə daxil olan, [-ladı] şəkilçisi] qəbul edən fe'llər isə ərəbcənin tə'fil

²⁸⁵ Ərəb dilinə və hərflərinə əşina olmayan oxucuların bu izahatı daha aydın şəkildə başa düşmələri üçün qısa şəkildə deməliyik ki, Mahmud Kaşğari burada «-ladı/lədi» suffiksi qəbul edən sözlər bölməsi ilə «-landı/ləndi» şəkilçisi qəbul edən sözlər bölməsini müqayisə edir, birinciyə tərkibindəki ۱ hərfindən dolayı «lamlı», ikinciyə n hərfindən dolayı «nunlu» deyir. Öz dilimizdə sadə bir misal: «o, qapını kilidlədi», «qapı kilidləndi». Ərəb dilçiliyinə xas olan izahat üzündən dolaşq görünən məsələ əslində bu qədər bəsitdir.

babına uyğun gəlir, həmişə təsirli olur. «أَلْ أَلْ كُرْ كَلَادِي» ol ot körüklədi = o, od körüklədi», «أَلْ قَبُغْ كِرْتَلَادِي» ol kapuğ kiritlədi = o, qapını kilidlədi» kimi.

Əgər fail adı çəkilən şeylə bərabərdirsə, ن nunlu bölmə bu mənada isimlərin hamısından fe'l yaratmağı qəbul edir. Bunun qaydasını göstərmişik. Bu fe'llər şəxs şəkildələri ilə birgə işləndikdə onlardan ل l hərfi düşür. Məsələn: «مَنْ أَدَقَلِدِم» mən udhıkladım», «سَنْ أَدَقَلِدِنِك» sən udhıkladınq», «أَدَقَلِدِي» ol udhıkladı», «yuxuladım», «yuxuladı», «yuxuladı» deməkdir. Digər fe'llər bunlarla müqayisə olunaraq düzəldilə bilər.

Dörd hərflili fe'llərdə iki sükunlu ard-arda gələ bilməz. Çünki bu növ sözlərin son hərfi ذ لاقه zəlakə hərfləri ilə yanaşı gəlir. O mənə burada olmaz. «أَرْمَكُورَدِي - أَرْمَكُورَار - أَرْمَكُورَمَاك» erməgürdi-ərməgürər-ərməgürmək» kimi, «tənbəlləşdi-tənbəlləşər-tənbəlləşmək» deməkdir. Bununla bərabər bu sözlərdən و vav hərfi düşür və söz «أَرْمَكُورَدِي» şəklini alır və iki sükunlu bir arada olmur²⁸⁶.

Bunu yadında yaxşı saxla!

²⁸⁶ Bəsim Atalay türk sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı ortaya çıxan mənasız qaydalara bu dəfə yumşaq şəkildə reaksiya vermişdir: «Bu qaydalar sözün ərəb hərfləri ilə yazılışına görədir» (DLT, III, s.349).

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ²⁸⁷

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فُعْلَعَادِي FƏ'LƏ'LƏDİ²⁸⁸ BABI

تَفْعَاجَلَادِي T a w ğ a ç l a d ı : «أَلْ أَلْ تَفْعَاجَلَادِي» ol anı tawğaçladı = o onu tawğaç, maçinli saydı», (تَفْعَاجَلَامَاق - تَفْعَاجَلَار tawğaçlar – tawğaçlamak).

سُرْقُجَلَادِي S u r k u ç l a d ı : «أَلْ بَجَاكْ سُرْقُجَلَادِي» ol bıçək surkuçladı = o, bıçağın sapa girən ucunu lək ağacından alman surğucla bərkitdi», (سُرْقُجَلَامَاق - سُرْقُجَلَار surkuçlalar – surkuçlamak).

كَلْبُزَلَادِي K a l b u z l a d ı : «أَلْ قَلْبُزَلَادِي نَانَقْنِي» ol kalbuzladı nənqni = o, nəsnəni loxma, tikə halına saldı; loxma-loxma uddu», (كَلْبُزَلَار - قَلْبُزَلَامَاق kalbuzlar – kalbuzlamak).

قِرْتِشَلَادِي K ı r t ı ş l a d ı : «أَلْ سَغْرِينِي قِرْتِشَلَادِي» ol sağrını kırtışladı = o, sağrını dərisini qazıdı». Başqası da belədir, (قِرْتِشَلَامَاق - قِرْتِشَلَار kırtışlar – kırtışlamak).

بُغْمَقَلَادِي B o ğ m a k l a d ı : «كُنْكَكْ بُغْمَقَلَادِي» könqlək boğmaklandı²⁸⁹ = köynək düymələndi». Başqası da belədir, (بُغْمَقَلَانْمَاق - بُغْمَقَلَانُور - بُغْمَقَلَانْمَاق boğmaklanur – boğmaklanmak)²⁹⁰.

²⁸⁷ «Beş hərflili sözlər bölməsi» başlığı ikinci dəfə verilir. Bax: 16 səhifə əvvələ.

²⁸⁸ Yazma nüsxədə «fə'lə'ldi» şəklinə yazılan bu söz yanlışdır. Aşağıda göstərilən mifallardan anlaşıldığına görə «fə'lə'lədi» şəklinə olmalıdır.

²⁸⁹ Bu söz yanlışdır, baba uyğun şəkli «boğmakladı»dır.

²⁹⁰ Bunlar da yanlışdır. Doğru şəklləri «boğmaklar – boğmaklamak»dır.

تَمَغْلَادِي Tamğakladı: «أل انی تمغقلادی ol anı tamğakladı = o onun boğazına vurdu», (تَمَغْلَاق- تَمَغْلَاق tamğaklar – tamğaklamak).

قَرْلَقْلَادِي Karlukladı: «أل انی قرققلادی ol anı karlukladı = o onu karluq boyundan saydı», (قَرْلَقْلَاق- قَرْلَقْلَاق karluklar–karluklamak). Karluqlar bir türkmən boyudur.

قَفْجَاقْلَادِي Kifçakladı: «أل انی قفجاققلادی ol anı kifçakladı = o onu qıpçaq boyundan saydı», (قَفْجَاقْلَاق- قَفْجَاقْلَاق kifçaklar–kifçaklamak).

كَوْلُتُكْلَادِي Koltukladı: «أل ائتک قئئقلادی ol otunq koltukladı = o, odun qoltuqladı, qoltuğuna odun vurdu», (كَوْلُتُكْلَاق- قئئقلَاق koltuklar – koltuklamak).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

كُورْپَإِلَادِي Körpələdi: «ات کُورْپَإِلَادِي at körpələdi = at körpə ot yedi», (كُورْپَإِلَاق- کُورْپَإِلَاق körpələr – körpələmək).

تُورْتَالَادِي Türtələdi: «أل بُرک ثُرتالادی ol bürk türtelədi = o, papağa qızıl pərəklər taxdı, yapışdırdı». Başqası da belədir, (ثُرتالَاق- ثُرتالَاق türtelər – türteləmək)²⁹¹.

قِفْتُولَادِي Kiftuladı: «أل قِفْتُولَادِي بوزک ol kiftuladı bözüg=o, bezi qırxdı». Bezi və ya başqa şeyi qayçı ilə qırxmaq və kəsmək bu sözlə ifadə olunur, (قِفْتُولَاق- قِفْتُولَاق kiftular – kiftulamak).

کِرتُولَادِي Kirtülədi: «أل انی کِرتُولَادِي ol anı kirtülədi = o onun sözünü təsdiq etdi», (کِرتُولَاق- کِرتُولَاق kirtülər–kirtüləmək).

²⁹¹ Bu maddədəki sözlər yanlışdır, b hərfi ilə başlamalıdır. Uyğurlar ərəb əlifbasında tu- ilə «turtalad», latin əlifbasında bu- ilə «burtaladı» yazmış və müvafiq qeyd vermişlər (TTD, III tom, bet 480). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.341) eyni şəkildə hərəkət etmişlər.

تَنْجُولَادِي Tançuladı: «ار اتماک تنجولادی ər ətmək tançuladı = adam çörək çeynədi». Başqası da belədir, (تَنْجُولَاق- تَنْجُولَاق tançular –tançulamak).

قَمْجِيلَادِي Kamçıladı: «أل اتن قمجیلادی ol atın kamçıladı=o, atmı qamçıladı». Başqası da belədir, (قَمْجِيلَاق- قَمْجِيلَاق kamçılar – kamçılamaq).

بُکْدَالَادِي Bükdələdi: «أل انی بُکْدَالَادِي ol anı bükdələdi = o onu xəncərlədi», (بُکْدَالَاق- بُکْدَالَاق bükdələr – bükdələmək).

سَغْرِيلَادِي Sağrıladı: «أل کونک سغريلادی ol könüg sağrıladı = o, qaba dərini sərtləşdirdi», (سَغْرِيلَاق- سَغْرِيلَاق sağrılar–sağrılamaq).

تَمْغَالَادِي Tamğaladı: «أل بیتک تمغالادی ol bitik tamğaladı = o, kitaba, məktuba xaqanın damğasını, möhürünü basdı», (تَمْغَالَاق- تَمْغَالَاق tamğalar-tamğalamaq).

سُورْکِيلَادِي Sürkilədi: «ات کيکني سُورْکِيلَادِي it keyikni sürkilədi = it geyiki qovdu», (it geyik dalma düşərək onun izini sürdü, tutmaq üçün qovdu). Hər hansı bir şey qovulsa və təqib edilsə, yenə belə deyilir, (سُورْکِيلَاق- سُورْکِيلَاق sürkilər– sürkiləmək)²⁹².

سِيرْکَالَادِي Sirkələdi: «أل اغلن باشين سيرکالادی ol oğlan başın sirkələdi = o, uşağı başını sirkədən təmizlədi».

سِيرْکَالَادِي Sirkələdi: «أل سونغ سيرکالادی ol suvuğ sirkələdi = o, suya sirkə qatdı», (سِيرْکَالَاق- سِيرْکَالَاق sirkələr –sirkələmək).

Bu bölmədə qaydalar yuxarıda söylədiyim kimidir.

قَرْمَالَادِي Qarmaladı: «أل قَرْمَالَادِي نانکني ol karmaladı nənqni = o, nənəni qapdı, qarmaladı, yağmaladı», (قَرْمَالَاق- قَرْمَالَاق qarmalar – karmalamaq)²⁹³. Dörd hərfli sözlər kitabı bitdi.

²⁹² Yazma və basma nüsxələrdə imla xətası olan bu sözləri Bəsim Atalay indiki şəkildə düzəltmişdir (DLT, III, s. 353).

²⁹³ Bu sözün müzare və məsdəri yazma nüsxədə var, basma nüsxədə yoxdur.

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ĞÜNNƏLİ İSİMLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

Mahmud deyir ki, ğünnəli sözlər iki növdür. ج ç hərfi ilə olan ğünnəli-lər [nç] və ك ke hərfi ilə [nq] olan ğünnəlilər. Bunlar da öz növbəsində iki qola ayrılır. Bu hərflər bəzi sözlərin ortasında, bəzi sözlərin isə axırında gəlir. Onların hamısını öz yerində bəyan edəcəyik.

بُنْكَ B ö n q: «بُنْكَ كِشَى» bönq kişi = cüssəli, yoğun, yöndəmsiz adam».

Bunun əsli «شَبَنْكَ» şəbənq»dir, dəmirdən düzəldilmiş əsa deməkdir. Bönq həmin sözün qısaldılmışıdır.

بُنْكَ B ö n q: «بُنْكَ اَتَى» bönq etti=ağır bir şey yerə düşərək səs çıxardı».

بَنْكَ B a n q: «اَغْلان بَنْكَ سَغْتادى» oğlan banq sıgtadı=uşaq bağıraraq ağladı».

تَنْكَ T ə n q: tən, yaşıl, tay, tuş. Bu sözdən alınaraq «تَنْكَ تَوْش» tənq tuş =tən, tay, tuş» deyilir.

تَنْكَ T ə n q: fürsət, sıra, imkan. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَنْكسىزدا تىكرمان تَرْغىسا يَرْغىزدا يار بىر» tənqsizdə təgirmən turğursa, yarağsızda yar berir = biri yaraşmayan yerdə dəyirman tikmə, gözlənilmədən yarıq peyda olar», (mümkün olan və yaraşan yerdə dəyirman tikməyən adam üçün heç gözlənilmədən yarıq, çat peyda olar). Bu söz işini öz vaxtında görməyən adam barəsində deyilir.

تَنْكَ T a n q: ələk. Arğuca.

تَنَقَّ T a n q: «تَنَقَّ نَنْق tanq nənq = qəribə şey, əcaib şey». Bu sözdən alınaraq «تَنَقَّ كَرْدُم tanq kördüm = əcaib bir şey, danılacaq bir şey gördüm» deyilir.

تَنَقَّ T a n q: dan, sübh çağı. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَنَقَّ اَنَا يَرْتَلِمُ
بُدْرُجُ قَتْنِ اِرْتَلِمُ
بَسْمِلُ بَكِنِ اِرْتَلِمُ
اَمْدَى يَكْتِ يَفْلَسُونُ

«Tanq ata yortalım,
Budhruç kanın irtəlim,
Basmıl bəgin örtəlim,
Əmdi yigit yuwulsun».
Dan yeri atanda yüyürək,
Budhruçun qanını istəyək,
Basmıl bəyini yandıraq,
İndi igidlər toplansın.

(Dan yeri söküləndə yola çıxaraq, Budhruçun (yabakuların bahadırlarından biridir) qanını istəyək, qisasını alağ, basmıl bəyini yandıraq, qoy igidlər toplaşsınlar).

تَنَقَّ T a n q: «تَنَقَّ اَتَى tanq attı = dan yeri ağardı, dan söküldü».

تَنَقَّ T o n q: «تَنَقَّ تَنَقَّ اَتَى tonq tonq etti = sərt bir şey başqa şeyin üstünə düşərək səs çıxardı».

تَنَقَّ T o n q: içi boş olmayan, dolu olan hər şeyə «تَنَقَّ نَنْق tonq nənq» deyilir.

تَنَقَّ T o n q: «تَنَقَّ قَمِش tonq kamış = içi boş olmayan qamış»; qındıra otu.

تَنَقَّ T o n q: soyuqdan donmuş ətə «تَنَقَّ اَت tonq ət» deyilir. Başqası da belədir.

تَنَقَّ T o n q²⁹⁴: qədim dövrlərə aid tikili, bərbad hala düşən, uçub-tökülən xarabalar kimi ancaq təməlləri qalmış tikili. Bu, höyük və ona bənzər şeydir.

تَنَقَّ T i n q: «تَنَقَّ اَر تَنَقَّ اَر tinq urdu = adam dik durdu».

چَنَقَّ Ç ə n q²⁹⁵: çəng, zəng, musiqi aləti.

چَنَقَّ Ç u n q: «چَنَقَّ اَت çunq ət = iri doğranmış ət».

چَنَقَّ Ç i n q: «چَنَقَّ اَتَى çinq a-tı = qulağım cingildədi». Çən və ləyan kimi şeylər səs versə, yenə belə deyilir. «چَنَقَّ اَتَى çinq a-tı kulakım çinq etti» deyilsə, əvvəlkindən daha fəsih olar²⁹⁶.

چَنَقَّ Ç i n q: «چَنَقَّ تُولُو كُول çinq tolu köl = tam dolmuş hovuz». Hər hansı bir şey ağzınacan dolsa, «چَنَقَّ تُولُو çinq tolu» deyilir.

دَنَقَّ D a n q: «دَنَقَّ اَتَى danq a-tı = danq-dunq etti nənq = danq-dunq səsi çıxaran nəsnə». Bu, «تَنَقَّ تَنَقَّ a-tı tanq-tunq etti» sözü kimidir, «səs çıxardı» deməkdir.

سَنَقَّ S a n q: quş sılı. «سَنَقَّ سَنَقَى kuş sanqı = quş sılı».

سَنَقَّ S o n q: bir adamın çoluq-çocuğu.

سَنَقَّ S o n q: «sonra» deməkdir. «سَنَقَّ سَنَقَى سَنَقَى sən məninq sonqda kəl = sən məndən sonra gəl, arxamca, dalımca gəl».

سَنَقَّ S o n q: hər şeyin və hər işin sonu. «سَنَقَّ سَنَقَى سَنَقَى bu söz sonqında ayğıl = bu sözdən sonra söylə».

سَنَقَّ S i n q: «سَنَقَّ اَتَى sinq a-tı = qulağım cingildədi».

²⁹⁴ Uyğur nəşrində bu söz «tanq» şəklində verilmişdir (TTD, III tom, bet 487). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də həmin sözü «tanq» kimi (DLT-2005, s.528) oxumuşlar. Çinlilərdə də «tanq»dır (DLT-Çin, III cild, s.347).

²⁹⁵ Uyğurlar bu sözü «çonq», bundan sonrakı sözü «çunq» kimi (TTD, III tom, bet 487), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «çanq» (DLT-2005, s.220), bundan sonrakı sözü isə «çonq» kimi (DLT-2005, s. 240) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.347) uyğurlarla eyni şəkildə vermişlər.

²⁹⁶ Bu misalın əvvəlkindən nə yazılışda, nə də tələffüzdə heç bir fərqi yoxdur. Nə üçün verildiyi anlaşılmır.

سینک S i n q: «كَمْجَا سِينَكِ اثَى kimünçə sinq etti = ağcaqanad vızıldadı».

Milçək vızıldayanda da belə deyilir.

قنك K a n q: «قاز قنك اثَى kaz kanq etti = qaz səs saldı». Bu, özünə bən-

zəyən hər şeyin çıxardığı səsin hekayəsidir.

قنق K u n q: «قنك ات kunq ət = əzələ».

كُنك K ü n q: cariyə²⁹⁷.

كِنْك K i n q²⁹⁸: «كِنْك نَانَكِ kinq nənq=gen, geniş nəsnə». Bu atalar sö-

zündə də işlənmişdir: «كِنْك تُونُ اَبْرَامَس، كِنْكاش يَك يَلِك kinq ton opramas, kənqəşlig bilig artamas = gen paltar yıpranmaz, məsləhətli iş pozulmaz», (paltar gen ol- sa yıpranmaz, məşvərlə, məsləhətlə ağıl birləşsə, iş po- zulmaz). Bu söz bir iş görəndə təkcə öz ağılma güvənmə- məsi, başqaları ilə məsləhətləşməsi vacib olan adam üçün deyilir.

مَنْك M ə n q: quş yemi. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «فَش تَوْزَقَا فَش تَوْزَقَا مَنْك اَجْنُ الْاِنْوُر kuş tuzakka mənq uçun ılınur=quş tələyə yem üzündən düşər». Bu söz ruzi axtararkən fənahğa düşən adam barədə deyilir.

مَنْك M ə n q: xal, üzdəki xal. Bu bənddə də işlənmişdir:

بِيرِنَكِ مَنَكَا سَوْرَكِيَا

مَنْك يَك قَرَا ثَرْقِيَا

يَلْفَن تَتَار كَزَكِيْنَا

مَنْكَم مَنَك يَلِنَكَا

²⁹⁷ «Divan»da cariyə sözünün sinonimi çoxdur: kırnak, kız, kız-kırkın, kinayə yolu ilə deyilən yinçü, kaçaç, as və nəhayət, küni. Bu son söz kişinin cariyə ilə rəsmi evlənməsinə işarədir. Qadın cariyəni deyil, ərinin digər rəsmi arvadını günü sayar.

²⁹⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kenq» kimi (DLT-2005, s. 304) oxumuşlar. Uyğur nəşrində (TTD, III tom, bet 489) və Salih Mütəllibovun tərcüməsində də həmin söz «kenq»dir (TSD, III tom, bet 370).

«Bering manqa sözkiyə,

Mənqlig kara tuz kıya,

Yalwın tutar köz kiyə,

Munqum məniniq bilinçə».

Mənə bircə söz veriniz,

Ey xallı əsmər,

Şirin üzlü, gözləri əfsunlu,

Mənim nələr çəkdiyimi biləsən.

(Mənə tək bir kəlmə söz söyləyiniz, bir vəd veriniz, ey siyah xallı, şirin üzlü, ahu gözlü dilbər, sənin yolunda nələr çəkdiyimi bircə bilsən).

مَنْك M u n q: «مَنْك تَاغْ munq tağ = adam özünü tamdığı, on altı-on yeddi yaşına çatdığı zaman çıxan diş». «مَنْك تَاغْ اَنْدَى munq tağ öndi = ərgənlik dişi [ağıl dişi ?] çıxdı».

مَنْك M u n q: qəm, möhnət. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اَرَكَا مَنْك تَاغ سَنْكِرِيْنَا بِيْل تَكِيْر، تَاغ سَنْكِرِيْنَا بِيْل تَكِيْر، تَاغ سَنْكِرِيْنَا بِيْل تَكِيْر، تَاغ سَنْكِرِيْنَا بِيْل تَكِيْر, tağ sənqirin-qə yel təgir = igidə möhnət gələr, dağ başına yel dəyər», (insanım başma iş gələr, necə ki, dağ başına yel dəyər, sonra yel gedər, dağ qalar).

مِنْك M i n q: min, sayda min. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «بِيرِن بِيرِن مِيْنَك بُلُوْر، تَامَاتَا كُل بُلُوْر birin-birin minq bolur, tama-tama köl bolur=birər-birər min olar, dama-dama göl olar». Bu söz az olan şeyi də qəbul etməsi məsləhət görülən adam üçün eyilir.

نَنْك N ə n q: nəsnə, şey. «بُوْ نَا نَانَكِ اَل bu nə nənq ol= bu nə olan şeydir».

نَنْك N ə n q: mal. Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَلْمَش تَنْك سَقْرَسَن

اَقْرُنْ اَنْكِر سَقْنَكِل

بَرْمِش تَنكِي سَقْتَمَا
ازراق انسكر اكنكل

«Bulmuş nənqinq səwərsən,
Akrun anqar səwingil,
Barmış nənqinq sakmma,
Azrak anqar öküngil».
Əlində mal var ikən,
Çox sevinmə, çox gülmə,
Əgər getsə əlindən,
Saqın onda üzülmə.

(Əlindəki mala görə sevinirsən. Dəyməz, ona sevinmə. Ola bilər ki, o, əlindən çıxsın. Mal əldən getsə, ona az təəssüf elə, çünki acı və təəssüf o malı geri gətirməz).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنكِي Y a n q: bir şeyin qəlibi, əndazəsi, modeli. Bu, istənilən şeyin formasına görə hazırlanır və ona görə kəsilir. «**بُرْك يَنكِي** bürk yanqı=papaq qəlibi». Kağızdan bəzi parçalar kəsilir, yaxud pəlçiqdən ocaq formasında bir qəlib hazırlanır, onun ölçülərinə görə ipək qumaşlar kəsilir. Hər şeyin əndazəsi, qəlibi də belədir.

يُنكِي Y u n q: ciyəərə bitişik ət parçası. Bunu ancaq qadınlar yeyirlər, kişilər yemirlər.

يُنكِي Y ü n q: yun, dəvə və ya qoyun yunu.

يُنكِي Y ü n q: pambıq. Arğuca. Yağınaca və karluqca da belə deyilir.

يَنكِي Y e n q: paltarın yanı.

يَنكِي Y i n q: fırtıq.

İki hərflilər bitdi.

[ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ]

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ **فَعْلٌ، فَعِلٌ،**

فَعْلٌ FƏ'ƏL, FƏ'UL, FƏ'İL BABI

تَنكُت T ə n q ü t: Çinə yaxın yerdə yaşayan bir türk boyu. Onlar öz əcdadlarının ərəblər olduğunu söyləyirlər.

كِنكُت K i n q ü t: uyğur sərhədində bir şəhər adı.

سِنكُت S i n q ü t²⁹⁹: əvəzində bir şey verilməyən və geri göndərilməyən ərməğan. «**بُو ات مَنكا سِنكُت بِيَرْدِي** bu at mənə əvəzi ödənməyən ərməğan kimi gəldi», (o bu atı mənə qarşılıqsız ərməğan kimi verdi).

تُنكُر T ü n q ü r: quda, dün(g)ür. Arvadın qohumları. Bunlar qardaş, ata, ana kimi kimsələrdir.

سَنكِر S ə n q i r: dağ çıxıntısı, dağ burnu; hər hansı bir divarın ucu.

سِنكِر S i n q i r: sinir.

قَنكُر K o n q u r: «**قَنكُر اُونٌ** konqur ün = boğuş səs».

قَنكُر K o n q u r: «**قَنكُر قُوِي** konqur koy = şabalıd rəngində qoyun». Bu rəngdə olan hər şey.

قِنكِر K i n q i r: «**قِنكِر ار** kinqır ər = çaş, çəpgöz adam. İki gözü birdən çaş olan adama «**اكي كوزي قِنكِر** iki közi kinqır» deyilir.

²⁹⁹ S hərfinin altında kəsə, üstündə zəmmə işarəsi var. Bununla həmin sözün həm «sinqüt», həm də «sünqüt» kimi oxunacağı bildirilir.

مُنْقَر M u n q a r: «مَنْ مُنْقَرٍ أَيْدِمُ mən munqar aydım = mən buna söylədim». Bu söz orada iştirak edən adam barədə işlənir.

مِنْقَر M i n q a r: bulaq, su gözü. Oğuzca.

تَنْقِر T ə n q i z: dəniz.

تَنْقَر T o n q u z: donuz.

تَنْقَر T o n q u z: türklərin on iki ilindən biri.

فَنْقَر K o n q u z: pis iy verən böcək.

كَنْقَر K ü n q ü z³⁰⁰: xarabalıqlarda, yıxıntılarda olan küllük, gübrə. Bu sidiyin və dəvə qığının keçələmiş olanıdır.

مَنْقِر M ə n q i z: bəniz, insanın rəngi. «قِرْل مَنْقِرِيك» kızıl mənqizlik = qırmızı bənizli». Bu, əsasən, yanağın qırmızılığına görə deyilir.

مَنْقَر M ü n q ü z³⁰¹: buynuz. Bütün heyvanların buynuzu.

مَنْقَر مَنْقَر M ü n q ü z-m ü n q ü z: buynuz-buynuz. Bu, bir uşaq ounudur. Uşaqlar çayın kənarında oturur, ayaqlarının arasına yaş qum doldururlar, sonra əlləri ilə quma vururlar. Onların başçısı «مَنْقَر مَنْقَر münqüz-münqüz» deyir, uşaqlar isə «نَا مَنْقَر nə münqüz» deyə soruşurlar. Başçı buynuzlu heyvanları bir-bir saymağa başlayır, uşaqlar da təkrar edirlər. Başçı birdən dəvə və eşşək kimi buynuzsuz bir heyvanın adını çəkir. Uşaqlardan kim həmin heyvanın adını təkrar etsə, onu çaya atırlar. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سُسْكَانِ اَوْذَقَا تَنْقَرِي مَنْقَر بَيْرَمَاس» süsəgən udhka tənqri münqüz berməs=vurağan öküzə tanrı buynuz verməz». Bu söz bir işi çox istəyən, ancaq bacarmayan adam

³⁰⁰ Salih Mütəllibov bu sözü «gönüz» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 375).

³⁰¹ Salih Mütəllibov bunu və bundan sonrakı sözü «mönqüz» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 375).

üçün deyilir, əgər o adam o işi bacara bilsəydi, xalqa ziyan vuracaqdı.

كَنْقَس K ə n q ə s: «كَنْقَس سَوْفُ kənqəs suw=az miqdarda su». Asan işə də belə deyilir.

سَنْقَش S ü n q ü ş: savaşa hücumə keçmə, süngü ilə vurma.

سَنْقَش S ü n q ü ş: kişi adıdır.

كَنْقَش K ə n q ə ş: məsləhət, məşvərət, müşavirə, danışq; məclis.

مَنْقَغ M a n q ı ğ: addım. «أَيْك مَانِقَغِي كُورُ» anınq manqığı kör = onun addımını gör».

تَنْقُق T a n q u k: xaqanlar səfərə və ya buna bənzər yerlərə çıxanda onlara verilən yemək və ya ipək qumaş kimi ərməğanlar.

تَنْقُق T a n q u k: çovqan oyununda topu gərilməmiş ipdən keçirən adama verilən ipək qumaş, nəmə, xələt.

تَنْقُق T a n q u k: savaşa nizə və bayraqların ucuna taxılan ipək parça.

سِنْقُق S i n q u k: «سِنْقُق نَانِك» sinquk nənq = sınıq nəsə, qırılmış nəsə». Oğuzlar buna «سِنْقُق sinquk» deyirlər. Oğuzların dediyi qaydaya uyğun gəlir, çünki sözün əsli «سِنْقُق sinquk»dır, «qırıldı» deməkdir. Bu sözdə günə yoxdur.

تَنْقِل T ə n q i l: «تَنْقِل كَيْك» tənqil keyik=qabaq ayaqlarında zol-zol cizgilər olan geyik». Başqası da belədir.

چِنْقِل Ç i n q ı l: «يُكُونُ چِنْقِل چِنْقِل اَتِي» yügün çinqıl-çinqıl etti = yüyən çinqıl-çinqıl səs çıxartdı». Buna bənzəyən hər səs belədir.

سِنْقِيل S i n q i l: kişinin (ərin) kiçik bacısı, baldız.

كَنْقُل K ö n q ü l: qəlb, könül, anlayış. Bu sözdən alınaraq zəki adama «كَنْقُل كَنْقُل لِك ار» deyilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كَنْقُل دَنْ يَمَا يَرَار» közdən yırasa, köngüldən yemə yırar = gözdən iraq olan köngüldən də uzaq olar». «كَنْقُل نَق نَق» köngülünq nə tək = köngülün necədir?»

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

تتک T ə n q ə k³⁰²: hava.

ستک S ə n q ə k: su içilən qab, ağacdən oyulan su qabı, sənək, səhəng (?). Oğuzca.

سینک S i n q ə k: şəhərlilərin dilində ağcaqanad, köçərilərin dilində qara milçək³⁰³. Bu şeirdə də işlənmişdir:

سندا فیر جڈنلار

قدغو سینک یئلار

دک مینک قیوئمن لار

قدرق تکیب یکرشور

«Səndə kopar çadhanlar,
Kudhu sinqək yılanlar,
Dük minq kayu təmənler³⁰⁴,
Kudhruk tikip yügrüşür».
Səndə olar çayanlar,
Çibin, sinək, ilanlar,
Min neştərli, təmənler,
Quyruq dikib qaçışar».

³⁰² Bu sözün imlasında hərəkə yoxdur. Salih Mütəllibov onu «sögük» (TSD, III tom, bet 377), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tənqig» (DLT-2005, s.551), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.356) və uyğurlar isə «tənqək» şəklində vermişlər (TTD, III tom, bet 500).

³⁰³ Uyğur nəşrində «sinqək» maddəsi belə verilmişdir: «şəhərlilərin dilində «paşa», səhrahlının [yəni köçərilərin] dilində «çibiñ» (TTD, III tom, bet 501).

³⁰⁴ Basma nüsxədə «tümən» kimi verilən bu söz, Bəsim Atalayın fikrincə, «təmən», yəni «böyük iynə» olmalıdır (DLT, III, s. 367). Salih Mütəllibov həmin sözü «tümən» (TSD, III tom, bet 378), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tümən» kimi (DLT-2005, s.496) oxumuşlar. Uyğurlar həmin sözü «tömən» kimi vermiş, «nəştər» kimi tərcümə etmişlər (TTD, III tom, bet 501). Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.357) şeirdə ərəb əlifbası ilə «سِن لار», latın əlifbası ilə «tömənler» şəklində yazmış, haşiyədə çinca nəsə bir qeyd vermişlər. Buradakı kayu sözü isə «koyu» ola bilər.

(Yazla qışın deyişiməsini təsvir edir, qış yazı deyir: sən gələndə əqrəblər, çibinlər, ağcaqanadlar, ilanlar, bir sözlə, neştərli həşəratlar quyruqlarını düyərək xalqın üstünə hücum edir).

سُنک S ü n q ü k: sümük, gəmik. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اَتِي قَلْبِي اَرَسْنَكُوْكى اَرِيْر، اَتِي قَلْبِي» ehdgü ər sünqügi ərir, atı kalır = yaxşı adamın sümüyü çürüyər, adı qalar³⁰⁵. Bu məsəl adamlara xeyirxahlığı təşviq etmək üçün söylənir.

DÖRD HƏRFLİLƏR

تُنکو T u n q u: kar.

تُنکا T o n q a: bəbir. Qaplan cinsindən bir heyvandır. Fili öldürür. Əsas məsələ də budur. Bu ad türklərdə yaşayır, ancaq ilkin mənası unudulmuşdur. Əsasən kişi adı olaraq istifadə edilir³⁰⁶. «تُنکا خان Tonqa xan», «تُنکا تِگین Tonqa tigin» deyilir. Uşaqlara buna bənzər adlar çox qoyulur. Türklərin böyük xaqanı Əfrasiyabın əsil türk adı «تُنکا الب ار» Tonqa Alp Ər»dir, «bəbir kimi qüvvətli, igid adam» deməkdir.

سُنکو S ü n q ü: süngü, mizraq, nizə.

سِنکا S a n q a: sənə. «سِنکا ايدم sanqa aydım=sənə dedim, sənə xitab etdim».

سِنکی S i n q i: «بُو اَش اَل سِنکی bu aş ol sinqi = bu aş içə sinən, həzm olunan yeməkdir».

³⁰⁵ «İgid ölər, adı qalar» atalar sözünün ekvivalentidir.

³⁰⁶ «Bəbir» sözü ilə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeyd vermişdir: «Türkiyədə «böbürlənmək» deyə bir fe'l vardır. Kök etibarilə «bəbir» sözündən olduğuna heç bir şübhə yoxdur, «qürrələnmək, fəxarət duymaq» mənasındadır» (DLT, III, s.368).

BU BABIN MATVİ³⁰⁷ OLANLARI

يَنكَا Y a n q a: dərənün yanı, hər hansı çayın bir yanı, sahili. Oğuzca.

يَنكِي Y e n q i: «يَنكِي نَانِك» yenqi nənq = yeni nəsnə».

يُنكُو Y u n q u: بارمان Barman qəsəbəsinə axan böyük bir çayın adıdır.

Bu qəsəbəni Əfrasiyabın oğlu həmin çayın kənarında salmışdır. Barman adı bu qəsəbənin banisindən qalmışdır. روم Rum ölkəsinin adı da belədir. Bu ad əleyhissəlam İshaq peyğəmbərin oğlu İsu³⁰⁸, İsunun oğlu Rumdan qalmışdır.

SONU GÜNNƏLİ OLANLAR

شِينِك Ş ə b i n q: kiçik dəmir çomaq, dəmir əsa. Çigilcə.

سِيدِنِك S i d i n q: «سِيدِنِك كُول» Kocınqar başına yaxın bir gölün adıdır.

قَدِنِك K a d h i n q: qayın ağacı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَدِنِك سَنَكْت سَوَلِنِكَا، کَادِنِمَق کَاسِنِقَا، سَوْغُت سُولِنِقَا». Bu sözün tərcüməsi verilmişdir.

قَشَنِك K a ş a n q: köləyə söyülən vaxt işlənən bir sözdür, alçaq deməkdir.

بُرُنِك B u r u n q: «بُرُنِك اَتِي» burunq attı = bir ox məsafəsi uzaqlıqdakı yerə atdı».

بُورُنِك B ö r ü n q: suların yerdə açdığı yarıqlar.

³⁰⁷ Ərəbcə əlif, vav, ye hərflərinə hərfi-illət, cözün tərkibində hərfi-illət varsa, ona «matvi» deyilir.

³⁰⁸ Bu ad «Divan»da həm İysu, həm də İsu şəklində keçir.

تَرِنِك T ə r i n q: «تَرِنِك تَنْقِز» tərinq tənqiz = əngin, geniş, dərin dəniz».

تَرِنِك T ə r i n q: oğuzlar hər dərin və çox şeyə «تَرِنِك» deyirlər. Bu sözdən alınaraq geniş dərələrə, vadilərə və yollara «تَرِنِك اَوْرِي» tərinq urı» deyilir.

تَرِنِك T ə r i n q: «تَرِنِك بِلِكَا» tərinq bilgə = dərin bilikli bilgin, hakim, filosof adam».

تَرِنِك T i r i n q: «تَرِنِك اَتِي» kulakım tirinq etti = qulağım dinq etdi». Buna oxşar hər bir avaza belə deyilir. «يَاسِن تَرِنِك اَتَرْدِي» yasın tirinq ettürdi = yayını dinq etdirdi, dinqıldatdı». Bu, kərişin çıxardığı səsi bildirir.

چَرِنِك Ç i r i n q: ləyən və ona bənzər şeylərin çıxardığı səsi bildirir.

كُورُنِك K ö r ü n q: «كُورُنِك كُول» Kөрünq köl» Kaşğara yaxın bir gölün adı.

بِرِنِك B i z i n q: bizim. Bu «بِر» biz» sözü ilə xitab نِك ng-sinin birləşməsindən yaranmışdır. «بِرِنِك اَف» bizinq əw = bizim ev».

تَغِنِك T ə g i n q: samur.

بَلِنِك B ə l i n q: düşmənin gəlişi üzündən xalq arasında düşən ürküntü, panika, vahimə. Çox qorxaq, ürkək adama «بَلِنِك كِشِي» bəlinqçi kişi» deyilir.

بُلُنِك B u l u n q: bucaq, küne, zaviyə.

تُلُنِك T u l u n q: dulun, qulaq altı.

تُلُنِك T u l u n q: qantarğada olan bir halqa. Qulağın altında olur. Başdan və dulundan keçən qayıqları birləşdirir. Buna «يُغُن تُلُنِكِي» yügün tulunqı» deyilir ki, «qantarğa, gəm halqası» deməkdir.

چَالِنِك Ç a l a n q: «چَالِنِك باشِي» çalanq başı = çal-çənə, bağırqan adam».

چَالِنِك Ç ə l i n q: «چَالِنِك اِيَاق» çəlinq ayak = Çin kasası».

چَالِنِك Ç a l a n q: «چَالِنِك يِر» çalanq yer = yanmış kimi qara, ot bitməyən, şoran yer».

خَلْنِكْ X u l i n q: Çindən gətirilən, əlvan rəngləri olan ipək parça.

قَلْنِكْ K a l i n q: kalım, başlıq, mehr. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَلْنِكْ بېرسا قېز الير، كراك بلسا قېز الير» kalınq bersə kız alır, kərək bolsa kız alır = başlıq verən qız alar, lazım olsa qız alar», (bir adam başlıq versə, qız alar, lazım olsa onu qız (bahalı) alar). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بېردم سَنكا قَلْنِكْ

أمدى مَنى الَيْنِكْ

امكاك مَنِكْ بَلْنِكْ

أغر تنكرير غلى

«Berdım sanqa kalınq,
Əmdi munı alınq,
Əmgək məninq bilinq,
Oğrar tünqür barğalı».
Verdim sənə kalım,
İndi bunu alın,
Əmək mənim – bilin,
Quda getmək üzrədir.

(Nişanlı oğlan qayınatasına deyir: mən sənə başlıq verdim, bunu al, mənim bunu qazanmaq üçün nə qədər zəlimət, əziyyət çəkdiyimi bil. Qayınatası isə deyir: quda getmək üzrədir).

كَلْنِكْ K ö l ü n q: gölməçə, su yığıntısı. Bura quşlar qonar.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَيْتِكْ Y ə b ə n q: «يَيْتِكْ بېر» yəbənq yer = qumlu yer, bataqlıq yer». Bu elə bir qumluqdur ki, heyvanların ayağı oraya batanda çətinliklə çıxarmaq mümkün olur.

يَيْتِكْ Y ə t ə n q³⁰⁹: yun çirpilan, qabardılan yay, həllac yayı.

يَدْنِكْ Y a d i n q: «يَدْنِكْ سَوْفْ» yadınq suw = yer üzünə yayılan bir az su».

يُشْنِكْ Y ü ş ə n q: «يُشْنِكْ تاش» yüşənq taş = düz daş».

يَلْنِكْ Y a l i n q: «يَلْنِكْ قَلج» yalınq kılıç = qından çıxarılmış qılınc, sıyrılmış qılınc».

يَلْنِكْ Y a l i n q: «يَلْنِكْ ار» yalınq ər = çılpaq adam». Çılpaq olan hər şeyə «يَلْنِكْ yalınq» deyilir.

يَلْنِكْ Y e l i n q: yeli çox olan yer. «بُو يَلْنِكْ كُونْ» bu yelinq kün = bu küləkli gün».

ج NÇ-LI GÜNNƏLİLƏR

بِرْنَجْ B i r i n ç: «بِرْنَجْ نَانِكْ» birinç nənq = birinci nəsnə». Qaydaya uyğun bir söz olsa da, az işlənir.

كِرْنَجْ K ö r ü n ç³¹⁰: bir şeyə tamaşa edən xalq.

بِرْنَجْ B e z i n ç: ipək və yun yumağı.

بِرْنَجْ ?³¹¹ budaqları və yarpaqları qırmızı olan bir bitkidir, dağlarda bitir, dərman kimi yeyilir.

سَقْنَجْ S ə w i n ç: sevinc. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَكُوْشْ سَقْنَجْ» öküş səwinç bolsa, katıq oxsunur = çox sevinən adam bu üzdən yaman peşman olar», (çox sevinən adam bu üzdən

³⁰⁹ Salih Mütəllibov üstdəki sözü «yebənq» (TSD, III tom, bet 383) şəklində vermişdir. Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «yapanq» kimi (DLT-2005, s.660), oxumuşlar. Uygur nəşrində isə bu söz «yabanq» kimi verilmişlər (TTD, III tom, bet 508). Salih Mütəllibov bu sözü «yetenq» (TSD, III tom, bet 383) şəklində oxumuşdur. Uygurlar «yatanq» kimi (DLT-2005, s.673) oxumuşlar.

³¹⁰ Çinlilər (DLT-Çin, III cild, s. 364) və uygurlar bu sözü «közünq» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 509).

³¹¹ Bu söz hərəkətsiz olduğu üçün onu oxumaq çətinidir. Karl Brokkelmann «bözinç» şəklində yazmışdır (DLT-IV, s.87).

daha şiddətli qayğıya düşər). Bu söz ifrata varmaması məsləhət olan adama söylənir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

مندا بُلنر سَقَج
 اَتسى قَدغُو اَتار
 قَرشى كُرْب سَقَدج
 انى اَجَمَق اَتار

«Məndə bulnur səwinç otı kadhğu atar,
 Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar».
 Məndə sevinc otu var, qayğımı atar,
 Sarayımı görən sağdıç ona cənnət dedi»

(Məndə sevinc otu var, o, qayğımı, kədəri yox edər, dostum mənim sarayımı görəndə gözəlliyinə görə ona cənnət dedi).

سَقَج S a k ı n ç: qayğı, əndişə.

قَلنج K ı l ı n c: əxlaq, xasiyyət, rəftar. «اَنكُو قَلنج edhgü kılnc», yəni «xoş əxlaq» deyilir. Bunun ziddinə də «قَلنج kılnc» deyilir.

قَلنج K ı l ı n ç: qadımın naz-qəməzəsi. «اَكش قَلنجلتما öküş kılncılanma = çox naz eləmə».

كَلنج K ü l ü n ç: gülünc.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَفنج Y a f ı n ç: İlaya yaxın bir məntəqənin adıdır.

يُكنج Y ü k ü n ç: namaz. Qıpçaqca. «تَنقَرىكا يُكنج يُكندى» tənqrigə yükünç yükündü = tanrıya səcdə etdi, namaz qıldı».

يُكنج Y ü k ü n ç «اَل بَككا يُكنج يُكندى» ol bəggə yükünç yükündü = o, bəyin önündə başını əydi». Başqası da belədir.

DÖRD HƏRFLİLƏR

تُتْنجو T u t u n ç u: «تُتْنجو اُغُل» tutunçu oğul=övladlığa götürülmüş uşaq».

سَزنجى S a z ı n ç ı: «سَزنجى تاشى» sazınçı taşı = gips, gəc.

قَرنجا K a r ı n ç a³¹²: qarışqa. Oğuzca.

BU BABIN MİSAL OLANI

يُرْنجا Y o r ı n ç a: yonca, klever, lütsern. Oğuzca.

فَعَال FƏ'AL BABI

سِنكار S ı n q a r: bir nəsnənin tərəfi, yanı. «سِنكاردن يُرى» sinqardan yori =yandan yeri, yürü».

مُنكار M u n q a r: «مُنكار ايدىم» munqar aydım=buna söylədim».

مِنكار M ı n q a r: bulaq, su gözü. Oğuzca.

يِنكان Y a n q a n³¹³: yalnız başı ağ olan alaca qarğa.

سَنكان S a n q a n: «سَنكان نانك» sanqan nənq = dadı turş olan hər şey».

³¹² Bu sözün «karıncak» variantı da var.

³¹³ Bəsim Atalayın yazdığına görə, yazma və basma nüsxələrdə bu sözün ilk hərfində nə bir hərəkə, nə də bir nöqtə var. O belə hesab edir ki, bu sözü «yanqan» kimi oxumaq daha isabətli olardı (DLT, III, s.376). Ancaq bir az aşağıda 4 maddə sonra əsil «يِنكان yanqan=fıl» sözü gəlir. Bu iki sözün eyni cür tələffüz olunması oxunuşda bəzi şübhələr yaradır. Uyğurlar mətnaltı haşiyədə alaca qarğa bildirən yanqan maddəsi barədə qeydlə bərabər bu iki sözü eyni imla və oxunuşla vermişlər (TTD, III tom, bet 513). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tanqan» kimi (DLT-2005, s.529) oxumuşlar. Bizcə, bunu ən doğru variant saymaq mümkündür.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُنْكَاغ Y o n q a ğ: birini bəyə çuğullamaq. «انى يُنْكَاغ يُنْكَادى» anı yonqağ yonqadı = onu xaqana çuğulladı».

يُنْكَاق Y a n q a k: çənə; ağzım iki yanmda olan, üzərində dişlərin durduğu sümük. Hər hansı bir şeyin yanına da belə deyilir.

يُنْكَاق Y a n q a k: yanov; qapınm yan tərəflərində duran yanovlara «فَيْغُ يُنْكَاقى kapuğ yanqakı» deyilir.

يُنْكَان Y a n q a n: fil. Oğuzlar bu sözü bilmirlər.

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'Lİ BABI

تَنْكِرَى T ə n q r i: ulu tanrı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «ثَيْنُ تَنْكِرَى سَفِينَج سِزْ تَنْكِرَى سَفِينَج سِزْ» toyın tapuğsak, tənqri səfincisiz = toyın tapmaq, sitayiş etmək istər, ancaq tanrı məmnun deyil», (müsəlman olmayan türklərin din böyüyü [yəni buddist rahibi] tanrıya tapınır, ancaq ulu tanrı onun bu işindən xoşnud deyildir). Bu söz başqa birinə iş görərək yaxşılıq etdiyini zənn edən, ancaq iyrenilən adam üçün söylənir. Bu beytdə də işlənmişdir:

ثُنْ كُنْ تَيْنُ تَنْكِرِيْكَأ بَيْنْمَغْلُ

فَرْقُبْ أَنْكَرَايْمَتَوُ أَيْنْمَغْلُ

«Tün-kün tapun, tənqrigə boynamağıl,

Korkup anqar eymənü oynamağıl».

Gecə-gündüz tanrıya tapın, boyun qaçırma,

Ondan qorxub çəkinrək oynama.

(Gecə-gündüz tanrıya ibadət et, dikbaşlıq etmə, tanrıdan çəkin, qorx, saqın, onunla oyun oynama).

Yerə batası kafirlər göyə «تَنْكِرَى» deyirlər. Onlar nəhəng bir dağ, nəhəng bir ağac kimi gözlərinə böyük görünən hər şeyə «تَنْكِرَى» deyirlər. Bu üzdən bu kimi şeylərə səcdə edirlər. Onlar bilgin kimsəyə «تَنْكِرْكَان» deyirlər. Bunların sapıqlığından bizi Allah özü qorusun!

تَنْكِرَا T u n q r a: bədəndəki kir.

أَنْكِرَا U n q r a³¹⁴: «ارْ أَنْكِرَا يَتَّى» ər unqra yattı = adam arxası üstə yattı».

تَنْكِرَا T u n q r a: «ارْ تَنْكِرَا تُشْتَى» ər tunqra tüşti = adam üzə üstə düşdü».

تَنْكِشَوُ T ü n q ş ü³¹⁵: şamdan.

جَنْكِشَوُ Ç ə n q ş ü: kiçik xirqə.

جَنْكِشَى Ç ə n q ş i: Xotən bəyinin adıdır. Xotən bu bəyin sayəsində alınmışdır. Belə bir fikir var ki, جَمْشِيد جَنْكِشَى Çənqşi sözü جَمْشِيد Cəmşid sözündən yaranmışdır.

مَنْكِكُو M ə n q g ü: sonsuz, sonsuzluq, əbədi, əbədilik. Bu söz həm isim, həm də məsdər olur. «مَنْكِكُو اژُون» mənqgü ajun = sonu olmayan dünya». Bu beytdə də işlənmişdir:

تَغْبُ تَقَى قَلْمَدَى مَنْكِكُو اَرْنُ

اژُونُ كُنَى يُلْدَزَى تُتْجَى تُغَارُ

³¹⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bundan əvvəlki sözü «tonqra» (DLT-2005, s.578), bu sözü «önqrə» (DLT-2005, s.375), bundan sonrakı sözü isə «tönqrə» kimi (DLT-2005, s.585) oxumuşlar. Uyğurlar bu sözləri müvafiq olaraq «tonqra», «onqra» və «tonqra» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 515-516). Çinlilər də uyğurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, III cild, s.368). Salih Mütəllibov isə həmin ardıcılıqla «tuqra», «onqra» və «tonqra» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 388).

³¹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tunqşu» (DLT-2005, s.592), bundan sonrakı iki sözü isə «çənqşu» və «çənqşi» kimi (hər ikisi: DLT-2005, s.221) oxumuşlar. Uyğurlar bu sözləri müvafiq olaraq «tunqşu», «çənqşü» və «çənqşi» kimi vermişlər (TTD, III tom, bet 515-516). Çinlilər də uyğurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, III cild, s.369). Salih Mütəllibov isə həmin ardıcılıqla «tünqşü», «çənqşi» və «çənqşi» kimi oxumuşdur (TSD, III tom, bet 388).

«Toğup takı kalmadı mənqgü ərən,
Ajun küni, yulduzı tutçı toğar».
Doğulan ərənler əbədi qalmadı,
Dünyanın günəşi, ulduzu daima doğar.

(Zamanı təsvir edərək deyir: doğulan adamlar əbədi yaşamaz, dünyanın günəşi və ulduzlar daima doğar, heç vaxt yıpranmaz).

جنگلی Ç ə n q l i: «جنگلی منگلی» çənqli-mənqli = bir uşaq oyununun adıdır». Ərəblər buna الدوداۋا deyirlər, «yelləncək» mənasındadır.

قنگلی K a n q l i: araba, üstünə yük yüklənən araba.

قنگلی K a n q l i: qıpçaqlardan böyük bir adamın adıdır.

سننگو S a l n q u:³¹⁶ sapand. Onunla çaqıl daşı atılır.

شننگلا Ş ü n q l ə: arğu diyarında bitən bir otdur. Kökü çıxarılaraq yeyilir.

قلنگو K a l n q u: suyun üstündə durmaq, suyun üzünə çıxmaq. «سندا قلنگولادی» suwda kalnquladı = suyun üzünə çıxdı».

کزنگو K ö z n q ü: güzgü, ayna.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

ينكفو Y a n q k u: səsin geri gəlməsi, əks-sövt, əks-səda. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يَرْماس اتم يَغْمُر، يَتَكَلِماس بِلْكا يَنْكَفُو» yazmas atım yağmur, yanqılmas bilgə yanqku = usta atıcı - yağış, yanılmaz bilgin – əks-sədadır», (usta atıcı yağışdır, çünki yağışın hədəfi yer üzüdür, yer üzünü geniş olduğundan

³¹⁶ Bəsim Atalayın qeydində görə, Karl Bröckelmann bu sözü «salıŋu», bir maddə sonrakı sözü isə «kalıŋu» şəklində səhv yazmışdır, çünki bu yazılış babın başlığına və ölçüsünə uyğun deyil (DLT, III, s. 379).

atılan şey hədəfdən sapmaz, hökmən bir yana düşər. Hər şeyi doğru söyləyən bilgin isə əks-sədadır, çünki nə desən, ona uyğun da sənə cavab verir). Bu söz bir səhvə yol verib üzr istəyən adam üçün söylənir.

ينكُو Y a l n q u: cariyələrin oynadığı bir oyundur. İpin iki ucu bir ağaca və ya dirəyə bağlanır, ortada cariyə oturur və ayağı ilə ipi geri itələyir, beləliklə, gah yüksəlir, gah da alçalır, (yelləncək oyunu).

ينچكا Y i n ç k ə: hər bir incə nəsənə. «ينچكا ثرفو» yinçkə turku = incə ipək parça».

ينچكا Y i n ç k ə: «ينچكا فيز» yinçkə kız = hərəmə alınan qız».

ينچكا Y i n ç k ə: «ينچكا كشي» yinçkə kişi = tanrıya ibadət edən adam».

ينككا Y e n q g ə: yengə, böyük qardaşın arvadı.

فَعَالُو FƏ'ALU BABI

تيانگو T a y a n q u: mabeynçi, pərdəçi başı. Türklərin arasında «حاجب hacib» sözü yayıldıqdan sonra bu söz unudulmuşdur. Əsli «تياندی tayandı» fe'indən alınmışdır. Xaqan bu adama güvənir, xalq da inanır ki, tayanqu xalqın işlərini və diləklərini xaqana olduğu kimi çatdırır, sonra da cavabını verir.

BU BABIN MİSAL OLANI

ينكيلا Y a n q l a: «ال ايشغ ينيكلا قلدى» ol işğ yanqıla kıldı = o, işi yenidən gördü, təkrar başladı».

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ

فَعْلُ فَعْلٌ FƏ'LƏL, FƏ'ƏL BABI

تَنْجُج T ə n q ü ç³¹⁷: sacayağı kimi yarım arşın yüksəklikdə olan hər şey.

سَنْجِج S ə n q ə ç: fındıq kimi kiçik və şirin bir alma.

سَنْكُفْر S o n q k u r: sunqur quşu, yırtıcı quşlardan birinin adıdır. Bu, «طغريل toğrıl» quşundan kiçikdir.

قَنْجَنْقَار K o ç n q a r: qoç. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «إكى قَنْجَنْقَار بىر اَشْجَا بىشْماس iki koçnqar başı bir aşaçta³¹⁸ pışmas = iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz». Bu söz bir yerə yığışan, ancaq birinin olması gərəkən iki başbuğ və ya iki bəy haqqında söylənir.

قَنْجَنْقَار بَاشَى K o ç n q a r b a ş ı: bir şəhər adı.

قَنْدَاش K a n q d a ş: «قَنْدَاش قَدْش kanqdaş kadaş = ata bir qardaşlar».

Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قَنْدَاش فَمَا أُرُور إكْدِش أُرُور قَنْدَاش kandaş kuma urur, ikdiş örü tartar = ata bir qardaşlar bir-birinə paxıllıq edər və çox dalaşarlar, ana bir

³¹⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «təngüç» (DLT-2005, s.551), bundan sonrakı sözü isə «sənqəç» kimi (DLT-2005, s. 482) oxumuşlar. Uyğurlar bu iki sözü «təngüç» və «sənqəç» (TTD, III tom, bet 520), Salih Mütəllibov isə «təngüç» və «sənqləç» kimi vermişdir (TSD, III tom, bet 391-392).

³¹⁸ «Divan»ın çox yerində «aşaç» şəklində rastlanan bu söz burada «aşaç» kimi verilmişdir.

qardaşlar isə aralarında sevgi olduğu üçün bir-birinə kömək edərlər».

مَنْكُلُغ M u n q l u ğ: «مَنْكُلُغ أَرْ munqluğ ər = sıxıntılı, qayğılı, dərqli adam».

تَنْكُسُق T a n q s u k: «تَنْكُسُق نَانِكْ tanqsuk nənq = qəribə şey, heyrət edəcək şey». Bir adamın çox nadir hallarda tapdığı nəfis yeməyə də «تَنْكُسُق أَشْ tanqsuk aş» deyilir.

تَرَنْقَق T ı r n q a k: dırnaq.

كَنْقَرَاك K ı n q r a k: ət və xəmir doğramaq üçün işlədilən behbuda bən-zər böyük bıçaq.

قَزَنْقُق K a z n q u k: qazıq. Bu sözdən alınaraq qüt b ulduzuna da «قَزَنْقُق تَمْوَر كَزَنْقُق təmür kaznquk³¹⁹», yəni dəmirdən düzəldilmiş qazıq deyilir. Sanki göy onun üzərində fırlanır.

قَنْقَرَاك Ç ı n q r a k: «قَنْقَرَاك أُونْ çinqrak ün = gur və nöqsansız səs».

قَنْقَرَق K a n q r a k: damaq; [zəng].

قَنْقَسِيق K a n q s ı k: ögey. «قَنْقَسِيق آتَا kanqsık ata=ögey ata».

قَنْقَسِيق K a n q s ı k: «قَنْقَسِيق أَوَّلْ kanqsık oğul = ögey oğul».

قَلَنْقُق K a l n q u k³²⁰: başda yaranan kəpəkdir. Kürk və dəri kimi şeylərə yapışan bir şeyin yapışması nəticəsində meydana gələn aıvrmtı.

تَنْكَلِك T ü n q l ü k: baca, pəncərə.

قَنْكَلِك Ç ə n q l i k: sarmaşıq otu. (Bəzilərinin fikrincə, «karamuğ» adlı bir növ dağ yemişidir)³²¹.

كَنْكَلِك K ö n q l ə k: köynək.

دَنْكَال D a n q a l³²²: saman.

³¹⁹ Yazma və basma nüsxələrdə səhvən «kazunquk» şəklində verilmişdir.

³²⁰ Yazma və basma nüsxələrdə səhvən «kalınquk» şəklində verilmişdir.

³²¹ Mötərizə içindəki cümlə ancaq özbəkçə nəşrində var. Bu cümlənin Mahmud Kaşğaridən daha çox Salih Mütəllibova aid olduğunu düşünmək olar.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنْكَجْ Y e n q ə ç³²³: xərcəng. Oğuzca.

يَلْنَكُوسْ Y a l n q u s: yalnız, yalqız, tək, tənha. «يَلْنَكُوسْ يالْنَقُوسْ ər= yalnız adam». «يَلْنَكُوسْ قاز اْتَماسْ» yalْنقُوسْ kaz ötməs = yalnız qaz oxumaz». Bu söz işində başqalarından kömək alması tövsiyə olunan adama deyilir.

يَنْكِرَقْ Y a n q r a k: dağ qıvrımı, büküntü, uçurum və altından çay axan yol. Adam oradan sıçramaqla keçə bilər.

يَنْكِشَقْ Y a n q ş a k: «يَنْكِشَقْ ار» yanqşak ər = yanşaq, gəvəzə adam».

يَنْكَلِقْ Y a l n q u k: Adəm əleyhissalamın adı. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أذْكَوَاتِي قَلْبِيرِ، يَنْكَلِقْ أَعْلَى يَوْقَادُورِ، يالْنقُوك³²⁴ oğlu yokadhur, edhgü atı kalır=adəm oğlu ölər, yaxşı adı qalar». Bu sözlə hər zaman yaxşılıq etməyin vacib olduğu vurğulanır.

يَنْكَلِقْ Y a l n q u k: insana verilən ümumi ad. Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَعْنَى ارُرُ يَلْنَكُوقْتَنَكِ نَانَكِي تَقَارِ

بَلِكِ ارِي يَاعِغِسِنِ نَالِكِ سَقَارِ

«Yağı ərür yalْنقُokunq nənqi tawar,

Bilig əri yağısın nəlik səwər».

Adamın malı onun düşməndir,

Ağıllı adam düşməninə niyə sevir.

يَنْكَلِقْ Y a l n q u k: cariyə. Oğuz, qıpçaq və köçərilərin dilində.

³²² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «dənqəgəl» kimi (DLT-2005, s.246) oxumuş. «buğum və ya yumru» kimi tərcümə etmişlər.

³²³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yenqəç» kimi (DLT-2005, s.684) oxumuşlar.

³²⁴ Bu söz də yazma və basma nüsxələrdə yanlış-«yalْنقُok» şəklində yazılmışdır. Başlıca və ölçüyə uyğun gəlməsi üçün «yalْنقُok» olmalıdır.

يَنْكَلِقْ Y a n q l u k: işdə, sözdə, əməldə və bunun kimi başqa şeylərdə yanılma.

BU BABIN ĞÜNNƏLİLƏRİ

تَبَجَنْكِ T a p ç a n q: süfrə böyüklüyündə üç ayaqlı nəsnə. Bağban onun üstünə çıxaraq talvardakı üzüm salxımlarını dərir.

چَلْبَنْكِ Ç a l p a n q: cıvıq palçıq.

چِفْشَانِكِ Ç i f ş ə n q³²⁵: «چِفْشَانِكِ جَغَرِ» çifşənq çağır = turş mey».

چَفْشَانِكِ Ç ə f ş ə n q: qoyunun yununu qırmaq üçün işlədilən böyük qayçı, qırılıq. Çigilcə.

چَفْشَانِكِ Ç ə w ş ə n q: gözündən daim su axan adam.

كَفْشَنْكِ K ə f ş ə n q³²⁶: xırman sovuşduqdan sonra gələn adama verilən arpa, buğda, azuqə kimi pay³²⁷.

سُقْلَانِكِ S u w l a n q: «سُقْلَانِكِ يَغَاچِ» suwlanq yığaç = qolu-budağı olmayan ağac³²⁸».

³²⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «çıwşənq» (DLT-2005, s.235), bundan sonrakı sözü isə «çawşənq» kimi (DLT-2005, s. 225) oxumuşlar.

³²⁶ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü wş ilə «kəwşənq» kimi (DLT-2005, s.311), Salih Mütəllibov isə fs ilə «kəfsənq» (TSD, III tom, bet 395) kimi oxumuşlar.

³²⁷ Bu sözlə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi vardır: «Yazma və basma nüsxələrdə «kəfşənq» şəklində yazılan bu sözün üçüncü hərfinin nöqtəsi və bütün hərlərin hərəkəsi yoxdur. Brokkelmann qaynaq göstərmədən bunu «kəşənq» imlasında yazmışdır. Biz də o şəkildə yazdıq, ancaq burada bir yanlışlıq olmalıdır. Başqırdlar xırman yerinə gələn adama verdikləri paya «kəfənq» deyirlər. Xırmana gələn adam «ırdına bərəkət» deyir. Xırman sahibi də ortada olan məhsuldan bir qədərini gələn adamın kisəsinə və ya ətayinə tökərək «sənə də kəfənq» deyir» (DLT, III, s.386). Məncə, məsələ bir az başqa cürdür: «kəşənq» sözü bizim bildiyimiz məşhur «kəfşən/ kövşən/köfşən» sözüdür. Xırman geniş, külək tutan açıq sahədə - kövşəndə qurulur. Xırman üstünə gələn hər adama hədiyyə olaraq verilən qovurğalıq buğdaya «kövşən payı» deyilir. Bu, qədim adətdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də təxminən buna yaxın izahat vermişlər: «Xırman təmizləndikdən sonra taxılın yığılmasına yardım edən adama ərmağan kimi verilən yemək» (DLT-2005, s.311). Salih Mütəllibov isə kövşən payına «dən hədiyyəsi» (TSD, III tom, bet 395) demişdir.

³²⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «yarpaqsız, gövdəsində budaq olmayan bir çalı» kimi (DLT-2005, s.512) mənalandırmışlar.

سُفْلَانِك S u w l a n q: «سُفْلَانِك سَجْ suwlanq saç = qıvrım olmayan düz saç».

كَلِك K a l k a n q: qalxan. Bu sözün «كَلِكْ kalkan» şəkli də var.

BU BABIN MƏNQUS OLANI

تَيْلِك T a y l a n q: «تَيْلِك ارْ taylanq ər = incə, kübar, boy-buxunlu, rəngi parlaq, geyimləri təmiz adam». Bu söz daha çox gənclər haqqında işlədilir, «تَيْلِك يَكْتْ taylanq yigit=yarasıqlı gənc».

BU BABIN ج NÇ-LI ĞÜNNƏLİSİ

قَزَعَج K a z ğ a n ç: qazanc.

قَرَقَج K o r k u n ç: qorxunc.

تَزَكَج T ə z g i n ç: dağ dönəməci, dağ bükümü, dağ çıxıntısı. Başqası da belədir. Girintili-çixıntılı, qıvrılan yola «تَزَكَج يُولْ təzginç yol» deyilir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُرَكَج Y ö r g ə n ç: təzginç mənasındadır.

يُرَكَج Y ö r g ə n ç: ağaca sarmaşib onu qurudan bir bitki növü, sarmaşığı.

فَعْلُو FƏ'LƏU BABI

فَنَكْرَغُو K o n q r a ğ u: zəng, zıncırov, qumrov.

فَنَكْرَغُو K o n q r a ğ u: qulağın altında olan çıxıq sümük.

سَنَقْرَغُو S ə n q r ə ğ ü: «سَنَقْرَغُو اتْ sənqrəgü at = əngi xəstəliyi olan at».

Daima burnundan irin kimi fırtıq axır. Daima fırtığı axan uşuğa bu sözlə söyülür.

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنَكْدُو Y i n q d ə ğ ü: fırtıqlı. Uşaqlara söyüldüyü zaman belə deyilir.

BU BABIN BEŞ HƏRFLİLƏRİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَال FƏ'ƏNLAL BABI

سِنَكْرَسُق S i n q a r s u k: iki nəfər ata minəndə arxada oturan adamın yeri.

مُنَكْرَاك M ü n q ü z g ə k: çox işləməkdən dolayı əldə yaranan qabar.

AXIRI ĞÜNNƏLİ SÖZLƏR

قَرَنَكْفُو K a r a n q ğ u: qaranlıq.

قَزَنَكْفُو K a z a n q k u: «قَزَنَكْفُو بُلْدِي yıp kazanqku boldı = ip açılmayacaq dərəcədə çox dolaşdı».

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنَكْلَغَان Y a n q ı l ğ a n: «يَنَكْلَغَان ارْ yanqılğan ər = yanılan adam». Hər hansı bir şeyi unudan, yanılan adam.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

تنگکچ T ə n q ə l k ü ç: döləngəç³²⁹ deyilən bir quş. Oğuzca.

تنگکون T ə n q ə l g ü n: oğuzlardan başqa yerdə qalan türklərin dilində döləngəç adlanan quş.

تنگرکان T ə n q i r g ə n: tanrıya ibadət edən alim. Müsəlman olmayan türklərin dilində.

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

بئنگلدرق Y a n q a l d u r u k: yapıncının arxasına, boynuna tikilmiş bir keçə parçası; kukulet, başlıq. O, başı yağışdan, borandan qorumağa xidmət edir.

[Qayda]:

Bu bölmədə iki sükunlu yan-yana gəlmir. Çünki günnənin özü tələffüz üçün ağırdır. Bunun üstünə yan-yana iki sükunlu da gəlsə, tələffüz mümkün olmayacaq dərəcədə ağırlaşar. Ona görə də tələffüz asan olsun deyə günnə ذلاقه zəlakə hərfləri ilə bərabər gəlir. Bu, kifayət deyil. İki sükunlu ilə günnə yalnzca «سوزنکری کشى» söznəqri kişi = boşboğaz adam» ibarəsində gəlir. Burada ذلاقه zəlakə hərflərindən ۷ r vardır. O, tələffüzü asanlaşdırır. Bunu yaxşı bil.

Günnəli isimlər kitabı bitdi.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

ĞÜNNƏLİ FE'LLƏR KİTABI

³²⁹Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu gün Anadoluda «döləngəç» adlanan bu quşun adı «töləngəç» imlasında olmalı idi (DLT, III, s. 388).

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تەنقەدى T ə n q d i: «قۇش تەنقەدى kuş tənqdi = quş havalandı».

تەنقەدى T ə n q d i: «اوق تەنقەدى ok tənqdi = ox havada yüksələrək gözdən itdi», (تەنقەر - تەنقەمەك).³³⁰

تەنقەدى T a n q d i: «أل انیق باشین تەنقەدى ol anıñ başın tənqdi = o onun başını bir sarğı ilə sarıdı». Hər hansı bir şey iplə möhkəm sarınsa, yenə belə deyilir, (تەنقەر - تەنقەمەك).

تەنقەدى T o n q d i: dondu, buz bağladı. «سۇف تەنقەدى suw tonqdi = su dondu». Başqası da belədir.

تەنقەدى T o n q d i: «ار تەنقەدى ar tonqdi = adam soyuqdan dondu, az qala öldü», (تەنقەر - تەنقەمەك).

سەنقەدى S i n q d i: sindi, həzm olundu. «aş sinqdi = yemək sindi, həzm olundu».

سەنقەدى S i n q d i: hopdu. «سۇف ییرکا سەنقەدى suw yergə sinqdi = su yerə hopdu».

سەنقەدى S i n q d i: «سۆز کەنقۈلگە سەنقەدى söz könqülgə sindi = söz qəlbə yatdı», (سەنقەر - سەنقەمەك).

³³⁰ Burada Bəsim Atalayın və uyğur naşirlərin bu maddə ilə bağlı eyni məzmununda belə bir qeydi var: «Bu söz yazma nüsxədə «sənqdi-sənqər-sənqmək» şəklində s hərfi ilə yazılmışdır. Müəllifin bu sözün altında t hərfi ilə başlayan sözlər qrupunu yerləşdirdiyini nəzərə alaraq biz bu fe'lin keçmiş zaman, müzare və məsdərini t ilə «tənqdi-tənqər-tənqmək» şəklində verməyi qərara aldığımız» (DLT, III, s. 390; TTD, III tom, bet 532). Salih Mütəllibov isə qeydə lüzum görmədən həmin sözləri «tənqdi-tənqər-tənqmək» kimi vermişdir (TSD, III tom, bet 398).

سەنقەدى S i n q d i: «أردک قەمشقا سەنقەدى ördək kamişka sinqdi = ördək qamışın, çör-çöpün arxasına girərək gizləndi». Bir adam ev yiyəsindən xəbərsiz onun evinə və ya başqa bir yerə girib gizlənsə, yenə belə deyilir. (سەنقەر - سەنقەمەك).

مەنقەدى M ö n q d i: «ات مەنقەدى at mönqdi = at ayaqlarını yığdı və soncuq atdı, şillaq təpik atdı», (مەنقەر - مەنقەمەك).

BU BABIN MİSAL OLANI

یەنقەدى Y e n q d i: «ار انی یەنقەدى ar anı yenqdi = adam bir işdə onu yendi, məğlub elədi». Oğuzca və qırçaqca. (یەنقەر - یەنقەمەك).

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

تَنْقَرْدِي T ə n q ü r d i: «أرأق تَنْقَرْدِي = adam göyə doğru ox atdı», (ox göydə görünməz oldu). Əldən buraxılan quş uçub gözdən itsə, yenə bu söz işlədilir, (تَنْقَرَر - تَنْقَرْمَاك tənqürər – tənqürmək).

سِنْقُرْدِي S i n q ü r d i: «أل تَنْجُو سِنْقُرْدِي = o, loxmanı uddu, sindirdi». Başqası da belədir, (سِنْقُرُر - سِنْقُرْمَاك sinqürür – sinqürmək).

سِنْقِرْدِي S i n q i r d i: «ياغنى تريكا سِنْقِرْدِي = yağm tərığə sinqirdi = yağlı dəriyə hopdurdu, yedirdi». Başqası da belədir, (سِنْقِرُر - سِنْقِرْمَاك sinqirür – sinqirmək).

كَنْقُرْدِي K o n q u r d u: «أر يفاغ كَنْقُرْدِي = adam ağacı qanırdı, qopardı». Başqası da belədir. Əgər külək bir nəsnəni qoparsa, yıxsa, yenə belə deyilir, (كَنْقُرُر - كَنْقُرْمَاك konqurur – konqurmak).

كِنْقُرْدِي K i n q ü r d i: «أر أفن كِنْقُرْدِي = adam evini genişləndirdi». Başqası da belədir, (كِنْقُرُر - كِنْقُرْمَاك kinqürür – kinqürmək).

تَنْقِزْدِي T a n q ı z d i: «أر أبكاسندا تَنْقِزْدِي = adam hirsindən, öfkəsindən şişdi». Bu, acığından şişmədir.

تَنْقِزْدِي T a n q ı z d i: «أبكا تَنْقِزْدِي = öpkə tanqızdı = ciyər şişdi, kabab oldu». Bu, ciyər yeməyi bişərkən yaxşı bişməsi və qabarması üçün onun üstünə xardal və sirkə tökməkdir, (تَنْقِزَر - تَنْقِزْمَاق tanqizar – tanqizmak).

تَنْقَشْدِي T ə n q ə ş d i: «تَنْقَشْدِي نَنْق = bir nəsnə bir nəsnə ilə tənleşdi, bərabərləşdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

مَنْبِكْ بَلَا كِنْكَشْدِي

بَلِكِي مَنَّا تَنْكَشْدِي

أَرَنْ بَلَا سَنْكَشْدِي

أَلْب لَار بَشِينْ أَلْ يُوَارْ

«Məninq bilə kənqəşdi,

Bilgi manqa tənqəşdi,

Ərən bilə sünqüşdi,

Alpları başın ol yuvar».

Mənimlə məsləhtəşdi,

Ağ mənimkinə tən oldu,

Ərənlərlə süngüləşdi,

İgidlərin başını yuvarlayır».

(Məndən bəzi məsləhətlər aldı, bu sayədə ağh, biliyi mənim qədər oldu, savaşa çarpışdı, igidlərin başını top kimi yuvarlayan odur), (تَنْقَشْمَاك - تَنْقَشْمَاك tənqəşür – tənqəşmək).

تَنْقُشْدِي T ü n q ü ş d i³³¹: «أر تَنْقُشْدِي = adam gücdən düşüb tabe oldu», (تَنْقُشْمَاك - تَنْقُشْمَاك tünqüşür – tünqüşmək).

تَنْقُشْدِي T o n q u ş d i³³²: «تَنْقُشْدِي تَنْقُشْدِي tonquz tonquşdı = donuz göz-lərini dikərək, zilləyərək adama hücum etdi».

³³¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tönqüşdi» kimi (DLT-2005, s.585), uyğurlar «tüngüşti» kimi (TTD, III tom, bet 537) oxumuşlar.

³³² S.Ərdi ilə S.T.Yurtsevər bu sözü «tünqüşdi» kimi (DLT-2005, s.604) oxumuş, Salih Mütəllibov isə incə saitlərdə «tönqüşdi» şəklində vermişdir (TSD, bet 402-403). Həmin

تَنقُشْدِي T ö n q ü ş d i: «ار تَنقُشْدِي ar tönqüşdi = adam bir işi qəbul etməkdən çəkindi, gözlərini nifrətlə, iyənərək əmr edən adama dikdi», (تَنقُشْمَاک - تَنقُشْمَاک).

سِنْقِشْدِي S i n q i ş d i: «سَوْقَلَار قَمُغ سِنْقِشْدِي suwlar kamuğ sinqişdi=sular büsbütün çəkildi». Başqa bir şeyin hissələri arasına hopan, sizə hər maye üçün belə deyilir, (سِنْقِشْمَاک - سِنْقِشْمَاک sinqişür – sinqişmək).

سُنْقُشْدِي S ü n q ü ş d i: «اَر بَرَلَا سُنْقُشْدِي ikki ar birlə sünqüşdi = iki adam bir-biri ilə savaştı, süngüləşdi», (سُنْقُشْمَاک - سُنْقُشْمَاک sünqüşür – sünqüşmək).

كَنْقَاشْدِي K ə n q ə ş d i: «اَل مَنكَا كَنْقَاشْدِي ol manqa kənqəşdi = o mənimlə bir məsələ barədə gənəşdi», (كَنْقَاشْمَاک - كَنْقَاشْمَاک kənqəşür – kənqəşmək).

اَنقُتِي O n q u k t i: «اَنقُتِي اَنقُتِي anıq yüzi onquktı=onun üzü xəstəlikdən və ya başqa səbəbdən bürüşdü».

اَنقُتِي O n q u k t i: «اَنقُتِي بَرچِن اَنقُتِي barçın onquktı = ipək parçanın təzəliyi, gözəlliyi getdi, parlaqlığı soldu». Həmin vəziyyətə düşən hər nəsnə barəsində bu söz işlənir, (اَنقُتِي - اَنقُتِي onqukar – onqukmək).

مُنْقُتِي M u n q u k t i: «اَر مُنْقُتِي ar munquktı = adam böhrana, sıxıntıya düşdü», (مُنْقُتِي - مُنْقُتِي munqukar – munqukmək).

اَنقُلْدِي O n q u l d i: «اَنقُلْدِي سُكَل سُنْقُلْدِي sökəl onquldı = xəstə yaxşılaşdı».

اَنقُلْدِي O n q u l d i: «اَنقُلْدِي اَيش اَنقُلْدِي iş onquldı=qarışıq iş düzəldi», (اَنقُلْدِي - اَنقُلْدِي onqulur – onqulmaq).

اَنقُلْدِي Ü n q ü l d i: «اَنقُلْدِي اَيش اَنقُلْدِي yığaç ünqüldi = ağac oyuldu». Başqası da belədir, (اَنقُلْمَاک - اَنقُلْمَاک önqülür – önqülmək).

söz «tonquz» ismi ilə bağlı fe'l olduğu üçün («tonq-» kökü hər ikisində var) «tonquşdi» şəklində olmalıdır. Uygurlar da «tonquşdi» kimi vermişlər (TTD, III, bet 537).

تَنقِلْدِي T a n q ı l d i: «تَنقِلْدِي اَبَش tanqıldı baş = baş sarındı, sarıdıldı». Hər hansı bir şey iplə sarınsa, yenə belə deyilir, (تَنقِلْمَاک - تَنقِلْمَاک tanqılur – tanqılmək).

تَنقُلْدِي T o n q u l d i: «اَر اَيشْتِن تَنقُلْدِي ar ıştın tonquldı = adam işdən ümidini üzdü», (تَنقُلْمَاک - تَنقُلْمَاک tonqulur – tonqulmaq)³³³.

تَنقِنْدِي T a n q ı n d i: «اَر بَاشِن تَنقِنْدِي ar başın tanqındı = adam başqa birinin köməyi olmadan başını sarğı ilə sarıdı», (تَنقِنْمَاک - تَنقِنْمَاک tanqınur – tanqınmaq).

MÜZƏF BABI

تُنْقُتِي T ü n q ü t t i: «اَر بَاشِن تُنْقُتِي ar başın tünqütüti = adam başını əydi». Başqası da belədir, (تُنْقُتْمَاک - تُنْقُتْمَاک tönqütür – tönqütmək).

تَنقِيتِي T ə n q i t t i: «اَر اَقِن تَنقِيتِي ar okın tənqitti = adam oxunu göyə doğru yüksəltdi, oxunu səməyə milləndirdi», (تَنقِيتْمَاک - تَنقِيتْمَاک tənqitür – tənqitmək).

كِنقِيتِي K i n q i t t i: «اَر اَقِن كِنقِيتِي ar əwin kinqitti = adam evini genişləndirdi». Başqası da belədir, (كِنقِيتْمَاک - كِنقِيتْمَاک kenqitür – kenqitmək).

DÖRD HƏRFLİLƏR

كَنْقَادِي K ə n q ə d i: «اَل مَنكَا كَنْقَادِي ol manqa kənqədi = o mənimlə gənəşdi, bir məsələdə mənimlə məsləhətləşdi», (كَنْقَار - كَنْقَار kənqər – kənqəmək).

³³³ Bunun müzərə və məsərəni Bəsim Atalay qoymuşdur.

کینکوودی K i n q ü d i: «بیر کینکوودی» yer kinqüdi=yer genidi, yer genişləndi». Başqası da belədir, (کینکووماک - کینکوور - کینکووماک) kinqür – kinqümək).

BU BABIN LƏFİF³³⁴ NÖVÜ

یُنکادی Y o n q a d i: «آنی بککا یُنکادی» ol anı bəggə yonqadı = o onu bəyə şikayət etdi». Başqası da belədir, (یُنکار - یُنکاماق) yonqar–yonqamak).

³³⁴ Fe'lin kökündə əlif, vav və ye hərflərindən ikisi olsa, ona «ləfif» deyilir. Həmin iki hərf yan-yana gəlsə «ləfifi-məqrun», yəni «bitişik, yanaşı ləfif», yan-yana gəlməsə «ləfifi-məfrun», yəni «ayrı, ayrılmış ləfif» adlanır.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَدِي FƏ'LƏLDİ BABI

تَنقُتُردِي T ə n q t ü r d i: «آل فُش تَنقُتُردِي» ol kuş tənqtürdi = o, quşu əlindən uçurtdu». Oxu havaya doğru buraxsa, yenə belə deyilir, (تَنقُتُرُ - تَنقُتُردِي - تَنقُتُرمək) tənqtürür – tənqtürmək).

تَنقُدرِي T ö n q d ə r d i: «آل اِياق تَنقُدرِي» ol ayak tönqdərdi = o, qabı döndərdi, altını üstünə gətirdi». Başqası da belədir, (تَنقُدرُ - تَنقُدرِي - تَنقُدرْمək) tönqdərür – tönqdərmək).

سِنقُدُردِي S i n q d ü r d i: «سُجک اشغ سِنقُدُردِي» süçik aşığ sinqdürdi = şərab yeməyi sindirdi, həzm etdirdi».

سِنقُدُردِي S i n q d ü r d i: «آل اِي افکا سِنقُدُردِي» ol anı əwgə sinqdürdi = o, onu evə qapatdı, evdə gizlətdi». (سِنقُدُردِي - سِنقُدُرمək) sinqdürür – sinqdürmək).

مُنقُردِي M u n q k a r d i: «آل اِي مُنقُردِي» ol anı munqardı = o onu iztiraba, sıxmtıya saldı», (مُنقُردِي - مُنقُرمək) munkarur – munkarmək).

تَنقُردِي T ə n q ə r d i: «آل بِيَر نَانقِنِي بِيَرکا تَنقُردِي» ol bir nənqni birgə tənqərdi = o bir nəsnəni bir nəsnəyə tən eləldi», (تَنقُردِي - تَنقُرمək) tənqərür – tənqərmək).

تَنقُلُشدِي T ə n q l ə ş d i: «بِيَر نَانق بِيَرکا تَنقُلُشدِي» bir nənq birgə tənqləşdi = bir nəsnə o biri ilə tənqləşdi», (تَنقُلُشْمək - تَنقُلُشُور) tənqləşür – tənqləşmək).

تَنكَلشَدَى T i n q l a ş d ı: «أل مَنِك بَرَلَا سَوُز تَنكَلشَدَى» ol məninq birlə söz tmq-laşdı = o, söz dinləmək işində mənimlə yarışdı», (تَنكَلشَوُز - تَنكَلشَمَاق tmqlaşur – tmqlaşmak).

تَنكَلشَدَى T a n q l a ş d ı: «ايشغ تَنكَلشَدَى» kişilər bu işiğ tanqlaşdı = adamlar bu işə mat qaldı, heyrət və təəccüb etdi», (تَنكَلشَوُز - تَنكَلشَمَاق tanqlaşur – tanqlaşmak). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

أردى بُليت إنكروشو
اقتى افن مُنكروشو
قلدى بۇن تَنكَلشَوُ
كُكُرَر تَقى مَنكروشو

«Ördi bulıt inqraşu,
Aktı akın münqrəşü,
Kaldı budun tanqlaşu,
Kökrər takı manqraşur».
Bulud inləyərək toplaşdı,
Möhkəm sel axdı,
Xalq bu işə mat qaldı,
Göylər bağırır kükrəyir.

(Yağışı vəsf edərək deyir: buludlar inilti ilə toplaşdı, onlardan gurultu ilə sellər axdı, xalq heyrətə düşdü, göydə şimşəklər çıxır, sanki göy hayqırır).

مَنكَدَشَدَى M ə n q d ə ş d ı: «اىكى اراغت مَنكَدَشَدَى» iki urağut mənqdəşdi = iki qadın qarşılıqlı olaraq bir-birinin üz tükələrini aldılar, epilyasiya etdilər», (مَنكَدَشَمَاق - مَنكَدَشَوُز mənqdəşür– mənq-dəşmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

مِنكَشَدَى M i n q ə ş d ı³³⁵: «أل مَنِك بَرَلَا مَنكَشَدَى» ol məninq birlə minqəşdi = o mənimlə bir ata mindi». Başqası da belədir, (مِنكَشَوُز - مَنكَشَمَاق minqəşür – minqəşmək).

كُنكِرَندى K ü n q r ə n d i: «ار ايش قا كُنكِرَندى» ər işka künqrəndi = adam işə girişməkdən çəkinib öz-özünə söyləndi», (tənbəllikdən öz-özünə nəsə mızıldandı). Başqası da belədir, (كُنكِرَنَوُز - كُنكِرَنَمَاق künqrənür – künqrənmək).

كِينكِرَندى K i n q r ü n d i: «أل كِينكِرَندى» ol kinqründi = o bir müddət naz-nemət içində yaşadı», (كِينكِرَنَوُز - كِينكِرَنَمَاق kinqrünür – kinqr-rünmək).

تَنكَلندى T ə n q l ə n d i: «ار ايشن تَنكَلندى» ər işm tənqləndi = adam öz işinə özü çarə qıldı», (تَنكَلنَمَاق - تَنكَلنَوُز tənqlənür – tənqlənmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنكَشُردى Y i n q ş ü r d i: «أل اسبک سَوُفَع ثَمَلغقا يَنكَشُردى» ol isig suwuğ tumluğka yinqşürdi = o, isti suya soyuq su qatıb ihqlaşdırdı», (يَنكَشُرَمَاق - يَنكَشُرَر yinqşürür – yinqşürmək).

يَنكَقُردى Y a n q k u r d u: «ار يَنكَقُردى» ər yanqkurdu = adam qeybdən bir səs və ya işarə almış kimi sağına-soluna baxındı», (يَنكَقُرَر - يَنكَقُرَمَاق yanqkurar – yanqkurmək).

³³⁵ Bu sözün ilk hərfləri yazma nüsxədə həm zəmmə, həm də kəsre ilə hərəkələnmişdir. Bəsim Atalay (DLT, III, s. 399) və uyğur naşirlər (TTD, III tom, bet 545) onu kəsre ilə yazmağın doğru olacağını müvafiq qeydlə bildirmişlər. Salih Mütəllibov isə bunun üstündən sükutla keçmiş, ancaq o da sözü kəsre ilə vermişdir (TSD, III tom, bet 408). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «münqəşdi» kimi (DLT-2005, s.347) oxumuşlar.

HƏR NÖVHƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَادِي FƏ'LADİ BABI

سُنْكَدَادِي S o n q d a d i: «أَل يَغِينِي سُنْكَدَادِي» ol yağını sonqdadı = o, düşməni qovdu», (o, ata minərək düşmənin dalmca düşüb onu qovdu). Yaxalamaq üçün hər hansı bir şeyin dalınca qaçsa, yenə belə deyilir, (سُنْكَدَامَاق - سُنْكَدَار sonqdar–soqdamak).

مَنْكَدَادِي M ə n q d ə d i: «أَل أَنِيْق سَجِن مَنْكَدَادِي» ol anıñ saçın mənqdədi = o onun saçını yoldu». Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَدْم بَرِب سُنْكَدَادِي

تَكَرْتَرِب أَنْكَدَادِي

سَجِن قَرَا مَنْكَدَادِي

أَرزُولَسِيوُ أَر أَقَار

«Udhım³³⁶ barıp sonqdadı,

Təgrə turup anqdıdı,

Saçm kıra mənqdədi,

Arzulayu ər awar».

Dalınca gedib qovladı,

Mühasirəyə aldı,

Saçını qırıp yoldu,

³³⁶ Bu bənddəki səhvlərlə bağlı Bəsim Atalay mətn altındakı haşiyədə geyd vermişdir (DLT, III, s. 401). Çinəcə (DLT-Çin, III cild, s.393) və uyğurca nəşrlərdə də qeydlər var (TTD, III tom, bet 548). Lakin Salih Mütəllibovun qeydi daha geniş və daha dolğundur. Ona görə də həmin qeydi cüzi ixtisarla veririk: «Şeir parçasının birinci misrasında «udhum barıp» sözünün doğru variantı «udhu barıp» olmaqdır. «Divan»ın I cildindəki «mən anıñ udhu kəldim» ibarəsi buna dəlildir. İkinci misradakı «təgr» sözü ərəbcəyə «həvalə», yəni «ətraf» mənasında tərcümə edilmişdir. Bu mənədəki sözə əsərin bir neçə yerində «təgrə» şəklində rastlanır ki, doğrusu da budur. Dördüncü misradakı «arzu layu» sözünün ərəbcəsi «çaqqal» deməkdir. Bu mənədəki söz «Divan»ın I cildində «arju layu», yəni «çaqqal kimi» şəklində geniş izah edilmişdir. Demək, həmin söz «arzu» deyil, «arju» olmalıdır. Üçüncü misradakı «kara» sözünə gəlincə, Bəsim Atalay bunu «kıra» kimi oxumağı təklif etmişdir. Lakin bu sözün əlavə tədqiqata ehtiyacı var» (TSD, III tom, bet 409-410).

Çaqqal kimi adam ovlar».

(Bir bəyi məğlub edən adamı təsvir edir: o onun dalmca düşüb qovdu, onu tutmaq üçün ətrafını sardı, adamlar da onu mühasirəyə aldılar, saçını yoldular. Burada xalqın toplaşmasını çaqqalların toplaşmasına bənzədir. Çünki çaqqallar yalnız adama rast gəlsələr, onu mühasirəyə alır və yeyirlər), (مَنْكَدَامَاق - مَنْكَدَار mənqdər–mənqdəmək).

چِنْكَرَادِي Ç i n q r a d i: «أَل فَتْكَرَاغُو چِنْكَرَادِي» ol konqrağı çınqradı = o, zəng, zınqırov, çaldı», (چِنْكَرَامَاق - چِنْكَرَار çınqrar–çınqramak). Buna bənzəyən hər səsə belə deyilir.

سُنْكَرَادِي S o n q r a d i: «أَر إِشْكَا سُنْكَرَادِي» ər işka sonqradı = adam işi qəbul etmədi, tənbellikdən sözü rədd etdi», (سُنْكَرَامَاق - سُنْكَرَار sonqrar – sonqramak).

كُنْكَرَادِي K o n q r a d i: «أَغْلَانِ أَوْنِي فَتْكَرَادِي» oğlan üni konqradı = uşağm səsi qalınlaşdı», (uşaq həddi-bülüğa çatanda belə deyilir).

كُنْكَرَادِي K o n q r a d i: «كُوي فَتْكَرَادِي» koy konqradı = qoyunun rəngi qonurlaşdı», (كُنْكَرَامَاق - كُنْكَرَار konqrar – konqramak).

مَنْكَرَادِي M a n q r a d i: «أَر مَانْكَرَادِي» ər manqradı = adam bağırdı». Başqası da belədir, (مَنْكَرَامَاق - مَانْكَرَار manqrar–manqramak).

مُنْكَرَادِي M ü n q r ə d i: «أَوْدُ مُنْكَرَادِي» udh münqrədi = öküz böyürdü, (مُنْكَرَامَاق - مُنْكَرَار münqrər – münqrəmək)³³⁷.

مَنْكَزَادِي M ə n q z ə d i: «بِير نَانِك بِيرْكَا مَنْكَزَادِي» bir nənq birgə mənqzədi = bir nəsnə o birinə oxşadı, bənzədi», (مَنْكَزَامَاق - مَانْكَزَار mənqzər – mənqzəmək).

تَنْكَلَادِي T a n q l a d i: «أَر إِشْغ تَنْكَلَادِي» ər işğ tanqladı = adam işə heyran oldu, heyrət etdi», (تَنْكَلَامَاق - تَنْكَلَار tanqlar–tanqlamak).

³³⁷ Bu söz yazma nüsxədə «münqrəmək», basma nüsxədə «munqramak»dır. Özbək və uyğur nəşrlərində son variantda verilmişdir.

تَنكَلَدِي Tənqələdi: «بیر نەنق بیرکە تەنقلادی = bir nənq birgə tənqlədi = bir nəsnəni o birinə tən elədi», (تەنقلەر - تەنقلەمەک).

تِنكَلَدِي Tinqələdi: «آر سۆز تینقلادی = adam söz dinlədi, sözə qulaq asdı», (تینقلەر - تینqlamak).

سَنكَلَدِي Sanqələdi: «فئس سەنقلادی = quş pislədi», (سەنقلەر - سەنqlamak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنكِرَادِي Yanqıradi: «آل بیر سۆز یئکرادی = o, gizlədilməli sözü söylədi, ağzından qaçırdı», (یئکرار - یئکراماق).

يُنكَلَدِي Yunqələdi: «آل قوین یئقلادی = o, qoyunun yununu qırxdı», (یئقلەر - یئqlamak).

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ FƏ'İLADİ BABI

تِنكَلَدِي Tinqələdi: «نەنق تینقلادی = ağır bir şey yerə düşərək dınq elədi», (تینقلەر - تینqlamak)³³⁸.

چَنكَلَدِي Çanqələdi: «آت چەنقلادی = vurulan it zəngildədi». Bu, hürməkdən fərqli bir səsdır. Bir adam pis sözlər

deyəndə «تەلم چەنقلادی = sən çox baş apardın, çox bağırdın» deyirlər. (چەنقلەر - چەنqlamak).

سُنكُولَدِي Sünqülədi: «آل انی سۈنقلادی = o onu süngülədi», (سۈنقلەر - سۈنqləmەک).

سِنكِيلَدِي Sinqilədi: «آت سەنقلادی = it soyuqdan zəngildədi».

سِنكِيلَدِي Sinqilədi: «سۇ سۈنقلادی = su donacaq halda soyudu».

سِنكِيلَدِي Sinqilədi: «كۇلاق سەنقلادی = qulağım cingildədi», (سەنقلەر - سەnqlamak)³³⁹.

تَنكَالَدِي Tənqələdi: «آر تەنقلادی = adam igidlərin və bahadirlərin gördüyü işləri gördü», (تەnqlar - tەnqlamak).

مَنكِيلَدِي Mənqilədi: «آر مەنقلادی = adam beyin yedi».

Sözün ilkin və əsil mənası budur. Daha sonra bu söz danışıq dilində ərəbcə «تۇبى لکە = [müjdələr olsun sənə]» ifadəsinə uyğun gələn bir məna qazanmışdır. Beyin yedi deyimi bir adam üçün qoyun kəsmək və qoyunun ən dəyərlı yeri olan beynini həmin şəxsə verməklə onu şərəfləndirmək deməkdir. Sonralar bu söz ləziz yeməklərə sahib olan hər kəs haqda deyilmişdir. Bu şeirdə də işlənir:

انى يەتەب سۈنقلادی

بەشەن يەندۈرۈ يەنقلادی

آرن بايسەب مەنقلادی

آتەك البەن قرا بۇغدى

³³⁹ Salih Mütəllibov bu sözü incə saıtlarla vermişdir (TSD, III tom, bet 413).

³³⁸ Bu sözü Bəsim Atalay (DLT, III, s. 403) və çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.396) və uyğurlar (TTD, III tom, bet 552) «tinqiladi», Salih Mütəllibov isə «tinqladi» şəklində (TSD, III tom, bet 412) oxumuşlar. Sözdəki ikinci ə əliflə, məsdər isə («tinqiləmək») ك ke ilə yazıldığı üçün Salih Mütəllibovun oxunuşu doğrudur. Məsdərdə ك ke-nin varlığını uyğurlar da qeyd etmiş və onu ق ka-ya çevirmişlər. Ancaq məsələ ondadır ki, bu söz (danqıldamaq, danq-dunq, dınqıltı və s.) incə saıtlarla işlənmir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü qalın saıtlarla «tonqdadı» kimi (DLT-2005, s.578) oxumuşlar.

«Anı yetip süngülədi,
Başın yanduru yanqıladı,
Ərən bayup mənqilədi³⁴⁰,
Anınq alpın kara³⁴¹ boğdı».
Ona yetib süngülədi,
Yarasını yenidən qanatdı,
Əsgərlərini qənimətlə varlı etdi,
Onun igidlərini qıraraq boğdu.

(Düşmən qoşununu məğlub edən bir bahadırı tərifləyərək deyir: çatıb düşməni süngülədi, onun qaysaqlanan yarasını qopardı, öz ərənlərinə çoxlu qənimət paylayaraq onları zəngin, varlı elədi³⁴², düşmənin alplarını boğaraq qırdı), (*مَنكِيلاز- مَنكِيلاز* mənqilər–mənqiləmək)³⁴³.

BU BABIN MİSAL OLANI

يَنكِيلاذ Y a n q ı l a d ı: «*أَل تَوْنِ يَنكِيلاذ* ol tonın yanqıladı = o, paltarını təzələdi». Başqası da belədir, (*يَنكِيلاز- يَنكِيلاماق*) yanqılar – yanqılamak).

³⁴⁰ Bəsim Atalay bu sözü maddə başında «*مَنكِيلاذ* = mənqilədi» kimi, şeirdə isə həm ərəb, həm də latın əlifbası ilə «münqilədi» kimi vermişdir (DLT, III, s.406). Biz hər yerdə «*مَنكِيلاذ* = mənqilədi» şəklində verdik. Bəsim Atalay maddəni də bir qədər dolaylı, qeyri-sərrast çevirmiş, bu deyimə ilkin və əsil mənəsməni açıqlamamışdır. Ona görə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin tərcüməsindən (DLT-2005, s.343) istifadə etmək məcburiyyətində qaldıq.

³⁴¹ Uyğurlar şeirin ikinci misrasında (eyni zamanda bizim nümunədə ərəb əlifbası ilə ikinci misrada) bir heca artıq olduğunu göstərmiş, oradakı «yanduru» sözünü «yanduru», dördüncü misaradakı «kara» sözünü isə «kıra» şəklində oxumuşlar (TTD, III tom, bet 555). Çinlilər heç bir qeyd verməmişlər (DLT-Çin, III ctd, s.398). Salih Mütəllibov da bu bəndlə bağlı heç bir qeyd verməmişdir (TSD, III tom, bet 414).

³⁴² Hərfən: beyin yemiş kimi elədi. Yəni öz ərənlərinə o qədər qənimət verdi ki, onlar özlərini qoyun beyni yemiş kimi hiss elədilər.

³⁴³ Bu fe'lin müzərə və məsdərinə biz qoyduq.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَشانكردى Y a ş a n q u r d ı: «*أَيْك كوزى يَشانكردى* anınq közi yaşanqurdu = onun gözü gün şüasından yaşardı, gözündən yaş axdı», (*يَشانكردى- يَشانكردى* yaşanqurur³⁴⁴ – yaşanqurmak).

BU BABIN BEŞ HƏRFLİLƏRİ

تُنكِرلندى T ü n q ü r l ə n d i: «*أَل مَنكا تُنكِرلندى* ol manqa tünqürləndi = özünü mənə quda, düngür saydı», (*تُنكِرلندى- تُنكِرلندى* tünqürlənür – tünqürlənmək).

سِنكِرلندى S i n q i r l ə n d i: «*أَت سِنكِرلندى* ət sinqirləndi = ət sinirləndi, ətdə sinir çoxaldı».

سِنكِرلندى S i n q i r l ə n d i: «*يَا سِنكِرلندى* ya sinqirləndi = yaya giriş, sinir sarıldı». Başqası da belədir, (*سِنكِرلندى- سِنكِرلندى* sinqirlənür – sinqirlənmək).

مَنكِرلندى M ə n q i z l ə n d i: «*كِشى مَنكِرلندى* kişi mənqizləndi = adamın üzü, bənizi gözəlləşdi, rəngi-ruhu özünə gəldi», (*مَنكِرلندى- مَنكِرلندى* mənqizlənür – mənqizlənmək).

مُنكِرلندى M ü n q ü z l ə n d i: «*قُزى مُنكِرلندى* kuzı münqüzləndi = quzunun buynuzu çıxdı». Başqası da belədir, (*مُنكِرلندى- مُنكِرلندى* münqüzlənür – münqüzlənmək).

سُنكِرلندى S ü n q ü k l ə n d i: «*أَغلان سُنكِرلندى* oğlan sünqükləndi = uşaq sümükləndi, böyüdü». Başqası da belədir, (*سُنكِرلندى- سُنكِرلندى* sünqüklənür–sünqüklənmək).

³⁴⁴ Bu fe'lin müzərəsi mətnədə «yaşanqur» şəklində verilmişdir. Yanlıştır. Türk, özbək və uyğur nəşrlərində «yaşanqurur» şəklində düzəldilmişdir.

كُنْكَلْدَى K ö n q ü l l ə n d i: «أر ايشقا كُنْكَلْدَى = adam işə könülləndi, işləməyə əzm etdi». Uşaq bir şey düşünsə və başa düşsə, yenə belə deyilir, (كُنْكَلْمَاك - كُنْكَلْمَاك) könqül-lənür – könqüllənmək).

سِنْكَلْدَى S i n q i l l ə n d i: «أر قيزغ سِنْكَلْدَى = o, qızı özünə bacı saydı», (cariyəni özünə bacılıq elədi), (سِنْكَلْمَاك - سِنْكَلْمَاك) sinqillənür – sinqillənmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

تُنْكَرْلَادَى T ü n q ü r l ə d i: «أر مانی تونقۇرلادی = o məni özünə quda, düngür saydı», (تونقۇرلار - تونقۇرلار - تونقۇرلار) tünqürlər – tünqürlənmək).

سِنْكَرْلَادَى S i n q a r l ə d i: «أر انی سِنْكَرْلَادَى = o onu arxasız olduğu üçün zəif saydı və ondan öc aldı», (سِنْكَرْلَار - سِنْكَرْلَار) sinqarlar – sinqarlamak).

سِنْكَرْلَادَى S i n q i r l ə d i: «أر یاسین سِنْكَرْلَادَى = o, yayma sinir sarıdı». Başqası da belədir, (سِنْكَرْلَامَاك - سِنْكَرْلَامَاك) sinqirlər – sinqirlənmək).

كَنْكَرْسِيدَى K ə n q i r s i d i: «أر اشیق كَنْكَرْسِيدَى = qazanın dibi yandı, qazandan iy yüksəldi», (كَنْكَرْسِيمَاك - كَنْكَرْسِيمَاك) kənqirsir – kənqirsimək).

بَلِنْكَلَادَى B ə l i n q l ə d i: «أر بَلِنْكَلَادَى = adam qarabasma üzündən yuxusundan sıçrayıb oyandı». Hər hansı bir heyvan qəflətən bir şeydən qorxub sıçrasa, hürksə, yenə belə deyilir, (بَلِنْكَلَار - بَلِنْكَلَار) bəlinqlər – bəlinqlənmək).

تُلُنْكَلَادَى T u l u n q l a d i: «أر فلن تلنكلادی = o, qulunun qulağının altına vurdu», (تلنكلار - تلنكلار) tulunqlar – tulunqlamak).

BU BABIN BEŞ HƏRFLİLƏRİ

سَرْكَوْلَادَى S ə r i n q ü l ə d i: «أر سَرْكَوْلَادَى = adam buz üstündən sürüşdü». Başqa bir şeydən sürüşsə də belə deyilir, (سَرْكَوْلَامَاك - سَرْكَوْلَامَاك) sərinqülər – sərinqülənmək).

سَالِنْكَوْلَادَى S a l i n q u l a d i: «أر ازم سَالِنْكَوْلَادَى = üzüm salınquladı = üzüm çardaqdan sallandı». Hər hansı bir şey yuxarıdan aşağıya doğru sallansa, yenə belə deyilir.

سَالِنْكَوْلَادَى S a l i n q u l a d i: «أر ایتغ سَالِنْكَوْلَادَى = adam itini daşladı», (سَالِنْكَوْلَامَاك - سَالِنْكَوْلَامَاك) salınqular – salınqulamak).

كَلِنْكَوْلَادَى K a l i n q u l a d i: «أر سۇدا كَلِنْكَوْلَادَى = adam başını sudan yuxarıda tutdu». Bu, ayaqlarını yerə vurub çiyinlərini oynadaraq su üstündə dik durmaqdır, suya batmamaqdır, (كَلِنْكَوْلَامَاك - كَلِنْكَوْلَامَاك) kalınqular – kalınqulamak).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَنْكَوْلَادَى Y a n q k u l a d i: «أر يَنْكَوْلَادَى = dağ əksədə verdi». Bu çıxardığın səsin cəynən özünə qayıdıb eşidilməsidir.

يَنْكَوْلَادَى Y a n q k u l a d i: «أر فلاقى يَنْكَوْلَادَى = adamın qulağına səs gəldi», (bir şey eşidib-duyan kimi ol-

du, sağına-soluna baxındı), (يَنْقُولَار- يَنْقُولَامَاق) yanqular–yanqulamak).

يَلْنَقُولَادِي Yalınquladı: «كيز يَلْنَقُولَادِي kız yalınquladı = cariyə iplə, yelləncəklə oynadı». Başqası da belədir, (يَلْنَقُولَار- يَلْنَقُولَامَاق) yalınqular – yalınqulamak).

يَنْجَالَادِي Yinçələdi: «أَل نَانَقْنِي يَنْجَالَادِي ol nənqni yinçələdi = o, nənqni incə saydı». Bir şey incəldilsə, yenə belə deyilir, (يَنْجَالَار- يَنْجَالَامَاق) yinçələr – yinçələmək).

DÖRD HƏRFLİLƏRİN MÜZƏFİ

تَرْيَنْكَلْدِي Tərinqüləndi: «سُوْف تَرْيَنْكَلْدِي suw tərinqüləndi = su dərinləşdi, axdı, çoxaldı», (تَرْيَنْكَلْتَمَاق- تَرْيَنْكَلْتَوْر) tərinqülənür – tərinqülənmək).

كَنْقَلْكَلْدِي Kənləkələndi: «أَر كَنْقَلْكَلْدِي ar kənləkələndi = adam köynək geydi, köynək sahibi oldu». Başqası da belədir, (كَنْقَلْكَلْتَمَاق- كَنْقَلْكَلْتَوْر) kənləkələnür – kənləkələnmək).

Tanrıya şükür olsun, günnəlilər kitabı bitdi.

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

İKİ SÜKUNLUNUN YAN-YANA

GƏLDİYİ SÖZLƏR KİTABI

İSİMLƏR BÖLMƏSİ

الدرك Ə l d r ü k: üzərlik deyilən bir bitkinin toxumu³⁴⁵.

أرتمان Ö r t m ə n: örtmə, talvar, çardaq, dan.

أرتكون Ö r t k ü n: arpası, buğdası, samanı ayrılmış xırman.

أرسلان A r s l a n: aslan. Bu, xaqanlara da verilən addır. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «الين أرسلان تشار، كوچين سچغان تئماس» alm arslan tutar, küçin sıçğan tutmas = al ilə aslan tutular, güc ilə siçan da tutulmaz», (hiylə ilə aslanı tutmaq olar, lakin güc ilə heç siçanı da tutmaq olmaz). Bu söz işdə qaba qüvvə ilə deyil, tədbirlə hərəkət etməsi lazım gələn adamlar haqqında deyilir.

ألدريم Ö l d r u m: adamın oturğa yeri, yanbızı; kötürüm, yatalaq.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

تُرکمان T ü r k m ə n: bunlar oğuzdurlar. Bunalara türkmən deyilməsinin bir hekayəsi var. Həmin hekayə belədir: Zülqərneyn Səmərqənddən keçib türklərin ölkəsinə doğru yönəldiyi zaman türklərin xaqanı çoxlu qoşunu olan شۇ Şu adlı gənc

³⁴⁵ Salih Mütəllibovun bu sözlə bağlı qeydi belədir: «Bu söz kaşğarlıların dilində «yıldırıq ot», uç və barsğanlıların dilində «öldürük», oğuzların dilində «yüz ərlək» sözləri ilə ifadə edilir» (TSD, III tom, bet 419). Bu, bizim bildiyimiz məşhur «üzərlik»dir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «ıldrük» (DLT-2005, s.287) və «ılruk» (DLT-2005, s. 288) oxumuşlar.

bir adam idi. Balasağun yaxınlığındakı qalanı o, fəth etmiş və tikmişdi. Hər gün Balasağundakı sarayın qarşısında bəylər üçün üç yüz altmış növbət davulu vurulurdu. Xaqan Şuya Zülqərneynin yaxınlaşdığı xəbər verilmiş, «Əmriniz nədir, savaşa, yoxsa yox? Nə buyurursunuz?» deyər soruşmuşlar. Xaqan Şu müşahidə aparmaq və Zülqərneyni izləmək üçün خُجند Xocənd çayının sahilinə qırx tarxanı göndərmişdi. Onlar gizli şəkildə getdikləri üçün ordunun bundan xəbəri yox idi. Buna görə də xaqanın ürəyi sakit idi. Xaqanın gümüşdən bir hovuzu var idi. Səfərə çıxanda onu da özü ilə birlikdə aparırdı. Hovuzda su doldurulur, içində ördəklər, qazlar üzürdü. Xaqandan «nə deyirsiniz, hər b edəkmi?» deyər soruşduqları zaman o, «bu qazlara, ördəklərə baxın, necə suya dalırlar» demişdir. Bunu eşidənlər bu sözlərdən xaqanın savaşa hazırlaşmadığını və buradan çəkilib getmək niyyətində olmadığını zənn etmişlər. Zülqərneyn Xocənd çayını keçir və müşahidəçilər gecə ikən gəlib Zülqərneynin çayı keçdiyini xaqana xəbər verirlər. Xaqan dərhal davullar çaldıraraq şər qə doğru yola düşür. Xalq getmək üçün heç bir hazırlıq görməyən xaqanın qəfildən getməsi üzündən ümitsizliyə düşür, ürəküntü və qarışıqlıq yaşanır. Minik tapa bilənlər heyvanın üstünə atılıb xaqanın dalmca yollanırlar. Qarışıqlıqda çaşqınlıqla bir-birinin heyvanlarını alırlar. Səhər oluncə ordugah düz bir ova halmı alır. O zaman Taraz, İsficab, Balasağun kimi yerlər yox idi, bunlar sonradan salınmışdır. Həmin yerlərdə köçərilər yaşayırdılar. Xaqan ordusu ilə sovuşub gedəndən sonra orada çoluq-çocuğu ilə

iyirmi iki nəfər qalmışdı. Bunlar gecə ikən heyvanlarını tapa bilmədikləri üçün gedə bilməmişdilər. Bunlar kitabın əvvəlində adlarını çəkdiyim, damğalarını bəyan etdiyim adamlardır: «*قنیک* kınık», «*سلغر* salğur» və başqaları kimi. Bu iyirmi iki nəfər piyada çıxıb getmək, yoxsa orada qalmaq barədə danışanda daha iki nəfər gəlib çıxdı. Bunlar əşyalarını dallarına yükləmiş, ailələrini də yanlarına almışdılar. Ordunun izinə düşərək gedirdilər, çox yorulmuş və tərlənmişdilər. Bu iyirmi iki nəfər yeni gələn iki adamla tanış olub danışdılar. Bu iyirmi iki adam dedi: «ey, siz ikiniz, Zülqərneyn adlı şəxs bir yolçudur, burada qalmaz, ötüb keçər, biz də öz yerimizdə qalarıq». İyirmi ikilər onlara türkcə «*قال aç* kal aç», yəni «qalın, gözləyin» dedilər. Sonradan onlar «*خالاق* xalaç/xalac» adlandırılmışlar. Xalacların əslə belədir, onlar iki qəbilədir.

Zülqərneyn gəlib onları saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə görünə, heç nə soruşmadan «*تۈركمان ائند* türkmanənd»³⁴⁶ dedi, «türkə

³⁴⁶ Bəsim Atalayın burada bir qeydi var. Onu olduğu kimi veririk: «Mətnin buradakı «*تۈركمان ائند* türkman ənd» sözü yanlış olmalıdır. Ehtimal ki, orijinal nüsxədə belə deyildir. Çünki türkmən sözündə bənzərlik mənası bulunduğu söyləndiyi üçün bu söz fars dilinin qanunlarına görə «*تۈركمانائند* türkmanənd» şəklində [*تۈركمان* türkman] və «*ائند* ənd» sözləri bitişik] olmalıdır. Mətnədəki «*تۈركمان ائند* türkman ənd» sözünün mənası «türkmənlərdir» deməkdir. Buradan belə anlaşılır ki, kitabı orijinal nüsxədən köçürən şəxs ya farsca heç bilmirmiş, ya da kitabı birinə oxudaraq özü yazırmış. Başqa cür fikirləşmək mümkün deyil, çünki Kaşğarinin belə bir səhvə yol verməsi ehtimal oluna bilməz» (DLT, III, s. 415). Salih Mütəllibov (TSD, III tom, bet 422) və uyğurlar da buna bənzər qeydlər vermişlər (TTD, III tom, bet 567). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bunlar türkcə bənzəyir» kimi (DLT-2005, s.608) vermişlər. Burada bir mühüm məsələni qeyd etmək lazımdır. Bu tarixçənin «T ü r k m ə n» maddəsi içində verilməsi bəzi dolaşlıq yaradır. Əgər həmin tarixçə «T ü r k» maddəsində verilsəydi, məsələnin qoyuluşu fərqli olacaqdı. Çünki orada «*تۈرك* türk» və «*مانائند* manənd», yəni «türkə+bənzəyirlər» sözləri və mənası heç bir şübhəyə yer qoymayacaqdı. Zətən mətnədə də «Zülqərneyn gəlib onları saçlı və üstlərində türk nişanələri ilə görünə» (türkmən nişanələri ilə deyil, məhz türk nişanələri ilə!) deyilir. Doğrudur, türkmənlər də türkdür, üstəlik, bu əhvalat tarixi reallığa söykənsə, İskəndər üçün bu iyirmi iki nəfərin türk, yoxsa onun bir qolu olan türkmən olmasının nə fərqi vardı? Onun qarşısında

bənzər» deməkdir. Bu ad onlarda bu günə qədər qalmışdır. Türkmənlər əslində iyirmi dörd boydur. Lakin iki boydan ibarət olan xalaclar bəzi xüsuslarda onlardan ayrıldıqları üçün, onları oğuz saymırlar. Əslə, doğrusu budur.

Xaqan Şu Çinə doğru keçib getdi, Zülqərneyn də onun dalınca düşdü.

Uyğurlara yaxın bir yerdə xaqan Şu Zülqərneynin üstünə bir bölük əsgər göndərdi. Zülqərneyn də əsgər göndərdi və *التون قان* Altun kan deyilən dağda vuruşma baş verdi. Həmin dağ bu gün *التون خان* Altun xan adlanır. Bundan sonra Zülqərneyn xaqanla sülh bağladı və uyğur şəhərlərini bina etdi, bir müddət orada qaldı. Zülqərneyn çəkilib getdikdən sonra xaqan *شۇ* Şu gəldi, Balasağuna qədər irəlilədi, bir qala tikdirdi və ona öz adını verdi. Oraya bir tilsim qoydurdu. Leyləklər o şəhərin qarşısına qədər uçub gəlir, ancaq şəhəri qətiyyənlə keçib getmirlər. Tilsim bu günə qədər sınımamışdır.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

سبند S a n d r u ş: çəkişmə. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «*سبندا* سبندرش بلسا، ارتكون دا ارتش بلماس sabanda sandruş bolsa, örtgündə irtəş bolmas=cüt zamanı hay-küy olsa, xırmanda dava-dalaş olmaz»³⁴⁷.

türk adlı ümumi bir düşmən vardı, onun boylarının necə adlanmasının elə bir mənası yox idi. Bəsim Atalay haqlı olaraq göstərir ki, bu söz «*تۈرك* türk» və «*مانائند* manənd», yəni «türkə bənzəyirlər» şəklində yazılmalıdır. Türkmənlər islama qədər türkmən deyil, daha çox oğuz adı ilə tanınırdılar.

³⁴⁷ İki sükunlunun bir yerdə olduğunu göstərən bölmədə bu söz «sandruş» şəklindədir, başqa yerlərdə «sandırış» şəklində keçir.

بُرْسُمُق P o r s m u k: porsuq. Köklükdə məsəl olmuşdur. Oğuzlar bu sözdəki م m hərfini ataraq «بُرْسُق porsuk» deyirlər³⁴⁸. Onlar digər türklərin ayaqqabı mənasında işlətdikləri «بَشُق başaq» sözünə bir m əlavə edərək «بَشْمُق başmaq» deyirlər.

قُدْرُق K i l d r u k: buğda sünbülündə olan qılçıq. Başqası da belədir.

فُرْقَلُق K o r k l u k: «فُرْقَلُق korkluk ər = qorxaq adam».

تُرْتِكُل T ö r t g ü l: «تُرْتِكُل آف = dördkünc ev». Kvadrat şəkilli hər şeyə belə deyilir.

بَرْسْغَان B a r s ğ a n: Əfrasiyabın oğlunun adıdır. Barsğan şəhərini də o qurmuşdur. Bu şəhər Mahmudun atasının şəhəridir. Bəziləri isə belə deyirlər: uyğur xaqanımın Barsğan adlı bir mehtəri varmış. Havası gözəl olduğu üçün atları burada yetişdirirmiş. Sonra buraya Barsğan adı verilmişdir.

بُرْسْلَان B u r s l a n: əslində bu söz bəbir mənasındadır. Buradan alınaraq «أَرْسْلَان بُرْسْلَان arslan-burslan» deyirlər.

بُرْسْلَان B u r s l a n: kişi adlarındandır. «أَرْسْلَان بُرْسْلَان arslan-burslan» sözü qoşa işlənir. «بُرْسْلَان burslan» sözü tək işlənmişdir. Bu söz bəbir mənasındadır. Əgər həmişə arslan sözü ilə birlikdə işlənmiş olsaydı, bu söz kişi adı olmazdı. Çünki ərəb dilində də belədir. Yalnız olaraq هَذَا شَيْءٌ بَسْنٌ deyilmir, حَسْنٌ بَسْنٌ deyilir.

قِرْقَلْم K ı r k l u m: «قِرْقَلْم ساغۇ = kırklum sağı = bir ölçü alətidir». Dolusu bir kilo³⁴⁹ edər.

³⁴⁸ Basma nüsxədə «porsumuk» şəklində yazılan bu söz əslində baba uyğunluq baxımından «porsmuk» olmalıdır.

³⁴⁹ Bir «kilə» taxıl kimi dənəvər cisimlər ölçüsü olub qırx litrə bərabərdir. Salih Mü-təllibov «dolusu bir kiloqram gəlir» deyə tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bet 424). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «kilə» yazıb keçmiş. litrajını verməmişlər (DLT-2005, s.427). Bu haqda çinlilərin qeydi yoxdur (DLT-Çin, III cild, s.409).

BU BABIN ALTI HƏRFLİLƏRİ

اِكِرْجَكُونُ İ k i r ç k ü n: «اِكِرْجَكُونُ ايش = görülüb-görülməməsi barədə tərəddüd olunan iş». «كَنْكَلْم اِكِرْجَكُون بُلْدِي = könqlüm ikerçkün boldı = könlüm işləyib-işləməmək barədə tərəddüdə düşdü».

كُكْرَجَكُون K ö k ü r ç k ü n: göyərçin.

BU BABIN FE'LLƏRİ

اَلْقَتِي A l k t i: «أَل تَوَارِن الْقَتِي = ol tavarın alktı = o, inahını bitirdi». Başqası da belədir, (أَلْقَار - أَلْقَمَاق alkar – alkmak).

[Qayda]:

İki sükunlunun yan-yana gəlməsinin az olduğunu bilməlisən. Çünki iki sükunlu ancaq ذَلَاقَه zəlakə hərfələri adlanan ر, ل, ن, ل, ن hərfələri ilə olur, isimlərdə və fe'llərdə göz önünə almacaq bir qaydadır. İki sükunlunun birləşməsi ancaq bu hərfələrin iştirakı ilə mümkündür. Bu hərfələr sözü yüngülləşdirir, iki hərfi bir hərf kimi edir. Buna görə də iki sükunlu bir hecanı şair bir hərf kimi işlədə bilir, vəzn pozulmur.

أُرْكْتِي Ü r k t i: «قَوِي أُرْكْتِي koy ürkti = qoyun ürkdü», (gecə və ya gündüz qoyun qurd və qurda bənzər şeylərdən ürkdü), «بُدُونُ أُرْكْتِي budun ürkti = xalq ürkdü», (düşmənin gəlişi üzündən xalq ürkdü), (أُرْكَار - أُرْكَمَاق ürkar-ürkmək).

İ r k t i: «اركتى ار توار یرکتی=adam mal topladı». Başqası da belədir, (ارکەر-ارکەر irkər–irkmək).

S ü r ç d i: «ات سُرچدی at sürçdi=at sürüşdü». Başqası da belədir, (سُرچەر-سُرچەر sürçər–sürçmək).

S a n ç d i: «أل انى بچاكن سنجدى = o onu bıçaqla vurdu, bıçaqladı». Başqası da belədir.

S a n ç d i: «بک یغيسن سنجدى»: «بک یغيسن سنجدى=بەي دۆشمەنini məğlub etdi», (سانچار-سانچار sançar –sançmək).

K ü r s d i: «يگت قانكا كُرسدى = igid ətə-qana doldu», (onda kişilik əlamətləri göründü, qorxmaz, çəkinməz oldu). Bu sözün əslı xəmir və xəmirə bənzər şeylərin bir qaba doldurulduqdan bir saat sonra qabarıb daşması, acıması mənasındadır. Xəmir yaxşı olsa, bir saat sonra acıyaraq qabdan daşır,(كُرسەر-كُرسەر kürsər–kürsəmək)³⁵⁰. Bu sözün əslı təkəbbürlü və təcrübəsiz mənasmda olub ismə سادی [-sadı/sədi şəkilçisi] artırılmaqla yaranan fe'ldir. Mənasını yuxarıda bəyan etmişik. (كُرسەر-كُرسەر kürsər –kürsəmək)³⁵¹.

S a r k t i: «سوف سرقدى suw sarktı=su sızdı». Hər hansı bir maye bir yerdən sızsa, damlasa, yenə belə deyilir.

S a r k t i: «اذاقم سرقدى adhakım sarktı=ayağım uyuşdu», (heyvana minməkdən yorularaq ayağım uyuşdu), (سرقار-سرقار sarkar–sarkmək).

K o r k d i: «كول تانريدن قورقدى kul tənqidən korkdı = qul tanrıdan qorxdı». Başqa şeydən qorxsə, yenə belə deyilir, (فرقار-فرقار korkar–korkmək).

فرقما korkar–korkmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «قرى اُكوز بلدوقا فرقماس= qoca öküz baltadan qorxmaz». Bu söz alışdığı şeylə qorxudulmaq istənen adam üçün söylənir, çünki o şəxs qoca öküz baltaya alışdığı kimi, qorxudulan nəsnəyə alışmışdır. Bu beytdə də işlənmişdir:

فرقما انكر اترؤ ترؤب تکريرا

قبسسا انك البغتين اندن يرا

«Korkma anqar otu turup təgrə yerə,

Kapsa anıq alpağutn andan yara».

Qorxma ondan, qarşı durub onu mühasirə elə,

Onun bahadırlarını ondan uzaqlaşdır.

(Düşməndən qorxma, onu qarşıla, igidlərini mühasirəyə salaraq ondan ayrı sal, uzaqlaşdır).

K ı r k d i: «أل قوين قردى = o, qoyun qırxdı». Başqası da belədir, (فرقار-فرقار kırkar – kırkmək).

S i l k d i: «ار يجاج سيلدى = adam ağac silkələdi». Başqası da belədir, (سيلکار-سيلکار silkər – silkmək).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

A n d ğ a r d i: «أل انى اندغردى = o ona and içdir-di», (اندغرر-اندغرر andğarur – andğarmək).

K ö n d ğ a r d i: «أل يجاج كندگردى = o, ağac əkdı, düzəltdi». Başqası da belədir.

K ö n d ğ a r d i: «أغرينى كندگردى = oğrunu iqrar etdirdi».

³⁵⁰ Bu məsdər yanlışdır. Baba uyğun gəlməsi üçün «kürsmək» olmalıdır.

³⁵¹ Belə çıxır ki, burada bir sözün iki mənasından bəhs edilir: «kürsmək = ətə-qana dolmaq» və «kürsəmək = təkəbbürlü və təcrübəsiz olmaq». İlk mənada sözün kökü «kürs», ikincidə isə «kür»dür, -sə şəkilçisi qəbul etmişdir.

کۆندگۆردی K ö n d g ə r d i: «أل انی یولقا کۆندگۆردی» ol anı yolqa köndgərđi = o onu yola qılavuzladı», (yolu başa saldı). (کۆندگۆر - کۆندگۆرمək).
کۆندگۆر - köndgürmæk).

کیرتگۆندی K i r t g ü n d i: «فل تکریرکا کیرتگۆندی» kul tənqriğə kirtgündi = qul tanrının birliyinə iman gətirdi» (və peyğəmbəri təsdiq etdi). Bir adam söylədiyi sözü və gördüyü işi iqrar etsə, yenə belə deyilir, (کیرتگۆن - کیرتگۆnmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr şəkli beş hərfli olur. «یغاچ کۆندگۆر» yığaç köndgür=ağacı dik tut», «تکریرکا کیرتگۆن» tənqriğə kirtgün=tanrıya inan».

Bu fe'lləri təsirli etmək istədikdə kökə bir t t hərfi ziyadə qılmaq və iki sükunlunu bir arada cəmləmək olar. «أل نانق بکرکتی» ol nənq bərkətti = o, bir şeyi qorutdurdu», «أل یغاچ کۆندگۆرتی» ol yığaç köndgürtti=o, ağacı dik tutdurdu» kimi. Bu bölmədə təsirli fe'l yaradan ت və ر [yəni –tur], غ və ر [yəni –ğur], ک və ر [yəni –gür] kimi tədiyə həfləri olmaz. Misal üçün: «بار تیردی» bar+tur+dı=vardı» sözündəki ت və ر «أل انی» ol anı todh+ğur+dı=o onu doyurdu» cümləsinin تیردی todh+ğur+dı sözündəki غ və ر «أل تکریرکا» ol anı todh+ğur+dı=tanrı ölünü diriltdi» cümləsinin تیردی tir+gür+di sözündəki ک və ر həfləri kimi.

BU BABIN MÜZAƏF OLANLARI

تیرسکاک T i r s g ə k: göz qapaqlarında çıxan sivilcə, it dirsəyi.

تیرسکاک T i r s g ə k: dirsək.

[Qayda]:

Müzaəf isimlərdə ortası sükunlu söz olmaz. Yalnız «مکّه məkkəh» sözü istisnadır. Burada ک ke hərfi şəddəlidir. Sözü sonundakı h ə hərfinin əsli الف əlifdir. Bu, Çindən gətirilən bir mürək-kəbdir, türk yazısı bununla yazılır. Ortası sükunlu söz ziyadələrdə də olmaz.

BU BABIN FE'LLƏRİ

ارتی A r t t i: «ارتی نانق» arttı nənq = nəsə artdı».

ارتی A r t t i: «ایا کوسی ارتی» anıq əyəgüsi arttı=onun qabırğası artdı», (bu, qürrelənməkdən kinayədir), (ارتار- ارتماق) artar – artmaq).

örtی Ö r t t i: «أل ارتی نانقنی» ol örtti nənqni = o, bir şeyi örtdü», (ارتار- ارتماق) örtər-örtmək).

örtی Ə r t t i: «أذک ارتی» ödhlək ərtti = zaman ötdü».

ارتی Ə r t t i: «ار أفندن ارتی» ər əwindən ərtti = adam evindən keçdi». Bir yerdən keçib gedən adam üçün də belə deyilir, (ارتار- ارتماق) ərtər – ərtmək).

برتی B ə r t t i: «أل انق الین برتی» ol anıq əlign bərtti = o onun əlini yara-bərə elədi». Bir adam hər hansı bir şeyi yaralasa və ya qırsa, yenə belə deyilir, (برتار- برتماق) bərtər – bərtmək).

تürtی T ü r t t i: «کونکا یاغ түرتی» köngə yağ türtti = gönə yağ sürtdü, gönü yağla suvadı». Hər hansı bir şey suvansa və ya bulaşsa, yenə belə deyilir, (تürtار- түرتماق) türtər – türtmək).

ثَرْتِي T a r t t i: «أَل يَرْمَاقُ ثَرْتِي» ol yarmak tarttı = o, pul çəkdi». Başqası da belədir.

ثَرْتِي T a r t t i: «أَل يَبِ ثَرْتِي» ol yıp tarttı = o, ip dartdı, uzatdı, çəkdi».

ثَرْتِي T a r t t i: «أَل تَرْتِنُ ثَرْتِي» ol tartın tarttı = o, ərzaq dartıb gətirdi, aldı». Hər hansı bir şey çəkilib gətirilsə, yenə belə deyilir, (ثَرْتَار- ثَرْتِمَاق tartar – tartmak).

ثَرْتِي T a r t t i: «أَل أَتَوَكِّنُ ثَرْتِي» ol ətugin tarttı = o, ayaqqabısını çıxartdı». Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سَوْفُ كُرْمَايْنَجَا أَتَكُ ثَرْتِمَا» suw körməginçə ətük tartma=su görməmiş ayaqqabını çıxarma». Bu söz işində tələsən adam üçün söylenir.

چَرْتِي Ç ə r t t i: «أَل جَرْتِي نَانَكْنِي» ol çərtti nənqi = o, bir şeyi əlindən buraxdı».

چَرْتِي Ç ə r t t i: «أَل يَرْمَاقُ أُوَجِنُ جَرْتِي» ol yarmak uçın çərtti=o, pulun ucunu çərttdi, qopardı, qırdı». Bir yanı qırılan hər nəsə üçün belə deyilir, (جَرْتَار- جَرْتِمَاق çərtər – çərtmək).

سُرْتِي S ü r t t i: «أَل أَتْمَاكَ يَاقُ سُرْتِي» ol ətməkgə yağ sürtdü = o, çörəyə yağ sürtdü».

سُرْتِي S ü r t t i: «أَل يَرْمَاقُ تَاشَقَا سُرْتِي» ol yarmakığ taşka sürtdü = o, pulu daşa sürtdü». Başqası da belədir, (سُرْتَار- سُرْتِمَاق sürtər – sürtmək).

كَرْتِي K ə r t t i: «أَل يَغَاقُ كَرْتِي» ol yığaç kərtti = o, ağac kərtti». Başqası da belədir.

كَرْتِي K ə r t t i: «أَل قَلْنُ بَيْنِي كَرْتِي» ol kulin boynı³⁵² kərtti=o, qulun boynunu kərtti». Bu, qulu xorlamaqdan, təhqir etməkdən kinayə yolu ilə düzəldilmiş sözdür, (كَرْتَار- كَرْتِمَاق kərtər- kərtmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr qəlibi üç hərflidir. «أَرْت ər=keç», «كَرْت kərt» sözləri kimi. Bu fe'llər əslində üç hərflidir, tələffüzdə iki hərfli olur. Yuxarıda qaydasını bəyan etdiyimiz kimi, bütün çəkmələr (təsriflər) buna görə düzəlidir.

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

أُبْرُتْمُ Ö p ü r t t ü m: «مَنْ أَنْكَرَ سَوْفَ أُبْرُتْمُ» mən anqar suf öpürtdüm = mən ona su içirdim». Başqası da belədir, (أُبْرُتْمَنْ- أُبْرُتْمَاق öpür-türmən – öpürtmək).

أَسْرُتِي Ə s ü r t t i: «أَنِي سَجِيكَ أَسْرُتِي» süçik anı əsürtdü = şərab onu sərxoş etdi», (أَسْرُتْمَاق- أَسْرُتْمَاق əsürtür – əsürtmək).

إِسْرُتِي İ s i r t t i: «أَل أَنْكَرَ أَتْمَاكَ إِسْرُتِي» ol anqar ətmək ısırttı = o ona çörək dişlətdi». Başqa bir şey dişləyən hər kəs üçün belə deyilir, (إِسْرُتْمَاق- إِسْرُتْمَاق ısırtur – ısırtmək).

أَكْرُتِي Ə g i r t t i: «أَل كُنْكَا يَبِ أَكْرُتِي» ol künqə yıp əgirtti = o, cariyəyə ip əyirtti».

أَكْرُتِي Ə g i r t t i: bir qalanı fəth etmək üçün mühasirəyə aldırmağa da «أَكْرُتِي əgirtti» deyilir, (أَكْرُتْمَاق- أَكْرُتْمَاق əgirtür – əgirtmək).

أَلْرُتِي A l a r t t i: «أَل أَنْكَرَ كَوْزِنُ أَلْرُتِي» ol anqar közin alarttı = o ona gözünü bərəldi», (أَلْرُتْمَاق- أَلْرُتْمَاق alartur – alartmək).

إِلْرُتِي İ l ə r t t i: «أَل أَنْكَرَ كَوْزِنَا بَيْرِ نَانِكِ إِلْرُتِي» ol anıq közinə bir nənq ilərtti = o onun gözünə bir şey ilişdirdi», (o onun gözünə bir xəyal göstərdi), (إِلْرُتْمَاق- إِلْرُتْمَاق ilərtür – ilərtmək).

³⁵² Doğrusu «boynın» olacaq.

أمرئى A m u r t t i: «أبكاسن أمرئى» ol bəg öpkəsin amurttı = o, bəyin hirsini yatırdı». Bu söz dayı [atı] ram etmək, qazanın qaynamasını səngitmək üçün də işlədilir, (أمرئور- أمرتماق) amurtur – amurtmak)³⁵³. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تُسُنْ مُنْب سَكْرَتْسُنْ

اسزِلِكْنِ أْمُرْتْسُنْ

إتقا كَيْك قَيْتْر تْسُنْ

تْتَمِشْ سَانِي أْمُنْمِ

«Tosun münüp səgirtsün,

Əsizləgin amurtsun,

İtka keyik kaytartsun,

Tutmuş sanı umnalım».

Tosun daya minib çapsın,

Qoy onu ram eləsin,

İtinə geyik qovdursun,

Ovu tutmuş sanaraq ümidləmək.

(Bir igidi vəsf edərək deyir: qoy o, minilməmiş daya minsin, onu ram eləsin, at üstündə ov etsin, köpəyini geyikə qısqırsın, biz də ovu tutulmuş sanaraq ətini yeməyə ümidləmək).

چُبْرَتِي Ç u b r a t t i: «أغرى أرك جبرئى» oğrı ərig çubratı = oğru, adamın malını soydu, onu çılpaq qoydu», (جبرئتماق- جبرتاتماق) çubratır – çubratmaq). Çox zaman «çubratsudı», yəni «soydu və çılpaqladı» da deyilir.

چَبْرَتِي Ç i b i r t t i: «أغلن جبرئى» ol oğlın çıbırttı = o, oğlunu çırpdı, çırpışdırdı», (تəzə çubuqla döydü), (جبرئور- جبرئتماق) çıbırtur – çıbırtmaq).

فَبْرَتِي K o p u r t t i: «أرك أرئندن فبرئى» ol ərig ornından kopurttı = o, adamı yerindən qopardı, qaldırdı». Başqası da belədir, (فبرئور- فبرئتماق) kopurtur – kopurtmaq).

كَبْرَتِي K a b a r t t i: «أثك اذا فغ فبرئى» ətük adhakıg kabarttı = ayaqqabı ayağı döydü, qabartdı». Bu, şişkinlik ucundan qabartımın artmasıdır, (فبرئور- فبرئتماق) kabartur – kabartmaq).

كَبْرَتِي K a b a r t t i: «أل سوزك فبرئى» ol sözüg kabarttı = o, sözü qabartdı, başını böyütdü, mübaliğə etdi». Belə edən adama «قبرئغان» deyilir.

كُوبْرَتِي K ö p ü r t t i: «أوت اشجنى كوبرئى» ot aşçını köpürtdü = od qazanı köpürtdü». Bir şey suyu və buna bənzər şeyi köpürtsə, yenə belə deyilir, (كوبرئور- كوبرئتماق) köpürtdür – köpürtdürmək).

كَاتِرَتِي K a t ı r t t i: «أتغ فترئى» atıg katırttı = atı qaytardı, rədd etməyi əmr etdi», (فترئور- فترئتماق) katırtur – katırtmaq).

كَاچُرَتِي K a ç u r t t i: «ألى فچرئى» ol anı kaçurttı = o onu qaçırdı», (فچرئور- فچرئتماق) kaçurtur – kaçurtmaq).

كَادْهَارَتِي K a d h ı r t t i: «ألىك بئینن فذرئى» ol anıq boynın kadhırttı = o onun boynunu bükdü, qanırdırdı», (فذرئور- فذرئتماق) kadhırtur – kadhırtmaq).

كَارَارَتِي K a r a r t t i: «ألىك تونن قررئى» ol anmı tonm kararttı = o onun paltarını qaraltdı». Başqası da belədir, (قررئور- قررئتماق) karartur – karartmaq).

كِزَارَتِي K ı z a r t t i: «ألى فزرنئى نانكنئى» ol kızarttı nənqni = o, bir nəsnəni qızartdı», (فزرئور- فزرئتماق) kızartur – kızartmaq).

سَاوُرَتِي S a w u r t t i: «ألى انكر ترغ سقرئى» ol anqar tarıg sawurttı = o ona taxıl sovurtdurdu». Başqası da belədir, (سقرئور- سقرئتماق) sawurtur – sawurtmaq).

³⁵³ Müzare və məsdəri biz qoyduq.

سَكِرْتِي S ə k i r t t i: «أَلْ أَلْ سَكِرْتِي ol anqar at səkirtti = o ona at səkdirdi, at çapdırdı». Başqası da belədir, (سَكِرْتِي - سَكِرْتِي səkirtür - səktirtmək).

كَجْرْتِي K e ç ü r t t i: «أَلْ أَلْ سَوْفْ كَجْرْتِي ol anqar suf keçürtti = o onu sudan keçirtti». Başqası üçün bir iş keçirtse, yenə belə deyilir, (كَجْرْتِي - كَجْرْتِي keçürtür - keçürtmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr qəlibi dörd hərflidir. «سَكِرْت səkirt = atı çap» kimi.

Bu söz tələffüzdə üç hərflidir.

İsmi-fail, ismi-məful, məkan, zaman, alət isimləri yuxarıdakı bölmələrdə qaydasmı bəyan etdiyimiz kimi düzəlidir. Bu qayda dəyişməzdir, sabitdir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَلْتَا Y a l t ğ a: bir şeyi ələ salma, istehza etmə. «أَلْ أَلْ يَلْتَا قَلْدِي ol anı yaltğa kıldı = o onu ələ saldı».

يَلْدْرُقْ Y a l d r u k: «يَلْدْرُقْ نَانِكْ yaldruk nənq=cilalı ləyən kimi parlayan nəsnə». Başqası da belədir.

يَلْدْرُقْ Y a l d r u k: «يَلْدْرُقْ أَشْلَارْ yaldruk işlər=süslü, sığallı qadın». Bu və üstdəki sözdə ي y hərfi zəmməli də olur.

يَرْتِمَا Y a r t m a k³⁵⁴: pul. Uyğurca.

³⁵⁴ Bu söz yazma və basma nüsxələrdə səhvən «yarıtmak» kimi getmişdir.

BU BABIN MÜZƏF OLANI

يَرْسَاغْ Y a r s ğ a ğ: dağda və ya başqa yerdə ayağın sürüşə biləcəyi yer.

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَلْدْرُغَا Y o l d r u ğ a: qılınç kimi uzun bir bitkidir. Bəzən bu söz «يَلْدْرُغَا yoldurğa» kimi də tələffüz edilir.

أَيَايَرْسَاغُو A y a y ə r s g ü³⁵⁵: yarasa. Çigilcə. Bəziləri «يَرْسَا yarisa» da deyir.

SONU HƏRFİ-İLLƏTLİ OLAN SÖZLƏR

يَرْنَجَا Y o r ı n ç ğ a: yonca³⁵⁶.

يَلْنَجَا Y ı l ı n ç ğ a: «يَلْنَجَا أَشْ yılınçğa aş = dadı, yağı, duzu olmayan yemək».

يُمْرَتَا Y u m u r t ğ a: yumurta. Bütün quşların yumurtasına, insan və heyvanların xayasına «يُمْرَتَا yumurtğa» deyilir.

يَمْرَتَا Y ı m ı r t ğ a: «يَمْرَتَا يَاشْ yımirtğa yaş=damarı olmayan ispanaq, gül kələmi kimi təzə tərəvəz». Xiyar kimi kövrək olan nəsnəyə də «يَمْرَتَا yımirtğa» deyilir.

³⁵⁵ Bu sözü Bəsim Atalay «ayayarsku» (DLT, III, s.433), Salih Mütəllibov «aya-yərs-gü» (TSD, III tom, bet 439), uyğurlar «yərs-gü» (TTD, III tom, bet 588) Seçkin Ərdi ilə Sərtap Tuğba Yurtsevər isə «aya yərs-gü» (DLT-2005, s.161) şəklində oxumuşlar.

³⁵⁶ Yonca sözü «yund=at» sözündəndir, «at üçün əkilən ot» deməkdir. Yundca> yonca şəklində düşmüşdür. Latıncası klevər və lütserndir.

BU BABIN FE'LLƏRİ

يادتی Y a d h t i: «أل يادتی نانقنى» ol yadhtı nənqni = o, bir nəsnəni yaydı», (süfrə üzərinə çörək və sair şeyləri yaydı, düzdü), (يادار - يادماق yadhar-yadhmaq).

يودتی Y o d h t i: «أل تبارق يوزندن يودتی» ol toprak yüzündin yodhtı = o, torpağı üzündən sildi».

يودتی Y o d h t i: «أل يتك يودتی» ol bitik yodhtı = o, yazını pozdu, sildi, məhv etdi». Başqası da belədir, (يودمار- يودماق yodhur – yodhmaq).

يودار Y ü d h t i: «أل يك يودار» ol yük yüdhtı = o, yük yüklədi», (يودار - يودماق yüdhər – yüdhmək).

ييدتی Y i d h t i: «أل يتكاك ييدتی» ol yetgək yidhtı = o, boğçasını, heybəsini yığdı, topladı və uclarını birləşdirdi», (ييدار- ييدماق yidhər – yidhmək).

BU BABIN ÜÇ HƏRFLİLƏRİ

يورتی Y o r t t i: «اتلغ يورتی» atlıg yorttı = atlı atını dördnala çapdı», (يورتور - يورتماق yortur – yortmaq). Bir dildə «yortar»dır.

يورتی Y i r t t i: «أل تون يورتی» ol tonm yırttı = o, paltarını yırtıdı», (يورتار - يورتماق yırtar – yırtmaq).

يعدی Y ə n ç t i: «أل قاغونغ يعدی» ol kağunuğ yənçti = o, qovunu yerə vurdu və ayağı ilə əzdi». Bir adam bir şeyi dişləyərək qo-parsa və parçalarını bir-birinə qatsa, yenə belə deyilir, (يعدار- يعدماق yənçər – yənçmək).

يلقى Y a l k d i: «أل ياغقا يلقى» ol yağka yalkdı = o, yağdan doydu, bıqdı», (يلقار- يلقماق yalkar – yalkmaq). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كويسا يما كون اذكو، كويسا يما كون اذكو» yalksa yəmə yağ edhgü, köysə yəmə kün edhgü = bıqsa yenə yağ yaxşıdır, yaxsa yenə gün yaxşıdır», (insan yağdan nə qədər bıqsa da, yenə dadsız-duzsuz yeməkdən yağ yaxşıdır, günəş nə qədər yaxsa da, yenə sisdən-dumandan yaxşıdır).

يولقى Y o l k d i: «تاش ائيك اذاقن يلقى» taş anıq adhakın yolkdı = daş onun ayağını sıyırdı». Hər hansı nəsnə bir şeydə sıyrıq və çat yaratsa, yenə belə deyilir, (يولكار- يولقماق yolkar – yolkmak).

يولقى Y o l k d i: «أل اندن نانك يلقى» ol andın nənq yolkdı = o ondan bir şey yoldu, çıxardı, soydu». Bunun mənası «o ondan faydalandı, bir şey əldə etdi» deməkdir, (يولكار- يولقماق yolkar – yolkmak).

BU BABIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

يپورتی Y a p u r t t i: «أل سوزك يپورتی» ol sözüg yapurttı = o, sözün gizlədilməsini əmr etdi». Bir işin gizli saxlanması əmr ediləndə də belə deyilir.

يپورتی Y a p u r t t i: «أل بيرك يپورتی» ol yerig yapurttı = o, yeri düzəltdi». Hər hansı bir şeyin dağınıq parçalarını bir-birinə qatsa, yenə belə deyilir, (يپورتار- يپورتماق yapurtur – yapurtmaq).

يپورتی Y a ş a r t t i: «أل اوغ يپورتی» yağmur otuğ yaşarttı = yağış otu yaşartdı, göyərttdi», (يپورتار- يپورتماق yaşartur – yaşartmaq).

يغورتی Y o ğ u r t t i: «أل انكر اون يغورتی» ol anqar un yoğurttı = o ona un, xəmir yoğurtdurdu», (يغورتار- يغورتماق yoğurtur – yoğurtmaq).

يُكْرَتِي Y ü g ü r t t i: «أل انى يُكْرَتِي ol anı yügürtti = o onu yüyürtdü, yeritdi, qaçırtı», (يُكْرَتِي - يُكْرَتِي yügürtür – yügürtmək).

BU BABIN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَلْدَرْدِي Y a l d r a d i: «كُون يَلْدَرْدِي kün yaldradı = günəş az çıxdı, az işildadı, az parladı». Şimşək, od və bənzər şeylər az parlarsa, yenə belə deyilir, (يَلْدَرْدِي - يَلْدَرْدِي yaldrar–yaldramak)³⁵⁷.

يَلْدَرْدِي Y o l d r a d i: «كَلِج يَلْدَرْدِي kılıç yoldradı = qılımc parlardı». Hər hansı bir gövhər və mädən parlarsa, yenə belə deyilir. ی hərfi fəthəli olsa, söz işıq, nur mənasındadır, zəmmə ilə olsa, mädən və gövhərin parlaması mənasındadır, (يَلْدَرْدِي - يَلْدَرْدِي yoldırır – yoldırmək).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

اِيْنِج İ n ç³⁵⁸: içi sakit, könlü rahat. Buradan alınaraq «كَنْكَل اِيْنِجْمُو» könkül inçmü», yəni «ürəyin rahatdırmı» deyilir. «اِيْنِج كَنْد» İnç kənd» مَقْتَع Müqənnə adlı lənətlənmiş bir adamın şəhəridir, sonra xarabalığa çevrilmişdir.

كَنْج K ə n ç: uşaq. Heyvanların kiçiyinə də belə deyilir.

كَنْج لِيُو K ə n ç l i y ü: xanların düyünlərində və bayramlarda yağma edilmək üçün düzəldilən otuz arşın uzunluğunda, minarə kimi bir süfrə.

BUNLARIN DÖRD HƏRFLİLƏRİ

قَافِر K a f ğ a r: zəfəran rəngində bir ipək parça.

بَارِلِغ B a r l i ğ: «بَارِلِغ آر» barlığ ər = varh adam».

اَوْزَلِك Ö z l ü k: xüsusi, xüsusi at. Hər hansı bir şeyi adam özü üçün ayırsa, yenə belə deyilir.

BU BABIN FE'LLƏRİ

اِيْدْتِي I d h t i: «أَل مَنكَ ات اِيْدْتِي ol manqa at ıdhtı = o mənə at göndərdi». Başqası da belədir.

اِيْدْتِي I d h t i: «اِيْدْتِي يَلَاوَج اِيْدْتِي tənqri yalavaç ıdhtı = tanrı peyğəmbər göndərdi», (اِيْدْتِي - اِيْدْتِي ıdhur–ıdhmak).

بَدْتِي B ə d h t i: «اِيْدْتِي كَوَزِي بَدْتِي anınq közi bədhtı = onun gözü zəiflədi, zəif gördü», (بَدْتِي - بَدْتِي bədhər – bədhmək).

بُوْدْتِي B u d h t i: «اِيْدْتِي اَر تَمْلُغَا بُوْدْتِي ər tumluğka budhtı = adam soyuqda buydu, dondu və öldü», (بُوْدْتِي - بُوْدْتِي budhar–budhmək).

تُوْدْتِي T o d h t i: «اِيْدْتِي مَنِيْ قَرْن تُوْدْتِي məninq karın todhtı = mənim qarnım doydu», (تُوْدْتِي - تُوْدْتِي todhar – todhmək). «تُوْدْتِي todhur» da deyilir.

تِيْدْتِي T i d h t i: «اِيْدْتِي اَشَقَا تِيْدْتِي ol anı aşka tıdhtı = o onu yeməyə qoymadı», (yeməyə mane oldu). Hər hansı bir şeyə mane olmaq da belədir, (تِيْدْتِي - تِيْدْتِي tıdhar – tıdhmək).

سُوْدْتِي S u d h t i: «اِيْدْتِي اَر سُوْدْتِي ər sudhtı=adam tüpürdü». Başqası da belədir, (سُوْدْتِي - سُوْدْتِي sudhar – sudhmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُوْكَ سُوْدْسَا، يُوْزْكَا تُشُوْر» kökgə sudhsa, yüzgə tüşür = göyə tüpürsə, üzə düşər», (göyə tüpürən adamın

³⁵⁷ Mətnə «yaldradı» sözü təkrar verilmişdir.

³⁵⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «enç» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.258).

tüpürçəyi qayıdıb öz üzünə düşər). Bu söz böyük adamlarla düşmənçilik etməməsi tövsiyə olunan adamlara deyilir. Çünki göyə tüpürənin tüpürçəyi öz üzünə düşdüyü kimi, özündən böyüklə düşmənçilik edənin də zərəri özünə dəyər.

سیدتی S i d h t i: «ər sidhti = adam siyidi». Başqası da belədir, (سیدمار-سیدمار sidhər – sidhmək).

قادتی K a d h t i: «ər kadhti = adam borana düşüb öldü», (قادر-قادر kadhar – kadhmak).

قودتی K o d h t i: «ol işm kodhti = o, işini qoydu, buraxdı». Hər hansı bir şeyi buraxsa, yenə belə deyilir, (قودور-قودور kodhur – kadhmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَعْلَمُ سَنَّا قُدْرَمَنْ
أَرَدَمُ أَكْتُ خُمَارُ
بَلْكَ أَرِكُ بَلْبُ سَنْ
بَقْلُ أَيْنَكُ تَبَارُ

«Oğlum, sanqa kodhurmən
Ərdəm, ögüt xumaru,
Bilgə ərig bulup sən,
Bakkıl anıq tabaru».
Oğlum, sənə qoyuram
Ərdəm, öyüd vərasət,
Bilgə əri tapıb sən,
Öyrən ondan fərasət.

(Oğlum, sənə ədəb və fəziləti miras olaraq qoyuram, ağıllı bir bilgə tapsan, ona yaxınlaş və ondan faydalan).

كادتی K e d h t i: «ər ton kedhti = adam paltar geyindi». Başqası da belədir, (كادر-كادر kedhər – kedhmək).

كودتی K ü d h t i: «ol mənı küdhti = o mənı intizarla gözlədi».

كودتی K ü d h t i: «ol koy küdhti = o, qoyun otardı». Başqası da belədir, (كودار-كودار küdhər–küdhmək). Oğuzca.

DÖRD HƏRFLİLƏR

زانبی Z a n b i: gecə oxuyan, çəyirtgəyə bənzər bir böcək, oraq quşu.

زانبی ارت Z a n b i a r t: فجنكار باشی Koçnqar başı ilə بلاساغون Balasağun arasında bir dağ keçidi.

سافجی S a w ç i: ulu tanrının göndərdiyi peyğəmbər. Bu sözün əsl xəbər mənasında olan «ساف saw»dır. «ساف saw» söz, atalar sözü mənasındadır, peyğəmbərlər də bunları çatdırır.

سافجی S a w ç i: elçi. Bu, qohumlar, qudalar, düngürlər arasında yazı ilə gedib-gələn adamdır. Oğuzca.

كارژو K ə r j ü: kamanla atılan yuvarlaq dənələr. İki məxrəc arasındakı ژ j ilə.

سالجی S a l ç i: aşpaz, mətbəxdə olan şəxs. Əsil dildə belə ikən sonralar aşpaz bıçağma da «سالجی بچاک salçı bıçək» deyilmişdir.

چاقلی Ç a w l i: qoz və qaysı qabıqları, onlarla od qalanır.

چوقلی Ç o w l i: tutmac süzgəci, aşızən. Bu, körpə budaqlardan çömçə kimi hörülərək düzəldilir.

كافلی K ə w l i: çayın ağzı. Bu üç söz kənçəkədir.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

اسرتغو A s u r t ğ u: «اسرتغو ات asurtğu ot = asqırdan ot».

اغرتغو A ğ a r t ğ u: buğdadan hazırlanan şərbət kimi şərab, içki.

اسرتغۇق A s u r t ğ u k: «اسرتغۇق asurtğuk ər = anlayışlı, ağıllı adam».

امیرچکا Ə m i r ç g ə: qığırdaq, ximirçək.

قندرغا K a l d r u ğ a: «قندرغا تون» kaldruğa ton = xışılı yaradan, xışılıtlı paltar». Kağız və ona bənzər xışılıtlı çıxaran hər şey üçün belə deyilir.

BU BABIN FE'LLƏRİ

ارتلادی A r t l a d ı: «أل انی ارتلادی» ol anı artladı = o onu yumruqladı, şillələdi», (ارتلار- ارتلاماق) artlar – artlamak).

یرقلادی I r k l a d ı: «قام یرقلادی» kam ırkladı = şaman kahinlik etdi, fala baxdı», (یرقلار- یرqlamaق) ırklar – ırklamak).

Ə r k l ə d i³⁵⁹: «أل بیرک یرکلادی» ol yerig ərklədi = o, yeri tapdı, basdı». Başqası da belədir, (یرکلار- یرklamaق) ərklər – ərkləmək).

Ö r k l ə d i: «أل اتیغ örklادی» ol atıg örkledi = o, atı tövlədə möhkəm bağladı», (örklar- örklamaق) örkler – örklemək).

T u r p l a d ı³⁶⁰: «ər تۇرپلادی نەنقنی» ər turpladı nənqni = adam bir şeyin örnəyini düzəltdi, ölçüsünü çıxardı», (تۇرپلار- تۇرplamaق) turplar – turplamak).

S ü r i l ə d i³⁶¹: «أل ərئکاک بلا سۇرپلادی» ol ərñqək bilə sürilədi = o barmağı ilə püşk atdı», (سۇرپلار- سۇrplamaق) sürilər – süriləmək).

K ü r i l ə d i: «أل فزی کۇرپلادی» ol kuzı kürilədi = o, quzu qızartdı», (کۇرپلار- کۇrplamaق) kürilər – küriləmək³⁶².

S a r t l a d ı: «أل انی سرتلادی» ol anı sartladı = o onu tacir, sart saydı», (سرتلار- سرتلاماق) sartlar – sartlamak).

S ı r t l a d ı: «یپنی سرتلادی» yıpnı sırtladı = heyvanın quyruğunu, atın quyruğunu iplə bağladı, бүkdü».

S ı r t l a d ı: bir adam kiçik bir dərədən yuxarı çıxsa, yenə «سرتلادی» deyilir, (سرتلار- سرتلاماق) sırtlar – sırtlamak).

K ı r t l a d ı³⁶³: «أل ərک کیرتلادی» ol ərğ kirtladı = o, adamın xasiyyətini, rəftarını pis saydı».

K ı r t l a d ı: bir yaranı yaxşılaşdırsa, yenə «کیرتلادی» deyilir, (کیرتار- کیرtlamaق) kirtlar – kirtlamak).

T u r k l a d ı: «أل بیر تۇرکلادی» ol yer turkladı = o, yeri eninə-uzununa ölçdü». Atın bədənini və ya başqa şeyi ölçsə, yenə belə deyilir, (تۇrklar- تۇrklamaق) turklar – turklamak).

B ə r k l ə d i: «أل توارن بərکلادی» ol tavarın bərklədi = o, malını saxladı».

B ə r k l ə d i: insanı və ya başqa şeyi həbs etsə, hər hansı bir şeyi gizlətsə, yenə «بərکلادی» deyilir, (بərklar- بərklamaق) bərklər – bərkləmək). Əsli «بəkledi»dir. Bu isə «mü-hafizə olunan, təhkim edilmiş yer» mənasına gələn «بək yer»dən yaranmış ola bilər.

³⁵⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «ırklədi» kimi (DLT-2005, s.291) oxumuşlar.

³⁶⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «torpladı» (DLT-2005, s.581) kimi oxuyaraq «adam bir şey haqqında sordu-soruşdurdu» kimi tərcümə etmiş, bundan sonrakı sözü isə «sorpladı» (DLT-2005, s.501) oxumuşlar.

³⁶¹ Bəsim Atalayın fikrincə, basma nüsxədə düzəlişə məruz qalmış bu söz baba uyğun gəlməsi üçün «surpladı» şəklində olmalıdır (DLT, III, s. 444).

³⁶² Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz baba uyğun gəlməsi üçün «kürplədi» olmalıdır (DLT, III, s. 444). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «körplədi» kimi (DLT-2005, s.325) vermişlər.

³⁶³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kartladı» kimi (DLT-2005, s.408) oxumuşlar.

تُرکلا دی T ə r k l ə d i: «أل ایشغ تُرکلا دی ol işiğ tərklədi = o, işini tezleşdirdi», (تُرکلار- تُرکلماک tərklər – tərkləmək).

تُرکلا دی T ü r k l ə d i: «أل منى تُرکلا دی ol mənî türklədi = o mənî türklərdən saydı». Bir adamı əcəm saysa, yenə belədir³⁶⁴, (تُرکلار - تُرکلماک türklər – türkləmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin əmr qəlibi beş hərfli, «بَركلا bərklə» modeli üzrə düzəlir. «بَركلا نَاقنى bərklə nənqni» deyilir ki, «nəsnəni möhkəmləndir» deməkdir Və yenə «سُريلا sürilə» deyilir ki, «püşk at» deməkdir. Bu sözlərin quruluşu tələffüzdə dörd hərfli olur, çünki sükunlulardan biri açıq şəkildə meydana çıxmır. Buna görə də şair üçün bu iki hərfi bir hərf saymaq caizdir. Bunun başqa qaydalarını və çəkilmələrini (təsrif) yuxarıdakı bölmələrdə bəyan etmişik. Eyni qayda üzrə düzəlir.

Bu bölmə üç funksiya daşıyır.

Birincisi: fe'l adı çəkilən şey qismindən sayılmaq mənasında olur. Məsələn: «تُرکلا دی türklədi = türk saydı».

İkincisi: ortası sükunlu iki hərfli isimlərdən düzəliniş fe'l olur. Məsələn: «تَوَى قُرتلا دی təvəy kurtladı = dəvədən qurd çıxardı».

Üçüncüsü: söz bu mənələrdən heç birində deyil, öz müstəqim mənasında olur. Məsələn: «أل توارن القدى ol tavarın alkdi=o, malını batırdı», «أر يلقى ər yalktı=adam yağlı yeməkdən bıqdı».

³⁶⁴ Ərəblərə görə, ərəb olmayan hər kəs əcəmdir.

DÖRD HƏRFLİLƏR

تُلدرادی T u l d r a d i: «توى تُلدرادی tuy tuldradı = xalq hər yandan dağıldı», (تُلدرار- تُلدرا ما ق tuldrar – tuldramak).

قُلدرادی K a l d r a d i: «تون قُلدرادی ton kaldradı=paltar xışıldadı». Başqası da belədir, (قُلدرار- قُلدر ا ما ق kaldrar–kaldramak).

چُلدرادی Ç a l d r a d i: «تاش چُلدرادی taş çaldradı = daş səs verdi», (çaqıl-çuqul etdi). Başqası da belədir. Zəncir və ona bənzər şeylər yerə düşüb səs versə, yenə belə deyilir, (چُلدرار- چُلدر ا ما ق çaldrar – çaldramak).

كُلدرادی K ü l d r ə d i: «تاش قُدغ اجرا کُلدرادی taş kudhuğ içrə küldrədi = daş quyunun içində güldür-güldür etdi», (daş quyunun içində səs çıxardı və quyunun dərinliyini bildirdi), (کُلدرار- کُلدر ا ما ق küldrər – küldrəmək)³⁶⁵.

BU BABIN ج نÇ İLƏ OLAN ĞÜNNƏLİLƏRİ

أنتج Ö t ü n ç: borc. «من أنكار يرماق أنتج بيردم» mən anqar yarmak ötünç berdim = mən ona borc pul verdim». Oğuzca.

أنتج U t a n ç³⁶⁶: «أنتج ايش utanç iş = utanılacaq iş». Oğuzca.

أجنج Ü ç ü n ç: sayda üçüncü. Bu, qaydadır. Belə olur: özündən əvvəlki saydan sonra gələn say yaratmaq istədikdə həmin sayın sonuna ن və ج [yəni –nç şəkilçisi] artırılır. «تورنتج tör-
nç»

³⁶⁵ Bəsim Atalay son iki fe'lin basma nüsxədə düzəlişə məruz qaldığını bildirmiş və gördüyünüz doğru variantlarını yazmışdır (DLT, III, s. 448).

³⁶⁶ Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «ütünç» şəkildə olmalıdır (DLT, III, s.448). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevar da bu fikirdədirlər (DLT-2005, s.627). Salih Mütəllibov «ötünç» (TSD, III tom, bet 450), Hüseyn Düzgün «utanç» (دل ت s.622), uyğurlar (TTD, III tom, bet 607) və çinlilər (DLT, III, s.436) «ütünç» kimi oxumuşdur.

tünç», «بیشینچ beşinç» kimi. Əsilləri tört və beşdir. On-on artan kök saylarda da eyni şəkildə hərəkət edilir: «اونئنج onunç», «يگيرمينچ yigirminç» kimi. «Yigirminç» on doqquzdan sonra gələn saydır. Bu, dəyişməyən bir qaydadır.

ارنج Ə r i n ç: bəlkə, olar ki mənasmda sözdür. «أل بردى ارنج ol bardı ərinç», yəni «olar ki, varar» deməkdir.

ارنج O r u n ç³⁶⁷: rüşvət.

ارنج E r i n ç: naz-nemət və bolluq içində yaşamaq. Bəzi dillərdə bu söz iki məxrəc arasmdakı ژ j ilə «ارنج erinj» şəkildə işlədilir.

اڤنج A w i n ç: ovunma, bir şeylə ünsiyyət qurma.

اڤنج İ k i n ç³⁶⁸: «اڤنج نانچ ikinç nənq = ikinci nəsnə».

اڤنج Ö k ü n ç: peşmanlıq. «أل انكر اڤنج قلدی ol anqar ökünç kıldı = o ona peşman oldu».

اڤنج Ö g ü n ç: öyünmə.

النج U l l i n ç: «النج يول ulmç yol=əyri-üyrü, büküntülü, düz olmayan yol».

النج İ l ə n ç: qmaq, qınama. Yanlış olduğu meydana çıxan bir işdə yol göstərən adamı qınama.

اڤنج U m u n ç: umma, ümid etmə. «اڤنج تڤرېکا umunç tənqriğə = ümid tanrıyadır, tanrıdan mədəd».

اڤنج I n a n ç³⁶⁹: inamlan, güvənİLən. Bu sözdən alınaraq «اڤنج بک inanç bəğ», yəni «güvənİLən, inanılan bəy» deyilir.

³⁶⁷B. Atalay bu sözü «orunç», (DLT, III, s.449). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.624) və uyğurlar «urunç» (TDD, bet 608), Salih Mütəllibov «ürünç» (TSD, III tom, bet 451), Hüseyn Düzgün isə «orunç» kimi (دل ت s.622) oxumuşlar.

³⁶⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmişə «iki»ni «eki» oxuduqları kimi bu dəfə də «ikinc»i «ekinç» oxumuşlar (DLT-2005, s.253).

³⁶⁹ Bəsim Atalayın fikrincə, bu söz «inanç» şəkildə olmaqdır (DLT, III, s.450). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bu fikirdədirlər (DLT-2005, s.290). Salih Mütəllibov «inanç» (TSD, III tom, bet 452), uyğurlar (TTD, III tom, bet 609), çinlilər (DLT-Çin, III cild, s.438) və Hüseyn Düzgün isə «inanç» kimi (دل ت s.622) oxumuşlar.

اڤنج O n u n ç: «اڤنج يرماق onunç yarmak = onuncu pul». Başqası da belədir.

BU BABIN FE'Lİ

يڤنچکالندی Y i n ç k ə l ə n d i: «أل منكا يڤنچالندی ol manqa yinçkələndi = o mənə qarşı nəzakətli, incə davrandı».

يڤنچکالندی Y i n ç k ə l ə n d i: «أل قيزغ يڤنچالندی ol kıziğ yinçkələndi = o, qızı hərəmə saldı».

يڤنچکالندی Y i n ç k ə l ə n d i: «فل تڤرېکا يڤنچالندی kul tənqriğə yinçkələndi = qul tanrıya qulluq etdi, ibadət və səcdə elədi, oruc tutdu, namaz qıldı, qorxdı», (يڤنچالئور- يڤنچالئماک yinçkələnlür-yinçkələnmək).

İki sükunlunu bir arada toplayan kitab bitdi.

Bu, səkkiz kitabın sonuncusudur.

Aləmlərin Rəbbi Allaha həmd olsun!

Hüseyn oğlu Mahmud deyir ki: türk ləhcələrinin sözlərini toplamaq, qaydalarını və üsullarını bildirmək, ölçülərini açıqlamaq, bölmə və bablarını sıralamaq, aralarındakı fərqləri gözəl bir nizamla tənqim etmək barədə kitabın əvvəlində şərt qoymuş, söz vermişdik. Bu sözümüz yerinə yetdi, dilək hasil oldu. Kitabdan lüzumsuz olan hər şeyi, gərəksiz bəzəkləri, ifrat olan və mətni uzadan ünsürləri atdım.

Qoy kitab sonsuza qədər yayılsın, əbədi bir xəzinə kimi yadigar qalsın.

KİTAB BİTDİ.

Əbədi və əzəli olan Allaha həmdü səna, Məhəmmədə və onun bütün al-övladına səlatü salam olsun!

[Kətəbə]³⁷⁰

Savəli, sonra isə Şamlı, ulu Tanrının fəqir qulu Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Əbu-l-Fəth (Allah onu bağışlasın) bu kitabı orijinal nüsxədən köçürüb bitirdiyi gün 664-cü ilin şəvval ayının 27-si, bazar günü [1 avqust 1266-cı il] idi.

Mahmud Kaşğarının əl yazısı ilə yazılmış olan nüsxənin son parçasının surətini olduğu kimi verirəm:

«Kitabı 64-cü ilin [hicri 464-cü ilin] cəmədiyül-əvvəl ayının ilk günü [miladi 25 yanvar 1072-ci il] yazmağa başladım, dörd dəfə yazdıqdan və redaktə etdikdən sonra 466-cı ilin cəmədiyül-axır ayının 10-da bazar ertəsi günü [miladi 10 fevral 1074-cü il] bitirdim».

La hövlə vəla qüvvət ila billah əl-əliyy ül-əzəm və hu və həsbəna və nimə əl-vəkil.

Kətəbə-kolofon

Amasiyalı, sonra isə Bakılı bəndəniz Ramiz Əskər əbu Atilla ibn Bəxş Əli ibn Qələndər ibn Əşrəf ibn Əskər ibn Əli Məhəmməd (Allah onu bağışlasın) Həzrəti Mövlənə Şəmsəddin Əllamə Şeyx Mahmud ibn Hüseyin Təkin ibn Buğraxan Məhəmməd Yağan Təkin Kaşğarının (Allah onu bağışlasın) «Divanü lüğət-it-türk» əsərinin tərcüməsinə miladi tarixlə 1986-cı ilin payızında başladı, müxtəlif fasilələrlə üzərində çalışaraq, dəfələrlə redaktə edərək 11 sentyabr 2005-ci ildə, bazar günü bitirdi. Güc və qüvvət ancaq ulu və böyük Allahındır. O bizim üçün kifayətdir. O nə gözəl himayəçidir.

³⁷⁰ Əski çağlarda əlyazma və ya kitabların son səhifəsi ərəbcə «kətəbə», Qərb dillərində «kolofon» adlanırdı. Burada əsərin müəllifi, yazılma, nəşr tarixi və yeri, katib və ya mirzə, basmaxana və ya çapxana haqqında məlumatlar verilir.

BİBLİOQRAFIYA

(Tədqiqatçılara kömək məqsədilə bu cildin sonuna kiçik bir bibliografiya siyahısı əlavə etməyi uyğun gördük -R.Ə.)

- Abdullaev F. «Devonu luğotit türk» asarında uğuz komponentinin urni masalası. *Uzbek tili və adabietini*, 1971, № 5, s. 51-56.
- Abdurrahim Hasan. Kaşğarlı Mahmud'un Mezarı və Mimari Yapısı. TK, sayı 268, yıl XXIV, Ağustos 1985, s.544-547.
- Agah Sırrı Levend. Edebiyat Tarhi Dersleri. Tanzimata Kadar. İstanbul, 1938.
- Agah Sırrı Levend. Tarih Boyunca Türk Dili. TDAY-B, 1965, s.129-147.
- Ahallı S. Mahmud Kaşğarının sözlüyü və türkmən dili. Aşqabat, 1958.
- Akkaya Musaliha. Divanü Lügət-it-Türk'teki Türk Halk Edebiyatı Örnekleri. Türkiyat Enstitüsü Türkoloji Tezi, № 325.
- Akın Behçet. Büyük Türk Filoloğu Kaşğarlı Mahmud. Kopuz, № 4.
- Aliev A. «Devonu luğotit türk»daqi ayırım affikslarınq Namanqan qruppa şevalarida kullanişi. *Uzbek tili və adabietini*, 1971, № 5, s. 68-70.
- Altıntaş Ayten. Divanü Luğət-it-Türk'teki Tıbbi Bilgiler. TDA, 25 Ağustos 1983, s.136-148.
- Ana Britannica. «Kaşğarlı Mahmud» maddesi, c. 13, İstanbul, 1992.
- Arat Reşit Rahmeti. Eski Türk Şiiri. Ankara, 1965.
- Arat Reşit Rahmeti. Mitteltürkischer Vortsatz nach Mahmud al-Kashgaris DLT. UJ, X/4, 1920, s.443-450.
- Artam Nurettin. Dıvanü Lügət-it-Türk (cilt: 2) ve Türkçenin Bir Hususiyeti. Ulus, 5 Şubat 1941.
- Aslanov V.İ. «Divanü lügət-it-tyurk» Maxmuda Kaşğari i azerbaydjanskiy yazık. ST, 1972, № 1, s.64-71.
- Atalay Besim. Türk Dili Kuralları. Ankara, 1931.
- Atalay Besim. Divanü Lügət-it-Türk Tercümesinin Tenkidi Dolayısıyla Bay Atıf Tüzüner'e Teşekkür Ederken. Yeni Sabah, 4, 5, 17 Ekim 1940.
- Atalay Beism. Divanü Lügət-it-Türk Tercümesi Dolayısıyla Dil Süzülmelerine Dair Düşünceler. Tan, 27 Ağustos 1940.

- Atalay Besim. Divanü Lugat'in Tenkidi Dolayısıyla Nuri Erdoğan'a Cevap. Yeni Sabah, 2, 6, 7 ve 8 Eylül 1940.
- Atalay Besim. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi, I, Ankara, 1939; II, Ankara, 1940; III, Ankara, 1941.
- Atalay Besim. Divanü Lugat-it-Türk Dizini «Endeks», Ankara, 1943. Atsız. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1943.
- Banarlı N. Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, c. I, İstanbul, 1987.
- Banguoğlu Tahsin. Kaşğari'den Notlar, I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine. TDAY-B, 1958, s.87-113.
- Barthold V.V. Balasagun. Soçineniya, t. III, Moskva, 1965.
- Barthold V.V. İlek-xanı. Soçineniya, t. II, ç. 2, Moskva, 1964.
- Barthold V.V. (Açıklama: M.F.Köprülü). İslam Medeniyeti Tarihi. Ankara, 1984.
- Barthold V.V. İstoriya kulturnoy jizni Turkestana. Soçineniya, t. II, ç.1, Moskva, 1963.
- Barthold V.V. İstoriya Turkestana. Soçineniya, t. II, ç.1, Moskva, 1963.
- Barthold V.V. Oçerk ob istorii Semireçya . Soçineniya, t. II, ç.1, Moskva, 1963.
- Barthold V.V. Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. Ankara, 1975.
- Barthold V.V. Tyurki. Soçineniya, t. V, Moskva, 1968.
- Baskakov N.A. Rol uyguro-karlukskoço yazıka karaxanidskoço qosudarstva v razvitii literaturnix tyurkskix yazıkov srednevekoviya. ST, 1970, № 4, s.13-19.
- Battal-Taymas A. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi. TM, XI, 1954, s.75-101.
- Battal-Taymas A. Divanü Lugat-it-Türk'te Türk ve Türkçe Manalardırma Gelen Sözlere Nasıl Anlamalı? Türk Yurdu, c. XXVI, 1 İlkteşrin, 1942, s. 89-93.
- Battal-Taymas A. Divanü Lugat-it-Türk. Varhk, s.202, 1 Aralık, 1941.
- Bilge Rıfat (Kilisli). Divanü Lugat-it-Türk'ün Başındaki Makale.TM, c.VI, İstanbul, 1939, s.355-358.
- Bilge Rıfat. Divanü Lugat-it-Türk'ün Telif Tarihi. TM, c.VI, İstanbul, 1939, s.358-360.
- Bilge Rıfat. Divanü Lugat-it-Türk ve Emiri Efendi. TK, sayı 88, Şubat 1970, s.253-270.
- Bombacı A. Tyurkskiye literaturı. Vvedenie v istroriyu i stil. ZT, vıp.I, Moskva, 1968, 191-193.
- Boratav Pertev Naili. Kaşğarlı Mahmud: Divanü Lugat-it-Türk. Ülkü, seri II, sayı 16, 16 Mayıs 1942.

- Borovkova T.A. O fonetiçeskoy terminoloqii v Slovarie Maxmuda Kaşğarskoço. İzv. AN SSSR. OLYa, 1966, № 6, s.528-531.
- Borovkova T.A. O qubnix soqlasnix v «Divanü luqat-it-tyurk». TS, Moskva, 1966, s.24-27.
- Borovkova T.A. K voprosu o dolqote qlasnix v yazıke «Divanü luqat-it-tyurk» Maxmuda Kaşğari. Tyurkoloqiçeskaya konferentsiya v Leninqrade 7-10 iyunya 1967 q. Tezisi dokladov, Leninqrad, 1967, s.12-13.
- Borovkova T.A. Otnositelno pervoço izdaniya Slovarya Maxmuda Kaşğarskoço. Narodı Azii i Afriki, 1964, № 5, s.133-135.
- Brockelmann Carl. Mahmud al-Kaşğari's Darstellung des Türkischen Verbalbaus (Mahmut Kaşğari'nin Türkçe Lugati'nin Tasviri), KSz.18. c., s.1918-19
- Brockelmann Carl. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi Hakkında. Türk Amacı, yıl I, 1 Eylül 1942, s.103-108.
- Brockelmann Carl. Mitteltürkischer Vortsatz nach Mahmud Kaşğari's Divan Lugat at-Türk. Bibliotheca Orientalis Hungarica, Leipzig, 1928
- Brockelmann Carl. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi Hakkında. TA, 3 (Eylül 1944).
- Buğra Mehmet Emin. Divanü Lugat-it-Türk 880 Yaşında. Türkistan (aylık dergi), sayı 1, Nisan 1953, s.5-10.
- Caferoğlu Ahmet. İlk Türk Dilçisi Kaşğarlı Mahmud. İstanbul, 1938.
- Caferoğlu Ahmet. Kaşğarlı Mahmud. İstanbul, 1979.
- Caferoğlu Ahmet. Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı. Ankara, 1976.
- Caferoğlu Ahmet. Türk Dili Tarihi. I-II, 3. baskı, İstanbul, 1984.
- Clauson Sir Gerard. An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.
- Çoreyev T.K. Mahmud bin el-Hüseyn el-Kaşğari ve Eseri «Divanü luğat-it-türk». Düşünbä, 1990.
- Çatıkkaş Ata. Türk Dilleri Luğatçiliği ve Bazı Türkçe Luğatler. TDA, 41, Nisan 1986, s.207-251.
- Eren Hasan. Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divanü Lugat-it-Türk Özel Sayısı. TD, 253, Ekim 1972, s.121-124.
- Fazilov Ergaş. Maxmud Kaşğari i yeço «Divan». Uzbek Tili va Adabicti. Toşkent, 1971, № 5, s.34-39.
- Genç Reşat. Karahanlı Devlet Teşkilatı. İstanbul, 1981.
- Genç Reşat. Kaşğarlı Mahmud'a Göre XI Yüzyılda Türk Dünyası. Ankara, 1997.
- Hartmann Martin. Divanü Lugat-it-Türk'e Ait Birkaç Mülâhaza. Milli Tetebbular Mecmuası, № 4, 1916, s.167-170.

- Klyaştorıy S.G. Epoxa Maxmuda Kaşqarskoqo. ST, № 1, 1972, s.18-23.
- Kononov A.N. Maxmud Kaşqarskiy i yeqo «Divanu luqat-it-tyurk». ST, № 1, 1971, s. 3-17.
- Korkmaz Zeynep. Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugat-it-Türk. MK, c. 2, sayı 10, Mart 1981, s. 15-19.
- Köprülü M.F. Divanü Lugat-it-Türk. Cumhuriyet, 24 Nisan 1933.
- Köprülü M.F. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1986.
- Köprülü M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara, 1984.
- Kurgan Şükrü. Divanü Lugat-it-Türk Üzerine. TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 60-80.
- Kurişcanov A. İz istorii issledovaniya soçineniya Maxmuda Kaşqarskoqo. Trudı İnstitutu Yazıkoznaniya AN Kaz. SSR, c. III, 1963, s. 182-189.
- Kurişcanov A. Maxmud Kaşqarskiy o kıpçakskom yazıke. ST, № 1, 1972, s. 52-60.
- Kurişcanov A. O pervoy issledovatel'skoy rabote po tyurkskim yazıkam (k 900-letiyu truda Maxmuda Kaşğari). İzvestiya AN Kaz. SSR, SO, 1972, № 1, s. 79-81.
- Laszlo F. Kağan ve Ailesi. Türk Hukuk Tarihi Dergisi, c. I, Ankara, 1944, s.37-50.
- Mahmud Koşğariy. Turkiy Suzlar Devoni (Devonu luğotit turk). Tarçimon va naşrqə tayarlovçı S.M.Mutallibov. Toşkent, c. I, 1960; c. II, 1961, c. III, 1963; c. IV (indeks), 1967 (özbək dilində).
- Məxmud Kəşkəri. Türki Tıllar Divanı (Divanü lüğət-it-türk). Ürümçi, c. I, 1981; c. II, 1982, c. III, 1984 (uyğur dilində).
- Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk). Edited and Translation with Introduction and Indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Cambridge, part I, 1982; part II, 1984; part III, 1985 (ingilis dilində).
- Mahmud Kaşğari. Divanu lüğət-it-türk. (Tərcümə edən Hüseyn Düzgün). Təbriz, 2004 (fars dilində).
- Maxmut Kaşqari. Türük Sözdıqi. (Tərcümə edən Əskər Ebeubay). Almatı, c. I, 1997; c. II, 1997; c. III, 1998 (qazax dilində).
- Maxmut Kaşğari. Tu Tszüe Yuy Datsıdyan (Divanü Luğət-it-Türk). Pekin, c. I, 2002; c. II, 2003; c. III, 2004 (Çin dilində).
- Mahmud Kaşgarlı. Divanü Lugatı't-Türk. Çeviri, Uyarılma, Düzenleme. Hazırlayanlar: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever. İstanbul, 2005.

- Mansuroğlu Mecdut. Karahanlıca. Tarihi Türk Şiveleri, Ankara, 1979, s.141-182.
- Musabaev G.G. Nekotoriye svedeniya o jizni Maxmuda Kaşğari. İssledovaniya po tyurkoloqii. Alma-Ata, 1969, s.48-62.
- Musabayev G.G. Kaşgarlı Mahmut'un Yaşamı Üzerine Yeni Veriler. TD, sayı 253, Ekim 1972, s. 110-120.
- Mutallibov S.M. O slovare Maxmuda Kaşqarskoqo «Divanu luqat-it-tyurk». İzvestiya AN Uzb. SSR, 1947, № 4, s.25-30.
- Mutallibov S.M. Filoloq XI v. Maxmud Kaşqarskiy i yeqo proizvedenie «Divanu luqat it-tyurk» (Materiah I Vsesoyuznoy konferentsii vostokovedov v Taşkente, 4-11 iyunya 1957), Taşkent, 1958, s.884-892.
- Mutallibov S.M. Maxmud Kaşqarskiy (Sbornik «Voprosı metodov izuçeniya istorii tyurkskix yazıkov»), Aşqabat, 1961, s.109-112.
- Mutallibov S.M. «Divanu luqat-it-tyurk» Maxmuda Kaşqarskoqo (Perevod, kommentarii, issledovaniya, ADD, 1967).
- Nayır Yaşar Nabi. Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi Dolayısıyla. Varlık, sayı 210, 1 Nisan 1942, s. 418-420; sayı 211, 15 Nisan 1942, s. 494-496.
- Nematov H. XI asrdaqi turkiy tillarınq M.Koşğariy tamanidan kilinqan tasnifi. Uzbek tili va adabietı, 1969, № 4, s. 51-53.
- Pristak O. Karahanlılar (840-1212). İA, c. VI, İstanbul, 1952, s. 251-273.
- Pritsak O. Mahmut Kaşğari Kimdir? TM, c. X, 1951-53, İstanbul, 1953, s. 243-246.
- Rachmati G.R., Brockelmann C. Mitteltürkischer Vortatz nach Mahmud al-Kashgari's Divanu Lugat at-Türk. UJ, c. 10, 1930.
- Rossi Ettore. A note to the Manuscript to the Divan Lugat at-Turk. Christeria Orientalia, Praha, 1956, s. 280-285.
- Rustamov A. O perevode «Divanu luqat it-tyurk» na russkiy yazık. ST, 1972, № 1, s. 129-139.
- Safa Peyami. Türkçenin En Büyük Amıtı. Cumhuriyet, 21.06.1940.
- Stebleva İ.V. Sinkopirovaniye slov v poetičeskix tekstax «Divan luqat at-tyurk» Maxmuda Kaşğari, Moskva, 1972, s. 206-212.
- Sümer Faruk. Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destaneleri. Ankara, 1967.
- Sümər Faruq. Oğuzlar. Bakı, 1992.
- Şerbak A.M. Qrammatičeskiy oçerk yazıkı tyurkskix tekstov X-XIII vv. iz Vostočnoqo Turkestana. M.-L., 1961.
- Şiraliyev M.Ş. Maxmud Kaşqarskiy kak dialektoloq. ST, № 1, 1972, s. 24-30.

- Tekin Talat. Karahanlılar Dönemi Türk Şiiri. TD, sayı 409. Ocak 1986, s.81-157.
- Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, 2003.
- Tekin Talat. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara, 1995.
- Tekin Talat. XI Yüzyıl Türk Şiiri, Divanü Lugat-it-Türk'teki Manzum Parçalar. TDK, Ankara, 1989.
- Tenişev E.R. Ukazatel grammatičeskix form k «Divanu luqat it-tyurk» Maxmuda Kaşqarskoqo. Trudı İnstitutu Yazıkoznaniya AN Kaz. SSR, c. III. Alma-Ata, 1963.
- Tenişev E.R. Tyurkskaya istoričeskaya dialektolojiya i Maxmud Kaşqarskiy. ST, № 6, 1973, s.54-61.
- Togan Zeki Velidi. Divanü Lugat-it-Türk'ün Telif Senesi Hakkında. Atsız Mecmuası, sayı 16, Ağustos 1932. s. 77-80.
- Togan Zeki Velidi. Mahmud Kaşğari'ye Ait Notlar. Atsız Mecmuası, sayı 17, Eylül 1932, s. 133-134.
- Tomanov M. Maxmud Kaşğari (Sbornik «Velikiye uçyonıye Sredney Azii i Kazaxstana IX-XIX vv.). Alma-Ata, 1964, s. 153-166.
- Turan Osman. İlig Unvanı Hakkında. TM, s. VII-VIII, 1940-42, s. 192-199.
- Turan Osman. Türk Cihan Hakimiyeti Melkuresi Tarihi. I c., İstanbul, 1995.
- Türk Dünyası El Kitabı. Coğrafya-Tarih. I c., Ankara, 1992.
- Türk Dünyası El Kitabı. Edebiyat. III c., Ankara, 1992.
- Türk Kemalettin O. Türk Dili ve Divanü Lugat-it-Türk. Yeni Mecmua, sayı 82, 20 Sontesrin 1940.
- Umnyakov İ.İ. Samaya staraya turetskaya karta mira XI v. Trudı Samarkandskoqo qosinstituta im. A.M.Qorkoqo, vip. I, Samarkand, 1940, s.103-132.
- Ülkütaşır M. Şakir. Büyük Türk Dilçisi Kaşğarlı Mahmut. Hayatı-Şahsiyeti-Divanü Lugatı. İstanbul, 1946.
- Validov Djemal. O slovarе turetskix yazıkov Maxmuda Kaşqarskoqo. Vestnik Nauçnoqo Obşestva Tatarovedeniya. Kazan, 1927, № 7, s. 107-109.
- Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri (orta dövr). Bakı, 1980.
- Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, 1981.
- Zieme Peter. Kaşğari und die Türkischen Turfan Texte. Bilimsel Bildiriler, 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 469-474.
- Zieme Peter. Kaşğari ve Türkçe Turfan Metinleri. Bilimsel Bildiriler, 1972, TDK, Ankara, 1975, s. 463-468.

İÇİNDƏKİLƏR:

SUNUŞ (Kutlu Hakan Süleyman DEMİREL)	5
III cildə önsöz (Ramiz ƏSKƏR).....	7
«Divanü lügat-it-türk». III cild (mətn).....	9
HƏRFİ-İLLƏTLƏ BAŞLAYAN, MİSAL OLAN İSİMLƏR KİTABI	10
İki hərfli bəlməsi.....	11
Üç hərfli bəlməsi.....	15
Ortası sükunlu فعل فعل فعل fə'l. fə'l. fə'l babı.....	15
Otası hərəkəli فعل فعل فعل fə'al. fə'ul. fə'il babı.....	16
Bunun başqa bir növü.....	28
Axırda səslə hərəkət olan sözlər.....	28
Bunun başqa bir növü.....	30
Fə'ləl فعلل babı.....	31
Fə'ül فوعل babı.....	31
Hər növ hərəkəti ilə فعال fə'al babı.....	31
Ortası sükunlu فعلی fə'li babı.....	33
Bu babın matvi olan sözü.....	37
Hər növ hərəkəti ilə فعالی fə'ali babı.....	37
Hər növ hərəkəti ilə فعالان fə'lan babı.....	38
فعلان fə'lan babı.....	39
فعلی fə'əli babı.....	39
Dörd hərfli bəlməsi	40
Bu babın başqa bir növü.....	48
فعالل fə'alil babı.....	48
فعللو fə'allu babı.....	48
Beş hərfli bəlməsi.....	49
Hər növ hərəkəti ilə فعلل fə'aləl babı.....	49
Hər növ hərəkəti ilə فعالان fə'al'an babı.....	52
Bu babın matvi olanları.....	54
Hər növ hərəkəti ilə فعللل fə'lələl babı.....	54
Bunun başqa bir növü.....	55
Altı hərfli bəlməsi	56
[Qayda].....	56
BAŞDA HƏRFİ-İLLƏTLİ FƏ'LLƏR KİTABI	57
İki hərfli bəlməsi.....	58
Bu babın başqa bir növü.....	64

Üç hərflilər bölməsi.....	65
Ortası hərəkəli فَعْلَى fə'əldi babı.....	65
Bu babın müzaaf olanları.....	76
Bunun başqa bir növü.....	78
Sonu hərfi-illətli olanlar.....	79
[Qayda].....	82
Dörd hərflilər bölməsi.....	106
Hər növ hərəkəsi ilə ortası sükunlu فَعْلَى fə'ləldi babı.....	106
Bu babın başqa bir növü.....	111
Bu babın başqa bir növü.....	117
Qayda.....	119
Beş hərflilər bölməsi.....	122
فَعْلَعْلَى fə'al'əldi babı.....	122
Bu babın altı hərfliləri.....	124
ÜÇ HƏRFLİLƏR KİTABI	126
İki hərflilər bölməsi.....	127
Bu babın misal olanları.....	127
Ortası sükunlu فَعْل, فَعْل, فَعْل fe'l, fə'l, fu'l babı.....	128
Bu babın matvi olanları.....	144
Bu babın misal olanları.....	145
vavlı sözlərin əvvəli və sonu hərəkəli olan فَعْل fə'al babı.....	147
Sonu hərfi-illətli olan sözlər.....	158
Bu babın misal olan baş tərəfi hərfi-illətli sözləri.....	158
Bu babın başqa bir növü.....	160
Qayda.....	160
fə'al kökündən yaranan vavlı sözlər.....	161
Bu babın ortada y hərfi olan sözləri.....	163
Bu babın matvi olanları.....	167
Bu babın başqa bir növü.....	167
[Qayda].....	167
Ziyadəli sözlər bölməsi.....	168
فَاعِل fə'al babı.....	168
فَعَال fə'al babı.....	168
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَى fə'li babı.....	169
Hər növ hərəkəsi ilə فَعَالُو fə'alu babı.....	170
Bu babın misal olanları.....	170
فَعْلَان fə'lan babı.....	171
Hər növ hərəkəsi ilə فَعِيل fəy'əl babı.....	171
Hər növ hərəkəsi ilə فَعَالِل fə'alil babı.....	172
Bu babın misal olanı.....	173
Beş hərflilər bölməsi	174
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَعْل fə'aləl babı.....	174

Ortası sükunlu olanlar.....	174
Bu babın başqa bir növü.....	175
Bu babın altı hərfliləri.....	175
MƏNQUS FE'LLƏR KİTABI	176
İki hərflilər bölməsi.....	177
Bu babın misal olanları.....	181
[Qayda].....	181
Üç hərflilər bölməsi.....	182
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَى fə'əldi babı.....	182
Bu babın mənqus olanları.....	186
[Qayda].....	186
Dörd hərflilər bölməsi.....	187
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَى fə'ləldi babı.....	187
Bu babın başqa bir növü.....	190
Əsil kökdən yaranan fe'llər.....	191
[Qayda].....	191
Bu babın başqa bir növü.....	192
Bu babın misal olanları.....	195
Bu babın altı hərfliləri.....	196
[Qayda].....	196
ÜÇ HƏRFLİ İSİMLƏRDƏN DÜZƏLDİLMİŞ DÖRD LÜLƏR KİTABI	198
[İki hərflilər bölməsi].....	199
[Qayda].....	201
Bu babın misal olanları.....	205
[Üç hərflilər bölməsi].....	206
Hər növ hərəkəsi ilə ortası hərəkəli فَعْل, فَعْل, فَعْل fə'al, fə'ul, fə'il babı.....	206
[Dörd hərflilər bölməsi].....	223
Hər növ hərəkəsi ilə فَاعِل fa'il babı.....	223
Hər növ hərəkəsi ilə فَعَال fə'al babı.....	224
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَى fə'la babı.....	224
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَال fə'lal babı.....	225
Beş hərflilər bölməsi	227
Bu babın altı hərfliləri.....	227
فَعْوَلَى fə'uləli babı.....	228
فَعْلَال fə'allal babı.....	228
DÖRD HƏRFLİ FE'LLƏR KİTABI	229
İki hərflilər bölməsi.....	230
Bu babın başqa bir növü.....	232
Bunun digər bir növü.....	232
Bunun fərqli bir növü.....	234

[Qayda]	234
Üç hərfliilər bölməsi.....	235
Ortası hər növ hərəkə ilə hərəkəli فعلدى fə'əldi babı.....	235
Bunun başqa bir növü.....	251
Dörd hərfliilər bölməsi.....	252
Ortası sükunlu, hər növ hərəkə ilə hərəkəli فعلدى fə'ləldi babı.....	252
Bu babın misal olanları.....	271
Bu babın mənqus olanları.....	277
Qayda.....	277
Hər növ hərəkəsi ilə fə'aladi, fə'uladı, fə'iladi فعلادى، فغولادى، فغيلادى babı.....	284
Bu babın misal olanları.....	288
Bu babın mənqus olanları.....	289
[Qayda]	289
Beş hərfliilər bölməsi	291
ع əyn hərfinin hər növ hərəkə ilə hərəkəli olduğu فعلعادى fə'al'adi babı.....	291
Bu babın misal olanları.....	299
Qayda.....	301
Beş hərfliilər bölməsi	305
Hər növ hərəkəsi ilə فعلعادى fə'ləl'ədi babı.....	305
Bu babın başqa bir növü.....	306
ĞÜNNƏLİ İSİMLƏR KİTABI	308
İki hərfliilər bölməsi.....	309
Bu babın misal olanları.....	314
[Üç hərfliilər bölməsi]	315
Hər növ hərəkəsi ilə فعل فعل فعل fə'al, fə'ul, fə'il babı.....	315
Bu babın müzaəf olanları.....	318
Dörd hərfliilər.....	319
Bu babın matvii olanları.....	320
Sonu günnəli olanlar.....	320
Bu babın misal olanları.....	322
ج nç-lı günnəliilər.....	323
Bu babın misal olanları.....	324
Dörd hərfliilər.....	325
Bu babın misal olanı.....	325
فعال fə'al babı.....	325
Bu babın misal olanları.....	326
Hər növ hərəkəsi ilə فعلى fə'li babı.....	326
فعالو fə'alu babı.....	329
Bu babın misal olanları.....	329
Dörd hərfliilər bölməsi	330

Hər növ hərəkəsi ilə فعل فعلل fə'ləl, fə'al babı.....	330
Bu babın misal olanları.....	332
Bu babın günnəliilər.....	333
Bu babın mənqus olanı.....	334
Bu babın ج nç-lı günnəliisi.....	334
فعالو fə'ləlu babı.....	334
Bu babın beş hərfliilər.....	335
Hər növ hərəkəsi ilə فعللال fə'ənlal babı.....	335
Axırı günnəli sözlər.....	335
Bu babın misal olanı.....	335
Bu babın başqa bir növü.....	336
Bu babın altı hərfliilər.....	336
[Qayda]	336
ĞÜNNƏLİ FE'LLƏR KİTABI	337
İki hərfliilər bölməsi.....	338
Bu babın misal olanı.....	339
Üç hərfliilər bölməsi.....	340
Hər növ hərəkəsi ilə فعلدى fə'əldi babı.....	340
Müzaəf babı.....	343
Dörd hərfliilər.....	343
Bu babın lətif növü.....	344
Dörd hərfliilər bölməsi.....	345
Hər növ hərəkəsi ilə فعلدى fə'ləldi babı.....	345
Bu babın başqa bir növü.....	347
Hər növ hərəkəsi ilə فعلادى fə'ladi babı.....	348
Bu babın misal olanları.....	350
Hər növ hərəkəsi ilə فعلادى fə'iladi babı.....	350
Bu babın beş hərfliilər.....	353
Bu babın dörd hərfliilər.....	354
Dörd hərfliilərin müzaəfi.....	356
İKİ SÜKUNLUNUN YAN-YANA GƏLDİYİ SÖZLƏR KİTABI	357
Kətəbə.....	386
Kətəbə-kolofon.....	386
Bibliografya.....	387

R a m i z Ə S K Ə R

1954-cü ildə Amasiya rayonunun Qaraçanta kəndində ziyalı ailəsində doğulmuşdur.

Orta məktəbi qızıl medalla başa vurduqdan sonra **1978-ci ildə** M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin jurnalistika fakültəsini bitirmişdir.

1978–83-cü illərdə «Azərbaycanın səsi» radiosunda redaktor işləmişdir.

1983–84-cü illərdə yeddi dildə nəşr olunan «Azərbaycan bu gün» jurnalının baş redaktoru olmuşdur.

1984–91-ci illərdə kiril, latın və ərəb əlifbaları ilə çıxan və Azərbaycanda ilk milli-demokratik mətbuat orqanı olan «Odlar yurdu» qəzetinin baş redaktoru vəzifəsində çalışmışdır.

1991–93-cü illərdə «Hürriyyət» qəzetinin (İstanbul) və Uluslararası Basın Ajansının (Ankara) Qafqaz və Orta Asiya ölkələri üzrə

xüsusi müxbiri, **1993–97-ci illərdə** «Yeni Forum» jurnalının (Ankara) Azərbaycan təmsilçisi olmuşdur.

1993–94-cü illərdə Xarici Turizm Şurasının mətbuat idarəsinin rəisi işləmişdir.

1994–96-cı illərdə «XXI əsr» qəzetinin baş redaktoru olmuşdur.

1992–97-ci illərdə Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin (AJB) katibi olmuşdur.

1997-ci ildən AJB-nin baş katibidir. Jurnalistika sahəsində «**Qızıl qələm**», «**Həsən bəy Zərdabi**», «**Humay**», Türkiyənin «**Yeni Orxon**» və Küveytin «**İslama xidmət**» mükafatlarına layiq görülmüşdür. Beynəlxalq Mətbuat İnstitutunun (**Vyana**), Beynəlxalq Jurnalistlər Birlikləri Konfederasiyası (**Moskva**) idarə heyətinin, Avrasiya Jurnalistlər Konfederasiyası (**Ankara**) idarə heyətinin üzvüdür. Dəfələrlə ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, Balkan, Qafqaz, Orta Asiya, Çin və ərəb ölkələrində Azərbaycanı təmsil etmişdir. Azərbaycanda və xaricdə çap olunmuş min beş yüzdən artıq məqalənin müəllifidir

Filologiya elmləri namizədidir. «Qutadğu Bilig» əsəri üzrə müdafiə etmişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun böyük elmi işçisidir.

Bakı Dövlət Universitetinin filologiya və jurnalistika fakültələrində «Türk mədəniyyət tarixi», «Türk yazılı abidələri», «Kitabi-Dədə Qorqud», «Qutadğu Bilig», «Divanü lüğət-it-türk» fənləri üzrə dərslər deyir. Tarixə, filologiyaya və jurnalistikaya dair bir sıra elmi əsərlər və kitablar («İqlimdən iqlimə, təqvimdən təqvimə». Bakı, İşıq, 1987; «Qutadğu Bilig», Bakı, Elm, 2003, 320 səh. və s.) yazmışdır.

Yusif Balasağunlunun «Qutadğu Bilik–xoşbəxtliyə aparan elm», Faruq Sümərin «Oğuzlar», Bahəddin Ögəlin «Türk mifologiyası», Erik Fixteliusun «Jurnalistikanın on qızıl qaydası» və digər kitabları ana dilimizə çevirmişdir.

Evlidir, Leyla və Ayla adlı iki qızı, Atilla adlı bir oğlu var.

Azərbaycan, rus, türk, alman və erməni dillərini bilir.

Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk). In 4 Parts, Part III. Baku, "Ozan", 2006, 400 p.

Edited and Translation with Introduction and Indices by Dr. Ramiz ASKER

Edited by Prof.Dr. Tofik HAJIYEV
C.Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Honorary Member of Turkish Languages Society

Reviewed by Prof.Dr. Nizami JAFAROV
C.Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan

Advised by Prof.Dr. Hüseyin İSMAİLOV
Prof.Dr. Mamedali KIPÇAK
Prof.Dr. Aziz Khan TANRIVERDİ

Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк (Словарь тюркских языков). В 4-х томах, том III. Баку, «Озан», 2006, 400 стр.

Перевел и подготовил к печати Рамиз АСКЕР

Научный редактор: чл.-корр. НАН Азербайджана, почетный член Турецкого Лингвистического Общества, заслуженный деятель науки, профессор Топик ГАДЖИЕВ

Рецензент: чл.-корр. НАН Азербайджана, профессор Нязми ДЖАФАРОВ

Консультант: профессор Гусейн ИСМАИЛОВ
профессор Мамедали КЫНЧАК
профессор Азизхан ТАНРЫВЕРДИ

**Mahmud KAŞĞARI. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK».
DÖRD CİLDDƏ. III CİLD.
Bakı, «Ozan», 2006, 400 səh.**

**Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:
Ramiz ƏSKƏR**

Elmi redaktor:
AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,
eməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq HACIYEV

Rəyçi:
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami CƏFƏROV

Məsləhətçilər:
professor Hüseyn İSMAYILOV
professor Məmmədəli QIPÇAQ
professor Əzizxan TANRIVERDİ

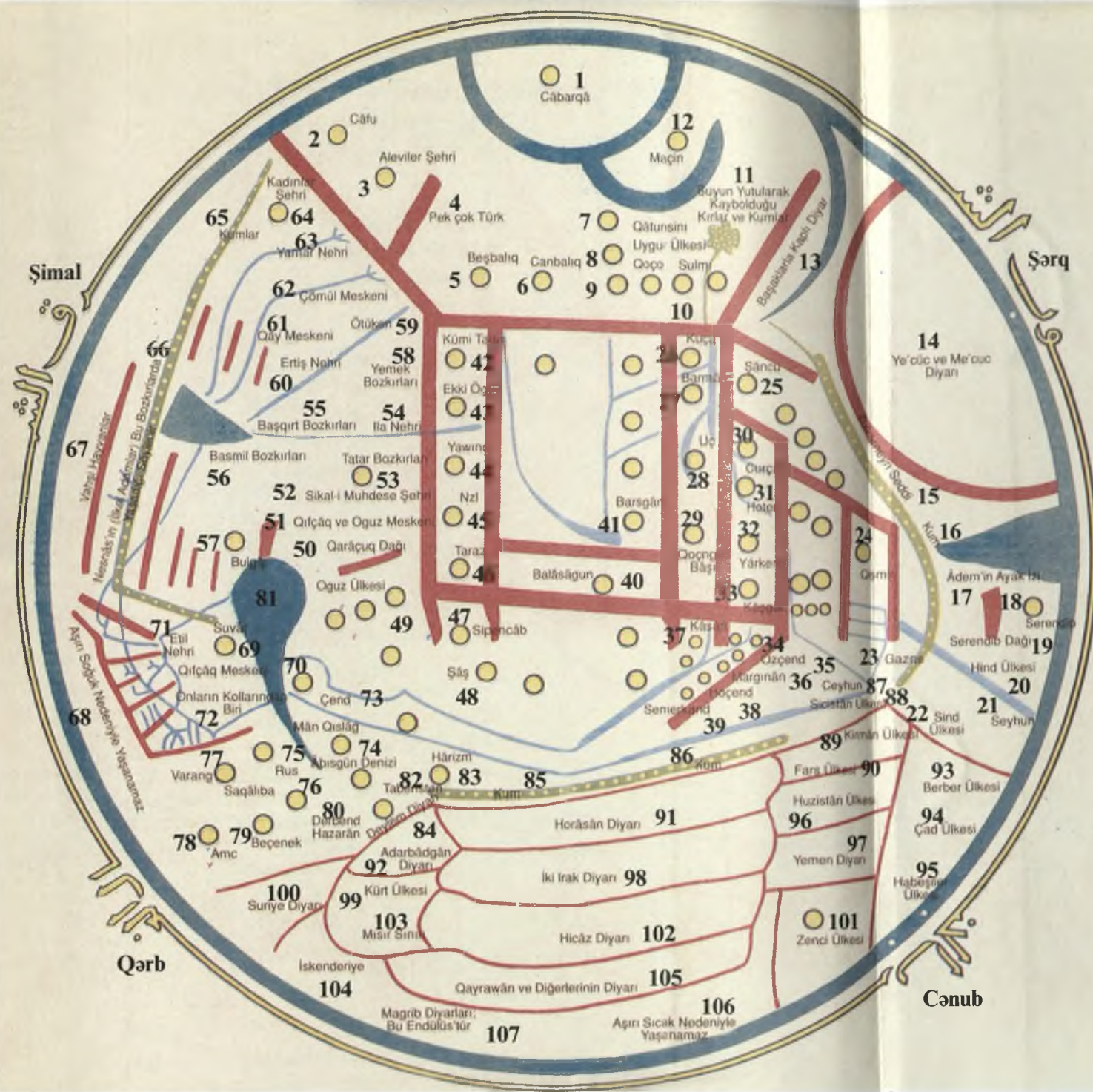
Nəşriyyatın direktoru: Asif RÜSTƏMİ
Texniki redaktor və dizayner: Atila
Korrektor: Leyla

Çapa imzalanmışdır: 11 sentyabr 2006-cı il.
Format: 70x100, 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 25.
Sifariş № 11. Tiraj: 1000 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Delta qrup» MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Zerdabi küç., 39¹

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl həminə saldıq, tanınmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çənd
2	Cafu: Yava	38	Xocənd	74	Mankışlak
3	Ələvilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakalibə: slavyanlar
5	Beşbalıq	41	Barsğan	77	Vrənk: Firəng
6	Çanbahk	42	Kümi Talas	78	İmənc
7	Katun sını	43	İki öküz	79	Bəçənək
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafmç	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nəzil	81	Abisgün: Xəzər dənizi
10	Sülmü	46	Tıraz: Talas	82	Təbəristan
11	Daş-qumlu, susuz yer	47	İspicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Maçın: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhra
14	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqarneyn	51	Qıpçaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Dərya
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqır	89	Kirman
18	Sərəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sərəndib dağı	55	Başqırt bozqır	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmıl bozqır	92	Azərbaycan qan: Azərbaycan
21	Seyhun: Sır-Dərya	57	Bulğar	93	Bərbar ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yəmək bozqır	94	Zat ölkəsi: Çad
23	Qaznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kaşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəmən
26	Kuçə	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: ərəb və əcəm İrağı
27	Barman	63	Yamar çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqkar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zənzibar
30	Cürçan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotən	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kırvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qıpçaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqañə	72	Qıpçaqların bir qolu		Hazırladı: Ramiz Əskər

Mahmud Kaşğarının çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latın əlifbası ilə verilən variantı. Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir. Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.